

**UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO
W KIELCACH**

SZKOŁA DOKTORSKA

SEKCJA NAUK SPOŁECZNYCH

NAUKI O POLITYCE I ADMINISTRACJI

Artur Wiśniewski

**PROCESY DEMOKRATYZACJI REPUBLIKI
TUNEZYJSKIEJ ORAZ ARABSKIEJ REPUBLIKI
EGIPTU W LATACH 2010-2022**

**Praca doktorska
napisana pod kierunkiem
prof. zw. dr hab.
Agnieszki Kasińskiej-Metryki**

Kielce 2023

Promotorce

Pani Prof. zw. dr hab. Agnieszce Kasińskiej-Metryce

*pragnę złożyć wyrazy najwyższego uznania, a także wdzięczności
za trud i nieocenioną pomoc w przygotowaniu dysertacji,
wyjątkowy profesjonalizm oraz ogrom wiedzy
przekazywanej nieustająco w całym toku kształcenia.*

Panu dr hab. prof. UJK Rafałowi Dudale

*pragnę podziękować za merytoryczne i duchowe wsparcie,
a także otrzymaną życzliwość.*

Rodzinie oraz Przyjaciółom

*pragnę okazać wdzięczność za konsekwentną
i niezmierną wiarę w moją osobę.*

Spis treści

WSTĘP	6
ROZDZIAŁ I: DEMOKRACJA, DEMOKRATYZACJA, DE-DEMOKRATYZACJA. KLASYCZNE TEORIE W KONFRONTACJI Z RZECZYWISTOŚCIĄ SPOŁECZNO-POLITYCZNĄ	21
1. Przemiany systemowe. Ich determinanty i płaszczyzny	23
1.1. Czynniki inicjujące zmiany	23
1.2. Transformacje ustrojowe	26
1.3. Przeobrażenia społeczne w obrębie systemów	31
1.4. Gospodarka w warunkach transformacji	34
2. Demokracja - ale jaka?	38
2.1. Klasyczne teorie demokracji	38
2.2. Kryzys demokracji liberalnej	42
2.3. Demokracja arabska jako przykład demokracji wybrakowanej	47
3. Demokracja i de-demokratyzacja systemów politycznych	52
3.1. Erozja reżimu niedemokratycznego	52
3.2. Tranzycja systemowa	57
3.3. Konsolidacja demokracji	60
3.4. Zjawisko de-demokratyzacji	65
ROZDZIAŁ II: REŻIMY POLITYCZNE PAŃSTW ARABSKICH I ICH SPECYFIKA	70
1. Analiza form rządów z perspektywy ogólnej i arabskiej	73
1.1. Monarchie i republiki	73
1.2. Bilateralizm religii i władzy	76
1.3. Arabskie monarchie i republiki w ujęciu primordialnym i organizacyjnym	81
1.4. Idea panarabizmu	88
2. Ekstremizm islamski jako czynnik destabilizujący proces demokratyzacji Egiptu i Tunezji	91
2.1. Dychotomia polityczno-religijna Bractwa Muzułmańskiego	91
2.2. Ideologiczna negacja Zachodu w etosie Al-Kaidy	101
2.3. Dżihad – święta wojna Państwa Islamskiego	109
2.4. Lokalny terrorizm na obszarach Egiptu i Tunezji	118

**ROZDZIAŁ III. TRANSFORMACJA USTROJOWA I PROCESY
DEMOKRATYZACJI REPUBLIKI TUNEZYJSKIEJ W LATACH 2010-2022** 122

1. Geneza Arabskiej Wiosny w Tunezji.....	127
1.1. Przyczyny społeczno-ekonomiczne rewolucji	127
1.2. Alians armii i społeczeństwa w kontekście politycznego przewrotu.....	135
1.3. Tunezja jako katalizator ekspansji Arabskiej Rewolucji w regionach Afryki ...	139
2. System polityczny Tunezji	143
2.1. Republikański charakter państwa – okoliczności jego kształtowania się	143
2.2. Konstytucyjna rola islamu.....	150
2.3. Prawo wyborcze	153

**ROZDZIAŁ IV: TRANSFORMACJA USTROJOWA I PROCESY
DEMOKRATYZACJI ARABSKIEJ REPUBLIKI EGIPTU W LATACH 2010-
2022** 157

1. Geneza Arabskiej Wiosny w Egipcie.....	163
1.1. Pauperyzacja społeczeństwa	163
1.2. Trzy fale egipskiej rewolucji.....	168
1.3. Dymisja Hosniego Mubaraka i jej konsekwencje w polityce wewnętrznej i zewnętrznej	171
2. System polityczny Egiptu	175
2.1. Dwa wektory idei republikańskiej	175
2.2. Powrót autorytaryzmu.....	185
2.3. Konstytucyjna rola islamu.....	193
2.4. Prawo wyborcze	196

**ROZDZIAŁ V: OCENA PROCESÓW DEMOKRATYZACJI REPUBLIKI
TUNEZYJSKIEJ ORAZ ARABSKIEJ REPUBLIKI EGIPTU W ŚWIETLE
BADAŃ EMPIRYCZNYCH**..... 199

1. Metodologia badań.....	199
2. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Tunezji (rozmowa z Yadhem Benem Messaoudem)	201
3. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Tunezji (rozmowa z Malkiem Zedinim)	206
4. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Tunezji (rozmowa z Sarą Bensalah).....	211
5. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Egipcie (rozmowa z Osmanem Almasim).....	215

6. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Egipcie (rozmowa z Nohą el-Maamoun)	221
7. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Egipcie (rozmowa z Noor Ehab)	225
8. Wnioski z badań	230
ZAKOŃCZENIE	233
ANEKS I. SCENARIUSZ WYWIADÓW POGŁĘBIONYCH Z DZIAŁACZAMI ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH W TUNEZJI	246
ANEKS II. SCENARIUSZ WYWIADÓW POGŁĘBIONYCH Z DZIAŁACZAMI ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH W EGIPCIE	250
ANEKS III	254
1. Social, political and economic results of the democratization processes in Tunisia (interview with Yadh Ben Messaoud).....	254
2. Social, political and economic results of the democratization processes in Tunisia (interview with Malek Zedini)	258
3. Social, political and economic results of the democratization processes in Tunisia (interview with Sara Bensalah)	263
4. Social, political and economic results of the democratization processes in Egypt (interview with Osman Almasi)	267
5. Social, political and economic results of the democratization processes in Egypt (interview with Noha el-Maamoun).....	273
6. Social, political and economic results of the democratization processes in Egypt (interview with Noor Ehab)	277
BIBLIOGRAFIA	283
SPIS ILUSTRACJI	333
SPIS TABEL	334

WSTĘP

W trakcie jednego z wystąpień na forum Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych¹ ówczesny Sekretarz Generalny, Egipcjanin Butrus Butrus Ghali, nazwał demokratyzację procesem, którego celem jest przekształcenie społeczeństwa podlegającego reżimowi autorytarnemu w społeczeństwo otwarte, gotowe do partycypacji². Kiedy w połowie lat 90. XX w. B. Ghali wygłaszał swoje przemówienie, zarówno on, jak i światowi eksperci zajmujący się tematyką stosunków międzynarodowych nie mogli przypuszczać, że proces demokratyzacji w nieodległej przyszłości dotyczyć będzie również samego Egiptu. U progu drugiej dekady XXI w., kiedy upadek amerykańskiego banku Lehman Brothers³ przyczynił się do globalnego kryzysu gospodarczego, w państwach Afryki Północnej i na Bliskim Wschodzie wybuchły powszechne strajki, doprowadzając do przemian społecznych i politycznych w ich obrębie. Jak zauważa Marek Dziekan, *dla wszystkich – zarówno Arabów, jak i ludzi Zachodu – siła tych wydarzeń i ich radykalny charakter były zaskoczeniem. Potwierdziła się teza, że stałym elementem sytuacji na Bliskim Wschodzie jest nieprzewidywalność*⁴.

Najbardziej rozpowszechnionym w kręgu kultury zachodniej terminem opisującym wspomniane strajki jest Arabska Wiosna (ang. *Arab Spring*)⁵. Obejmowała ona w latach 2010-2012 część obszaru państw Maghrebu i Lewantu⁶. Warto zauważyć symboliczny wymiar przywołanej nazwy. Wiosna oznacza odrodzenie, zmianę, nastanie nowego porządku, ładu. W niniejszej pracy zamiennie stosuje się również inne określenia owych ruchów społecznych, takie jak Rewolucja Arabska (*Arab Revolution*) oraz Arabskie Przebudzenie (*Arab Awakening*), niekiedy w szyku przestawnym. W toku rozważań nad dysertacją postanowiono o wykluczeniu z użycia terminu Jaśminowa Rewolucja (*Jasmine Revolution*). Wynika to z faktu, że biały kwiat jaśminu jest

¹ Miało ono miejsce dn. 20.12.1996 r. w trakcie 51. sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ.

² B. Ghali, *An Agenda for Democratization*,

https://www.un.org/fr/events/democracyday/assets/pdf/An_agenda_for_democratization.pdf [30.01.2021]

³ Zob. R. Szymanowski, *Pokryzysowa zmiana*,

<http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr4-019-032.pdf> [30.09.2023]

⁴ M. Dziekan, K. Zdulski, R. Bania, *Arabska wiosna i świat arabski u progu XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 26.

⁵ Wnikliwa analiza literatury przedmiotu nie pozwala na jednoznaczne wskazanie, kto i kiedy po raz pierwszy użył terminu Arabska Wiosna. Przykłady zastosowania niniejszego określenia zob. J. Armbruster, *Arabska Wiosna. Rewolucja w świecie islamskim*, Wrocław 2011; L. Noueihed, A. Warren, *The battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-revolution and the Making of a New Era*, London 2012.

⁶ Pod pojęciem Maghrebu określa się państwa północno-zachodniej Afryki: Maroko, Algierię, Tunezję, Libię oraz Saharę Zachodnią, natomiast Lewant to Egipt, Turcja, Syria, Izrael, Palestyna, Liban i Jordania.

symbolem Tunezji i o ile w mediach zachodnich nazwa Jaśminowa Rewolucja jest powszechnie stosowana, to w Tunezji brzmi pejoratywnie. Zestawienie delikatności i czystości kwiatu jaśminu ze społecznym buntem oraz ofiarami śmiertelnymi będącymi jego skutkiem, zdaniem części obywateli, jest niestosowne. Autorstwo tego niefortunnego skądinąd terminu przypisuje się Ziedowi el-Heniemu, tamtejszemu blogerowi i dziennikarzowi. Zdecydowanie większą estymą wśród Tunezyjczyków cieszą się określenia nacechowane dodatnio, takie jak Rewolucja Wolnych (*Revolution of the Free*) czy Rewolucja Dymy (*Pride Revolution*)⁷, z uwagi jednak na ich małą powszechność w politologicznym dyskursie, postanowiono z nich zrezygnować.

Proces gwałtownych przemian społecznych w Tunezji (które w konsekwencji doprowadziły do rewolucji) rozpoczął się 17 grudnia 2010 r., kiedy aktu samospalenia dokonał mieszkaniec miasteczka Sidi Bu Zajd, lokalny sprzedawca warzyw i owoców. Prowadząc bez licencji swój biznes, nieustannie stawał się obiektem brutalnych ataków policji⁸. Desperacki czyn 27-letniego wówczas Mohammada Bouaziziego okazał się bezpośrednią przyczyną wybuchu ogólnokrajowej rewolty. Wkrótce wywołał również efekt domina w niemal całym obszarze MENA (*The Middle East and North Africa*)⁹. W związku z powyższym uzasadnione jest przyjęcie w niniejszej pracy, że rok 2010 stanowi punkt przełomowy – nie tylko w dziejach Tunezji, lecz całego świata arabskiego.

Istnieją trzy powody, dla których obrano temat pracy o brzmieniu *Procesy demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej*¹⁰ oraz *Arabskiej Republiki Egiptu*¹¹ w latach 2010-2022. Po pierwsze, w literaturze przedmiotu (zarówno polskiej, jak i anglojęzycznej) zauważa się deficyt publikacji podejmujących tę tematykę w sposób kompleksowy i interdyscyplinarny lub nieuwzględniających wydarzeń najnowszych. Praca zatytułowana *The Arab uprisings in Egypt, Jordan and Tunisia. Social, political*

⁷ J. Mormul, *Jaśminowa rewolucja w Tunezji: zwycięstwo społeczeństwa obywatelskiego czy przebudzenie islamistów?*

https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/30774/mormul_jasminowa_rewolucja_w_tunezji_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y [30.01.2020]

⁸ J. Armbruster, *Arabska wiosna. Rewolucja w świecie islamskim*, wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2011, s. 63-64.

⁹ MENA (The Middle East and North Africa) to region Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, dotknięty przemianami gospodarczymi i politycznymi, z potencjałem do większego wzrostu. Zob. <https://www.oecd.org/mena/> [30.01.2021]

¹⁰ Republika Tunezyjska – państwo Afryki Północnej; powierzchnia: 163,610 km², stolica: Tunis, zob. CNN, *Tunisia fast facts*, <https://edition.cnn.com/2013/10/30/world/tunisia-fast-facts/index.html> [6.02.2021]

¹¹ Arabska Republika Egiptu – państwo Afryki Północnej; powierzchnia: 1,001,450², stolica: Kair, zob. CNN, *Egypt fast facts*, <https://edition.cnn.com/2013/07/03/world/africa/egypt-fast-facts/index.html> [6.02.2021]

*and economic transformations*¹² stanowi wartościową pozycję w kontekście analizy zjawisk zachodzących w omawianych państwach Bliskiego Wschodu, jednakże rozważania te skupiają się na kwestiach społecznych (w tym demograficznych) i politycznych, a tylko niewielką uwagę poświęcają sprawom politycznym. Z kolei zakres przedmiotowy *Legacies of repression in Egypt and Tunisia. Authoritarianism, political mobilization and founding elections*¹³ A. Torresy-Van Antwerpa obejmuje istotne zagadnienia dotyczące przemian natury politycznej, jednakże z pominięciem wątków gospodarczych, czy też roli Internetu w mobilizowaniu się społeczeństw.

Należy nadmienić, iż dokonano skrupulatnego przeglądu materiałów naukowych w ramach zagranicznych kwerend, zrealizowanych w bibliotece Uniwersytetu Brytyjskiego w Egipcie w mieście Asz-Szuruk, w Bibliotece Publicznej Wielkiego Kairu oraz w Bibliotece Brytyjskiej w Londynie w Anglii. Ponadto informacje naukowe pozyskano z bibliotek Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Zauważono, że brakuje prac stanowiących porównanie procesów demokratyzacji obydwu państw, będących rzetelną analizą przemian społeczno-politycznych w Tunezji i Egipcie w II dekadzie XXI w. Istnieją natomiast publikacje, które uwzględniają wątki poboczne – wciąż istotne z punktu widzenia analizy prodemokratycznych przemian wspomnianych powyżej państw (poruszają między innymi zagadnienia społeczne, ekonomiczne i historyczne)¹⁴. Przyczyny i przebieg Rewolucji Arabskiej w sposób szczegółowy opisuje Jörg Armbruster w książce *Rewolucja w świecie islamskim*¹⁵. Walorem pracy jest obserwacja uczestnicząca z udziałem przywołanego autora, a także szeroka perspektywa analityczna, którą on przyjął. Kolejną wartą odnotowania pozycją jest praca zbiorowa pod redakcją

¹² A. Teti, P. Abbott, F. Cavatorta, *The Arab uprisings in Egypt, Jordan and Tunisia. Social, political and economic transformations*, wyd. Palgrave Pivot, 2018.

¹³ A. Torres-Van Antwerp, *Legacies of repression in Egypt and Tunisia. Authoritarianism, political mobilization and founding elections*,

https://www.google.pl/books/edition/Legacies_of_Repression_in_Egypt_and_Tuni/VyZTEAAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1&dq=inauthor:%22Alanna+C.+Torres-Van+Antwerp%22&printsec=frontcover [15.10.2023]

¹⁴ Więcej o Rewolucji Arabskiej zob. Z. Sawicka, *Wpływ nowych mediów na przemiany polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu na przykładzie Arabskiej Wiosny*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Warszawa-Rzeszów 2017, J. Marszałek-Kawa, M. Gołda-Sobczak (red.), *Bliski Wschód na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, E. Szczepankiewicz-Rudzka, A. Kadri (red.), *North Africa in the proces of change*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2015, K. Mazur, P. Musiewicz, B. Szlachta (red.), *Promoting changes in Times of transition and crisis: reflections on human rights education*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2013.

¹⁵ J. Armbruster, *Arabska wiosna. Rewolucja w świecie islamskim*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2011.

Katarzyny Górak-Sosnowskiej o tytule *Arabska wiosna. Kulturowy obraz przemian w świecie arabskim po 2010 roku*¹⁶. Jej największym atutem jest wieloaspektowość. Autorka porusza szerokie spektrum zagadnień dotyczących arabskiej tożsamości narodowej, wpływu popkultury na rewolucję czy też formy języka stosowanego przez przywódców Tunezji i Egiptu w obliczu zagrożenia. Na szczególną uwagę zasługuje anglojęzyczny dokument *Women and the Arab Spring: taking their place?*¹⁷, będący dziełem światowej organizacji FIDH, zajmującej się ochroną praw człowieka. W sposób kompleksowy i zarazem wyczerpujący opisano w nim znaczącą rolę kobiet w trakcie Arabskiej Rewolucji, co w innych publikacjach często bywa pomijane. Poza przywołanymi, istnieje wiele interdyscyplinarnych opracowań na temat państw arabskich, niemniej jednak nie mają one charakteru aktualnej analizy wydarzeń polityczno-społecznych.

Przy przyjętej perspektywie potraktowania tematu konieczne było sięgnięcie do prac opisujących teorię demokracji, jak i problemy demokracji współczesnej. Wśród nich znalazły się między innymi *Teoria demokracji*¹⁸ Giovanniego Sartoriego oraz *Współczesne teorie demokracji*¹⁹ Andrzeja Antoszewskiego (dzieła te okazały się pomocne w przygotowaniu teoretycznej części pracy). Warto również zwrócić uwagę na publikację pod tytułem *Zmierzch demokracji. Zwodniczy powab autorytaryzmu*²⁰ Anne Applebaum, poruszającą zagadnienia związane z kryzysem demokracji liberalnej. Podobną wartość reprezentuje monografia naukowa pod redakcją Jacka Wojnickiego i Jacka Zalesnego pod nazwą *Pomiędzy demokracją a autorytaryzmem. Doświadczenia polityczno-ustrojowe państw współczesnych*²¹, ukazująca demontaż trójpodziału władzy oraz rolę nacjonalizmów w procesach erozji systemów demokratycznych w wybranych państwach europejskich. Analiza przemian ustrojowych nie byłaby możliwa bez oczywistych odniesień do słynnej książki pod tytułem *The third wave. Democratization in the late twentieth century*²² Samuela Huntingtona (w której autor porusza problematykę

¹⁶ K. Górak-Sosnowska (red.), *Arabska wiosna. Kulturowy obraz przemian w świecie arabskim po 2010 roku*, wyd. Smak Słowa, Sopot 2016.

¹⁷ FIDH, *Women and the Arab Spring: taking their place?*
<https://www.fidh.org/IMG/pdf/femmesarabangbassdef.pdf> [8.02.2021]

¹⁸ G. Sartori, *Teoria demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.

¹⁹ A. Antoszewski, *Współczesne teorie demokracji*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016.

²⁰ A. Applebaum, *Zmierzch demokracji. Zwodniczy powab autorytaryzmu*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2020.

²¹ J. Wojnicki, J. Zalesny, *Pomiędzy demokracją a autorytaryzmem. Doświadczenia polityczno-ustrojowe państw współczesnych*, wyd. Aspra, Warszawa 2019.

²² S. Huntington, *The third wave. Democratization in the late twentieth century*, wyd. University of Oklahoma Press, 1991.

tak zwanej trzeciej fali demokratyzacji, stosując wnikliwą analizę porównawczą przemian ustrojowych, zachodzących w ponad 30 państwach różnych kontynentów w II połowie XX w.).

Zważywszy na charakter podjętych rozważań, konieczne było sięgnięcie po kompleksowe źródła traktujące o roli islamu w systemach społeczno-politycznych Tunezji i Egiptu. Na szczególną uwagę zasługuje publikacja Janusza Daneckiego pod tytułem *Podstawowe wiadomości o islamie*²³, która stanowi rozległą bazę informacji na temat źródeł pierwotnych religii muzułmanów, życia proroka Mahometa i głoszonych przez niego nauk, ugrupowań związanych z islamem, współczesnej roli religii i wielu innych pochodnych zagadnień. Podobną rolę, lecz w bardziej zwartej formie, odgrywa monografia Sayyida Abula A'la Maududiego *Towards understanding islam*²⁴, również przydatna w przygotowaniu niniejszej pracy. Szczególnie wartą odnotowania jest jednak pozycja Konrada Pędziwiatra pod tytułem *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*²⁵, odnosząca się do transformacji ugrupowań reprezentujących islam polityczny – tak umiarkowany (pokojowy i demokratyczny), jak i radykalny (odwołujący się do przemocy, autorytarny). K. Pędziwiatr w sposób syntetyczny ujawnia mechanizmy funkcjonowania kluczowych organizacji islamistycznych, w tym Bractwa Muzułmańskiego, jednocześnie odchodząc od dość wąskiego, orientalistycznego spojrzenia na islam skorelowany z polityką.

Drugim powodem, dla którego zdecydowano się na wybór niniejszego tematu pracy, jest fakt, że Tunezja i Egipt są jedynymi państwami arabskimi, które po rewolucji wstąpiły na ścieżkę transformacji systemowej²⁶. W rezultacie tylko one mogą podlegać analizie porównawczej pod tym kątem. W innych państwach, takich jak Libia czy Syria, na masową skalę stosowane były i są represje wobec ich mieszkańców, a stworzenie społeczeństwa obywatelskiego okazało się w praktyce niemożliwe. Część państw uległa zjawisku określanemu jako *désintéressement*, a zatem brakowi zainteresowania w dokonywaniu zmian (do tego grona należą Arabia Saudyjska, Katar, Kuwejt, Oman i Zjednoczone Emiraty Arabskie). Procesy demokratyzacji nie nastąpiły również w Jordanii, Libanie i Maroku, gdzie przyjęto strategię adaptacji do panujących

²³ J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011.

²⁴ S. Maududi, *Towards understanding islam*, wyd. Zayed Welfare Centre, Al Ain 1960.

²⁵ K. Pędziwiatr, *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*, Kraków 2019.

²⁶ K. Górak-Sosnowska, *Arabska Wiosna. Kulturowy obraz przemian w świecie arabskim po 2010 r.*, wyd. Smak Słowa, Sopot 2016, s. 12.

warunków, a sporadyczne strajki uliczne zwykle tłumione były za pomocą reform lub dymisjami prominentnych polityków. Krwawe konflikty w Afganistanie i Iraku w minionych latach pozostawiły traumę w świadomości obywateli, stanowiąc hamulec w kontekście wywoływania rewolucji. Z kolei w Bahrajnie i Jemenie, państwach, w których obserwowano istotne podziały plemienne i religijne, zabrakło potencjału społecznego do dokonania zmian prodemokratycznych²⁷.

Trzecim powodem, dla którego uznano temat za ważny, jest rozbieżność ocen dotycząca efektów procesów demokratyzacji Tunezji i Egiptu, występująca w literaturze, prasie społeczno-politycznej, jak i sporządzanych przez agencje światowe raportach, oceniających kondycję demokracji. Amerykańska organizacja Freedom House oceniając dwa obszary: dostęp do praw politycznych oraz zakres wolności obywatelskich, przyznała w 2022 r. Tunezji odpowiednio 26 oraz 38 punktów, w skali 1-50 dla każdego z obydwu faktorów: praw politycznych (*political rights*) oraz wolności obywatelskich (*civil liberties*), co sumarycznie daje wynik 64 punktów²⁸. W analogicznej ocenie oraz w tożsamej skali Egipt uzyskał odpowiednio 6 i 12 punktów (łącznie 18)²⁹. Istotna dysproporcja w *ratingu* implikuje przypuszczenie, że procesy demokratyzacji obydwu państw nie przebiegły równie efektywnie. Ten aspekt również uznano za interesujący, zwłaszcza, że w obydwu republikach w wyniku rewolucji nastąpiła zmiana na szczeblu prezydenckim i można było przypuszczać, że procesy demokratyzacji postępować tam będą liniowo i synchronicznie. Wątpliwości doprowadziły do potrzeby realizacji badań, opartych na wywiadach pogłębionych (które zostaną przybliżone w dalszej części pracy).

Rozważania na temat procesów demokratyzacji Tunezji i Egiptu po Wiosnie Arabskiej narzucają konstrukt dywagacji o charakterze interdyscyplinarnym. Zrozumienie zjawisk zachodzących w obu państwach, a także dokonanie zobiektywizowanej syntezy naukowej bez wielowektorowego podejścia uwzględniającego kilka płaszczyzn nie byłoby możliwe. Demokratyzacja jest wprawdzie

²⁷ *Ibidem*, s. 12-13.

²⁸ Freedom House, *Freedom in the world. Tunisia*, <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2022> [20.05.2023]

Metodologia badania polegała na ocenie 195 państw i 15 terytoriów na podstawie roku kalendarzowego 2021. Każdemu z nich przyznawano od 0 do 4 punktów w serii 25 wskaźników, a łączny maksymalny wynik to 100. Celem badania było określenie, czy dane państwo posiada status wolnego, częściowo wolnego lub pozbawionego wolności. Zob. Freedom House, *Freedom in the world 2022*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf [20.05.2023]

²⁹ Freedom House, *Freedom in the world. Egypt*, <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2022> [20.05.2023]

pojęciem politologicznym, związanym z procesem przekształceń ustrojowych oraz nadawaniem praw jednostce, niemniej istnieje także korelacja terminu z innymi dziedzinami życia. Te zależności opisuje Belkacem Iratni, zauważając, że *zmiany, które zapoczątkowały wydarzenia w Tunezji, przyniosły religijny ekstremizm, chaos społeczny, niestabilność polityczną oraz spadek gospodarczy w wielu arabskich państwach*³⁰. Obok komponentu *stricte* politologicznego, pojawiają się zatem elementy z zakresu religioznawstwa, socjologii oraz ekonomii. Zastosowana w pracy siatka pojęciowa musiała zatem obok wspomnianej już demokracji i Arabskiej Wiosny zawierać tak fundamentalne kategorie, jak: reżim polityczny, system polityczny, ustrój, transformacja ustrojowa oraz rządy prawa. Przytoczone pojęcia często używane są zamiennie, lecz ich definicje wskazują na istnienie różnic w znaczeniu. Zdaniem Ryszarda Herbuta reżim polityczny jest układem zasad formalnych (prawnych) oraz nieformalnych, a także mechanizmów, które regulują działania centrum politycznej władzy³¹. Z kolei na system polityczny, jak zauważa A. Antoszewski, składają się nie wzorce zachowań określone przez instytucje, ale same zachowania, a także role polityczne, odgrywane przez członków wspólnoty³². Ustrój państwa natomiast – w ocenie innych teoretyków – tworzy pewną systemową całość, na którą składają się reguły funkcjonowania państwa, jego struktura organizacyjna oraz mechanizmy działania. Ustrój posiada także dwa podstawowe podsystemy: polityczny i społeczno-gospodarczy³³. Ostatnim z przytoczonych terminów jest transformacja ustrojowa. Według jednej z badaczek jest to w najprostszym ujęciu *proces przechodzenia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej*³⁴. Inna koncepcja zakłada, że transformację ustrojową należy rozumieć jako wprowadzenie do demokracji, któremu towarzyszy zmiana ludzkich

³⁰ B. Iratni, *The Alternative of <<Arab Spring>> revolutions: Political consensus of power transition in Algeria? A Critical assessment* [w:] *North Africa in the proces of change. Political, Legal, Social and Economic Transformations*, red. E. Szczepankiewicz-Rudzka, A. Kadri, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2015, s. 191.

³¹ T. Bodio, P. Zuzankiewicz, *Etnokratycznie-klanowy wymiar reżimu politycznego Tatarstanu*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-858e0e25-c265-4787-adea-9d5acce955e3/c/Tadeusz_Bodio__Piotr_Zuzankiewicz.pdf [5.03.2021]

³² A. Antoszewski, *System polityczny jako przedmiot badań politologii i nauki prawa konstytucyjnego*, https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/64489/02_Antoszewski_A_System_polityczny_jako_przedmiot_badan_politologii_i_nauki_prawa_konstytucyjnego.pdf [5.03.2021]

³³ P. Maj, W. Paruch, *Pojęcie <<System polityczny>> w badaniach politologicznych w Polsce – aspekty i kontrowersje definicyjne*, http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-91748d9b-08f9-4c89-8e93-df35eb10e330/c/Przemyslaw_Maj__Waldemar_Paruch.pdf [30.10.2021]

³⁴ U. Zagóra-Jonszta, *Polscy ekonomiści o przebiegu i skutkach transformacji*, http://www.ue.katowice.pl/fileadmin/user_upload/wydawnictwo/SE_Artyku%C5%82y_291_320/SE_316/18.pdf [5.03.2021]

zachowań³⁵. Nie ulega jednak wątpliwości, że to w gruncie rzeczy zjawisko wieloaspektowe o wymiarze nie tylko gospodarczym, lecz również politycznym, socjologicznym, a nawet psychologicznym. Obywatel, zyskując poczucie sprawczości, może wyrażać wolę realizacji własnych interesów za pośrednictwem instytucji państwowych (w ramach tak zwanej politycznej alienacji)³⁶. Rządy prawa z kolei (z ang. *rule of law*) to koncepcja, w myśl której życie w obrębie społeczeństwa podporządkowane jest normom prawnym. Do kluczowych elementów owej idei należą następujące założenia: prawo powinno określać podstawę, granicę oraz cele funkcjonowania władzy państwowej; należy je respektować i skutecznie egzekwować, a za kontrolę owego procesu odpowiadają powołane do tej roli organy państwowe³⁷. Inne z ujęć wskazuje na istnienie swoistego związku obywateli i urzędników państwowych, którego podstawą są zasady prawa³⁸.

Istotną kategorią analityczną jest także islam – silnie zakorzeniony w kulturze Tunezji i Egiptu, stanowiący imperatyw moralny nie tylko zwykłych obywateli, ale i politycznych przywódców. Dostrzega się wzajemne oddziaływanie religii i polityki, najpewniej w modelu sprzężenia zwrotnego. Z kolei obserwacja ewolucji kultury obywatelskiej, rozwoju technologicznego oraz zmian w poziomie życia obywateli stanowią elementy socjologii, które zdaniem Andrzeja Chodubskiego ściśle powiązane są z badaniami politologicznymi³⁹. Nie sposób nie wspomnieć, że to znaczny odsetek społeczeństw, wyjątkowo silnie zmotywowanych, odegrał pierwszoplanowe role w trakcie Arabskiej Rewolucji z lat 2010-2012. Walka o wolność i kres autorytarnych rządów poskutkowały jednak nasileniem się problemów gospodarczych w Tunezji i Egipcie. W niniejszej pracy pojawiły się liczne nawiązania do sytuacji ekonomicznej obu republik, albowiem jak zauważa przywołany już A. Chodubski, *dla politologii ważne są procesy produkcji i wymiany dóbr materialnych, rozpatrywane zwłaszcza w kontekście ingerencji państwa w życie gospodarcze społeczeństwa*⁴⁰. Obok ujęć: politologicznego,

³⁵ M. Miszewski, *Economic transformation as an economical category*, https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/6_M.Miszewski_Economic_transformation....pdf [17.10.2023]

³⁶ A. Miszańska, *Transformacja ustrojowa a poczucie podmiotowości – alienacji politycznej*, https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_1993_nr_3-4_s.39_61.pdf [9.10.2023]

³⁷ J. Podczaszy, *Koncepcja rządów prawa a jej stosowanie w Polsce*, https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/63618/02_Joanna_Podczaszy.pdf [11.10.2023]

³⁸ B. Tamanaha, *The history and elements of the rule of law*, <https://law1.nus.edu.sg/sjls/articles/SJLS-Dec-12-232.pdf> [11.10.2023]

³⁹ A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Sopot 2005, s. 51-52.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 58.

religioznawczego, socjologicznego i ekonomicznego, istnieje potrzeba uwzględnienia kontekstu historycznego, w myśl słynnej łacińskiej maksymy *historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae*⁴¹.

W niniejszej dysertacji określono podstawowy **problem badawczy**, bezpośrednio odnoszący się do tytułu pracy. Można go wyrazić w formie pytania:

- 1) W jaki sposób oraz z jakim skutkiem przebiegły procesy demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej oraz Arabskiej Republiki Egiptu w latach 2010-2022?

Próba uzyskania odpowiedzi na powyższe pytanie przyniosła rezultat w postaci sformułowania trzech głównych **hipotez badawczych**.

Hipoteza numer 1:

Proces demokratyzacyjny, wyrażony w indeksach demokracji, przebiegł w Tunezji z większą efektywnością, niż w Egipcie, ponieważ po obaleniu rządów Zine Ben Alego, na etapie tranzykcji systemowej, zlikwidowano większość struktur instytucjonalno-prawnych związanych z poprzednim reżimem.

Określenie powyższej hipotezy przyczyniło się do postawienia pytania cząstkowego:

- 1) Dlaczego w Tunezji dokonano po Wiosnie Arabskiej wymiany elit politycznych, podczas gdy w Egipcie ów proces nie został zrealizowany?

Hipoteza numer 2:

Stopień odniesień do islamu w ideologiach partii, które zwyciężyły w Tunezji i Egipcie w pierwszych wolnych wyborach parlamentarnych po rewolucji, wpłynął na rezultat procesów demokratyzacji obydwu państw.

Sformułowanie powyższej hipotezy implikuje powstanie odnoszącego się do niej pytania cząstkowego:

- 1) Czy partie polityczne, których domeną jest radykalny islam, posiadają zdolność do egzekwowania norm demokracji w społeczeństwie?

Hipoteza numer 3:

⁴¹ *Historia jest świadkiem czasów, światłem prawdy, życiem pamięci, nauczycielką życia* (tłum. z łac.).

Zagrożenie dla efektywności implementacji reguł demokratycznych w Tunezji i Egipcie wynika z braku tradycji demokratycznych, nierespektowania ogólnych praw obywatelskich i nieprzestrzegania pięcioprzymiotnikowych zasad wyborczych⁴².

W związku z powyższą hipotezą wyartykułowano pytanie cząstkowe:

- 1) Jakie czynniki muszą zaistnieć, aby elity polityczne pozwoliły na organizację wyborów pięcioprzymiotnikowych?

Każda z powyższych hipotez, choć wpisuje się w zakres badań politologicznych, wymaga osobnego uściślenia. Zgodnie z Hipotezą 1, istnieje przypuszczenie, że demokratyzacja Tunezji przebiegła efektywniej, niż w Egipcie, gdyż w Tunezji doszło do wymiany elit politycznych. Należy poczynić jednak uwagę, że pewne elementy etapu tranzykcji cechowały się podobieństwem w obydwu państwach – w demokratycznych wyborach w roku 2011 zarówno w Tunezji, jak i w Egipcie zwyciężyły partie islamskie⁴³. Ponadto – podobnie jak w latach ubiegłych – dużym uznaniem społecznym cieszyła się armia, która w Egipcie traktowana była jako instytucja zaufania społecznego, a w Tunezji jako gwarant stabilności państwa⁴⁴. Powyższe fakty pozwalają wyprowadzić wniosek, że samo zwycięstwo partii islamistycznej oraz utrzymanie przez armię *statusu quo* w kontekście reputacji i roli w państwie nie stanowiły bodźców do obrania pro- lub antydemokratycznego kursu politycznego, lecz na różny przebieg owych procesów wpływ miało założenie zawarte w Hipotezie 1.

Przypuszczenie wyrażone w Hipotezie 2, odnoszące się do stopnia odniesień do islamu w ideologiach partii, które zwyciężyły w Tunezji i Egipcie w pierwszych wolnych wyborach parlamentarnych po rewolucji, należy uzupełnić spostrzeżeniem, że religia obecna jest również w ustawach zasadniczych omawianych państw. Już w preambule ustawy zasadniczej Tunezji z roku 2016 (co zostanie szerzej opisane w Rozdziale IV), podkreśla się *przywiązanie (...) narodu do nauk islamu i jego*

⁴² Wybory pięcioprzymiotnikowe opierają się na zasadach równości (każdy obywatel ma możliwość oddania tej samej liczby głosów, a każdy głos ma taką samą wartość), bezpośredniości (osobiste oddanie głosu), tajności (głosowanie odbywa się w sposób anonimowy), proporcjonalności (sumaryczna liczba głosów jest proporcjonalna do liczby przedstawicieli w danym organie) i powszechności (każdy obywatel posiada czynne i bierne prawo wyborcze).

⁴³ P. Guzik, *Rewolucja, status quo czy chaos – społeczeństwa wybranych krajów arabskich cztery lata po Arabskiej Wiośnie*, <http://bc.upjp2.edu.pl/Content/3882/774-1523-2-PB.pdf> [6.02.2021]

⁴⁴ K. Jędrzejczyk-Kuliniak, *Siła polityczna w mundurach – militokracja po Arabskiej Wiośnie?* <https://core.ac.uk/download/pdf/93158017.pdf> [6.02.2021]

*otwartych i umiarkowanych intencji*⁴⁵. Szczególnie frapujące, lecz symptomatyczne zarazem wydaje się być użycie słowa *umiarkowanych*, które interpretować można jako pokojowy model wyznawania wiary, pozbawiany tendencji do radykalizmu (fanatyzmu). W artykule 2 rozdziału I części I konstytucji egipskiej z roku 2012 widnieje bardziej stanowczy przepis, wskazujący, że *zasady szariatu są głównym źródłem ustawodawstwa*⁴⁶ (wątek ten zostanie doprecyzowany w rozdziale V). Ustawa zasadnicza Tunezji z kolei nie definiuje islamu jako źródła prawa⁴⁷. Owa antynomia występująca pomiędzy Tunezją i Egiptem, a odnosząca się do zakresu zakorzenienia religii w konstytucjach obu republik, przyczyniła się niejako do sformułowania Hipotezy 2.

Hipoteza 3, której istotą jest założenie, że zagrożenie dla efektywności zastosowania zasad demokratycznych w Tunezji i Egipcie wynika z braku tradycji demokratycznych, nierespektowania praw obywatelskich i nieprzestrzegania pięcioprzymiotnikowych reguł wyborczych, ma wielowektorowy wymiar. Przyjmuje się jednak, że to wybory są nadworną procedurą współczesnej demokracji⁴⁸. Jak zauważa jednak przywołany już wcześniej G. Sartori, *wybory (...) niewiele i niewyraźnie mówią o tym, jak rządzić; przede wszystkim decydują o tym, kto będzie rządzić*. Rządy te niekoniecznie muszą opierać się na poszanowaniu praw jednostki, wprost przeciwnie – mogą całkowicie je podważać. Obserwatorzy międzynarodowi wskazują na liczne nadużycia władzy i przemoc stosowaną względem obywateli egipskich na przestrzeni całej drugiej dekady XXI w. (istnieją rozliczne publikacje opisujące ten proceder). W związku z powyższym, Hipoteza 3 uwzględnia nie tylko aspekt organizacji uczciwych wyborów pięcioprzymiotnikowych, lecz także nieodzowny w owym układzie element ochrony praw człowieka.

Efektywne poprowadzenie badań w naukach o polityce i administracji powiązane jest ściśle z wyborem odpowiednich **metod badawczych**. Definiuje się je jako sposoby opracowania i przetwarzania materiałów przy użyciu odpowiednich technik

⁴⁵ A. Rolewicz-Orpiszewska, *System konstytucyjny Tunezji*, wyd. Drukarnia Cyfrowa OSDW Azymut, Łódź 2016, s. 17.

⁴⁶ *The Constitution of the Arab Republic of Egypt* <https://www.sis.gov.eg/newvr/theconstitution.pdf> [6.02.2021]

⁴⁷ A. Rolewicz-Orpiszewska, *System konstytucyjny...* s. 18.

⁴⁸ M. Rachwał, *Wybory we współczesnym państwie demokratycznym*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/f3cc037b-c1b5-4c91-a3e1-17149372d806/content> [30.09.2023]

badawczych⁴⁹. W toku analizy istniejących możliwości przyjęto, że niniejsze badania oparte zostaną na trzech metodach:

- 1) Metodzie porównawczej (analogii);
- 2) Metodzie empirycznej⁵⁰;
- 3) Metodzie neoinstytucjonalnej.

O intencji zastosowania metody porównawczej (zwanej również metodą analogii lub komparatywną) informuje tytuł dysertacji, wskazujący na procesy demokratyzacji dwóch odrębnych republik. Celem obrania owej metody jest wykazanie podobieństw i różnic w przebiegu transformacji systemowej Tunezji i Egiptu, a także dokonanie zestawienia w aspekcie jakościowym niniejszych zmian. Metoda analogii pozwala na wnikliwą analizę porównawczą wszystkich etapów związanych z procesem demokratyzacji – od rewolucji i upadku rządów autorytarnych, poprzez tranzycję systemową, na konsolidacji władzy skończywszy, jak również w przypadku zainicjowania procesu demokratyzacji. Stwarza warunki do określenia zależności – lub ich braku – zjawisk zachodzących w dwóch niezależnych podmiotach państwowych.

Druga z zastosowanych w niniejszej rozprawie metod bazuje na technice bezpośredniego wywiadu pogłębionego. Jest to metoda oparta na działaniu praktycznym – rozmów przeprowadzonych z respondentami z Tunezji i Egiptu. Stanowi najbardziej oryginalny element niniejszej dysertacji, pozwalający na uzyskanie unikalnych informacji. Do grona respondentów zaliczono troje działaczy organizacji pozarządowych narodowości tunezyjskiej, zamieszkujących terytorium Tunezji oraz troje członków organizacji pozarządowych narodowości egipskiej, żyjących na obszarze Egiptu.

Trzecia metoda – neoinstytucjonalna – szeroko wykorzystywana w naukach społecznych, w niniejszej pracy znajduje swoje zastosowanie w przybliżeniu funkcjonowania instytucji państwowych Tunezji i Egiptu. Istotność owej metody podkreśla fakt, że – jak zauważa jeden z badaczy – instytucje pełnią funkcję społecznych

⁴⁹ T. Pawłuszko, *Wstęp do metodologii badań politologicznych. Skrypt akademicki*, https://ptg.edu.pl/wp-content/uploads/2013/10/Pawluszko_Tomasz_Wstep_do_metodologii_nauk_politycznych.pdf [31.01.2021]

⁵⁰ Empiryzm – kierunek w filozofii, opierający się na teorii poznania oraz doświadczeniu.

struktur, które cechują się stabilnością w czasie, wpływają na zachowania jednostek oraz generują poczucie wspólnych wartości⁵¹.

Należy nadmienić, że w niniejszej dysertacji zastosowano także elementy metody analizy systemowej. To jedna z najbardziej wpływowych orientacji teoretycznych używanych w politologii. Pod pojęciem systemu rozumie się układ elementów stanowiących spójną całość, a jego cechą jest wewnętrzne uporządkowanie. Interpretacja zachodzących zjawisk oraz procesów opiera się na postrzeganiu różnych dziedzin rzeczywistości nie jako luźno występujących i odizolowanych od siebie, lecz ze sobą zintegrowanych⁵².

Lata 2010-2022 dookreślają **ramę czasową** zjawisk i procesów poddanych szczegółowej analizie w niniejszej dysertacji. Zarówno data rozpoczynająca cezurę, jak i ją kończąca są istotnie znaczące dla badanego obszaru. Rok 2010 to początek Arabskiej Rewolucji, będącej katalizatorem przemian społecznych, politycznych i ekonomicznych – najpierw w Tunezji, a następnie w Egipcie i innych państwach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu. W roku 2022 przeprowadzono w Tunezji referendum konstytucyjne, utrwalające nowe warunki ustrojowe w państwie (w Egipcie tożsamy proces nastąpił nieco wcześniej). W celu zrozumienia szerszego kontekstu przyczynowo-skutkowego, zastosowano w tekście odniesienia do wydarzeń retrospektywnych, mających znaczenie historyczne oraz wywierających wpływ na dzieje współczesne.

Niniejsza praca zbudowana jest z pięciu rozdziałów o wymiarze teoretyczno-empirycznym. Została powiązana z założeniami dotyczącymi realizacji zadań badawczych.

Rozdział I pod tytułem *Demokracja, demokratyzacja, de-demokratyzacja. Klasyczne teorie w konfrontacji z rzeczywistością społeczno-polityczną* ma charakter teoretyczny. Porusza zagadnienia czynników inicjujących przemiany ustrojowe, a także występujące w ich rezultacie zmiany o charakterze gospodarczym. Wskazuje na istnienie różnych modeli demokracji i przypisuje je konkretnym państwom. Wyjaśnia również

⁵¹ M. Marczevska, *Teoria neoinstytucjonalna*, <https://timo.wz.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/09/11-Magdalena-Marczevska-Teoria-neoinstytucjonalna-Klincewicz-Krzysztof-red-Zarzadzanie-organizacji-organizowanie.pdf> [9.10.2023]

⁵² A. Chodubski, *Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc-r2009-t6/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc-r2009-t6-s90-101/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc-r2009-t6-s90-101.pdf [5.06.2023]

zjawisko demokratyzacji (w tym jej etapów: tranzycji i konsolidacji), de-demokratyzacji oraz erozji reżimu niedemokratycznego.

W rozdziale II (*Reżimy polityczne państw arabskich i ich specyfika*), obierającym również formę teoretyczną, dokonano typologii reżimów politycznych państw arabskich, wyjaśniając znaczenie, podobieństwa i różnice reżimów primordialnych i organizacyjnych. Poddano analizie formy państw islamskich – monarchii i republiki. Za integralną część rozważań na temat reżimów politycznych w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie uznano zagadnienia ekstremizmu islamskiego, będącego czynnikiem destabilizującym procesy rodzenia się i umacniania demokracji w Egipcie. W tym kontekście wymieniono i opisano działalność islamskich organizacji fundamentalistycznych – Bractwa Muzułmańskiego (*Muslim Brotherhood*) oraz Islamskiego Państwa w Iraku i Lewancie (*Islamic State of Iraq and the Levant*).

Rozdział III pod nazwą *Transformacja ustrojowa i procesy demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej w latach 2010-2022* ma charakter teoretyczny. Poddano w nim analizie system polityczny, uwzględniający republikański charakter państwa, konstytucyjną rolę islamu, zasady czynnego i biernego prawa wyborczego (w odniesieniu do obu płci) oraz przebieg wyborów prezydenckich i parlamentarnych. Ze względu na szczególną rolę, jaką Tunezja odegrała w trakcie Wiosny Arabskiej (poniekąd wywołując ją i powodując tak zwany efekt domina w innych państwach), rozważaniom poddano przyczyny społeczno-ekonomiczne rewolucji oraz współpracę społeczeństwa z armią w jej trakcie.

Transformacja ustrojowa i procesy demokratyzacji Arabskiej Republiki Egiptu w latach 2010-2022 to tytuł rozdziału IV (o ujęciu teoretycznym). Dokonano w nim analizy i wyjaśnień przyczynowo-skutkowych, związanych z transformacją ustrojową. Opisano analogiczne do rozdziału III: republikański charakter państwa, rolę islamu w ustawie zasadniczej Egiptu oraz kluczowe założenia prawa wyborczego. Zwrócono uwagę na zjawisko zubożenia egipskiego społeczeństwa, powstałego w wyniku Arabskiej Wiosny, na trzy główne fale rewolucji w Egipcie oraz dymisję prezydenta Hosniego Mubaraka i jej konsekwencje w polityce wewnętrznej i zewnętrznej państwa. Analizie przebiegu i skutków poddano także wybory prezydenckie i parlamentarne we wspomnianym okresie.

Ostatni rozdział, V, nosi nazwę *Ocena procesów demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej oraz Arabskiej Republiki Egiptu w świetle badań empirycznych*. Jest on związany z realizacją wspomnianych już powyżej wywiadów pogłębionych z działaczami organizacji pozarządowych w Tunezji i Egipcie. Przedstawia odmienne punkty widzenia niezależnych ekspertów, będących stałymi obserwatorami rzeczywistości społeczno-politycznej w wymienionych państwach, z których się wywodzą i które zamieszkują.

Adresatami rozprawy doktorskiej mogą stać się nie tylko badacze z dyscypliny nauk o polityce i administracji, stosunków międzynarodowych i kulturoznawstwa, lecz również zwykli czytelnicy o umiarkowanym lub nawet niewielkim stopniu zainteresowania owym tematem ze względu na fakt, że praca porusza oryginalne zagadnienia, wykraczające poza europejski lub – szerzej – zachodni krąg kulturowy. Przedstawia procesy państw należących do tzw. Biednego Południa, cechujących się odmienną mentalnością, autokratyczną przeszłością oraz post-kolonialną spuścizną. Tę mozaikę dopełnia islam – religia, wokół której toczą się rozliczne spory o charakterze aksjologicznym, generowane w znacznej mierze przez islamski ekstremizm i zamachy terrorystyczne, najczęściej wymierzone w ludność cywilną. Czy w takich warunkach może powstać demokracja liberalna, której nigdy wcześniej nie było? Jak zauważa Francis Fukuyama, *bycie obywatelem demokratycznego państwa liberalnego nie oznacza, że ludzie rzeczywiście będą traktowani z równym szacunkiem, czy to przez rząd, czy to przez innych obywateli. Są oceniani na podstawie koloru skóry, płci, pochodzenia narodowego, wyglądu, przynależności etnicznej albo orientacji seksualnej. Każda osoba i każda grupa doświadcza w różny sposób braku szacunku i każda zabiega o poszanowanie swojej godności*⁵³. Arabska Wiosna, a w jej konsekwencji ukształtowanie się nowego ładu społeczno-politycznego, nie stały się gwarantem natychmiastowej implikacji wolności obywatelskich oraz podniesienia rangi praw człowieka w Tunezji i Egipcie. Na gruncie marzeń o demokracji stworzyły jedynie zaplecze do działań prorozwojowych w kwestiach społecznych, gospodarczych i ustrojowych, których potencjał w różny sposób został wykorzystany lub zniweczony, co szerzej zostanie opisane w dalszej części pracy.

⁵³ F. Fukuyama, *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2018, s. 202.

ROZDZIAŁ I: DEMOKRACJA, DEMOKRATYZACJA, DE-DEMOKRATYZACJA. KLASYCZNE TEORIE W KONFRONTACJI Z RZECZYWISTOŚCIĄ SPOŁECZNO-POLITYCZNĄ

Pojęcie *demokracji* nosi znamiona nieostrości, a zarazem wieloaspektowości. Na przestrzeni wieków sposoby definiowania demokracji ewoluowały wraz z systemami, których dotyczą, a obecnie można stwierdzić, że najczęściej uwagi badaczy koncentrują kwestie przeobrażeń i kryzysów demokracji. Ów termin poniekąd stał się nazwą cywilizacji lub finalnym produktem istnienia szerszego kręgu kulturowego, określanego jako cywilizacja zachodnia. O ile pojęcia *socjalizmu* czy *komunizmu* można utożsamiać z jednym twórcą, demokracja podobną *przynależnością* się nie cechuje⁵⁴.

W dyskursie dotyczącym teorii demokracji tradycyjnie przywołuje się nurt wywodzący się ze starożytnej Grecji z okresu życia i działalności wiodących filozofów: Platona i jego ucznia, Arystotelesa. Nurt ten wpływał niejako na kształtowanie tożsamości demokracji aż do końca drugiej wojny światowej. Demokrację jako funkcjonujący ustrój utożsamiano z szeroko rozumianym Zachodem, obejmującym nie tylko część Europy czy Stany Zjednoczone. Panowało przekonanie, że reżimy komunistyczne i faszystowskie nie są demokratyczne, lecz pod koniec lat 40. XX w. stwierdzono, że żadna z doktryn w istocie sama nie określa siebie antydemokratyczną⁵⁵. Wraz z upływem lat i nastaniem kolejnych epok, demokracja zmieniała swój zasięg terytorialny. W raporcie organizacji Freedom House z 2022 r. 83 państwa określono jako demokratyczne. Pozostałe zostały uznane jako częściowo demokratyczne lub niedemokratyczne⁵⁶.

Procesy wspomianej w pracy transformacji ustrojowej utożsamia się z pojęciem demokratyzacji. W ostatnich latach weszło ono do powszechnego użytku w dyskursie naukowym. Demokratyzację pojmuje się zwykle w kategoriach *sensu largo*, wskazując na wszystkie pozytywne zjawiska zachodzące w życiu zbiorowym społeczeństw, dotyczące praw i wolności jednostek oraz społeczeństwa obywatelskiego. Współczesne rozumienie demokratyzacji wykracza zatem daleko poza jej dosłowne znaczenie⁵⁷.

⁵⁴ G. Sartori, *Teorie demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 16.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Freedom House, *Freedom in the world 2022. The global expansion of authoritarian rule*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf [20.05.2023]

⁵⁷ K. Klaus, *Pojęcie i źródła deficytu demokracji w UE*, https://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/2-2004_Klaus.pdf [11.02.2021]

Istnieje również ujęcie terminu *sensu stricto*, które zaznacza, że demokratyzacja nie jest zjawiskiem natychmiastowej zmiany, ale określonym procesem politycznym⁵⁸, zachodzącym w państwie. Jeżeli ów proces realizowany jest skutecznie i w sposób trwały, może skutkować wdrożeniem przejrzystego zarządzania państwem w miejsce opresyjnej dyktatury⁵⁹, a zatem zastąpieniem modelu autorytarnego demokratycznym.

Demokratyzacja jest procesem złożonym, żmudnym, ale też i takim, który podlegać może odwróceniu (na co wskazują doświadczenia wielu społeczeństw). Według teorii ludzkiego rozwoju (*human development*), proponowanej przez Ronalda Ingleharta, na stabilność demokracji istotny wpływ wywierają orientacje polityczne, która wyjaśniają związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy progresem gospodarczo-społecznym, demokratyzacją systemu politycznego oraz przejawiającą się w dynamice postaw społecznych zmianą kulturową⁶⁰. Celem demokratyzacji jest zwiększenie partycypacji obywatelskiej. Intensyfikację tego procesu od dawna postulują liberałowie, którzy domagają się powszechnych praw wyborczych oraz utworzenia mechanizmów pozwalających na bezpośrednie podejmowanie decyzji przez obywateli. Badania naukowe zrealizowane w ramach Europejskiego Sondażu Społecznego w 2012 r. w 23 państwach Europy wskazują, że postęp procesów demokratyzacji najlepiej oceniany był w wysoko rozwiniętych państwach skandynawskich – Danii, Szwecji i Norwegii. W czołówce znalazła się również Szwajcaria. Poniżej średniej wartości uplasowały się natomiast Bułgaria, Kosowo, Słowacja i Rosja⁶¹. Z powyższego badania wyprowadzić można wniosek, że kondycja gospodarcza państwa ma wpływ na ocenę zachodzących w nim procesów demokratyzacji, dokonywaną przez jego obywateli.

Terminem najnowszym i najmniej rozpoznany, ale posiadającym przeciwstawne do demokratyzacji znaczenie, jest de-demokratyzacja. Według niektórych politologów to również jest swoisty proces, lecz związany z erozją demokracji. Wśród badaczy nie ma zgodności co do tego, czy zmiana dotyczy samego systemu, czy też

⁵⁸ E. Mansfield, J. Snyder, *Democratization and War*, <https://www.jstor.org/stable/20047125?seq=8> [29.09.2023]

⁵⁹ A. Saikal, A. Schnabel, *Democratization in the Middle East: Experiences, struggles, challenges*, wyd. United Nations University Press, Nowy Jork 2003, s. 45.

⁶⁰ P. Sekuła, *Kultura polityczna a konsolidacja demokracji*, wyd. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2009, s. 17.

⁶¹ T. Masłyk, *Postulaty versus rzeczywistość. O postawach Polaków wobec ustroju demokratycznego* [w:] *Demokracja i rola obywatela. O napięciu pomiędzy państwem, społeczeństwem i procesami globalizacyjnymi*, s. 111, red. M. Baranowski, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2014.

dokonywane w jego obrębie. Istnieje kilka wariantów de-demokratyzacji. Pierwszy dotyczy zmiany reżimu politycznego – zastąpienia demokracji modelem hybrydowym lub hybrydowego niedemokratycznym. Drugi to przerwanie tranzycji ustrojowej, zachodzącej w państwie niedemokratycznym. Trzeci wariant wskazuje na pogorszenie procedur demokracji przedstawicielskiej, ograniczenia dostępu obywateli do praw i wolności im przysługujących oraz na problem związany z legitymizacją demokratycznego reżimu⁶². De-demokratyzację – choć nie posiada jeszcze jednoznacznej definicji na poziomie semantycznym – rozumieć można zatem jako erozję demokratycznych zasad gry politycznej oraz wprowadzenie zainicjowanych oddolnie nowych relacji⁶³.

Pojęcia demokracji, demokratyzacji oraz de-demokratyzacji, choć posiadają wspólny rdzeń językowy, mają odmienne znaczenie. Demokracja jest pewnym stanem społeczno-politycznym, podczas gdy demokratyzacja i de-demokratyzacja to procesy wskazujące na zmiany w kierunku prodemokratycznym lub antydemokratycznym, zachodzące w państwie. W niniejszym rozdziale, odnoszącym się do klasycznych teorii demokracji oraz ich konfrontacji z rzeczywistością społeczno-polityczną, nastąpi ich zastosowanie na wielu płaszczyznach.

1. Przemiany systemowe. Ich determinanty i płaszczyzny

1.1. Czynniki inicjujące zmiany

Potrzeba dokonania wielowektorowej analizy determinantów i płaszczyzn przemian systemowych zachodzących w państwie, a także oceny czynników wywołujących owe przeobrażenia, skłania do wyjaśnienia, czym w ogóle jest system polityczny. Jak zauważa Konstanty Wojtaszczyk, termin ten *odnosi się do całego zakresu działań politycznych społeczeństwa i zastępuje panujące wcześniej określenie system rządów (government). Zmiana ta była praktyczną odpowiedzią na rozwój nowoczesnych społeczeństw przemysłowych, na ich różnorodność i dynamiczne przemiany, jakim podlegają*⁶⁴. Pojęcie systemu politycznego często utożsamiane jest z zagadnieniem ustroju państwa, jednakże ten drugi termin ma szersze znaczenie i odnosi się do trzech elementów: struktury

⁶² A. Szymański, *Zmierzch demokracji liberalnej? Turcja oraz państwa Europy Środkowej i Wschodniej w perspektywie porównawczej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, s. 238. <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [11.02.2021]

⁶³ A. Kasińska-Metryka, *Demokracja liberalna w okowach <<nowego populizmu>>* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [11.02.2021]

⁶⁴ K. Wojtaszczyk, *Kompendium wiedzy o państwie współczesnym*, wyd. LIBER, Warszawa 1996, s. 25.

organizacji państwowej, zasad funkcjonowania oraz mechanizmów, na których opiera się jego działanie. Koncepcji na temat systemu politycznego jest bardzo wiele. Niektórzy naukowcy uważają, że jest to zbiór idei leżących u podstaw polityki, jeszcze inni wskazują na fakt, że to relacje społeczeństwa z państwem stanowią podstawę systemu politycznego⁶⁵. W obrębie pluralizmu różnych stanowisk (najczęściej uzupełniających się) wyróżnić można trzy zasadnicze podejścia do systemu politycznego. Pierwsze ma wymiar instytucjonalny i utożsamia je z całokształtem instytucji politycznych, a także z systemem normatywnym i zasadami działania. Ujęcie to wskazuje na ogół ludzi i organizacji oraz podmiotów mających wpływ na tworzenie i realizację norm reglamentujących funkcjonowanie społeczeństwa. Podejście drugie, strukturalno-funkcjonalne, postrzega system polityczny jako proces polityczny, dokonujący się w ramach wspólnot, w których jednostki odgrywają swoje role. Ów zakres działań realizowany jest na różnych płaszczyznach – w rodzinie, zrzeszeniach i stowarzyszeniach, czy szerzej – w gospodarce. Jednostki te zamieniają swoje niepolityczne role na polityczne. W trzecim podejściu (systemowym), przyjmuje się, że zachodzi interakcja pomiędzy systemem a otoczeniem i składają się na nią trzy etapy: wejścia, przetworzenia i wyjścia. Wejścia i wyjścia determinowane są przez relację systemu i otoczenia. Przetworzenia stanowią wyłącznie element procesu zachodzącego w systemie. Źródłami wejść są elity polityczne, społeczeństwa lub otoczenie międzynarodowe, a ich istotą rozmaite żądania, takie jak rozdział dóbr i usług, uzyskanie form zasobów czy większa stabilizacja lub zmniejszenie konfliktów i przemocy w społeczeństwie. Wyjściami określa się natomiast regulacje, ekstrakcje, symbole i dystrybucje, które inicjują zmiany w otoczeniu i systemie politycznym⁶⁶. Terminem o najwęższym znaczeniu jest *system rządów*. Stosuje się go w celu opisanego stosunków pomiędzy instytucjami państwa – szczególnie w kontekście organów reprezentujących władzę ustawodawczą i wykonawczą. Warto nadmienić, że pojęcie system rządów należy odnosić jedynie do państw demokratycznych, których funkcjonowanie opiera się na istnieniu trójpodziału władzy⁶⁷.

⁶⁵ A. Syzdykova, S. Sarsenovab, Y. Babajanyanc, O. Voznyakc, R. Bexultanovac, U. Kudiyarovac, A. Dautbaeva-Mukhtarova, *Towards the concept of the political system*, <https://www.iejme.com/download/towards-the-concept-of-the-political-system.pdf> [11.02.2021]

⁶⁶ K. Wojtaszczyk, *Kompendium wiedzy o państwie współczesnym*, wyd. LIBER, Warszawa 1996, s. 25.

⁶⁷ P. Maj, W. Paruch, *Pojęcie <<system polityczny>> w badaniach politologicznych w Polsce – aspekty i kontrowersje definicyjne*, http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-91748d9b-08f9-4c89-8e93-df35eb10e330/c/Przemyslaw_Maj__Waldemar_Paruch.pdf [11.02.2021]

Charakter i zakres zmian zachodzących w obrębie systemu politycznego związane są z występowaniem czynników inicjujących owe zmiany. Istnieje mnogość koncepcji dotyczących zakresu i specyfiki owych czynników. Jedna z nich zakłada, że zaliczyć do nich można próby dokonania liberalizacji politycznej i reform ekonomicznych, przeszłe niekorzystne doświadczenia związane z występowaniem kryzysów politycznych, pojawienie się opozycji politycznej i kulturalnej, pragmatyczna postawa wśród komunistycznych elit oraz chęć otwarcia się na Zachód⁶⁸. Owe zmiany ściśle powiązane są z istnieniem i funkcjonowaniem określonych instytucji politycznych, stanowiących komponent tak zwanych dużych demokracji. Według Roberta A. Dahla są to: wolne, częste i uczciwe wybory oraz wybieralni przedstawiciele, wolność słowa i stowarzyszania się, inkluzywne obywatelstwo oraz dostęp do różnorodnych źródeł informacji⁶⁹. Zaburzenia funkcjonowania któregoś z powyższych może przyczynić się do przeobrażeń w obrębie systemu politycznego. W celu dokonania egzemplifikacji niniejszego zjawiska, warto przytoczyć wydarzenia polityczne z przełomu lat 80. i 90. XX w., zachodzące w obrębie republik byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w Europie Środkowej i Wschodniej. Upadek ZSRR poprzedzony był wieloletnimi dążeniami państw satelickich do uzyskania niepodległości. Istniały wówczas określone czynniki, które zainicjowały zmiany w obrębie federacji. Do wiodących należały czynniki polityczne, na które składały się: nieprzestrzeganie praw człowieka i zasady praworządności, ograniczenie wolności mediów, pozbawianie równych szans partii opozycyjnych przy jednoczesnym wydłużaniu kadencji prezydenta oraz represje stosowane względem przeciwników politycznych. Obok wyżej wymienionych należy wyróżnić czynniki gospodarcze. Wśród nich istotnym był hamulec technologiczny, wynikający z wadliwie funkcjonującego wówczas modelu gospodarki centralnie planowanej. Ograniczenia w handlu, wynikające z obostrzeń narzuconych na administrację i kurs walut, monopolistyczne regulacje oraz dominacja wielkich przedsiębiorstw wymusiły zmiany liberalizujące rynek towarów i usług. Potrzeba prywatyzacji co najmniej części sektora bankowego, zapewnienia jego konkurencyjności, dostatecznego nadzoru i nadania mu funkcji pośrednika finansowego wpłynęły istotnie na zainicjowanie zmian o charakterze gospodarczym. Do tego dochodziły zagadnienia

⁶⁸ G. Ekiert, *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.541b2f26-abe4-38d2-9101-7ba9eef6dc0e/c/200_Ekiert.pdf [12.02.2021]

⁶⁹ D. Grudziecki, *Co to jest demokracja?* wyd. Grandh, Warszawa 2010, s. 66.

niedoinwestowanych dróg (administrowanych przez aparat państwowy), energetyki i innych dysfunkcji, które w rezultacie przyczyniły się do eskalacji społecznego niezadowolenia oraz intensyfikacji ruchów niepodległościowych w obrębie sowieckich republik⁷⁰. Zainicjowanie procesów demokratyzacji uzasadnione było również powszechnym odwołaniem do pewnych ogólnych wartości, takich jak wolność, równość i różnorodność, a także możliwość rozwoju moralnego jednostek i podejmowania przez nie skutecznych decyzji. Wśród wielu obywateli państw Europy Środkowej i Wschodniej istniało przekonanie, że demokracja jest najbardziej korzystnym dla państwa ustrojem. Kwintesencją działań antyradzieckich miało być zatem odłączenie się od ZSRR oraz aplikacja demokratycznego systemu politycznego⁷¹.

Procesy przemian ustrojowych w drugiej połowie XX wieku były jednak zjawiskiem występującym globalnie – dotyczyły nie tylko państw Europy Środkowej i Wschodniej, lecz również Europy Południowej, Afryki, Azji i Ameryki Południowej. Na początku XXI w. zjawiska dotknęły również wybranych państw arabskich. Bez względu na szerokość geograficzną, w każdym z powyższych wspomniane procesy obierały inną formę, motywowane były osobliwymi powodami i przynosiły odmienne rezultaty (niekiedy ich brak). Dywagacja nad czynnikami inicjującymi zmiany systemowe skłania również do postawienia pytania, czy silna potrzeba dokonania przeobrażeń w społecznej i politycznej rzeczywistości w obrębie danego państwa może legitymizować użycie siły przez społeczeństwo względem niedemokratycznie ustanowionych władz. Z drugiej strony pojawia się dylemat czy aspiracje społeczeństw są wystarczającym powodem do uruchamiania procesów demokratyzacji w państwach, które nie posiadają demokratycznych tradycji (dotyczy to w dużej mierze państw arabskich). Niniejsze wątki zostaną poruszone w dalszej części dysertacji.

1.2. Transformacje ustrojowe

Trudno jest wskazać jedną i konkretną ścieżkę przemian politycznych, których celem miałyby być zaszczepienie modelu demokratycznego w państwie. Demokracja może być efektem stopniowych, trwających od wielu dekad przemian (Wielka Brytania,

⁷⁰ H. Gronkiewicz-Waltz, *Czynniki transformacji systemu politycznego i gospodarczego byłych państw komunistycznych*

https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/6756/1/08_Hanna_Gronkiewicz_Waltz_Czynniki%20transformacji%20systemu%20politycznego%20i%20gospodarczego_129-140.pdf [12.02.2021]

⁷¹ G. Carbone, *Do all good things go together? Exploring the political, economic and social consequences of democratisation*, <https://core.ac.uk/download/pdf/187799192.pdf> [12.02.2021]

Stany Zjednoczone). Może też stać się rezultatem naśladownictwa (Indie), upadku państwa (ZSRR) czy też wynegocjowanych porozumień (Polska). S. Huntington, autor jednej z najczęściej przywoływanej typologii transformacji ustrojowej, uzupełnił typologię o dwa kolejne pojęcia: zastąpienie (*replacement*) i przemieszczenie (*transplacement*). Samą transformację określał jako sytuację, gdy w procesie przemian politycznych dominującą rolę odgrywają reformatorzy wywodzący się z elity rządzącej (ten typ przemian obserwowany był w Bułgarii, na Węgrzech oraz w ZSRR). W zastąpieniu największe znaczenie miała opozycja (przypadki Rumunii i NRD), a w przemieszczeniu – opozycja współpracująca z rządzącymi (Czechosłowacja, Polska). Według wspomnianego powyżej autora podstawowymi zatem kryteriami utworzenia typologii było wskazanie inicjatora przemian oraz ocena zakresu partycypacji aktorów w nie zaangażowanych. Z kolei Herbert Kitschelt pojęcie transformacji potraktował jako ogólną kategorię, z której wyłonił trzy różne koncepcje przemian ustrojowych: implozję demokratyczną (miała ona miejsce w NRD i na Czechosłowacji), przeciągające się negocjacje (Polska, Węgry) oraz nieskuteczne reformy władzy komunistycznej (ZSRR). Zdaniem Philippe’a C. Schmittera oraz Terry’ego Lynn Karla przemiana ustrojowa ma cztery wymiary: transformacji negocjowanej (*pacted*), narzuconej (*imposed*), rewolucyjnej lub wymuszonej reformy. Transformację negocjowaną zaobserwowano w Polsce, Bułgarii, Mongolii, Mołdawii i na Węgrzech. Narzuconą – między innymi w Albanii, Estonii i na Litwie. W kontekście transformacji rewolucyjnej wymieniano Rumunię, co spotykało się jednak ze sprzeciwem części naukowców. Wymuszone reformy utożsamiono z Armenią, Czechami, Chorwacją, Gruzją, NRD oraz Łotwą. Bardziej rozproszoną typologię politycznych przeobrażeń zaproponowali Gerardo L. Munck oraz Carol Skalnik Leff, wskazując na aż siedem ich wariantów: oddolną reformę (występującą w Chile), reformy konserwatywne i społeczną rewolucję (autorzy nie powołali się na żaden z przykładów), rewolucję narzuconą (Bułgaria), reformę przez rozłam (Argentyna, Czechosłowacja), reformę przez wyzwolenie (Węgry) oraz reformę przez transakcję (Brazylia, Polska)⁷².

Transformacje ustrojowe państw Europy Środkowej i Wschodniej z lat 80. i 90. XX w., postępujące z różnym dla nich skutkiem, dotyczyły przeobrażeń dokonujących się w sferach politycznej, ekonomicznej i społecznej. Przemiany polityczne związane

⁷² E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej*, wyd. LIBRON – Filip Lohner, Kraków 2015, s. 31.

były z przejściem z systemu autorytarnego do demokratycznego. Ekonomiczne uwolniły wolny rynek kosztem gospodarki centralnie planowanej. W sferze społecznej nastąpiła natomiast przebudowa społeczeństwa (opartego jak dotąd na zasadach narzuconego kolektywizmu) w takie, w którym nadrzędną rolę odgrywać zaczęła indywidualna aktywność, a także kategoria społeczeństwa obywatelskiego. Przyjmuje się – choć nie bez sprzeciwu niektórych politologów – że proces transformacji ustrojowej znacznej części państw Europy Środkowej i Wschodniej dobiegł końca. Świadczyć o tym ma przede wszystkim fakt, że stały się one członkami Unii Europejskiej – organizacji ponadnarodowej, narzucającej określone wymogi formalne. Do tych należą między innymi konieczność oparcia systemu politycznego przez państwo-kandydata na idei demokracji oraz na funkcjonowaniu w jego obrębie gospodarki rynkowej. W tym kontekście można zatem stwierdzić, że Unia Europejska pełni rolę rozjemcy, orzekającego o charakterze i kondycji ustroju państwa ubiegającego się o akcesję do unijnych struktur. Zauważa się jednak, że nie wszystkie cele transformacji państw kandydujących i państw członkowskich zostały zrealizowane, a dziedzictwo poprzednich rozwiązań ustrojowych wciąż daje o sobie znać (szczególnie na poziomie instytucji państwowych). Pojawienie się populizmu w byłych republikach ZSRR jest również tego dowodem⁷³. Jednakże Unia Europejska przyczyniła się nie tylko do uruchomienia procesów transformacji systemowych, ale i wzmocnienia ich w obrębie państw Europy Środkowej i Wschodniej. Te, które spełniały większość unijnych standardów, wstąpiły do organizacji w 2004 r. w ramach piątego rozszerzenia (na liście nowych członków znalazły się wówczas Cypr, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Polska, Słowacja, Słowenia oraz Węgry)⁷⁴. Ponadto jak zauważa Agnieszka Legucka, *Unia Europejska nie brała udziału w przebiegu żadnego konfliktu zbrojnego w państwach sąsiednich na wschodzie, natomiast kilkakrotnie pełniła rolę mediatora bądź doradcy*⁷⁵.

Zmiana w obrębie ustroju państwa może nieść za sobą negatywne konsekwencje, a za przykład wskazać można między innymi Polskę, w której reformy przeprowadzone w 1989 r. spowodowały gwałtowny wzrost cen przy równoczesnym spadku poziomu

⁷³ M. Ratajczak, *Nowa transformacja ustrojowa w świetle ekonomii instytucjonalnej*, https://www.dbc.wroc.pl/Content/39573/Ratajczak_Nowa_Transformacja_Ustrojowa_w_Swietle_Ekonomii_2017.pdf [5.03.2021]

⁷⁴ T. Kostelecký, *Political Transformation in East-Central Europe: Are There General Patterns of Development from Communism to EU Membership?* https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/T_Kostelecky.pdf [5.03.2021]

⁷⁵ A. Legucka, *Conflict management we <<wspólnym sąsiedztwie>> Unii Europejskiej i Rosji. Między soft i hard power*, <https://bibliotekanauki.pl/articles/119898.pdf> [5.03.2021]

życia i dochodów znacznej części społeczeństwa. Liberalizacja gospodarki doprowadziła do upadku wielu przedsiębiorstw, które nie były w stanie konkurować z zachodnim importem. Brak związanej z powyższym faktem ściągalności podatków pogłębiał deficyt w budżecie państwa. Kryzys dotknął także usług publicznych – ochrony zdrowia, nauki i oświaty. Reformy, których celem miało być polepszenie sytuacji w społeczeństwie, przyniosły lęk, rozczarowanie i niepewność wszystkich warstw społecznych, a na brak stabilizacji wpływał również chaos normatywny. Po początkowej euforii kryzys transformacji dotknął nie tylko Polski, ale także innych państw Europy Środkowej i Wschodniej i na Bałkanach. Na bariery transformacyjne oraz akcesyjne (związane z przystosowaniem instytucji oraz prawa krajowego do wymogów Unii Europejskiej) nałożył się również światowy kryzys finansowo-gospodarczy z lat 2008-2009. Postawił on w stan gotowości republiki postsocjalistyczne, ekonomicznie niestabilne. Banki, doskonale osadzone w realiach gospodarki wolnorynkowej, które z założenia miały być gwarantem ochrony w przypadku silnych wahań finansowych, nie tylko nie zapobiegły kryzysowi, ale stały się jego główną przyczyną. Okazało się, że neoliberalna koncepcja samooczyszczającego się porządku systemowego nie funkcjonuje, a powszechnie przyjęty obraz mechanizmów ekonomii jest mrzonką. W świetle omawianych wydarzeń, w niektórych państwach nastąpił spadek zaufania do unijnego modelu współistnienia państw, a także wzrost aktów populizmu wśród politycznych elit⁷⁶.

Słabość transformujących się byłych republik radzieckich związana była również z wadami występującymi na szczeblu instytucjonalnym. Mała egzekwowalność prawa oraz wszechobecna korupcja stanowiły hamulec rozwojowy. Społeczeństwa państw postsocjalistycznych nie miały doświadczeń związanych z demokracją i praworządnością. U progu lat 90. XX w. pod względem instytucjonalnym państwa przeobrażające się ustrojowo tworzyły dość homogeniczną grupę, a ich dystans do kapitalistycznych gospodarek był bardzo duży. Niektóre z nich nigdy nie nadrobiły tych zaległości (również społecznych i politycznych)⁷⁷.

⁷⁶ J.M. Fiszer, *Efekty transformacji ustrojowej i integracji państw Europy Środkowo-Wschodniej z Unią Europejską*, https://www.lazarski.pl/fileadmin/user_upload/dokumenty/czasopisma/myśl-ekonomiczna-polityczna/2016/MEiP_2_2016_5_Fiszer.pdf [5.03.2021]

⁷⁷ W tym gronie uwzględnić należy Białoruś, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan, państwa autorytarne, w których transformacja ustrojowa nie miała miejsca. Obok nich wymienić trzeba Armenię, Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgistan i Rosję, które oferują większy zakres swobód politycznych i gospodarczych i są też bardziej praworządne, lecz nie osiągnęły tego pułapu, co najbardziej rozwinięte gospodarki rynkowe na świecie. Z kolei Albania, Gruzja, Mołdawia i Ukraina to państwa, w których zakres wolności politycznych i gospodarczych oraz praworządności kształtuje się na średnim poziomie. Republiki

Korupcja, o której wspomniano powyżej, stanowi relikwiarz komunizmu w wielu republikach postsowieckich i jest jedną z najbardziej istotnych barier w procesach transformacji ustrojowej oraz umacniania demokracji. Tworzenie się sieci zależności było immanentną cechą gospodarek nakazowo-rozdziałczych. Wzajemne wpływy ułatwiały dostęp członkom lokalnej grupy do reglamentowanych towarów lub tych niemal nieosiągalnych, a narzędziem uzyskiwania korzyści była korupcja. Model zarządczy gospodarki centralnie planowanej, opierający się na powoływaniu władzy rozdzielającej (sprzedawcy, urzędnika, sklepowego), stanowił jeden z czynników inicjujących zachowania korupcyjne. Innym powodem narastania tego rodzaju przestępstw był chroniczny niedobór towarów w państwach komunistycznych (mimo że stan zasobów ulegał czasowym przechyłom w stronę większej lub mniejszej dostępności, nigdy nie powodował nadwyżkowej podaży). Wzrost nielegalnego obrotu intensyfikował rozrost sieci zależności i ich umocnienie. Wiązał się również z koniecznością odwdzięczania się za uzyskane korzyści. Brak jawności kontroli w dystrybucji dóbr pogłębiał skalę nadużyć, nie pociągając do odpowiedzialności ani osoby korumpującej, ani korumpowanej. Szczególnie narażonym na korupcję obszarem w procesie przechodzenia gospodarki nakazowo-rozdziałczej w rynkową był proces prywatyzacji oraz powiązane z nim uspołecznione dotąd środki produkcji. Kształtowanie się instytucji politycznych, wynikających z przeobrażenia systemu monopartyjnego w parlamentarny, skorelowane było z aktywnością skorumpowanych lobbystów. Chaos potęgowała niewielka sprawność aparatu biurokratycznego, wynikająca nie tylko z wad poprzedniego ustroju, ale również braku stabilności w porządku prawnym⁷⁸.

Transformacja ustrojowa, będąca długim i trudnym procesem zachodzącym w sferze politycznej, ekonomicznej i społecznej państwa, stanowi pierwszą fazę jego demokratyzacji. Nie jest jednak gwarantem, że demokracja ostatecznie zostanie w nim zaszczerpiona. Historia państw Europy Środkowej i Wschodniej, podlegających od dziesięcioleci dyktatowi Związku Radzieckiego, wskazuje na fakt, że nie we wszystkich procesach transformacji zakończył się sukcesem. Do głównych czynników stanowiących

te aspirują do wstąpienia do Unii Europejskiej oraz NATO, lecz ich instytucje wciąż wymagają reform. Najlepiej pod tym kątem ocenia się Czechy, Estonię, Litwę, Polskę i Słowację, gdzie państwowe instytucje działają w sposób sprawny. Nieco niżej natomiast klasyfikuje się Bułgarię, Chorwację, Łotwę, Rumunię i Węgry. Zob. D. Piątek, *Konwergencja instytucjonalna w krajach transformujących się*, http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip35-2014/SiP-35-t2-475.pdf [6.03.2021]

⁷⁸ M. Bról, *Urynkowienie gospodarki a korupcja – doświadczenia państw Europy Środkowej i Wschodniej*, <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.cejsh-b574be8d-d482-47bf-b0eb-c3154ef6acb8/c/13.pdf> [6.03.2021]

barierę w realizacji przemian należy zaliczyć zacofanie społeczne i gospodarcze, ugruntowane dziedzictwo komunizmu, wzrost populizmu, kryzys światowy z lat 2008-2009 oraz korupcję. Z drugiej strony istnieje szereg państw, w których transformacja ustrojowa powiodła się, a dziś oceniane są one wysoko przez światowe agencje specjalizujące się w mierzeniu demokracji. Czynniki sprzyjające efektywnym przeobrażeniom ustrojowym to: uruchomienie mechanizmów implementacji gospodarki rynkowej (a co za tym idzie, aktywności indywidualnej), szeroki zakres reform realizowanych w celu w celu spełnienia standardów określonych przez organizację międzynarodową oraz wstąpienia do jej struktur, a także utworzenie nowoczesnych instytucji państwowych. W tym kontekście, w dalszej części pracy, na zasadzie porównawczej przeanalizowane zostaną zmiany zachodzące w obrębie Tunezji i Egiptu po rewolucji z lat 2010-2012.

1.3. Przeobrażenia społeczne w obrębie systemów

Na zakres oraz kształt społecznych przeobrażeń, zachodzących w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w końcu XX w., wpływ miała pogarszająca się sytuacja ekonomiczna. Jak zauważa Jan Winiecki, *stopniowe spowolnienie, stagnacja, a wreszcie upadek gospodarczy w wymiarze realnym (z uwzględnieniem obniżającej się jakości) nie mogły nie odbić się na nastrojach mieszkańców tych krajów, Tym bardziej, że towarzyszyły temu coraz trudniejsze warunki życia mierzone innymi wskaźnikami niż bieżąca konsumpcja*⁷⁹. Lawinę transformacji wywołał wzrost niezadowolenia wśród obywateli. Społeczeństwa europejskich państw komunistycznych stawały się coraz bardziej sfrustrowane, a zarazem krytyczne w stosunku do obowiązującego systemu polityczno-gospodarczego. To spowodowało pojawienie się opozycji intelektualnej w niektórych państwach Europy Środkowej i Wschodniej, a w konsekwencji niezależnych źródeł informacji, takich jak podziemne gazety, samizdaty (przepisywane na maszynie teksty przekazywane zaufanym osobom) i inne druki zawierające niecenzurowane komentarze⁸⁰. Postęp, jaki dokonał się w państwach byłego bloku wschodniego, był jednak nierównomierny. Zdaniem Arsena Aslunda *zmiany, jakie zaszły w Europie Środkowej i Wschodniej i w byłym Związku Radzieckim, mają wymiar bezprecedensowy*⁸¹ właśnie ze względu na tę różnorodność ich rezultatów. A. Aslund

⁷⁹ J. Winiecki, *Transformacja postkomunistyczna. Studium przypadku zmian instytucjonalnych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 74.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 74.

⁸¹ A. Aslund, *Jak budowano kapitalizm*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 2010, s. 373.

wyodrębnił pięć modeli różnicujących stopień zaawansowania transformacji. Pierwszy z nich obejmuje republiki bałtyckie – Estonię, Łotwę i Litwę. Państwa te dzięki demokracji i gospodarce wolnorynkowej utrzymały wysokie tempo wzrostu (na poziomie ok. 8% rocznie), lecz na ekonomiczny postęp wpływ miało również znaczne ograniczenie korupcji jako patologii społecznej. Nie do końca udało się to państwom zaliczanym do modelu drugiego (Czechom, Polsce, Słowacji i Węgrom), gdzie odnotowano większą częstość zjawisk o charakterze korupcyjnym. Jednocześnie zaobserwowano inne przeobrażenia zachodzące na płaszczyźnie społecznej – pojawienie się wysokiego bezrobocia oraz zwiększenie transferów socjalnych. Mimo tych trudności wspomniane republiki utrzymały tempo wzrostu na poziomie 4% rocznie i określa się je mianem demokratycznych gospodarek rynkowych. Trzecia kategoria obejmuje państwa Europy Południowej i Wschodniej (Bułgarię i Rumunię), które charakteryzują niski stopień bezrobocia i wysoka inflacja. Są to państwa demokratyczne o gospodarce rynkowej. W modelu czwartym WNP-9 (Wspólnoty Niepodległych Państw – dotyczy dziewięciu republik) występują tylko częściowo wolnorynkowe gospodarki, a wzrost ekonomiczny (9% rocznie) pobudzają niskie podatki. W sferze społecznej dochodzi do wielu nadużyć (między innymi korupcyjnych), wynikających z obowiązującego w części tych państw łagodnego ustroju autorytarnego. Ostatni, piąty model, określany jako WNP-3 (obejmujący trzy republiki należące do Wspólnoty Niepodległych Państw: Białoruś, Turkmenistan i Uzbekistan) posiada status *tyranii na sowiecką modłę*. W wymienionych powyżej państwach nie ma miejsca na gospodarkę wolnorynkową. Na czele aparatu państwowego stoi dyktator, a rola i prawa obywateli ograniczone są do niezbędnego minimum⁸².

Niekiedy konsekwencją upadku imperium – zamiast uruchomienia procesów demokratycznych – są chaos, anarchia i brak organizacji życia społecznego. Do takich zjawisk doszło na obszarach zróżnicowanej etnicznie Bośni, która wchodziła w skład byłej Jugosławii.⁸³ Konflikt ten określano jako zderzenie trzech cywilizacji: zachodniej,

⁸² *Ibidem*, s. 376-377.

⁸³ Upadek państwa przyczynił się do skrajnego wzrostu nastrojów nacjonalistycznych, a następnie wybuchu walk Serbów i Serbów bośniackich przeciwko Bośniakom (muzułmanom) i Chorwatom, a nawet Bośniakom przeciwko bośniackim Chorwatom. Szacuje się, że w latach 1992-1995 w czasie wojny w Bośni zginęło od 200 000 do 300 000 ludzi. Jednocześnie konflikt ten nosił znamiona wyjątkowo niehumanitarnego ze względu na czystki dokonane we wsiach Uzdol i Grabovica oraz w Srebrenicy. Zanim wybuchła wojna w Bośni, sytuacja w Jugosławii przez wiele lat cechowała się względną stabilnością. Na czele państwa stał Josip Broz-Tito, komunistyczny przywódca, który potrafił kontrolować nacjonalistyczne zapędy różnych grup etnicznych⁸³. Marek Bankowicz pisał o Tito, że *władzę zdobył sam, a nie z radzieckiego nadania. Był również tym, który potrafił powiedzieć <<nie>> Stalinowi i zachował*

prawosławnej i islamu. Jakkolwiek w warstwie społecznej dochodziło do głębokich podziałów, wszystkie zwaśnione narody posiadały wspólne korzenie słowiańskie i od setek lat zamieszkiwały te same ziemie. Ponadto część narodów posługiwała się językiem serbsko-chorwackim. Mimo tych wspólnych atrybutów nie udało się uniknąć eskalacji wzajemnych animozji⁸⁴. W latach 80 i 90. XX w. uwagę obserwatorów skupiała również sprawa Kosowa. Ta niewielka prowincja byłej Jugosławii stała się areną sporu serbsko-albańskiego. Wzrost nacjonalizmów i wzajemna niechęć Serbów i Albańczyków spowodowały skrajną dysfunkcyjność społeczeństwa obywatelskiego Kosowa i wybuch wojny domowej w 1996 r. Trwający trzy lata konflikt zażegnano dzięki pertraktacjom w Rambouillet w lutym 1999 r., nie rozwiązało to jednak problemów społecznych i politycznych Kosowa, choć zaobserwowano złagodzenie wzajemnych stosunków Serbów i Albańczyków⁸⁵.

Transformacje ustrojowe, których areną stały się państwa Europy Środkowej i Wschodniej, nie obierały aż tak drastycznego przebiegu, jak na Bałkanach. Towarzyszyła im natomiast idea naśladowania drogi rozwoju, jaką obrał Zachód. Ów dobrobyt, widoczny już w latach 70. XX w., rozbudzał aspiracje obywateli republik wchodzących w skład dawnego ZSRR. Turyści polscy i węgierscy, odwiedzający bogate państwa za żelazną kurtyną, zderzali się z inną rzeczywistością. Ponadto apetyty konsumentów w ZSRR rozbudziła debata przywódców Stanów Zjednoczonych oraz Związku Radzieckiego – Richarda Nixona i Nikity Chruszczowa. Ten drugi obiecał, że jego państwo wkrótce osiągnie ten sam lub nawet wyższy poziom przychodów, niż obserwowany wówczas w Ameryce. W 1989 r. obowiązek naśladowania zachodnich ścieżek rozwoju na stałe wszedł do polityk transformujących się państw. Choć republiki

*niezależność swego kraju od Moskwy. Stał na czele suwerennego państwa komunistycznego w Europie, co już samo w sobie stanowiło ewenement*⁸³. Po jego śmierci (1980 r.) rządzący państwem zaczęli uprawiać politykę nakierowaną na polaryzację społeczeństwa. Jugosławia nie była wprawdzie satelitą radziecką, lecz duch przemian zachodzących w republikach byłego bloku wschodniego udzielał się również i jej mieszkańcom, a wojna w Bośni była rezultatem między innymi wewnętrznych społecznych tarć. Zob. P. Rosik, *Status międzynarodowy Bośni i Hercegowiny* [w:] *Zjawiska i procesy dezintegracji w postzimnowojennej Europie*, red: A. Rudowski, R. Zenderowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009, s. 267-268.

⁸⁴ I. Topolski, *Konflikt zbrojny w byłej Jugosławii*,

http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r2001-t8/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r2001-t8-s27-40/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r2001-t8-s27-40.pdf
[19.03.2021]

⁸⁵ M. Ickiewicz-Sawicka, *Serbsko-albański konflikt o Kosowo. Studium kryminologiczne*, yd. Oficyna Wydawnicza Biblioteki Białostockiej, Białystok 2019, s. 85.

te miały względem Zachodu aż kilkadziesiąt lat opóźnienia w kwestii stylu życia, zachowań i struktury społecznej, po uzyskaniu niepodległości z zapałem przystąpiły do odrabiania tych strat⁸⁶.

Oprócz zaległości społecznych, państwa byłego bloku wschodniego oraz dawnej Jugosławii pokonać musiały również dystans ekonomiczny, jakie dzielił je od Europy Zachodniej. Utworzenie nowych miejsc pracy, podniesienie poziomu życia obywateli oraz rozwój technologiczny stały się celem i wyzwaniem dla państw, które na początku lat 90. minionego stulecia uzyskały niepodległość lub suwerenność zewnętrzną (jak Bułgaria, Polska czy Rumunia).

1.4. Gospodarka w warunkach transformacji

Transformacja gospodarcza (będąca immanentną częścią obok transformacji ustrojowej) w literaturze międzynarodowej określana jest za pomocą dwóch terminów, najczęściej stosowanych zamiennie: *economic transformation* oraz *economic transition*. Wbrew powyższemu, pierwsze z pojęć jest jednak szersze i wskazuje na wieloaspektowość zmian zachodzących w obszarze gospodarki, podczas gdy drugie skupia się na prostym zastąpieniu starego systemu nowym. Wyróżnia się dwa zasadnicze modele transformacji gospodarczej: radykalny (gwałtowny, szokowy, natychmiastowy) oraz stopniowy (gradualny, gradualistyczny). W tym pierwszym zmiany następują w krótkim czasie, a ich celem jest doprowadzenie do tak zwanej masy krytycznej, nazywanej inaczej instauracją – zaszczerpieniem systemu wolnorynkowego. Model stopniowy nakierowany jest na ten sam rezultat, lecz w znacznie szerszym horyzoncie czasowym. Formalny rozpad ZSRR w 1991 r. dla nowopowstałych państw postsowieckich oznaczał wkroczenie w nową i nieznaną zarazem rzeczywistość

⁸⁶ W kwietniu 1987 r. prezydent Jugosławii, Slobodan Milošević, w trakcie wizyty w Kosowie wypowiedział historyczne słowa: *nikt już nie będzie was bił* – co szybko okazało się nieprawdą. Jak zauważa Magdalena Ickiewicz-Sawicka, w *Kosowie od wieków nieustannie panuje konflikt (...) rozgrywa się on na kilku poziomach: terytorialnym, narodowym, etnicznym, kulturowym, religijnym, a nawet cywilizacyjnym. W związku z tym konflikt ten skupia się w tej bałkańskiej soczewce, która kiedy się ją odpowiednio naświetli (np. podgrzewając nacjonalizmy i różnice językowo-religijne), zaczyna na początku się tlić, a następnie płonąć*. W 1991 r. aż 81,2% populacji Kosowa stanowili Albańczycy, natomiast 10,9% Serbowie. Kosowo było nie tylko zróżnicowane etnicznie (i skonfliktowane na tym tle), ale również uznawano je za jedną z najbiedniejszych prowincji byłej Jugosławii. Niski standard życia przeplatał się z ograniczoną liczbą miejsc pracy – również dla młodych, wykształconych osób. Konflikt serbsko-albański przybrał na sile, kiedy w 1996 r. utworzono Armię Wyzwolenia Kosowa. Celem jej ataków stali się Serbowie mieszkający w Kosowie. Szacuje się, że około 200 tysięcy ludzi zostało przymusowo wysiedlonych. Ze względu na brak oficjalnych statystyk obie strony do dzisiaj lansują własne (i odmienne) wersje wydarzeń. Zob. I. T. Berend, *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej. Transformacja ekonomiczna i społeczna Europy Środkowo-Wschodniej od 1973 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 190-191.

ekonomiczną. Nie było sprawą oczywistą czy uzyskujące niepodległość republiki będą w stanie skutecznie przetransferować swoje gospodarki w kierunku gospodarek rynkowych, ani też zrealizować jeden z głównych celów, jakim była poprawa jakości życia obywateli⁸⁷. Jak zauważa Agata Włodkowska Bagan, *upadek wschodniego supermocarstwa w 1991 r. przez prezydenta Federacji Rosyjskiej – Władimira Putina został określony kilkanaście lat później mianem <<największej geopolitycznej katastrofy ubiegłego stulecia>>. Dla państwa, którego tożsamość w znacznym stopniu opiera się na tradycji mocarstwowej i imperialnej, utrata tego statusu pociągnęła za sobą kryzys tożsamości*⁸⁸. Kapitalizm, silnie zakorzeniony w wysoko rozwiniętych państwach bogatego Zachodu, pozwalał autonomicznym podmiotom (w większości prywatnym) na swobodę zawierania umów w warunkach wolnych cen i bez ingerencji państwa. W komunizmie taka sytuacja nie miała racji bytu. Tam, na poziomie władz państwowych (makro), podejmowano decyzje o kształcie planu gospodarczego oraz planów produkcji, z kolei na szczeblu państwowych przedsiębiorstw (mikro) implikowano konkretne rozwiązania pod rygorem nakazu. Gospodarka ściśle podporządkowana była polityce, a konkretnie partii rządzącej. Ów system charakteryzować zaczęła endogeniczna, a więc wynikająca z samego faktu funkcjonowania systemu, cecha tak zwanego miękkiego ograniczenia budżetowego przedsiębiorstw. Dotyczyła ona braku ponoszenia przez nie odpowiedzialności w przypadku przekroczenia z góry zaplanowanych kosztów produkcji. Warunkiem łagodnego potraktowania przez państwo było zrealizowanie celu ilościowego. Kolejną cechą endogeniczną była nieustanna przewaga popytu nad podażą, a co za tym idzie nieustających niedoborów⁸⁹. W gospodarstwach domowych odnotowywano permanentne deficyty dóbr, podczas gdy system ekonomiczny nadzorowany przez komunistów generował oszczędności na poziomie jednej czwartej, a niekiedy nawet jednej trzeciej dochodu narodowego w skali roku⁹⁰.

⁸⁷ K. Falkowski, *25 lat transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim – osiągnięcia, problemy i wyzwania*, http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2018/06/02_Falkowski_25-lat-transformacji-gospodarczej_WRH_14_2017_3.pdf [20.03.2021]

⁸⁸ A. Włodkowska-Bagan, *Rywalizacja mocarstw na obszarze poradzieckim*, wyd. Difin, Warszawa 2013, s. 81.

⁸⁹ J. Winiecki, *Transformacja postkomunistyczna...*, s. 20-25.

⁹⁰ M. Harrison, *Communism and Economic Modernization*, https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/mharrison/public/communism_modernization.pdf [21.03.2021]. Transformacja ekonomiczna republik Europy Środkowej, Wschodniej i na Bałkanach, której celem było przekształcenie gospodarki centralnie planowanej w wolnorynkową, zachodziła w nich z różną intensywnością i z różnym efektem. Choć raporty Banku Światowego z 1993 r. (*The East Asian Miracle*) oraz z 1998 r. (*World development*) wskazywały na szczególną rolę państwa w procesach skutecznej modernizacji oraz wspierania przemysłu (również poprzez tworzenie adekwatnej do założonych celów infrastruktury), nie wszystkie transformujące się państwa do końca pierwszej dekady przemian

Istotnym elementem reformujących się gospodarek, uwolnionych z ograniczeń narzucanych przez komunizm, był proces prywatyzacji przedsiębiorstw. Do głównych jego celów zaliczano: poprawę dochodów budżetowych i efektywności gospodarki, przyciągnięcie kapitału zagranicznego, stworzenie konkurencyjnych rynków, nabycie know-how, utworzenie powszechnego i sprawiedliwego podziału własności oraz zmniejszenie społecznych kosztów reform. Według niektórych ekonomistów najważniejszym zadaniem prywatyzacji nie był transfer własności, lecz zainicjowanie racjonalistycznego modelu zarządzania gospodarką oraz jej restrukturyzacja. Miała ona być nie tylko środkiem wspomagającym zaszczerpienie gospodarki wolnorynkowej, ale także bodźcem stymulującym utworzenie infrastruktury rynkowej, przebudowę instytucjonalną oraz reformę w obrębie systemu podatkowego, systemu ochrony społecznej oraz polityki pieniężnej. Jak zauważa Grzegorz Ekiert, *w dziesięć lat po upadku komunizmu w dawnym bloku sowieckim wyłoniły się regiony, czy też grupy krajów, o kontrastowo odmiennych osiągnięciach i cechach systemowych. Postkomunistyczna transformacja doprowadziła do uderzających różnic w zasięgu reform strukturalnych, efektywności ekonomicznej, jakości demokracji. Nowe postkomunistyczne rządy stanęły przed swoistymi, zrodzonymi przez uwarunkowania wewnętrzne wyzwaniem, którym starały się sprostać poprzez eksperymentowanie z odmiennymi strategiami reform politycznych i ekonomicznych*⁹¹.

akceptowały powyższą koncepcję. Otwarcie na Zachód nie zbiegło się w czasie z restrukturyzacją oraz modernizacją gospodarki, co w warunkach trwającego od połowy lat 70. i eskalującego w kolejnej dekadzie załamania gospodarczego okazało się nie do końca trafioną strategią. Popelniano motywowane ideologicznie błędy dotyczące jednostronnej etatyżacji (osłabiała ona władzę państwową), wierzone również w automatyzm sił rynkowych, który w newralgicznym momencie nie zadziałał – gdyż wolnego rynku w państwach postsowieckich jeszcze nie było. Zapaść ekonomiczna dotknęła rolnictwo, ale również i przemysł. W Polsce w 1992 r. przemysł znalazł się na poziomie 40% niższym niż w 1989 r. W Albanii tylko w roku 1992 produkcja spadła o 51%, a w Rumunii o 22%. W Chorwacji w latach 1989-1996 przemysł skurczył się o połowę. W Czechosłowacji w ciągu 3 pierwszych lat transformacji spadek produkcji przemysłowej sięgnął 36%, a na Węgrzech 40%. Podobny poziom zmniejszenia produkcji odnotowały republiki bałtyckie – w Estonii w 1992 r. spadek wynosił 36%, a na Łotwie 38%. Bezrobocie w Polsce i w Bułgarii, znajdujące się wcześniej na poziomie 0%, wzrosło w latach 1989-1993 do 16%, a na Węgrzech do 13%. W Albanii i Macedonii sięgnęło ono aż 29%. Mediana inflacji w Europie Środkowej, Wschodniej i na Bałkanach urosła z poziomu 5% w 1989 r. aż do 210% w roku 1993. Spadek dochodów w państwach Europy Środkowej i Wschodniej oscylował na początku lat 90. XX w. w granicach 20-30%, podczas gdy w Rumunii i Jugosławii wahał się pomiędzy 44% a 72%. PKB *per capita* trzech republik bałtyckich spadł o 32%. Innym problemem, z jakim zmagaly się republiki postsowieckie, był poziom zadłużenia zagranicznego. W 1992 r. w Polsce – biorąc pod uwagę liczby absolutne – był on najwyższy i wynosił ok. 45 miliardów dolarów. Zakres długu wewnętrznego i zewnętrznego w stosunku do PKB na Węgrzech wynosił 70%, a w Czechosłowacji 30%. Zob. J. Stańczyk, *Zmiany systemowe w postsocjalistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, https://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/3-1997_Stanczyk.pdf [21.03.2021]

⁹¹ G. Ekiert, *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*,

http://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_2011_nr1_s.501_526.pdf [21.03.2021]

Z historycznego punktu widzenia przebiegu transformacji gospodarczej kluczowe było pierwsze kilka lat po upadku komunizmu. Polska, Czechy, Słowacja (wcześniej Czechosłowacja) oraz Węgry stanowiły grupę tak zwanych szybkich reformatorów – weszły one na ścieżkę najbardziej dynamicznego rozwoju. Chorwacja i Słowenia – mimo że startowały z poziomu mniejszej centralizacji w byłej Jugosławii, nie odnotowały w pierwszym okresie tak znaczącego progresu, lecz w 1995 r. nadrobiły ów dystans. Podobny wynik osiągnęły republiki bałtyckie – Litwa, Łotwa i Estonia. W latach 1991-1994 znaczący skok gospodarczy odnotowała również Rosja, ale jej transformacja została przerwana. Reformy premiera Jegora Gajdara napotkały wielu adwersarzy, a gdy polityk został usunięty z urzędu, postanowiono porzucić jego pomysły. Z tego względu Rosję należy sklasyfikować jako państwo, w którym transformacja gospodarcza miała charakter radykalny. Polska z kolei jako pierwsza wprowadziła reformy typu *big bang*, podczas gdy w Gruzji i na Ukrainie na tak zdecydowane działanie decydentów obywatele musieli czekać aż do 1994 r. W tym samym roku prezydentem Białorusi został Aleksander Łukaszenka, który przerwał reformy swojego państwa, mimo że zostały zapoczątkowane jeszcze przed Ukrainą. Tym samym Białoruś cofnęła się bezpowrotnie do sowieckiego ustroju gospodarczego⁹².

Kryzys gospodarczy państw Europy Środkowej i Wschodniej i Bałkanów, zapoczątkowany jeszcze w latach 70. XX w., odcisnął piętno na poziomie życia ich obywateli. Postępująca pauperyzacja społeczeństwa, brak własności prywatnej, wady systemu gospodarki centralnie planowanej oraz deficyt dóbr na rynku przyczyniły się do pogorszenia nastrojów społecznych zarówno w obrębie państw byłego ZSRR, jak i byłej Jugosławii. Efektem tego trendu była pojawiająca się krytyka panującego porządku politycznego i gospodarczego. Transformacje gospodarcze – choć znacznie łatwiej wskazać ich początek niż koniec – w początkowym stadium obnażyły słabości ekonomiczne i organizacyjne państw postsowieckich i postjugosłowiańskich, dla których kapitalizm i wolny rynek pozostawały jedynie teoretycznym wyobrażeniem. Spadek produkcji – przy jednoczesnym wzroście inflacji, bezrobocia, długu wewnętrznego i zewnętrznego – ukazał dotkliwość, ale i złożoność procesu, jakim jest transformacja

⁹² O. Hawryłyszyn, X. Meng, M. L. Tupý, *25 lat reform w krajach postsocjalistycznych. Szybkie i głębokie reformy doprowadziły do zwiększenia wzrostu gospodarczego i wolności politycznej*, <https://for.org.pl/pl/d/aa3c6895f7d268120c5c3d761a13e302> [21.03.2021]

gospodarcza. Oprócz zmian natury ekonomicznej, nastąpiły również przeobrażenia ustrojowe, tworząc grunt pod narodziny demokracji.

2. Demokracja - ale jaka?

2.1. Klasyczne teorie demokracji

Narodziny demokracji w starożytnych Atenach były zarówno fenomenem, jak i eksperymentem politycznym. Grecy nie wiedzieli bowiem o potencjalnych możliwościach, jakie może przynieść demokracja. Jakkolwiek sam projekt nowego ustroju rozwijał się ewolucyjnie, pojawienie się idei oraz wprowadzenie jej w życie miały charakter rewolucyjny. O losach mieszkańców decydowała uprawniona do tego grupa majątnych mężczyzn, posiadających obywatelstwo Aten. Z polityki wyłączono natomiast dzieci, kobiety, cudzoziemców i niewolników⁹³. W starożytności istniało wiele form demokracji, lecz w literaturze przedmiotu to właśnie demokrację ateńską określa się jako demokrację antyczną. Za jednego z najważniejszych jej architektów uważa się Peryklesa. W *Epitaphios logos*⁹⁴ podkreślał on, że ustrój ateński nie zapożycza obcych norm prawnych. Przeciwnie – kreuje swój własny kodeks praw. Z owego kodeksu wynika natomiast, że każdy obywatel podlega dwóm podstawowym zasadom: wolności (*eleutherii*) i równości (*isonomii*). Eleutheria dotyczy możliwości rządzenia oraz bycia rządzonym, a także wolności w życiu prywatnym. Isonomia odnosi się do równości obywateli względem prawa. Ateńczycy mieli jednak świadomość występowania różnic intelektualnych, wizualnych i majątkowych w ramach swojej społeczności. Jednocześnie realistycznie oceniali ludzką naturę (wychodząc z założenia, że nie każdy człowiek jest z natury dobry), w rezultacie zdecydowali się więc na wprowadzenie rocznej kadencji sprawowanego urzędu, ściśle określenie kompetencji oraz narzucenie braku możliwości reelekcji. Ateńczycy posiadali możliwość sprawowania kontroli nad urzędnikami państwowymi i składania na nich skarg. Ci drudzy zobowiązani byli do przygotowywania raportów finansowych, a za wszelkie malwersacje i czyny korupcyjne groziła im kara sięgająca dziesięciokrotności osiągniętych korzyści. Osoby działające na szkodę państwa

⁹³ T. Słupi, *Narodziny demokracji w Grecji klasycznej w czasach reform Klejstenesa i Peryklesa*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2017-volume-19-article-6311/c/6311-4444.pdf> [28.03.2021]

⁹⁴ Mowa pogrzebowa Peryklesa w trakcie Wojny Peloponeskiej.

poddawane były tak zwanemu ostracyzmowi, a więc wykluczeniu ze społeczności ateńskiej na okres 10 lat⁹⁵.

O korelacji wolności i równości oraz ich roli w kształtowaniu ładu społecznego pisał Jean Jacques-Rousseau (1712-1778) w swym sztandarowym dziele prawniczofilozoficznym *O umowie społecznej*. Jak zauważył we wstępie, *człowiek urodził się wolny, a wszędzie jest w okowach. Za pana innych uważa się ten, kto nie przestaje być większym od nich niewolnikiem. Jak się ta zmiana dokonała? Nie wiem*⁹⁶. Przywołany autor niejako kwestionował ideę autonomii (wolności) człowieka, proponując koncepcję totalitarnej demokracji. W tym modelu rządu decyzje podejmowane przez ogół nie mogły podlegać jakemukolwiek sprzeciwowi. Na czele społeczności stanąć miało ciało polityczne, jako jedyne uprawnione do reprezentowania woli większości, a nawet stosowania form przymusu względem niesubordynowanych obywateli⁹⁷. W piśmie *Ekonomia polityczna* J. J. Rousseau zwraca uwagę, że zjednoczenie danej społeczności przynosi więcej korzyści bogatym, niż biednym. Panujący układ jest zatem niesprawiedliwą ugodą pomiędzy dwoma stanami⁹⁸. Podstawowe założenie doktryny J. J. Rousseau opierało się na tym, że jedynym ustawodawcą państwowym był lud, a wykonawcą jego woli – urzędnicy. Myśliciel szczególnym uznaniem darzył formę elekcyjno-arystokratyczną, postulując ograniczoną liczbę urzędników obieralnych przez obywateli⁹⁹. Jednocześnie zwracał uwagę na istotną rolę prawa – istnienia norm, reguł postępowania: generalnych i abstrakcyjnych, które w formie dekretów objawiały się jako wola ludu – suwerena¹⁰⁰. Dzieła J. J. Rousseau wywarły istotny wpływ na kształtowanie się myśli politycznej Francji w drugiej połowie XVIII w., szczególnie w kontekście Rewolucji Francuskiej (1789-1799), obalającej monarchię absolutną Burbonów w państwie.

⁹⁵ R. Kulesza, *Demokracje antyczne i współczesne*,

https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/66118/PDF/01_Ryszard_Kulesza.pdf [28.03.2021]

⁹⁶ Z. Kantyka, *Koncepcja władzy politycznej w teorii umowy społecznej Jeana Jacquesa Rousseau*,

https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/10612/1/Kantuka_Koncepcja_wladzy_politycznej_w_teorii_umowy_spolecznej_Jeana_Jacquesa_Rousseau.pdf [4.04.2021]

⁹⁷ Z. Kieliszek, *Pierwszeństwo wolności nad równością jako zasada demokracji. Między Jean-Jacques Rousseau a Janem Pawłem II*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-dfa04add-53c0-48ac-85a6-a5709655f936/c/14-06.pdf> [4.04.2021]

⁹⁸ U. Marti, *Niedotrzymana obietnica demokracji*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2010, s. 42.

⁹⁹ R. Lis, *Od demokracji bezpośredniej do rządów zgromadzenia? Rousseau i problemy republikańskiego konstytucjonalizmu*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/cph/article/view/15108/14869> [29.09.2023]

¹⁰⁰ B. Jelonek, *Idea umowy społecznej*,

https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/51951/PDF/01_Barbara_Anna_Jelonek.pdf [4.04.2021]

Do istotnych przeobrażeń ustrojowych i pojawienia się nowej formy demokracji doszło również w Stanach Zjednoczonych. Miało to związek z Rewolucją Amerykańską (1775-1783). W lipcu 1776 r. uchwalono Deklarację Niepodległości, w której 13 kolonii wypowiedziało podległość brytyjskiej monarchii. 11 lat później zorganizowano Konwencję Filadelfijską, w trakcie której podpisana została umowa, tworząca podwaliny współpracy wspomnianych wyżej kolonii. Pojawiła się również koncepcja nowego ustroju, której autorem był James Madison. Określono ją wówczas mianem *Planu Wirginii*¹⁰¹. Ostatecznie uchwalenie konstytucji Stanów Zjednoczonych nastąpiło we wrześniu 1787 r., a jej wejście w życie w marcu 1789 r.¹⁰². Jak zauważa Zbigniew Lewicki, dokument ten *jest najstarszą ustawą zasadniczą pośród państw świata, powstał w całkowicie innych niż obecnie warunkach politycznych, ekonomicznych, społecznych, a nawet geograficznych (...) Od chwili uchwalenia Konstytucji po dzień dzisiejszy wprowadzono tylko 27 Nowel, gdy jednak odliczyć Kartę Praw, ustanowioną równoległe z samą Konstytucją oraz dwie znoszące się wzajemnie nowele dotyczące prohibicji, pozostaje jedynie 15 zmian w czasie prawie 250 lat*¹⁰³. Jednakże w ocenie Pawła Laidlera *poznanie znaczenia zapisów Konstytucji Stanów Zjednoczonych wymagałoby od badaczy sięgnięcia do konkretnych decyzji Sądu Najwyższego, których na szczeblu konstytucyjnym jest przynajmniej kilkaset*¹⁰⁴. Na demokratyczny charakter państwa wskazuje drugi artykuł niniejszego dokumentu, który zakłada, że *członkowie Izby Reprezentantów będą wybierani co dwa lata przez mieszkańców poszczególnych stanów. Wyborcy w każdym stanie powinni odpowiadać takim samym wymaganiom prawa wyborczego, jak wyborcy liczniejszej izby legislatury stanowej*¹⁰⁵. Na rozwój amerykańskiej demokracji w Stanach Zjednoczonych miały wpływ nie tylko przeobrażenia ustrojowe w drugiej połowie XVIII w. oraz pojawienie się ustawy zasadniczej. Do grona klasycznych filozofów podejmujących tematykę amerykańskiej demokracji należy zaliczyć Alexisa de

¹⁰¹ R. Prostack, *Republika amerykańska – nadzwyczaj żywotna utopia?*

http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-f10c3923-4b5a-4da9-9b77-7bd8ffe93838/c/Rafal_Prostack_Republika_amerykanska_-_nadzwyczaj_zywotna_utopia.pdf [4.04.2021]

¹⁰² R. Małajny, *Geneza konstytucji*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_g_2019_66_1_307-319/c/6168-6605.pdf [5.04.2021]

¹⁰³ Z. Lewicki, *Od demokracji przedstawicielskiej do demokracji prawniczej: Konstytucja Stanów Zjednoczonych a ewolucja ustrojowa państwa*,

http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Zeszyty_Prawnicze/Zeszyty_Prawnicze-r2011-t11-n3/Zeszyty_Prawnicze-r2011-t11-n3-s13-32/Zeszyty_Prawnicze-r2011-t11-n3-s13-32.pdf [5.04.2021]

¹⁰⁴ P. Laidler, *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki. Przewodnik*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 8.

¹⁰⁵ *Konstytucja Stanów Zjednoczonych z 1789 r.* <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/03/USA-pol.pdf> [5.04.2021]

Tocqueville'a (1805-1859), który w rozprawie *Democracy in America* pisał, że *krajobraz amerykańskiego społeczeństwa (...) jest pokryty warstwą demokracji, spod której zerkają niekiedy staroświeckie barwy arystokracji*¹⁰⁶. Zdaniem francuskiego filozofa istniały dwa sposoby osiągnięcia stanu egalitarnego wśród obywateli: nadanie im pełni praw lub całkowite ich odebranie. Refleksje A. de Tocqueville'a nad demokracją i równością określa się współcześnie terminem liberalizmu krytycznego. Przywołany autor pozostawał też wierny liberalnej koncepcji antropologicznego optymizmu, objawiającej się pozytywnym postrzeganiem demokracji, wartości wolności i potencjału człowieka¹⁰⁷.

Odmienne spojrzenie na demokratyczny model funkcjonowania państwa reprezentował John Stuart Mill (1806-1873). W traktacie *O wolności* zauważał, że demokracja promuje jedynie aktywną część społeczeństwa. Może także przerodzić się w tyranie większości, ograniczając tym samym indywidualizm oraz rozwój jednostki. Społeczeństwo wówczas stałoby się swoim własnym cenzorem, odrzucając możliwość rozpowszechniania krytycznych myśli. W imię ochrony wolności następuje zatem jej krępowanie¹⁰⁸. Dla J. S. Milla równość jest istotnym komponentem życia społecznego. Jego zdaniem każdy człowiek posiada taką samą wartość moralną, a szczęście każdego jest równie ważne i nikt nie ma obowiązku poświęcać go na rzecz innej osoby. Rolą państwa powinno być formalne zapewnienie równości obywatelom bez jakiegokolwiek dyskryminacji ze względu na zróżnicowanie przyrodzonych cech. W *Poddaństwie kobiet* brytyjski myśliciel krytykował ówczesną Anglię za deprecjonowanie roli kobiet w społeczeństwie (pozbawienie ich praw wyborczych i możliwości wyrażania własnych opinii, ograniczenie dostępu do edukacji), postulując całkowite równouprawnienie pomiędzy obiema płciami. J. S. Mill uznał wolność, której kobietom brakowało, za kluczową wartość, jednakże w swoich dziełach nie przedstawił jej jednoznacznej definicji¹⁰⁹. Przywołany autor ukuł natomiast pojęcie utylitaryzmu, na bazie którego stworzył swoisty system etyki. Według niego, jak wskazuje Elżbieta Kundera,

¹⁰⁶ A. de Tocqueville, *Democracy in America*, wyd. Liberty Fund, Indianapolis 2012, s. 73.

¹⁰⁷ A. Plichta, *Równość i demokracja w myśli Alexisa de Tocqueville'a*, <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/42418/PDF/018.pdf> [5.04.2021]

¹⁰⁸ J. Szczepański, *Groźba tyranii większości i demokracja totalitarna*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1223/J.Szczepa%C5%84ski,%20Gro%C5%B4ba%20tyranii%20wi%C4%99kszo%C5%9Bci%20i%20demokracja%20totalitarna.pdf?sequence=1> [5.04.2021]

¹⁰⁹ M. Baranowska, *John Stuart Mill o pragnieniu bycia sobą w społeczeństwie*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-0ff3829d-3de1-42b2-b54d-a2fddf79d7e2/c/zn_22_7.pdf [5.04.2021]

*najwyższym celem moralnym zachowania jednostki była użyteczność, utożsamiana z przyjemnością i szczęściem. Jednostka dążąc do własnego dobrobytu, mimochodem pomnażała dobrobyt społeczny. Źródłem szczęścia nie była konsumpcja dóbr, ale rozwój intelektualny*¹¹⁰.

W klasycznych teoriach demokracji idee równości i wolności uznawano za aksjologiczną podstawę funkcjonowania państw. Nie sposób nie dostrzec, że zarówno w epoce oświecenia (kiedy przez Stany Zjednoczone i Francję przetoczyły się rewolucje), jak i w erze romantyzmu koncepcje demokracji bazowały na swoim starogreckim pierwowzorze, ulegając przy tym modyfikacjom, a niekiedy i wypaczeniom. W Grecji antycznej demokracja przyczyniła się do powstania kodeksu praw, który zakładał wykluczenie społeczne oraz wygnanie z *poleis* osób postępujących w sposób nieuczciwy. W Stanach Zjednoczonych uzyskanie niepodległości 13 kolonii uruchomiło procesy demokratyczne (przy zachowaniu zasady federalizmu) oraz uchwalenie ustawy zasadniczej. We Francji nastąpiło obalenie represyjnej monarchii Burbonów i wprowadzenie nowego ładu społeczno-gospodarczego. Republikańska Anglia, której demokratyczny ustrój jest współcześnie przedmiotem wielu naukowych analiz, w XIX w. była przykładem państwa, gdzie represjonowano kobiety, ograniczając ich rolę społeczną. Demokracja w różnych częściach świata obierała zatem odmienne formy, bazując w określonym zakresie na zdobyczach myśli politycznej starożytnych Aten.

2.2. Kryzys demokracji liberalnej

Wśród rozlicznych teorii dotyczących demokracji liberalnej jedna z nich zakłada, że jest to fenomen nowożytny. Jak zauważa jej autor, *demokracja ateńska pozostaje ważnym źródłem inspiracji i punktem odniesienia, ale między nią a nowożytnymi demokracjami nie ma żadnej ciągłości historycznej. Początki dyskusji nad liberalną demokracją sięgają oświecenia*¹¹¹. Pojęcie demokracji liberalnej do literatury wprowadził również Amerykanin, Fareed Zakaria, opierając się na założeniu, że to wybory i konstytucja stanowią główne komponenty idei rządów ludu¹¹². Zdaniem przywołanego

¹¹⁰ E. Kundera, *Użyteczność w systemie etyki Johna Stuarta Milla*, https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/12_E.Kundera_Uzytecznosc_w_systemie_etyki....pdf [5.04.2021]

¹¹¹ L. Nowak, *Krucze podstawy liberalnej demokracji* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?* red. K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [11.04.2021]

¹¹² A. Antoszewski, *Kryzys wyborów czy kryzys demokracji liberalnej?* <https://core.ac.uk/download/pdf/154447237.pdf> [11.04.2021]

już wcześniej S. Huntingtona, świat Zachodu umocnił się w przeświadczeniu, że ideologia demokratycznego liberalizmu odniosła triumf na skalę globalną i stanowi wzorcowy model do naśladowania. Inne narody natomiast powinny przyjąć zachodnie wartości praw człowieka, demokracji, wolnego rynku, praworządności i indywidualizmu¹¹³. O przywiązaniu Amerykanów do demokracji liberalnej pisała również Anne Applebaum: *swoją doniosłą historią założycielską, niezwykłą rewerencją wobec konstytucji, odizolowaniem geograficznym i dwoma stuleciami względnego sukcesu gospodarczego – od dawna żyją w przekonaniu, że kiedy weszło się już na drogę demokracji liberalnej, nie sposób z niej zejść*¹¹⁴. Podobny pogląd do niedawna dominował również w państwach Unii Europejskiej, gdzie demokrację liberalną postrzegano jako idealny typ pożądanego porządku politycznego. W rezultacie, odwołując się do tradycji kontraktualizmu, miała ona przewidywać uchwalenie w drodze umowy społecznej konstytucji, będącej nośnikiem podstawowych zasad funkcjonowania państwa, a także nadanie prerogatyw parlamentowi – ciału odpowiedzialnemu za decydowanie o losie obywateli. Nadrzędną wartością liberalnej demokracji miała stać się zasada pluralizmu – politycznego, religijnego i światopoglądowego¹¹⁵. Według Roberta Dahla do głównych elementów owego ustroju politycznego należało zaliczyć powszechne prawa wyborcze i wolne wybory, zasadę rządu przedstawicielskiego, wolność słowa, dostęp do informacji oraz swobodę zrzeszeń¹¹⁶. W obrębie modelu demokracji liberalnej zauważano również pewne różnice. Zdaniem G. Sartoriego liberalizm okazał się techniką ograniczania władzy politycznej, podczas gdy demokracja postawiła sobie za cel, aby władza sprawowana przez lud przeniknęła struktury państwa. Opierający się na zasadach podziału władzy oraz decentralizacji demokratyczny rząd przedstawicielski miał za zadanie stwarzać korzystne warunki dla samorozwoju jednostek oraz umacniać postawy

¹¹³ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2018, s. 316.

¹¹⁴ A. Applebaum, *Zmierzch demokracji. Zwodniczy powab autorytaryzmu*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2020, s. 171.

¹¹⁵ S. Ossowski, *Kryzys liberalnej demokracji w Polsce na tle innych państw członkowskich w Unii Europejskiej*,

<https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/22776/1/Szymon%20OSSOWSKI%20%20Kryzys%20liberalnej%20demokracji%20w%20Polsce%20na%20tle%20innych%20pa%C5%84stw%20cz%C5%82o%C5%84nkowskich%20UE.pdf> [11.04.2021]

¹¹⁶ T. Madras, *Teologia liberalnej demokracji w świetle koncepcji gnozy politycznej Erica Voegelina*, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/15031> [16.04.2021]

obywatelskie poprzez nadanie kompetencji wyłaniania reprezentacji w samorządzie lokalnym oraz w parlamencie¹¹⁷.

W naukowym dyskursie, w odniesieniu do demokracji liberalnej, coraz częściej mówi się o jej kryzysie. Słowo kryzys, pochodzące z języka greckiego i oznaczające punkt zwrotny, przełomowy, zmianę jakościową układu lub zachodzącą w jego obrębie¹¹⁸, stanowi przyczynek do dyskusji na temat dalszych losów demokracji liberalnej. Już pod koniec lat 70. XX w., jak zauważa A. Antoszewski, *zaczęto (...) dostrzegać słabe strony konsensusu liberalno-demokratycznego, takie jak: utrata autorytetu władzy, przeciążenie rządu nowymi żądaniem płynącymi od różnych grup społecznych, utrata zdolności rządów do efektywnej agregacji interesów, postępujące rozdrobnienie parlamentów i utrudnienie procesu formowania rządów*¹¹⁹. Porównawcze badania wolności, realizowane w końcu ubiegłego stulecia, zaczęły wprowadzić sygnalizować, że nastąpiło osłabienie tendencji nieliberalnych, lecz u progu XXI w. ponownie zaobserwowano postawy kwestionujące demokrację liberalną. Ten trend związany był między innymi ze stosowaniem nieliberalnych narzędzi do walki z terroryzmem. W tych warunkach Rada Europy i Organizacja Państw Amerykańskich obrały strategię ochrony wartości demokratycznych w ramach swoich państw członkowskich. Szczególnym wyzwaniem stało się także ugruntowanie wartości przypisywanych pojęciu demokracji liberalnej w zakresie prawa międzynarodowego. Na jej kształt w państwach zachodnich wpływ miały również procesy globalizacji. Zdaniem niektórych obserwatorów, doprowadziły one do jej erozji. Inni natomiast wskazują, że kryzys demokracji liberalnej związany jest z kształtowaniem się posthegemonicznego porządku światowego, a także zastąpieniem rządów ery przemysłowej rządami ery informatycznej¹²⁰.

¹¹⁷ D. Pietrzyk, *Liberalne, demokratyczne czy obywatelskie? Społeczeństwo obywatelskie a liberalna demokracja*,

https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/25721/PIETRZYK_Lliberalne_demokratyczne_czy_obywatelskie_2002.pdf;jsessionid=6705A6073D1A287CDCDBD61ABEDA2060?sequence=1 [11.04.2021]

¹¹⁸ W. Otwinowski, *Kryzys i sytuacja kryzysowa*,

https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczeństwa/Przegląd_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczeństwa-r2010-t-n2/Przegląd_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczeństwa-r2010-t-n2-s83-89/Przegląd_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczeństwa-r2010-t-n2-s83-89.pdf [11.04.2021]

¹¹⁹ A. Antoszewski, *Demokracja nieliberalna jako projekt polityczny*, <https://www.wuw.pl/download-attachment.php?h=m7G5RMSUpaSX12W3ksfK1dSVpXZ2VYM=> [16.04.2021]

¹²⁰ J. Jaskiernia, *Władza sądownicza w warunkach kryzysu demokracji liberalnej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, s. 125. <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [17.04.2021]

Według F. Zakarii, model demokracji liberalnej miał szansę przetrwać przede wszystkim w Europie Środkowej i Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych. W warunkach jej kryzysu szczególnie istotną rolę odgrywać natomiast miały dojrzałe instytucje oraz demokratyczna mentalność. Niektóre państwa postrzegały demokrację jednak wyłącznie jako instrument służący osiągnięciu dobrobytu; sama w sobie nie stanowiła dla nich nadrzędnej wartości, ograniczając się jedynie do mechanizmów wyborczych. F. Zakaria był pierwszym uznanym politologiem podważającym optymistyczny koncept *końca historii*, stworzony przez F. Fukuyamę¹²¹. Opierał on swoją tezę na założeniu, że demokracja liberalna jest ostatnim stadium ideologicznej ewolucji ludzkości, ustanawiającym kres poszukiwań optymalnej formy rządów¹²². Jak zauważył Jan-Werner Müller, F. Fukuyama mówiąc o końcu historii nie miał na myśli sytuacji, w której dochodzi nagle do rozwiązania wszelkich konfliktów na świecie. Wyrażał jedynie przekonanie, że idea liberalnej demokracji nie spotka się ze szczególnie istotną opozycją. Dopuszczał możliwość pojawienia się innych ideologii, mających szansę uzyskać poparcie społeczne, żadna z nich nie mogła jednak na poziomie globalnym konkurować z liberalną demokracją oraz rynkowym kapitalizmem¹²³.

Kryzys demokracji liberalnej, a więc koncepcji stanowiącej sprzężenie rozumów politycznego i ekonomicznego, zaczął przybierać na sile wbrew optymistycznym założeniom F. Fukuyamy. Źródłem destabilizacji były napięcia i niespójności występujące w ramach owego systemu. Nastąpiła kolizja dwóch różnych logik działania i racjonalności. Globalne załamanie finansowe z 2008 r. skłoniło naukowców do przeprowadzenia analiz łączących wzrost nierówności ekonomicznych i społecznych z erozją systemu demokratycznego i procesem rozwoju kapitalizmu¹²⁴. Jednocześnie zaczęto odnotowywać stopniowe odchodzenie od wartości demokracji liberalnej na rzecz stanowiącej jej antytezę demokracji nieliberalnej. Wiktor Orban, premier Węgier, w trakcie słynnego wystąpienia w 2014 r. w rumuńskim miasteczku

¹²¹ Ł. Kołtuniak, *Nieliberalna demokracja a państwo prawa. Przypadek Węgier Wiktora Orbana*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/45156/koltuniak_nieliberalna_demokracja_a_panstwo_prawa_przypadek_wegier_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y [17.04.2021]

¹²² E. Liszkowska, *Wieczysty pokój końca historii. Koncepcje geopolityczne Immanuela Kanta i Francisa Fukuyamy*, <http://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/HiP/article/viewFile/HiP.2012.015/14227> [17.04.2021]

¹²³ L. Koczanowicz, *Lęk jasnowidzenia. Terminalne olśnienie i kres kultury*, http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/109616/PDF/01_Koczanowicz_Leszek_Lek_jasnowidzenia_Terminalne_olśnienie_i_kres_kultury.pdf [17.04.2021]

¹²⁴ B. Markowska, *Epistemologiczne źródła kryzysu demokracji liberalnej – dwa argumenty*, <http://czasopisma.isppan.waw.pl/index.php/c/article/download/329/258/> [17.04.2021]

Baile Tusnand stwierdził, że dla państw *będących na dorobku* demokracja liberalna nie jest właściwym instrumentem służącym ich modernizacji. Swoje przekonania przekuł w kolejnych latach w czyn, prowadząc w ramach prawicowej partii Fidesz (będącej u władzy od 2010 r.) kampanię przeciwko rodzimym organizacjom pozarządowym, a także ograniczając niezależność mediów publicznych i sądownictwa¹²⁵. Szczególnej kontroli poddane zostały sądy również w Polsce (gdzie od 2015 r. władzę sprawuje partia Prawo i Sprawiedliwość z Jarosławem Kaczyńskim na czele). Komisja Europejska rozpoczęła w styczniu 2016 r. dialog z Polską dotyczący tak zwanej procedury praworządności. Opinia oraz zalecenia wystosowane przez unijny organ, a odnoszące się do działalności polskiego Trybunału Konstytucyjnego, wskazywały na istnienie zagrożenia systemowego dla praworządności w tym państwie. Ponadto Parlament Europejski uchwalił rezolucje dotyczące sytuacji nie tylko w samej Polsce, ale i na Węgrzech. Rządy obydwu państw przyjęły strategię ignorowania zastrzeżeń, formułując zarzut, że wszelkie krytyczne interpelacje pod ich adresem mają wymiar wyłącznie polityczny, a ich celem jest ingerencja w wewnętrzne sprawy obydwu państw. W czerwcu 2016 r. przyjęto w Polsce ustawę powołującą Radę Mediów Narodowych, kompetencją której stało się przede wszystkim powoływanie dyrektorów telewizji publicznej i radia. Nowopowstały organ zdominowali politycy rządzącego ugrupowania¹²⁶. Na eskalujący trend osłabienia demokracji liberalnej zwrócili również uwagę obserwatorzy prezydentury Donalda Trumpa w Stanach Zjednoczonych (najważniejszy urząd w państwie objął on w 2016 r.). Amerykanie mieli wprowadzić swoje powody, dla których zdecydowali się wybrać kandydata Partii Republikańskiej (aż 40% z nich przejawiało rozczarowanie sytuacją ekonomiczną w państwie – D. Trump obiecał im między innymi nowe miejsca pracy)¹²⁷, szybko jednak nowemu prezydentowi nadano etykietę demagoga. Przywódca Stanów Zjednoczonych na tego rodzaju reputację zapracował agresywnymi wystąpieniami publicznymi oraz ekstrawagancką osobowością¹²⁸. Kiedy w 2021 r. przegrał w kolejnych wyborach, nie chciał oddać władzy, a na Kapitolu

¹²⁵ Ł. Kołtuniak, *Nieliberalna demokracja a państwo prawa. Przypadek Węgier Wiktora Orbana*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/45156/koltuniak_nieliberalna_demokracja_a_panstwo_prawa_przypadek_wegier_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y [17.04.2021]

¹²⁶ Helsinki Foundation for Human Rights, *Wobec chorych demokracji w Europie*, <https://humanrightshouse.org/noop-media/documents/22910.pdf> [18.04.2021]

¹²⁷ J. Campbell, *Why did Donald Trump really get elected?* <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-4c5d50cf-a524-40f8-8dce-5c5bff527c42/c/zp46-1.pdf> [18.04.2021]

¹²⁸ A. Mendes, *Digital Demagogue: The Critical Candidacy of Donald J. Trump*, https://sdsuwriting.pbworks.com/w/file/114400027/Mendes13_2%20TRUMP%20DEMAGOGUE.pdf [18.04.2021]

wybuchły zamieszki. Zdaniem Z. Lewickiego *Trump nie uszanował tego, że Ameryka nie jest jego firmą, którą może dowolnie ustawić. I to był jego wielki błąd, za który słono zapłacił*¹²⁹. Zwycięstwo Joe Bidena w wyborach na nowo sformułowało pytanie, w jakiej kondycji znajdzie się demokracja liberalna zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i na kontynencie europejskim w nadchodzących latach.

2.3. Demokracja arabska jako przykład demokracji wybrakowanej

W obrębie systemów politycznych adaptacja zasad demokracji liberalnej przebiega z różną dla nich intensywnością i skutkiem. System pozostaje jednak niezależny względem otoczenia, co przejawia się w jego autonomii decyzyjnej, możliwości formułowania koncepcji, a w następstwie sprawowania nadzoru nad nimi oraz przeprowadzania modyfikacji w ich ramach. Funkcja adaptacyjna umożliwia systemowi wprowadzenie rozwiązań pożądaných przez obywateli i dla nich korzystnych. Niektóre z systemów w pełni realizują założenia demokracji liberalnej. Inne stosują je tylko fragmentarycznie, realizując jednak warunek *sine qua non* w postaci organizowania wyborów o charakterze rywalizacyjnym. Adaptacja zachodzi zarówno w fazie przejścia z systemu autorytarnego do demokratycznego (tranzycji), jak i umocnienia demokracji (konsolidacji). Zdaniem A. Antoszewskiego adaptacja fragmentaryczna demokracji liberalnej powoduje zrodzenie się tak zwanej demokracji wybrakowanej (ułamkowej, wadliwej), która z kolei obiera jedną z czterech zasadniczych form: demokracji wykluczającej, delegatywnej, opiekuńczej oraz nieliberalnej. Demokracja wykluczająca dyskryminuje dany segment społeczeństwa (np. mniejszość narodową) uniemożliwiając mu udział w wyborach lub pozbawiając go prawa do sprawowania istotnych funkcji na szczeblu administracji państwowej. Demokracja delegatywna wskazuje na istnienie deficytu ustanowionego efektywnie podziału władzy. Wybory prowadzą do wyłonienia zwycięzcy, któremu powierzona zostaje pełnia władzy. Może z niej korzystać w sposób nieograniczony. W demokracji opiekuńczej niewralgiczną rolę odgrywają instytucje państwowe, które nie pochodzą z wyborów powszechnych, ale stanowią istotny obszar życia społecznego (zalicza się do nich armię czy oligarchię gospodarczą lub finansową). Dysfunkcyjnie działający reżim praw obywatelskich, objawiający się słabością ich ochrony, cechuje natomiast ostatnią z form demokracji wybrakowanej – demokrację

¹²⁹ R. Mazurek, *Lewicki: Po pewnym czasie Donald Trump zostanie zapamiętany jako prezydent z dużymi osiągnięciami i wielką wadą charakterologiczną*, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1496061,amerykanista-ocena-prezydentury-trumpa-lewicki-mazurek.html> [17.04.2021]

nieliberalną¹³⁰. Według brytyjskiego czasopisma *The Economist*, w raporcie przygotowanym przez zespół badawczy The Economist Unit, dotyczącym *Indeksu Demokracji 2019*, aż 54 demokracje uznano na świecie za wadliwe (na 167 zbadanych państw świata). Pełną, niepodlegającą wypaczeniom demokrację, stwierdzono jedynie w 22 przypadkach¹³¹.

W debacie naukowej powszechnie stosuje się również pojęcie demokracji hybrydowej, która nosi znamiona demokracji wybrakowanej. Ze względu na różnorodność ujęć badawczych oraz imponującą ich liczbę pojawia się problem dotyczący jednolitego sposobu opisanie tej kategorii. Dla określenia reżimu demokracji hybrydowej stosuje się również inne terminy, takie jak demokracja sterowana, niepełna demokracja, półdemokracja, półautorytarny reżim, reżim kierowanego pluralizmu, reżim dominującej władzy, szara strefa czy anokracja. Żadna z przytoczonych koncepcji nie stwarza jednak warunków do zdefiniowania reżimów hybrydalnych jako etapu tranzycji systemowej, cechującej się tymczasowością. W refleksji uogólniającej należy stwierdzić, że państwa, których ustroje posiadają cechy istotnościowe zarówno demokracji, jak i autorytaryzmu, są reżimami hybrydalnymi¹³². W państwach Afryki, Ameryki Łacińskiej i Azji obserwuje się występowanie demokracji ułomnej lub etapu przejściowego od systemu autorytarnego do modelu demokratycznego. W państwach Europy Środkowej i Wschodniej (między innymi w Polsce i na Węgrzech) przejawy reżimu autorytarnego uzasadnia się niedostateczną konsolidacją demokracji. Wskazuje się również na celowe uniemożliwianie alternacji władzy w kolejnych wyborach, będące rezultatem rządów sprawowanych przez populistów lub ugrupowania reprezentujące skrajne poglądy. Marazm dotyka także dojrzałe demokracje zachodnie – wyborcy wykazują w nich skłonność do oddawania głosów raczej przeciwko establishmentowi niż za inną, określoną koncepcją lub ideą polityczną¹³³. Ponadto, jak zauważa A. Chodubski, *w współczesnym życiu społeczno-politycznym obserwuje się niechęć do uczestnictwa w zbiorowych formach organizacyjnych. Charakterystyczna jest ona w odniesieniu do*

¹³⁰ T. Kowacki, *Funkcjonowanie systemu politycznego z perspektywy demokracji liberalnej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [18.04.2021]

¹³¹ I. Pańkow, *Demokracja w recesji? Diagnozy i projekty naprawcze*, <https://www.ejournals.eu/Zoon-Politikon/2020/11-2020/art/16309/> [17.04.2021]

¹³² M. Prokop, *Typologia reżimów hybrydalnych. Ujęcie teoretyczno-metodologiczne*, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/HiP/article/view/HiP.2017.018> [18.04.2021]

¹³³ R. Klepka, *Neoautorytaryzm – w poszukiwaniu specyficznych cech reżimów politycznych sytuujących się między demokracją a autorytaryzmem*, <https://studiadesecuritate.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/43/2018/12/11.pdf> [18.04.2021]

wybieralności władz. Dlatego o wyborze nie decydują coraz częściej umiejętności, zdolności, doświadczenie aktywności politycznej, a przypadkowe okoliczności¹³⁴. W Europie, na poziomie międzynarodowym, niska frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego i utrzymujący się systematyczny jej spadek stwarza zagrożenie zarówno dla kwestii legitymizacji samego procesu wyborczego, jak i Wspólnoty¹³⁵. W państwach, których system polityczny przejawia lub zaczyna przejawiać cechy demokracji wybrakowanej, zauważyć można zmianę orientacji politycznej na kwestie europejskie¹³⁶. Postulat stworzenia *Europy narodów* formułuje także na Węgrzech premier V. Orban, a jego partia Fidesz - w związku z nierozwiązanym problemem niekontrolowanego napływu imigrantów z Afryki i Azji – przyjęła strategię, że interes narodowy własnych obywateli ważniejszy jest od solidarności humanitarnej czy europejskiej¹³⁷.

W przypadku państw arabskich, gdzie tradycja demokracji liberalnej niemal nie istnieje (lub była jedynie epizodem), występuje zatem potrzeba stworzenia kategorii, która w sposób wyczerpujący opisywałaby ich specyfikę. Zależnie od stopnia represji stosowanych przez autorytarne rządy, pewne cechy demokracji wybrakowanej w państwach obszaru MENA udaje się zaobserwować. Przed Rewolucją Arabską wybory parlamentarne i prezydenckie w Tunezji i Egipcie miały charakter powszechny, lecz niezależnie od decyzji podejmowanych przy urnach przez obywateli, zmiana elit nie była

¹³⁴ A. Chodubski, *Współczesna edukacja a wektory przemian cywilizacyjnych*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-ae69c0d7-0970-435e-bfe4-b710ecbc9e9b/c/1_Chodubski_SG_nr_9.pdf [18.04.2021]

¹³⁵ Elekcję do Parlamentu Europejskiego określa się współcześnie jako *secondo order elections* (wybory drugiej kategorii), lecz nieszczerólnie duże zaangażowanie obywateli Unii Europejskiej w głosowaniach wiąże się również między innymi z niezadowolenia społecznego. Zob. Ł. Scheffs, *Kryzys demokracji przedstawicielskiej zwiastunem końca Unii Europejskiej?* <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr1-031-040.pdf> [18.04.2021] Frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2019 r. wyniosła 50,66%. Zob. Parlament Europejski, *Wyniki wyborów europejskich w 2019 r.*, <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/pl/frekwencja/> [21.10.2023]

¹³⁶ Jak zauważa jeden z badaczy, *dojście do władzy europesymistycznego PiS w 2015 roku oznaczało przyjęcie nowego modelu stosunków Polski z UE, który można określić jako regresję integracji (w skrajnej wersji wręcz negację integracji). Zakłada on m.in. powrót do Wspólnoty Europejskiej, której dawno już nie ma, ograniczonej do wspólnego rynku, iluzję suwerennej Polski w Europie ojczyzn. Patrząc na minione ćwierćwiecze, można więc dostrzec istotną zmianę paradygmatów relacji z Unią, oddalającą Polskę od głównego nurtu integracji europejskiej*. Zob. G. Gromadzki, *Polska w Unii Europejskiej. Nieunikniona marginalizacja z małym znakiem zapytania*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/warschau/14180.pdf> [18.04.2021]

¹³⁷ Ten punkt widzenia to także manifestacja woli własnego narodu, która nie może ulegać dyktatowi brukselskich elit. Z drugiej strony V. Orban od lat prowadzi polityczną grę polegającą na wysyłaniu uspokajających komunikatów. Zob. Ł. Kołtuniak, *Nieliberalna demokracja a państwo prawa. Przypadek Węgier Wiktora Orbana*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/45156/koltuniak_nieliberalna_demokracja_a_panstwo_prawa_przypadek_wegier_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y [17.04.2021]

możliwa. Wybory miały charakter fasadowy, tworzyły jedynie pozory demokratycznych norm. Ponadto wyłaniały zwycięzcę, którego władztwo miało charakter niemal nieograniczony (Libia, Syria), co z kolei wpisuje się w definicję demokracji delegatywnej. W niektórych państwach (Tunezja, Egipt) funkcję społecznego *rozjemcy* pełniła armia (podmiot, który nie był wyłaniany wyborczą ścieżką), co należy powiązać z modelem demokracji opiekuńczej. Ostatni z przykładów demokracji wybrakowanej, demokracja nieliberalna, przejawia się w słabości mechanizmów ochrony praw obywatelskich, co w istocie zaobserwować można we wszystkich państwach arabskich. Reasumując, aż trzy przykłady demokracji wybrakowanej należy przypisać arabskim państwom.

Jak wynika z raportu z 2018 r. organizacji Arab Barometer, 8 na 10 Arabów uważało, że demokracja stanowi najbardziej korzystny model ustrojowy, nawet jeżeli implementacja jego norm przysparza kłopotów. Jednocześnie co drugi respondent tej samej grupy był zdania, że obywatele jego państwa nie są gotowi do życia w warunkach demokratycznych reguł¹³⁸. Według raportu z 2022 r. tej samej instytucji badawczej, większość respondentów spośród 6 na 9 objętych badaniem państw wskazywała, że demokracja nie stanowi gwarancji utrzymania pokoju i bezpieczeństwa (ów pogląd reprezentowało 70% ankietowanych z Iraku, 66% z Tunezji, 60% z Libii i Libanu oraz 52% z Sudanu i Palestyny)¹³⁹. Podobne wątpliwości na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat przejawiali naukowcy, zadając krytyczne pytania w swoich pracach: *czy świat arabski jest odporny na demokrację?*¹⁴⁰ *Dlaczego nie istnieją arabskie demokracje?*¹⁴¹, *Arabska Rewolucja – czy demokracja jest iluzją?*¹⁴². Obawy o możliwą efektywną transformację ustrojową w sposób szczególny trzeba odnieść do arabskich monarchii, odpornych na

¹³⁸ Arab Barometer, *Democracy in the Middle East and North Africa: five years after the Arab uprisings*, https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/Democracy_Public-Opinion_Middle-east_North-Africa_2018.pdf [15.10.2023] W ocenie innych badaczy ludność Tunezji i Egiptu wskazywała jednocześnie, że islam i demokracja nie są kategoriami niepasującymi do siebie. Zob. A. Teti, P. Abbott, F. Cavatorta, *The Arab uprisings in Egypt, Jordan and Tunisia. Social, political and economic transformations*, wyd. Palgrave Pivot, 2018, s. 32.

¹³⁹ Arab Barometer, *Democracy in the Middle East and North Africa*, https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/ABVII_Governance_Report-EN-1.pdf [21.10.2023]

¹⁴⁰ Zob. V. Perhes, *Is the Arab world immune to the democracy?* https://www.swp-berlin.org/publications/products/fachpublikationen/0812_prt_survival_arabsimmunedemocracy.pdf [15.10.2023]

¹⁴¹ Zob. L. Diamond, *Democracy's past and future: why are there no Arab democracies?* <https://muse.jhu.edu/article/370477/pdf> [15.10.2023]

¹⁴² Zob. R. Toscano, M. Khattab, F. Kassem, D. Brumberg, *The Arab Awakening: is democracy a mirage?* https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/arab_awakening_democracy_mirage.pdf [15.10.2023]

jakiegokolwiek zmiany. Państwa takie jak Arabia Saudyjska podjęły się zablokowania przemian demokratycznych, obawiając się odejścia od autokratycznych metod sprawowania władzy. Religia natomiast, jak skonstatował jeden z badaczy, dostarczyła *broni niezbędnej do podtrzymania prawa do tronu*¹⁴³. Konkludując, pojawiające się w przestrzeni naukowej pytania o funkcjonowanie demokracji liberalnej *sensu stricto* w odniesieniu do arabskich państw budziły zastrzeżenia co najmniej na trzech poziomach. Po pierwsze, formułowane były przez naukowców reprezentujących perspektywę zachodnią, nie zawsze rozumiejących specyfikę bliskowschodnią w kontekście mentalności owego regionu. Po drugie, ugruntowana tradycja realizacji woli ludu w owych państwach w praktyce nie istniała. I wreszcie po trzecie, sami Arabowie – na co wskazują przywołane w niniejszym rozdziale badania – przejawiali wątpliwości, czy społeczność arabska aby na pewno jest gotowa na adaptację zasad demokracji liberalnej. Okres przedrewolucyjny cechował się dużą dozą pesymizmu, wyrażaną w formie krytycznych uwag względem adaptacji demokracji liberalnej w republikach arabskich, a w jeszcze większym stopniu w monarchiach. O ile w tych drugich niewiele się zmieniło, niektóre republiki – wbrew powszechnej, obywatelskiej apatii – wstąpiły na ścieżkę procesu demokratyzacji, która obywatelom Tunezji i Egiptu przyniosła w podobnych proporcjach tak nadzieję, jak i rozczarowanie.

Choć państwo oraz jego instytucje odgrywają istotną rolę w organizowaniu sposobów życia obywateli, zmiany dokonujące się na przełomie XX i XXI w. doprowadziły do głębokiej ich erozji. Destruktywnym przeobrażeniem ulega również pojęcie obywatelskości, dotąd stanowiącej podstawę podporządkowania potrzeb jednostki interesom całej zbiorowości przy zachowaniu demokratycznych zasad¹⁴⁴. W konsekwencji procesy zachodzące w ramach huntingtonowskiej trzeciej fali demokratyzacji w poszczególnych państwach uległy osłabieniu, zatrzymaniu lub odwrotowi. Fragmentaryczna adaptacja demokracji liberalnej stworzyła kategorię demokracji wybrakowanej, łączącej cechy tradycyjnej demokracji oraz reżimu autorytarnego. Trudno wskazać, czy w niektórych wybranych państwach ewolucja owego dualistycznego modelu spowoduje dalszą erozję klasycznego *demos kratos*, czy też

¹⁴³ E. Laz, *Sustainable democracy and the paradox of the Arab Spring: the Egypt experience*, https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/tjir/v13i1/f_0033737_27510.pdf [15.10.2023]

¹⁴⁴ M. Bednarz, *Zmiany ładu społeczno-politycznego i ich wpływ na funkcjonowanie demokracji*, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/7159/Zmiany%20C5%82adu%20spo%20C5%82eczno%20politycznego%20i%20ich%20wp%20na%20funkcjonowanie%20demokracji.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [18.04.2021]

dokona restauracji demokracji liberalnej, ocenianej przez F. Fukuyamę jako finalny i optymalny jednocześnie ustrój współczesnego państwa.

3. Demokracja i de-demokratyzacja systemów politycznych

3.1. Erozja reżimu niedemokratycznego

Demokracja współczesna – niepozbawiona istotnych słabości (a nawet wad), przejawiających się między innymi w postaci poziomu zaufania do instytucji publicznych oraz obniżającej się frekwencji wyborczej¹⁴⁵, zdaniem wielu teoretyków pozostaje najkorzystniejszym rozwiązaniem ustrojowym wśród możliwych opcji. Należy jednak podkreślić wspomniany już fakt, że pomimo zalet systemów demokratycznych, tak chętnie podnoszonych przez teoretyków, we współczesnym świecie pod względem ilościowym przewagę posiadają reżimy niedemokratyczne. Na poziomie naukowego dyskursu istnieje mnogość koncepcji, często niespójnych lub wręcz wykluczających się, będących próbą dokonania typologii modeli niedemokratycznych. W ocenie Romana Tokarczyka reżim niedemokratyczny przybierać może trzy formy – dyktatury, totalitaryzmu i autorytaryzmu. Dyktatura (od łacińskiego słowa *dictare* – dyktować, zalecać), której korzenie sięgają starożytnej Grecji, skojarzona została przez przywołanego autora z systemem rządów silnej jednostki lub grupy osób, która w sposób bezprawny uzyskała władzę w państwie, najczęściej w wyniku puczu.

Totalitaryzm, semantycznie wywodzący się od łacińskich wyrazów *totus* i *totalis* (cały, całkowity, dotyczący wszystkich dziedzin), a odnoszący historycznie do ideologii faszyzmu oraz nazizmu, wskazywał na nieograniczony zakres władzy państwowej, opartej na scentralizowanym reżimie politycznym, którego zakres działań przewiduje pełną kontrolę nad społeczeństwem i państwem. W ocenie Juana Linza istnieją trzy kluczowe wyznaczniki totalitaryzmu: istnienie centralnego ośrodka sprawowania władzy, funkcjonowanie oficjalnej ideologii, a także szeroka mobilizacja społeczeństwa do realizacji zadań politycznych i społecznych¹⁴⁶. Trzecia z form, nazywana autorytaryzmem (od łac. *auctoritas* – autorytet), status apologety wartości istotnych dziejowo przypisywała suwerenowi w państwie, którym był król, prezydent, regent lub kanclerz. Reżimy autorytarne, powstałe między innymi w Europie w okresie poprzedzającym II wojnę światową, bazowały na instytucjach zapewniających

¹⁴⁵ J. Kuciński, *Z zagadnień współczesnej demokracji politycznej*, Zakład Wydawniczy DrukTur, Warszawa 2005, s. 52-53.

¹⁴⁶ J. Linz, *Totalitaryzm i autorytaryzm* [w:] *Władza i społeczeństwo*, J. Szczupaczyński, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 1995, s. 303.

niepodważalność oraz trwałość autorytetu władzy¹⁴⁷. Skonstruowany przez R. Tokarczyka trójpodział modeli niedemokratycznych nosi cechy ułomności, gdyż zdaniem wielu badaczy pojęcia dyktatury oraz totalitaryzmu należy postrzegać w sposób bliskoznaczny. Przytaczany w niniejszej pracy A. Chodubski do tak zwanych *demokracji z nazw* zalicza jedynie ustroje autorytarne oraz totalitarne¹⁴⁸. Według socjologa Aleksandra Hertza podstawą ustroju totalitarnego było istnienie i funkcjonowanie monopartii, która została stworzona na wzór armii, a na jej czele stał wódz-dyktator. Dyktatorska władza wiodła dotyczyła zarówno spraw organizacyjnych, jak i programowych. To on mianował członków swojego sztabu, którzy pozbawieni prawa zgłaszania sprzeciwu pełnili role podwładnych¹⁴⁹. Zatem również i w tym kontekście, mając na względzie nieograniczoną władzę przywódcy, pojęcia totalitaryzmu oraz dyktatury należy ze sobą ściśle powiązać. Próby znaczeniowego odseparowania obydwu terminów nie podejmuje również Roman Bäcker. Totalitaryzm nazywa jedynie *skrajną formą autorytaryzmu*¹⁵⁰. Według Carla Friedricha istnieje sześć elementów, które odróżniają oba reżimy (żaden z nich nie ustanawia jednak nowej ich formy pod nazwą dyktatura). Są to: ideologia totalitarna, partia polityczna działająca na jej podstawie, tajny aparat policji, kontrola środków komunikacji masowej, dowództwo nad siłami zbrojnymi oraz zwierzchnictwo nad wszystkimi organizacjami funkcjonującymi w państwie. Jak zauważa J. Linz, *istnieją oczywiście dyktatorzy i grupy dyktatorów – cezarystyczni przywódcy, małe oligarchie (np. junty wojskowe) lub koalicje elit różnych sfer instytucjonalnych (...), których władza nie ma charakteru totalitarnego. Dzieje się tak, jeśli władza ta nie jest sprawowana w imię ideologii*¹⁵¹.

Erozję, a więc proces niszczenia reżimów niedemokratycznych (dyktatury, totalitaryzmu czy autorytaryzmu), obserwowaną między innymi w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej, na Bałkanach, w Ameryce Łacińskiej oraz w Afryce

¹⁴⁷ R. Tokarczyk, *Treści legitymizacji władzy w relacjach demokracji z dyktaturą, autorytaryzmem i totalitaryzmem*, https://www.im.edu.pl/wp-content/uploads/2015/10/7_R.Tokarczyk_Treoeci-legitymizacji-w%C5%82adzy-w-relacjach-demokracji-z-dyktatur%C4%85.pdf [15.05.2021]

¹⁴⁸ A. Chodubski, *Autorytaryzm w przestrzeni życia politycznego*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2016-volume-17-article-5702/c/5702-4469.pdf> [15.05.2021]

¹⁴⁹ L. Dubel, *Koncepcja totalitaryzmu w ujęciu Aleksandra Hertza*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_sil_2016_25_3_231/c/2439-3333.pdf [15.05.2021]

¹⁵⁰ R. Bäcker, *Rozumienie Rosji jako zadanie dla teorii polityki*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_ssp_2008_2_01/c/9280-8992.pdf [15.05.2021]

¹⁵¹ J. Linz, *Totalitaryzm i autorytaryzm* [w:] *Władza i społeczeństwo*, J. Szczupaczyński, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 1995, s. 303-305.

Północnej w okresie Wiosny Arabskiej, wiązano z licznymi argumentami popierającymi demokrację (w obrębie społeczeństw obserwowano podobne spojrzenie na demokrację do tego, jakie prezentował F. Fukuyama, uznając ten model za najlepszy z możliwych do osiągnięcia). Wśród nich należy wymienić potrzebę ochronę podstawowych praw człowieka i swobód, ograniczenie zagrożeń wynikających z wojen domowych oraz konfliktów zbrojnych pomiędzy państwami, podniesienie stopy życiowej oraz wydajności gospodarczej¹⁵². Krytycy teorii transformacji, analizując zakres postępujących w obrębie ustrojów zmian, zwracają uwagę na republiki, które ostatecznie nie uzyskały statusu demokratycznych, ale jednocześnie nie kwalifikują się już do określenia ich autorytarnymi. Linearna koncepcja przemian erozję i rozpad autorytaryzmu umiejscawia na samym początku procesu (kolejnymi jego etapami są liberalizacja reżimu, instytucjonalna demokratyzacja, demokracja nieskonsolidowana i demokracja skonsolidowana)¹⁵³. Erozja reżimu niedemokratycznego może postępować jednak z różną intensywnością i przebiegać w perspektywie kilku dziesięcioleci. Na powolny upadek komunizmu w Europie wpływ miały liczne bunty ludności, między innymi w Niemczech (1953), na Węgrzech (1956), czy w Polsce, gdzie strajki robotników następowały w odstępach kilku lub kilkunastoletnich (1956, 1970, 1976, 1980). Ogólny kryzys gospodarczy w latach 80. XX w. zwiastował rychły koniec komunizmu¹⁵⁴. W byłej Jugosławii po śmierci J. Broz-Tity nastąpiła zmiana pokoleniowa na szczytach władzy, która uwidoczniła konflikty narodowościowe w państwie, a sam proces erozji przybrał na sile na początku lat 90. XX w., kiedy w jednej z jugosłowiańskich republik, Słowenii, kongres Związku Komunistów Jugosłowiańskich opuścili delegaci słoweńscy, tworząc socjaldemokratyczną Partię Demokratycznych Reform. Wkrótce Słowenia ogłosiła niepodległość, co spotkało się z agresją ze strony Serbów. Eskalacja wewnętrznych napięć pogłębiła osłabienie systemu, wkrótce powodując rozpad państwa.

W państwach Afryki Północnej, takich jak Egipt, Libia czy Tunezja, funkcjonujących w innej rzeczywistości społecznej, politycznej i kulturowej, rozprzestrzeniająca się korupcja oraz brak perspektyw na poprawę warunków jakości

¹⁵² J. Holzer, P. Molka (red.), *Demokratyzacja a prawa człowieka. Spojrzenie z Europy Środkowej*, wyd. Ośrodek Myśli Politycznej, Uniwersytet Masaryka w Brnie, Kraków-Brno 2015, s. 85-86.

¹⁵³ J. Ćwiek-Karpowicz, *Zastosowanie teorii transformacji w wyjaśnieniu przemian ustrojowych w państwach poradzieckich*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-359df630-5654-4372-b8b6-87f96f1a544c> [7.05.2021]

¹⁵⁴ A. Aslund, *Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 2010, s. 29.

życia doprowadziły do rewolucji (2010-2012) i upadku dyktatorów¹⁵⁵. Nielegalne transakcje *quid pro quo* stworzyły w Egipcie urzędnikom państwowym możliwość generowania dodatkowego dochodu¹⁵⁶. W Libii korupcja, zaraz obok nepotyzmu, stała się główną metodą bogacenia się elit, ale powodowała ubożenie społeczeństwa. W Tunezji korupcja w największym stopniu dotyczyła przedsiębiorców. Aparat urzędniczy bowiem w kontaktach z ludnością cechował się pewną dozą profesjonalizmu¹⁵⁷. Przemiany ustrojowe w niektórych państwach Ameryki Łacińskiej zbiegły się w czasie z tymi zachodzącymi w Europie Środkowej i Wschodniej i na Bałkanach. Upadek systemów politycznych w Ameryce Łacińskiej w latach 80. XX w. związany był z dezaprobatą społeczeństw dla powszechnego łamania praw człowieka (włączając proceder tak zwanych wymuszonych zaginięć, obserwowany między innymi w Argentynie i Chile) oraz ze skomplikowaną płaszczyzną relacji cywilno-wojskowych, gdzie opozycja w postaci sił zbrojnych stanowiła potencjalne zagrożenie dla ewentualnej demokratyzacji¹⁵⁸. Schyłek systemu niedemokratycznego często skorelowany jest ze stopniowym narastaniem dysproporcji pomiędzy władzą a ludem. Dyktatury koncentrujące się na realizacji egoistycznych celów nie przejawiają zainteresowania poprawą życia obywateli, stając się podmiotami oddziałującymi na nich w sposób eksploatacyjny. Prowadzenie polityki wiąże się wówczas ze znacznym ograniczeniem swobód ludu przy jednoczesnym obciążeniu go kosztami¹⁵⁹. Wzrost, uwidaczniający się brak perspektyw rozwojowych oraz niski poziom życia powodują wzrost niezadowolenia, skutkujący sprzeciwem społecznym oraz próbami podjęcia reform na drodze ewolucji lub rewolucji. Jednocześnie umacnia się przekonanie, że dokonanie zmian na drodze wyborczej staje się niemożliwe.

Istnieje pogląd, że sam fakt organizacji wyborów – nawet jeżeli z uczestnictwem w nich wykluczeni by zostali poszczególni kandydaci lub partie (lub gdy z możliwości oddania głosu zostałaby wyłączona jakaś część ludności) wystarcza do stwierdzenia, że

¹⁵⁵ G. Klein, R. Kobryński, *Spoleczne tło <<arabskich rewolucji>>*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/17181/G.%20Klein,%20R.%20Kobry%20ski%20Spo%20eczne%20t%20o%20arabskich%20rewolucji.pdf?sequence=1> [15.10.2023]

¹⁵⁶ M. Yingling, M. Arafa, *After the Revolution: Egypt's Changing Forms of Corruption*, <https://core.ac.uk/download/pdf/232870606.pdf> [30.10.2021]

¹⁵⁷ G. Klein, R. Kobryński, *Spoleczne tło <<arabskich rewolucji>>*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/17181/G.%20Klein,%20R.%20Kobry%20ski%20Spo%20eczne%20t%20o%20arabskich%20rewolucji.pdf?sequence=1> [30.10.2021]

¹⁵⁸ K. Krzywicka, *Transformacje demokratyczne w Ameryce Łacińskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014, s. 67.

¹⁵⁹ M. Kightley, *Kiedy dyktatura warunkuje przyspieszony rozwój gospodarczy*, https://bankikredyt.nbp.pl/content/2019/03/BIK_03_2019_02.pdf [7.05.2021]

ustrój ma charakter demokratyczny. To przeświadczenie, określane niekiedy elektoryzmem, zakłada, że zorganizowanie wyborów zainicjuje wymianę opinii pomiędzy konkurującymi ze sobą elitami, a zwycięzcom zapewni aprobatę ze strony społeczeństwa¹⁶⁰. Wadliwość tego założenia nie uwzględnia jednak okresu pomiędzy wyborami (samo wydarzenie jest zjawiskiem relatywnie rzadkim), pomijając zakres relacji na linii państwo-obywatel, zachodzących w szerszym horyzoncie czasowym. W połowie XX w., wbrew akceptowanym powszechnie opiniom klasyków filozofii politycznej, Joseph Schumpeter zaproponował nowatorską i minimalistyczną zarazem koncepcję modelu demokratycznego, która zakładała, że demokracja stanowi metodę nabywania przez wyborców mocy decydowania politycznego¹⁶¹. Należy zwrócić uwagę na pogląd R. Dahla, który założył, że *kluczową cechą demokracji jest ciągła odpowiedzialność rządu przed obywatelami, uważanymi za równych pod względem politycznym*¹⁶². Z drugiej strony warunkiem koniecznym afirmacji demokratyczności ustroju są procedury stwarzające możliwość partycypacji społecznej w życiu publicznym oraz dokonywania zmian oddolnych w rzeczywistości politycznej. Waleń siły sprawczej obywateli w powiązaniu z ich zachowaniem oraz postawami w skali zbiorowej stanowią zmienną kształtowania się politycznych procesów w państwie. Możliwość wpływania na treść oraz wektory zmian zachodzących w systemie politycznym procesów decyzyjnych – nawet, jeżeli odbywa się to w sposób pośredni na wzór demokracji przedstawicielskich i sprowadza do kontroli poczynań władzy – nadaje obywatelom podmiotowości. W świetle klasycznych badań nad kulturami politycznymi istotność wykazują konkluzje dotyczące formuły obywatela *dojrzałego* (w sensie intelektualnym, ideowym i moralnym), zainteresowanego polityką oraz w nią zaangażowanego¹⁶³. Z niniejszych refleksji można wywnioskować, że nabywanie świadomości oraz wzrost uczestnictwa wśród obywateli w procesach decyzyjnych w państwie stanowią jedne z kluczowych przesłanek implikujących erozję systemu niedemokratycznego, nie tworząc jednak gwarancji dla skuteczności realizowanych przeobrażeń.

¹⁶⁰ P. Schmitter, T. Karl, *Czym jest demokracja... I czym nie jest* [w:] *Władza i społeczeństwo...* s. 28.

¹⁶¹ A. Antoszewski, *Kryzys wyborów czy kryzys demokracji liberalnej?*

<http://www.csw.umk.pl/pobierz.php?id=154> [15.05.2021]

¹⁶² M Rachwał, *Władza ludu czy elit politycznych? Próba zdefiniowania współczesnej demokracji*

<http://przeglad.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/pp-2013-1-069-082.pdf> [15.05.2021]

¹⁶³ L. Szczegóła, *Bierność obywateli. Apatia polityczna w teorii demokratycznej partycypacji*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2013, s. 18-21.

3.2. Tranzycja systemowa

Pojęcie tranzycji systemowej, będące swoistą kalką z języka angielskiego (*transition* – przejście), cechuje nieostrość oraz bogactwo znaczeniowe. Brak jednolitej i uniwersalnej definicji stanowi wyzwanie interpretacyjne dla badaczy tak polskich, jak i zagranicznych. Sytuację komplikuje błędne przekonanie części naukowców, zakładające, że terminy tranzycji oraz transformacji systemowej mają charakter synonimiczny. W opinii politolożki Marzeny Cichosz tranzycja stanowi jedną z pierwszych i zarazem krótkotrwałą fazę przeobrażeń, uwzględniającą proces podejmowania decyzji dotyczącej zmiany systemu oraz ustanowienia jego ogólnych zasad. Transformacja jest z kolei zjawiskiem długotrwałym, zinstytucjonalizowanym, a w swym zakresie przedmiotowym obejmującym cały system. Inni autorzy wskazują na to, że proces tranzycji zachodzi w sposób bezkolizyjny, nienapotykalający przeszkód, podczas gdy przekształcenia realizowane w ramach transformacji wiążą się z mniej korzystną ergonomią czasu i wysiłku aktorów zaangażowanych w proces zachodzących przeobrażeń. Dankwart Rustow, jeden z prekursorów tranzytologii, wyodrębnił trzy zasadnicze etapy tranzycji: wstępną demokratyzację, decyzje polityczne oraz konsolidację demokracji. Pierwszy z nich związany był z ukształtowaniem się nowych elit, drugi ze świadomą decyzją aktorów politycznych o przejściu do demokracji, trzeci stanowił dopełnienie procesu zmiany systemu¹⁶⁴. Ten klasyczny paradygmat spotyka się jednak z negacją, gdyż opisywane etapy, według części ekspertów, należałoby przypisać transformacji. W opinii S. Huntingtona tranzycja stanowi jedynie pewien odcinek zachodzących przeobrażeń. Poprzedza go rozpad reżimu autorytarnego, a następuje po nim konsolidacja oraz dojrzewanie demokratycznego systemu politycznego¹⁶⁵.

Nie jest jednakże przesądzone, że w toku zachodzących zmian każdy z etapów zostanie zrealizowany, a transformujące się państwo ostatecznie stanie się demokratycznym. Jak zauważa Zbigniew Blok, faza tranzycji obarczona jest ryzykiem niepewności, związanym z występującym zagrożeniem przełamania trendu i zarazem możliwością odwrotu w stronę poprzedniego reżimu. System polityczny, ukształtowany tuż po upadku autorytarnych rządów, ma zwykle charakter hybrydoidalny. Przejawia się

¹⁶⁴ D. Mikucka-Wójtowicz, *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, Kraków 2014, s. 589.

¹⁶⁵ M. Mieczkowska, *Transformacja czy tranzycja? Szkice definicyjne*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Acta_Politica/Acta_Politica-r2014-t-n30/Acta_Politica-r2014-t-n30-s71-80/Acta_Politica-r2014-t-n30-s71-80.pdf [16.05.2021]

to w koegzystencji starych i nowych instytucji i elit politycznych. Z. Blok pojęcie tranzycji utożsamia jedynie ze zmianami o podłożu politycznym, których meritum stanowi proces zinstytucjonalizowania demokracji¹⁶⁶. Pojawienie się zagrożeń dla demokratyzacji nie dotyczy jednak wyłącznie fazy tranzycji. W ocenie A. Antoszewskiego również i państwa postsocjalistyczne, w których nastąpiła już pełna konsolidacja demokracji, narażone są na zagrożenia autorytarne, co wynika z ułomności przyjętych rozwiązań na szczeblu instytucjonalnym lub praktyki politycznej¹⁶⁷. Rozliczne wątpliwości budzi współcześnie zamienne stosowanie terminów tranzycja i demokratyzacja oraz doszukiwanie się w nich pierwiastka tożsamościowego. Choć na początku niemal nieustannie mówiono o procesach tranzycji do demokracji, to ostatecznie dopuszczono realną możliwość zaistnienia scenariusza, w którym następuje zastąpienie reżimu autorytarnego reżimem tej samej kategorii. Niniejsza teza, której autorami są Philippe C. Schmitter oraz Guillermo O'Donnell, urzeczywistniła się w państwach bałkańskich, poradzieckich, ale też w Brazylii czy Meksyku – zaczęto nazywać je państwami transformującymi się (*transition countries*), wbrew klasycznej triadzie przemian proponowanej przez D. Rustowa. Thomas Carothers w kultowym artykule *Koniec paradygmatu tranzycji*, opublikowanym w 2002 r. w *Journal of Democracy*, zwrócił uwagę na fakt, że spośród około 100 państw transformujących się tylko 20 ma szansę na to, aby stać się w pełni demokratycznymi (w tym kontekście wymieniał między innymi Czechy, Słowację, Polskę, Węgry i państwa bałtyckie). Pozostałe narażone były na znalezienie się w tak zwanej szarej strefie, a więc pozycji buforowej pomiędzy klasyczną demokracją a reżimem autorytarnym¹⁶⁸. W odniesieniu do transformacji (którą w konstatacji uogólniającej potraktować można jako proces znacznie bardziej złożony od tranzycji) i teorii na jej temat wciąż jednak pojawia się schemat teleologiczny, implikujący nieuniknioną nadejście demokracji liberalnej. Istnieje pogląd naukowy, że każde przeobrażenie ustrojowe zasada się na uniwersalnych i liberalnych wzorach progresu. Społeczeństwa zaś zobowiązane są podporządkować się im. Według jednego z badaczy tranzycja stanowi logiczną, a zarazem nieodzowną fazę ewolucji społeczeństwa. Teleologiczna koncepcja spotyka się z krytyką innych

¹⁶⁶ M. Musiał, *Transformacja, tranzycja, okres przejścia*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_ssp_2007_2_16/c/9135-8879.pdf [16.05.2021]

¹⁶⁷ M. Prokop, *Typologia reżimów hybrydalnych. Ujęcie teoretyczno-metodologiczne*, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/HiP/article/view/HiP.2017.018> [16.05.2021]

¹⁶⁸ E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, wyd. LIBRON – Filip Lohner, Kraków 2015, s. 27.

naukowców. Zwracają oni uwagę na fakt, że transformacyjny teleologizm narzuca uznanie uprzywilejowanej roli kapitalizmu i demokracji nad socjalizmem, oraz założenie *a priori*, że każde państwo musi osiągnąć tę fazę rozwoju¹⁶⁹. Tego rodzaju pogląd ulegać może falsyfikacji, mając na względzie różne motywy transformujących się społeczeństw, niekoniecznie zbieżne z potrzebą funkcjonowania w ustroju opartym na klasycznym *demos kratos*.

Jak zauważa A. Antoszewski, kluczową rolę w etapie tranzytacji odgrywa alternacja władzy, następująca w rezultacie tak zwanych wyborów tranzycyjnych. Nie zawsze jednak dokonuje się ona już w pierwszej elekcji (czego doświadczyły Czechosłowacja i Węgry w 1990 r.). Udana alternacja miała natomiast miejsce w Chorwacji i Słowenii (również rok 1990), a więc w republikach, które zainicjowały przeobrażenia ustrojowe w byłej Jugosławii. W Rumunii (1996) i Macedonii (1998) dopiero trzecie wybory spowodowały zmianę elit rządzących, a w Serbii – czwarte (2000)¹⁷⁰. Aby alternacja władzy mogła mieć miejsce, wybory muszą spełniać określone kryteria jakościowe. Są to: wolność wysuwania kandydatur, rozumianą poprzez wolność proponowania ich, a także równą i sprawiedliwą konkurencję, wolne warunki wyborów, wskazujące na ich powszechność i jednakową ważność wyborców przy zachowaniu swobody obywatelskiej w ramach demokratycznie pojmowanych praw, swobodę obywateli w kwestii podejmowania decyzji dotyczącej uczestnictwa lub nie uczestnictwa w wyborach, gwarancję tajności głosowania, dostępu do informacji, a także możliwość popierania lub odrzucenia konkretnych programów wyborczych. Większość badaczy zwraca uwagę na fakt, że wybory powinny także cechować się konkurencyjnością. Ta natomiast przejawia się w trzech aspektach: niepewności *ex ante*, stanowiącej założenie, że przynajmniej jeden reprezentant ekipy rządzącej jest narażony na utratę władzy, nieodwołalności *ex post*, generującej przekonanie, że zwycięzca wyborów obejmie władzę oraz okresowości (powtarzalności), która sprowadza się do zasady, że zwycięzca nie może użyć władzy w celu uniemożliwienia konkurentom politycznym triumfu w przyszłości. Wybory powinny spełniać też kilka istotnych funkcji: kreacyjną, związaną z wyłonieniem politycznych elit, legitymizującą, nadającą upoważnienie przywódcom do sprawowania

¹⁶⁹ J. Ćwiek-Karpowicz, *Zastosowanie teorii transformacji w wyjaśnieniu przemian ustrojowych w państwach poradzieckich*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-359df630-5654-4372-b8b6-87f96f1a544c> [16.05.2021]

¹⁷⁰ J. Wojnicki, *Europeizacja czy transformacja – ewolucje systemów politycznych Europy Środkowej i Wschodniej*, <http://przeгляд.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2014/07/pp-2014-2-007-020.pdf> [16.05.2021]

władzy, programowo-polityczną, w której realizacja programu odbywa się w zgodzie z wolą suwerena, kontrolną, integracyjną, zbiorowej refleksji oraz ludyczną¹⁷¹. Każda z tych funkcji w pewnym zakresie powiązana jest z przywództwem politycznym. W okresie tranzykcji szczególną rolę odgrywa tak zwane przywództwo bohaterskie (*heroic leadership*), będące podtypem przywództwa transformacyjnego. Bazuje ono na wierze w konkretnego lidera i na zaufaniu do jego umiejętności¹⁷².

Tranzykcja systemowa, będąca następstwem upadku reżimu autorytarnego, stanowi jeden z etapów przemian zachodzących w państwie, nie przesądza on jednak o pomyślności reform prodemokratycznych. Kolejną z faz (i równie istotną) skomplikowanego i czasochłonnego procesu na drodze od autorytaryzmu do demokracji jest tak zwana konsolidacja demokracji.

3.3. Konsolidacja demokracji

Choć o zjawisku konsolidacji demokracji powiedziano i napisano już bardzo wiele (o czym świadczy między innymi bogata literatura przedmiotu podejmująca tę tematykę), rezultaty prowadzonych dyskusji i badań nad tym zagadnieniem są mało konkluzywne. Podczas gdy część uczonych wykreowała autonomiczną subdyscyplinę zwaną konsolidologią (*consolidology*), inni poddali w wątpliwość sens jej utworzenia¹⁷³. Jak przekonuje A. Antoszewski, konsolidacja demokracji (*democratic consolidation*) jest dość trwałym i zarazem złożonym procesem umocnienia i stabilizacji systemu demokratycznego, który realizuje się równoległe z tranzycją¹⁷⁴. Pierwotne rozumienie pojęcia konsolidacji, zaproponowane przez Andreeasa Schedlera oraz Larry'ego Diamonda, oznacza kompleksową przemianę polityczno-ustrojową, która dotyczy aspektów prawnych, instytucjonalnych oraz wzorców demokratycznych zachowań społeczeństwa oraz elit. Na uwagę zasługuje teoria Philipa C. Schmittera, dla którego konsolidacja demokracji jest ciągiem przekształceń pojawiających się w trakcie transformacji prowizorycznych rozwiązań w regularnie praktykowane, solidnie

¹⁷¹ J. Kuciński, *Z zagadnień demokracji politycznej*, Zakład Wydawniczy DrukTur, Warszawa 2005, s.137-140.

¹⁷² M. Hartliński, *Przywództwo polityczne*, wyd. Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2012, s. 80.

¹⁷³ B. Nowotarski, *W kierunku modelu demokratycznej konsolidacji*, https://dbc.wroc.pl/Content/63151/Nowotarski_W_Kierunku_Modelu_Demokratycznego_Konsolidacji_2011.pdf [29.05.2021]

¹⁷⁴ V. Lesnyak, *Realizacja porewolucyjnych przemian politycznych na Ukrainie w kontekście perspektywy konsolidacji demokracji*, <http://kontekstyspoleczne.umcs.lublin.pl/wp-content/uploads/2017/07/Lesnyak-4-2-2016.pdf> [29.05.2021]

utrwalone i akceptowane powszechnie dobrowolnie stosunki współpracy i rywalizacji pomiędzy wszystkimi podmiotami demokratycznego systemu politycznego¹⁷⁵. Tocząca się w środowisku naukowym dyskusja nad warunkami, które sprzyjają konsolidacji, dotyczy zarówno zbiorowości objętych huntingtonowską trzecią falą demokratyzacji, jak i społeczeństw ulokowanych już od dawna w obrębie struktur demokratycznych. W przypadku pierwszym analiza dotyczy precyzyjnego określenia kryteriów pozwalających na dokonanie porównania różnych zbiorowości poddanych trzeciej fali oraz diagnozy stopnia zaawansowania przemian zachodzących w obrębie ustroju demokratycznego. Źródłem refleksji nad czynnikami wpływającymi na trwałość i nietrwałość modelu demokratycznego w państwach zachodnich jest z kolei świadomość występowania wyzwań i zagrożeń, które stają przed współczesnymi demokracjami. Ewoluuująca rola państw narodowych, procesy globalizacji czy też postępująca heterogeniczność społeczeństw skłaniają do namysłu nie tylko nad jakością demokracji, ale również nad dynamiką zmian warunków pozwalających na umocnienie omawianego systemu politycznego. Wiąże się to ze swoistą dualnością demokracji, która posiada cechy nie tylko autoregulacji, lecz również autodestrukcji¹⁷⁶. Jednocześnie ekstrapolacja przeobrażeń tego ustroju obarczona jest ryzykiem popełnienia błędu w ocenie wystąpienia możliwych zjawisk, wynikającego z możliwości zaistnienia *ad hoc* specyficznych okoliczności na arenie państwowej lub międzynarodowej (takich jak wojna, kataklizm czy pandemia). Konsolidację demokracji powiązać należy również z zagadnieniem prawomocności władzy (z niem. *legitime herrschaft*), określanej przez Maxa Webera jako jeden z głównych problemów socjologicznych, gdzie legitymizacja władzy stanowi podstawową przesłankę dla zrozumienia stabilności, a także zmian w obrębie systemów politycznych. Termin legitymizacji pochodzi od Cyncerona (używał on pojęć *potestat legitima* oraz *legitimum imperium*), a swój początek wzięł od łacińskiego *legitimus* (upoważniony do działania, zgodny z prawem). W rozumieniu pierwotnym upoważnienie dotyczyło legalnego dziedziczenia władzy, jednak wraz z upływem lat sprowadzono je do mechanicznego i technicznego egzekwowania prawa. Sięgano po argumenty teologiczne, następnie po teorie uznające wyższość silniejszego lub też konstrukt umowy społecznej w celu uprawomocnienia władzy. Demokracje

¹⁷⁵ J. Błuszkowski, D. Mider, *Konsolidacja polskiej demokracji (Tezy projektu badawczego)*, <http://www.studiapolitologiczne.pl/pdf-117378-46565?filename=Konsolidacja%20polskiej.pdf> [29.05.2021]

¹⁷⁶ P. Sekuła, *Kultura polityczna a konsolidacja demokracji*, wyd. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2009, s. 45.

współczesne, bazujące na teoriach państwa i prawa, opierają się na założeniu, że ich legitymizacja wyraża się w odnawialnej i czasowej akceptacji władzy państwowej, którą wyraża suweren, czyli lud. Kluczową rolę odgrywa zatem postawa ludu wobec władzy. Prawomocność związana jest ze stanem, w którym rządzący i rządzoni zgadzają się wspólnie na ustanowienie symbolicznej reprezentacji społeczeństwa, a także wyrażają aprobatę dla powierzonych im ról w celu realizacji konkretnej wizji społecznego ładu. Na tym poziomie zarysowuje się powiązanie z klasyczną koncepcją M. Webera, która przyjmuje, że posłuch poddanych względem władzy wynika z ich stosunku do rządzących, nieopartego na strachu i przymusie¹⁷⁷. Wydaje się zatem, że umocnienie demokracji nie byłoby możliwe bez pokojowej symbiozy rządzących i rządzonych, a także wzajemnego uznania podziału oraz zakresu ich ról.

Na wektor i przebieg zmian zachodzących w obrębie systemu politycznego w kierunku konsolidacji demokracji oddziałuje jego funkcja innowacyjna. Seymour Lipset wskazał cztery czynniki ją dynamizujące: urbanizację, industrializację, wykształcenie i zamożność. Tworzoną one spójny konglomerat, który przejawia się w innowacjach systemu politycznego. W ocenie A. Antoszewskiego żaden z wymienionych czynników rozpatrywany jednostkowo nie wyjaśnia sukcesu w procesie umacniania władzy, w związku z czym jedynie wieloaspektowa analiza pozwala na wyprowadzenie wiarygodnych wniosków. Jak przekonują inni badacze, szczególne znaczenie ma z kolei otoczenie społeczne. Konsolidacja demokracji w kierunku jej liberalizacji może odbywać się jedynie w społeczeństwie pluralistycznym, nowoczesnym i dynamicznym, a więc takim, które cechuje się niewielkim poziomem zatrudnienia w sektorze rolniczym, wysokimi poziomami bogactwa i wykształcenia, a także mnogością organizacji niezależnych od władzy, postawami prosystemowymi w obszarze polityki i zaangażowaniem w nią¹⁷⁸. Społeczeństwo obywatelskie – prężne i autonomiczne – stanowi wysoki kapitał społeczny. Jest miejscem kształtowania preferencji oraz edukacji politycznej. Stanowi swoistą przestrzeń obywatelskiej aktywności, która *uszlachetnia* demokrację, przenosząc proces decyzyjny na poziom inny niż centralny lub związany z działalnością samorządu terytorialnego. Samoedukacja

¹⁷⁷ D. Mider, *Partycypacja polityczna a legitymizacja systemu politycznego*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-63850fbb-2d0b-478e-a1bf-bb28a0843d36/c/Daniel_Mider.pdf [29.09.2023]

¹⁷⁸ T. Kownacki, *Funkcjonowanie systemu politycznego z perspektywy demokracji liberalnej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?* K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak (red.) <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [29.05.2021]

jednostek w zakresie polityki – w ramach społeczeństwa obywatelskiego – stymuluje procesy demokratyczne. Pomimo że z tej perspektywy dość rzadko rozpatrywano zagadnienie utylitarnej roli społeczeństwa, we wspomnianym w niniejszej pracy dziele *O demokracji* A. de Tocquevielle’a pojawiła się teza zakładająca, że to właśnie społeczeństwo obywatelskie jest szkołą demokracji. Choć jeden z poglądów głosi, że stanowi ono cel sam w sobie jako autonomiczna i dobrowolna sfera samoorganizacji społeczeństwa, dla części politologów tego rodzaju spojrzenie okazuje się niewystarczające. W ich ocenie ważne jest umiejscowienie społeczeństwa w państwie oraz nadanie mu konkretnych funkcji w oparciu o rządy prawa¹⁷⁹.

Na innowacyjność systemu politycznego wpływ ma również otoczenie zewnętrzne – międzynarodowe. Zauważa się, że przystąpienie lub perspektywa przystąpienia do organizacji ponadnarodowych, takich jak Rada Europy czy Unia Europejska, przekłada się na wzrost poziomu umocnienia demokracji. Wiąże się to z faktem, że organizacje te w zdecydowanym zakresie skupiają państwa demokratyczne, a zatem takie, które wyraziły gotowość przestrzegania pryncypiów demokracji liberalnej lub wprowadziły je już w życie oraz powołały lub zadeklarowały powołanie instytucji gwarantujących respektowanie tych zasad¹⁸⁰. Organizacja Państw Amerykańskich (OPA), będąca regionalną konstelacją państw, w tak zwanej Karcie Organicznej (nazywanej Kartą z Bogoty) z 1948 r. uznała konsolidację demokracji (opartą na poszanowaniu reguły nie-interwencjonizmu) za jeden z głównych priorytetów rozwojowych. Ten sam dokument zawierał również wymóg efektywnej demokracji. Unia Afrykańska, która w 2002 r. zastąpiła Organizację Jedności Afrykańskiej, w statucie Aktu Ustanawiającego z lipca 2000 r. podkreśliła szczególną rolę konsolidacji instytucji, a także kultury demokratycznej w Afryce. W artykule 4 niniejszego dokumentu zwrócono uwagę na szacunek dla rządów prawa, zasad demokracji oraz konieczność przeciwdziałania niekonstytucyjnym przewrotom i zamachom stanu. Zagadnienie konsolidacji demokracji pojawiło się również w Afrykańskiej Karcie Demokracji (2012 r.), która szczególny nacisk położyła na kwestie praw człowieka, rządów przedstawicielskich, wolnych i uczciwych wyborów, a także efektywnego uczestnictwa obywateli w procesach nadzorowania sprawami publicznymi. Zobowiązania do

¹⁷⁹ D. Pietrzyk-Reeves, *Konsolidacja demokracji w Europie Środkowo-Wschodniej: Rola społeczeństwa obywatelskiego*, <https://czasopisma.uni.lodz.pl/eastern/article/download/3451/3001> [30.05.2021]

¹⁸⁰ T. Kownacki, *Funkcjonowanie systemu politycznego z perspektywy demokracji liberalnej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?* red. K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [30.05.2021]

przestrzegania pryncypiów demokracji odnaleźć można w deklaracjach innych organizacji – Wspólnoty Niepodległych Państw, Stowarzyszenia Narodów Azji Południowej i Wschodniej (ASEAN) czy Ligi Państw Arabskich. Niektóre z organizacji respektowanie zasad demokracji i praworządności traktują jako warunek bezwzględnie wiążący. Z tego powodu jedynym państwem europejskim znajdującym się poza Radą Europy jest Białoruś, z kolei rola Kuby w Organizacji Państw Amerykańskich została celowo zmarginalizowana, choć formalnie państwo to wciąż pozostaje członkiem OPA¹⁸¹.

Pomyślna realizacja procesu konsolidacji (choć w istocie trudno jest wskazać jeden specyficzny punkt, stanowiący jej zakończenie), możliwa jest do stwierdzenia wówczas, gdy nowy system zaczyna posiadać określone cechy ustrojowe, zwykle w sposób odmienny definiowane przez poszczególnych badaczy. Przytaczany już w niniejszej dysertacji J. A. Schumpeter w klasycznej pracy zatytułowanej *Kapitalizm, socjalizm, demokracja* wskazał na istotność uczciwego procesu wyborczego, uplastyczniając jednak jego znaczenie – w tej interpretacji uczciwość politycznej konkurencji jest bowiem stanem odrealnionym, idealistycznym. Autor zwracał uwagę na fakt, że wyborcy nadający politykowi możliwość sprawowania władzy powinni mieć również prawo do jego odwołania. Kontynuatorzy myśli austriackiego ekonomisty konstatowali, że jedną z kluczowych cech demokracji skonsolidowanej jest cykliczność wyborów, a zatem działalność establishmentu powinna podlegać społecznej kontroli i weryfikacji (w związku z czym poparcie nie zostaje przyznane na czas nieokreślony). Z rywalizacji nie można również wyłączyć opozycji, która w oparciu o własne obserwacje posiada prawo do krytykowania rządzących. R. A. Dahl, twórca modelu poliarchii, wyodrębnił 8 cech stanowiących proceduralne minimum współczesnej skonsolidowanej demokracji. Są to: istnienie niezależnych od władzy źródeł informacji, wolność wyrażania poglądów na tematy polityczne, powszechne prawa wyborcze (czynne i bierne), wolne, uczciwe i równe wybory, możliwość rywalizacji politycznej, prawo ubiegania się o stanowiska publiczne, swoboda zrzeszania się oraz działanie instytucji w oparciu o preferencje obywateli¹⁸². Niektórzy współcześni badacze zawężają jednak zakres kryteriów koniecznych do zaistnienia demokracji skonsolidowanej, w swej

¹⁸¹ A. Pacześniak, *Promocja demokracji i praworządności*, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/59045/PDF/10_Aнна_Paczesniak.pdf [30.05.2021]

¹⁸² B. Szyja, *Demokracja skonsolidowana jako efekt tranzycji. Analiza podstawowych ujęć i poglądów*, <https://wuwr.pl/wrsp/article/download/6054/5732/> [30.05.2021]

minimalistycznej koncepcji uwydatniając jedynie takie cechy, jak konkurencyjność wyborów, aktywizacja społeczeństwa obywatelskiego oraz ochrona praw mniejszości¹⁸³. Co ciekawe, w ocenie S. Huntingtona istnieje jedno kluczowe zagadnienie, związane z uznaniem demokracji za skonsolidowaną – jest to dwukrotna pokojowa alternacja władzy. Jak zauważył amerykański politolog, *pierwsza zmiana rządzących ma często znaczenie symboliczne. Druga taka zmiana ukazuje dwie rzeczy. Po pierwsze, dwa liczące się w kraju ugrupowania polityczne na tyle akceptują demokrację, by przekazać władzę po przegraniu wyborów. Po drugie – elity i społeczeństwo działają w ramach systemu demokratycznego; gdy sytuacja rozwija się nieprawidłowo, następuje zmiana rządzących, a nie systemu*¹⁸⁴.

3.4. Zjawisko de-demokratyzacji

Pojęcie de-demokratyzacji, choć w opracowaniach naukowych pojawia się sporadycznie i jest terminem stosunkowo nowym i nieprecyzyjnym, stanowi próbę dookreślenia części zjawisk politycznych zachodzących między innymi w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej, Afryki i Azji. Niektórzy badacze zjawisko de-demokratyzacji diagnozują jako upadek demokracji. Inni wskazują, że ma ono charakter nowej przemiany. Jest dziś zbyt wcześnie, aby przedstawić kompleksowy opis, jakiego rodzaju proces w obrębie de-demokratyzacji zachodzi, można jednak wskazać trzy jego zasadnicze warianty: zmianę reżimu demokratycznego lub hybrydowego na niedemokratyczny, utratę jakości demokracji oraz przerwanie przemian demokratycznych państw niedemokratycznych¹⁸⁵. Pierwszy przypadek najlepiej opisuje Turcja, która pod wodzą Recepta Tayyipa Erdoğana obrała kierunek proautorytarny, ograniczając wolności obywatelskie. Drugi odnieść można do niektórych państw Unii Europejskiej (Polski czy Węgier) o stosunkowo młodej demokracji. Z kolei za przykład państwa niedemokratycznego, w którym procesy przemian ustrojowych zostały wstrzymane, podaje się Egipt po Arabskiej Rewolucji. W ocenie Agnieszki Kasińskiej-Metryki pojęcie de-demokratyzacji powiązać należy z procesami erozji demokratycznych reguł gry, jednakże wektory zachodzących przeobrażeń stwarzają trudność w ich efektywnym prognozowaniu. Jak zauważa badaczka,

¹⁸³ S. Mainwaring, *Transitions to democracy and democratic consolidation: theoretical and comparative issues*, https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/130_0.pdf [30.05.2021]

¹⁸⁴ E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, wyd. LIBRON – Filip Lohner, Kraków 2015, s. 43.

¹⁸⁵ A. Szymański, *De-Europeanization and de-Democratization in the EU and its neighborhood*, https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2020/08/riesw_1732-1395_15-2-332.pdf [30.09.2023]

odchodzeniu od demokracji towarzyszą zwykle zjawiska populizmu rządzących (aktorów politycznych) oraz rządzonych (interpretowanego jako ruch albo nurt działający przeciwko obowiązującemu porządkowi). Ten drugi typ określa się współcześnie również nowym populizmem¹⁸⁶.

Populizm jako narzędzie propagandowe w państwach autorytarnych i totalitarnych, ale również swoisty mankament ustrojów demokratycznych (który potencjalnie może wpływać na erozję systemu), jest trudny do jednoznacznego zdefiniowania i wymaga głębszej analizy. Przybiera on różne odłogi z uwagi na funkcję miejsca oraz czasu. To pojęcie migotliwe w tym znaczeniu, że jego sens oraz zakres determinuje zwykle określony kontekst. Zarówno populizm, jak i omawianą już w niniejszej pracy demokrację liberalną należy sklasyfikować jako projekty ideologiczne dobrze urządzonego społeczeństwa, które w gruncie rzeczy posiadają utopijny charakter. Populistyczne odrealnienie ma z kolei tę zaletę, że pozwala zrozumieć utopijny wymiar demokracji liberalnej oraz pozbawia złudzeń o ewentualnej możliwości zaprowadzenia perfekcyjnego ładu społecznego. W badaniach ankietowych odchylenie nastrojów społecznych w stronę postaw czy opinii nawiązujących do którejś z wersji populizmu jest stosunkowo łatwe do wychwycenia¹⁸⁷. We współczesnej literaturze, która analizuje stan badań nad zjawiskiem populizmu, wskazuje się kilka metod jego konceptualizacji. Najczęściej populizm określa się jako ideologię, styl komunikowania politycznego, dyskurs, polityczną logikę, organizację albo strategię wyborczą lub polityczną¹⁸⁸.

W świetle zachodzących we współczesnym świecie przeobrażeń ustrojowych, wyrażających się również poprzez odchodzenie od demokracji, istotne jest nie tylko postawienie pytania o znaczenie populizmu w procesach de-demokratyzacji, ale również o dynamikę i ewolucję roli partii politycznych państw. Jakość systemów partyjnych, a także tworzących je partii nie tylko kształtuje, ale często i przesądza o walorach jakościowych demokracji oraz stopniu zaawansowania procesów demokratyzacji poszczególnych państw. W tej politycznej kompozycji różnorodnych opcji szczególną

¹⁸⁶ A. Kasińska-Metryka, *Demokracja liberalna w okowach <<nowego populizmu>>* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [13.06.2021]

¹⁸⁷ K. Frieske, *Pochwała populizmu. Esej polemiczny*, <https://journals.pan.pl/Content/116334/PDF/KiS.2019.63.4.6.pdf> [13.06.2021]

¹⁸⁸ A. Lipiński, A. Stępińska, *Współczesne badania nad populizmem – wybrane dylematy i kluczowe podejścia* [w:] A. Stępińska, A. Lipiński (red.), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/25865/1/Badania_dyskurs_ebook.pdf [13.06.2021]

istotność wykazuje rola przywództwa politycznego (niekiedy ściśle spersonalizowanego), przejawiająca się w efektywności podejmowanych decyzji i sposobów uprawiania polityki¹⁸⁹. W tak zwanym przywództwie charyzmatycznym, odnoszącym się do weberowskiego modelu charyzmy, polityk postrzegany jest w sposób podmiotowy, a za nadworny uznaje się konkretny zespół cech jego charakteru. Najczęściej stoi on w sprzeczności z tradycją i racjonalistycznym podejściem do świata, a przejawia w wyjątkowym darze komunikowania się z otoczeniem. Przywództwo osobiste rozumiane jest z kolei jako władza personalna – odnosi się do konkretnych jednostek, posiadających kompetencje wpływania na funkcjonowanie społeczeństwa. Ten typ przywództwa może opierać się na autorytecie – jednostki podporządkowują mu się dobrowolnie, a przemoc oraz przymus wyeliminowane są z relacji władzy-społeczeństwo. Sytuację, w której władza skupia się nie tylko na swej zadaniowej funkcji, powiązanej z realizacją określonych celów, ale również na integracji małych grup społecznych, najbardziej precyzyjnie określa model przywództwa opisywanego w literaturze jako władza nieformalna lub nieformalnie zalegitymizowana. Wpływa ona na kształtowanie się więzi w obrębie społeczności oraz umacnia jej spójność¹⁹⁰. Wydaje się, że spośród trzech wskazanych powyżej typów przywództwa ten pierwszy – bazujący na roli charyzmatycznego lidera – najściślej koreluje z procesami de-demokratyzacji zachodzącymi w państwach przejawiających ów trend, czego dowodzi między innymi polityka kształtowana przez przytoczonego już R. Erdoğan w Turcji, ale także V. Orbana na Węgrzech czy Abd al-Fattaha as-Sisiego w Egipcie.

Świata polityki nie można jednak w sposób arbitralny oddzielić od świata ekonomii. W ocenie części badaczy jedną z najbardziej oczywistych przesłanek wskazujących za procesy de-demokratyzacji w państwie jest brak autonomii głównych instytucji ekonomicznych, czego rezultatem jest powstanie oraz umocnienie rozmaitych koterii oraz koneksji politycznych. Już od połowy lat 90. XX w. istniał powszechnie przyjęty konsensus, że banki centralne państw demokratycznych powinny być niezależne. Tego rodzaju postulat dotyczył również polityki monetarnej. Współczesny problem tych instytucji polega na tym, że nie zawsze są one kontrolowane przez demokratycznie wybrane władze, ulegają natomiast wpływom rynków finansowych oraz

¹⁸⁹ I. Pańków, *Demokracja w recesji? Diagnozy i projekty naprawcze*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/16309/> [14.06.2021]

¹⁹⁰ M. Kotras, *Obrazy przywództwa politycznego na poziomie regionalnym*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_845/c/2kotras.pdf [13.06.2021]

osób nimi nadzorujących. W dyskursie neoliberalnym podkreśla się fakt, że polityka pieniężna jest kwestią czysto techniczną, a zatem powinna być obsługiwana przez ekspertów i technokratów. Gospodarka jednakże jest z natury polityczna, a polityka monetarna stanowi sporny obszar konfliktu klasowego, w którym każda ze stron posiada odmienne cele i oczekiwania względem realizowanej agendy. Rządy, które zachowują kontrolę nad polityką pieniężną i kursami walutowymi mogą wykorzystywać politykę makroekonomiczną do podnoszenia dochodów na finansowanie usług i transferów rządowych. W efekcie sprzyja to drukowaniu pieniędzy i kłopotom inflacyjnym. W Ameryce Łacińskiej rządy wielu państw (takich jak Argentyna, Boliwia, Chile czy Wenezuela) odrzuciły niezależność banku centralnego i są niezdolne do sprawiedliwej redystrybucji dóbr. Przejawiają skłonność do faworyzowania elit. W państwach na całym świecie pojawiło się wiele nowych przepisów prawnych, które podejmują próbę trwałego oddzielenia polityki od ekonomii. Proces powstawania tego rodzaju przepisów nie przebiega jednak w sposób jednorodny. Bank Światowy oraz Międzynarodowy Fundusz Walutowy od lat dość agresywnie promują w Afryce tworzenie się autonomicznych enklaw w ramach państwowych biurokracji – nie zawsze jednak z zamierzonym skutkiem¹⁹¹. W obecnym układzie nie można wykluczyć opcji, że te działające w zasięgu globalnym instytucje nie tylko nie przyczyniają się do ustanowienia rozdziału polityki od gospodarki w państwach Trzeciego Świata, lecz za pośrednictwem swoich działań powodują ich jeszcze większą wewnętrzną destabilizację.

Ocenę przebiegu zjawisk de-demokratyzacji w poszczególnych państwach warunkuje najczęściej przyjęta perspektywa. Podobny dylemat interpretacyjny napotyka również omawianą w niniejszym rozdziale kwestię kryzysu demokracji liberalnej. Nasuwa się konkluzja, że zjawiska procesów erozji demokracji oraz jej kryzysu posiadają związek przyczynowo-skutkowy, choć precyzyjne określenie granic obydwu nastrocza trudności. Niezwykle interesujący pogląd wyraziła badaczka Barbara Markowska, zauważając, że współcześnie *dyskutuje się nad tym, czy jest kryzys, czy też go nie ma (...). Im perspektywa jest bardziej globalna, tym stan demokracji lepszy; im bardziej schodzimy na poziom mikro lub koncentrujemy się na długofalowych procesach dotyczących poszczególnych państw, to sprawa wygląda coraz gorzej, a czasami wręcz tragicznie*¹⁹².

¹⁹¹ D. Freeman, *De-democratisation and Rising Inequality: The Underlying cause of a worrying trend*, http://eprints.lse.ac.uk/101847/1/Freeman_de_democratisation_and_rising_inequality_wp12.pdf [13.06.2021]

¹⁹² B. Markowska, *Epistemologiczne źródła kryzysu demokracji liberalnej – dwa argumenty*, <http://czasopisma.isppan.waw.pl/index.php/c/article/download/329/258/> [13.06.2021]

Zmiany polityczne zachodzące w świecie skłaniają do refleksji nie tylko nad prawdziwością tez głoszonych przez S. Huntingtona. Za zasadne uznać należy również pytanie, czy w bieżącej rzeczywistości społeczno-politycznej powinno się mówić już nie o trzeciej fali demokratyzacji lub o jej końcu, lecz o nowej, pierwszej fali de-demokratyzacji.

ROZDZIAŁ II: REŻIMY POLITYCZNE PAŃSTW ARABSKICH I ICH SPECYFIKA

Reżim polityczny stanowi niezwykle ważną kategorię analityczną, która pozwala opisać system sprawowania władzy *hic et nunc*, także w jego pozainstytucjonalnym wymiarze. Poza przywoływanymi już propozycjami definicyjnymi R. Herbuta, warto na tym etapie rozważań sięgnąć także koncepcji R. Tokarczuka. Zakłada ona, że reżim polityczny obejmuje szereg metod sprawowania władzy państwowej w obrębie ustrojów demokratycznych i niedemokratycznych. Metody te mogą mieć charakter legalny lub nielegalny, lecz – jak podkreśla badacz – tylko w wariacie pierwszym spotykają się one z pozytywną oceną moralną. Metodami nieetycznymi posługują się zazwyczaj władze reprezentujące idee przypisywane autorytaryzmowi, dyktaturze i totalitaryzmowi¹⁹³. Na reżim polityczny spojrzeć można również pod kątem interakcji zachodzącej pomiędzy władzą a społeczeństwem oraz postaw głównych aktorów politycznych w stosunku do ludu (jest to ujęcie behawioralne)¹⁹⁴. Pojęcie reżimu politycznego budzi rozliczne kontrowersje w świecie naukowym z uwagi na wielość punktów widzenia, a także niemal nagminne – i zarazem błędne – utożsamianie go z takimi terminami jak system czy ustrój polityczny. Niniejsza konfuzja prowadzi do zatarcia znaczeniowego powyższych pojęć, a ich odróżnienie w rezultacie nastrocza dużych trudności. Według Andrzeja Antoszewskiego i Mariana Grzybowskiiego kategoria reżim polityczny powinna odnosić się w ujęciu szczegółowym i ogólnym wyłącznie do demokracji oraz stosunków władzy ustawodawczej i wykonawczej. Aspekt szczegółowy dotyczy konkretnych rozwiązań zastosowanych w celu dokonania podziału władzy. Reżim polityczny często obok wspólnoty politycznej i instytucji politycznych kwalifikowany jest jako podstruktura systemu politycznego¹⁹⁵. Jednocześnie wyróżnia się trzy jego zasadnicze typy: demokrację, autorytaryzm i totalitaryzm. Pierwszy opiera się na demokracji przedstawicielskiej oraz istnieniu narzędzi pozwalających na kontrolę działań podejmowanych przez władzę. W reżimie autorytarnym władza i organy państwa uznają swoją wyższość nad obywatelami, a rządzenie opiera się na metodach policyjnych.

¹⁹³ T. Tokarczuk, *Treści legitymizacji każdej władzy warunkiem akceptacji jej pozycji ustrojowej i wpływów*, <http://bsp.uwb.edu.pl/wp-content/uploads/2017/10/20B6.pdf> [15.07.2021]

¹⁹⁴ J. Van den Bosch, *Political regime theory: identifying and defining three archetypes*, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_\(4\)/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_\(4\)-s78-96/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_\(4\)-s78-96.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_(4)/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_(4)-s78-96/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_(4)-s78-96.pdf) [15.07.2021]

¹⁹⁵ P. Maj, W. Paruch, *Polęcie <<system polityczny>> w badaniach politologicznych w Polsce – aspekty i kontrowersje definicyjne*, https://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-91748d9b-08f9-4c89-8e93-df35eb10e330/c/Przemyslaw_Maj__Waldemar_Paruch.pdf [15.07.2021]

Totalitaryzm to dyktatura grupy lub jednostki, która przewiduje całkowitą kontrolę życia społecznego i narzucenie ideologii przy użyciu rozbudowanego aparatu policyjnego¹⁹⁶.

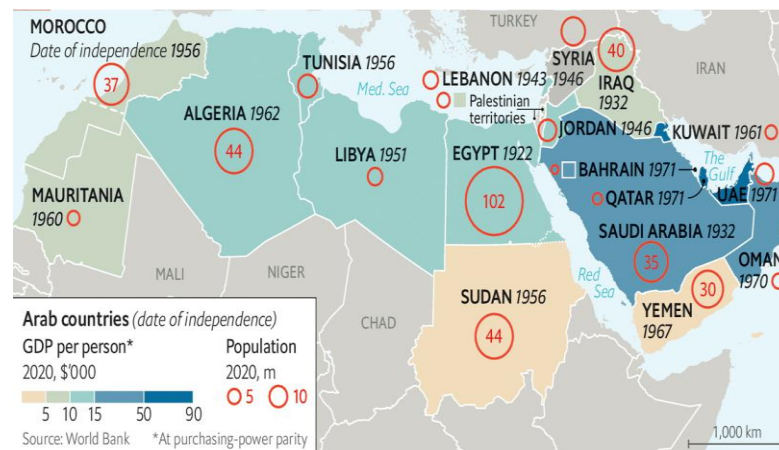
Określenie specyfiki reżimów politycznych wybranych państw arabskich wymaga, po pierwsze, porzucenia eurocentrycznego spojrzenia na zagadnienia ustrojowe, a po wtóre, przybliżenia charakterystyki owych państw. Te z kolei wiążą się z koniecznością dokonania analizy zależności istniejących pomiędzy władzą a społeczeństwem. W ocenie Marka Dziekana, Krzysztofa Zdulskiego i Radosława Banii świat arabski jest dość nieoczywistym tworem polityczno-historycznym, którego należy – z pewnymi zastrzeżeniami – traktować jako jedność¹⁹⁷. Takie rozumienie zazwyczaj przyjmują również sami Arabowie, którzy w 1945 r. utworzyli organizację międzynarodową pod nazwą Liga Państw Arabskich. W tym kontekście do dziś używają oni sformułowania *Al-Watan al-Arabi*, który oznacza *Ojczyznę Arabską*. XIX- i XX-wieczne dzieje świata arabskiego pogłębiły jego wewnętrzną polaryzację i zróżnicowanie. Współcześnie stosuje się podział terytorialny na Maghreb (od Libii do Mauretanii) i Maszrik (państwa od Egiptu do Iraku). Alternatywą pozostaje ocena uwzględniająca odmienne systemy polityczne państw arabskich (przyjmując dwie zasadnicze kategorie: monarchii i republiki), czy też stopień zamożności (państwa bogate i biedne), jednak każda z tych metod klasyfikacji ma charakter umowny. Bez względu na obraną perspektywę, należy zwrócić uwagę na fakt wysokiej konfliktogenności owego regionu, wynikającej z kilku czynników. Tym podstawowym jest różnorodność etniczna. Wprawdzie zdecydowaną większość mieszkańców świata arabskiego stanowią sami Arabowie, obserwuje się również występowanie licznych mniejszości – ludów berberskich w Maroku, Algierii, Libii w Tunezji, czy też Kurdów w Iraku i Syrii. Elementem posiadającym potencjał inicjowania wewnętrznych antagonizmów jest zróżnicowanie religijne. W rejonie Maszriku – oprócz dwóch głównych nurtów islamu: sunnizmu i szyizmu, występuje bowiem także nurt chrześcijański. Pomimo istniejących różnic realizowana z różnym skutkiem idea jedności arabskiej posiada swoje fundamenty historyczne i polityczne. Dotyczą one okresu średniowiecza z czasów arabsko-

¹⁹⁶ J. Marszałek-Kawa, D. Plecka, *Leksykon wiedzy politologicznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 472.

¹⁹⁷ Określenie *jedność* w tym kontekście posiada naturę polemiczną. Zarówno w kwestiach światopoglądowych, jak i politycznych obserwuje się różnorodność w obrębie szeroko rozumianej wspólnoty arabskiej. Postawy społeczne w państwach wysoce konserwatywnych (takich, jak Arabia Saudyjska) stanowią swoistą antytezę dla postaw zauważanych u mieszkańców państw liberalnych (na przykład Tunezji). Dotyczy to między innymi stosunku do religii, roli kobiet w społeczeństwie, a także koncepcji prowadzenia polityki względem Izraela, uznawanego za największego wroga państw arabskich.

muzułmańskiego kalifatu. Kalifat obejmował cały świat arabski wraz z ziemiami tureckimi i irańskimi. Bagdad, Damaszek i Medyna – miasta arabskie – były jego stolicami politycznymi. Jedność historyczną umacniał wspólny język. W I połowie XX w. sytuację najlepiej odzwierciedlał fakt, że w momencie wybuchu II wojny światowej tylko cztery państwa mogły cieszyć się niezależnością – Arabia Saudyjska i Jemen, państwa autonomiczne już od zakończenia I wojny światowej w 1918 r., Egipt, formalnie niepodległy od 1922 r., ale powiązany układami z Wielką Brytanią oraz Irak, który uzyskawszy suwerenność w 1930 r. pozostawał w związku traktatowym z Brytyjczykami¹⁹⁸.

Ilustracja 1. Mapa świata arabskiego

Źródło: <https://www.economist.com/special-report/2021/08/24/why-the-arab-world-has-an-identity-crisis>

¹⁹⁸ T. Fryzeł, *Jedność arabska. Idea i rzeczywistość*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1974, s. 13.

1. Analiza form rządów z perspektywy ogólnej i arabskiej

1.1. Monarchie i republiki

Pojęcie monarchia pochodzi od greckiego terminu *monarkhia*, będącego kompilacją słów *mnos* (tylko) oraz *arkh* (autorytet)¹⁹⁹. Według K. Wojtaszczyka w ogólnym modelu monarchicznym władzę dożywotnią sprawuje monarcha, czyli król, cesarz, faraon, sultan albo szach. Monarcha uzyskać władzę może w dwojaki sposób – poprzez dziedziczenie (w przypadku tak zwanej monarchii dziedzicznej) albo wybór (monarchia elekcyjna). W przeszłości powszechny był również typ monarchii absolutnej, w której monarcha posiadał pełnię władzy ustawodawczej, wykonawczej oraz sądowniczej i stał ponad prawem. Obecnie w państwach cywilizacyjnie rozwiniętych występuje niekiedy monarchia parlamentarna z naczelną zasadą *król panuje, ale nie rządzi*, czyli spełnia funkcje reprezentacyjne oraz integracyjne i arbitrażowe. Część jego kompetencji przejęta zostaje przez organy państwowe, takie jak parlament, rząd czy sądy. Funkcjonowanie monarchy gwarantuje zachowanie tradycji, wpływa na jej ciągłość²⁰⁰. Współcześnie dość często postrzega się monarchię jako relikwiny dawnych ustrojów, nieprzystający do bieżących potrzeb nowoczesnych (poindustrialnych) społeczeństw²⁰¹. W ocenie niektórych badaczy monarchie pozostają jednak mniej podatne na niestabilność niż inne formy rządów. Paradoks wiedzy udokumentowanej w postaci kronik, będącej rezultatem rozlicznych badań prowadzonych w szerokim horyzoncie czasowym przez rzeszę historyków, politologów, a nawet antropologów i archeologów, polega na tym, że nie opracowano dostatecznie rozwiniętej teorii wyjaśniającej powstanie oraz potencjalny upadek monarchii²⁰².

Szczególne miejsce w literaturze przedmiotu w świetle bieżących analiz nad monarchicznym modelem ustrojowym odgrywa traktat *De monarchia* autorstwa włoskiego filozofa i poety, Dantego Alghieriego. Dzieło to zawiera wyobrażenie władcy idealnego, którym miał zostać Henryk VII Luksemburski (a po jego śmierci Ludwik Bawarski). Dzieło posiada osobliwą strukturę, opartą na trzech zasadniczych kwestiach

¹⁹⁹ L. Chamberlain, *Kingdoms and monarchs in the world*, <https://www.infoplease.com/world/social-statistics/kingdoms-and-monarchs-world> [27.07.2021]

²⁰⁰ K. Wojtaszczyk, *Kompendium wiedzy o państwie współczesnym*, wyd. LIBER, Warszawa 1996, s. 33-34.

²⁰¹ K. Petryszak, *Monarchia – archaiczna czy naturalna forma rządów? Przyczynek do analizy historyczno-antropologicznej*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15633_r_1812/c/1812-1784.pdf [27.07.2021]

²⁰² J. Gerring et al., *Why monarchy? The rise and demise of a regime type*, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414020938090> [29.09.2023]

wyrażonych w formie pytań: czy do osiągnięcia społecznego ładu niezbędna jest monarchia? Czy lud Rzymski powinien posiadać kompetencję powoływania monarchy? Od kogo pochodzi władza – od Boga, czy też pośrednika (papieża)? Autor nie udziela jednoznacznej odpowiedzi na tak postawione pytania, nakreśla jednak wizję monarchii opisując takie zagadnienia, jak: rola prawa, funkcja polityki czy też etos władcy miłościwego. Precyzyjne rozumowanie w niniejszym – i postrzeganym jako wybitne – dziele opiera się na dialektyce teologicznej, bazując na sylogizmie, w średniowieczu uznawanym za najbardziej efektywny sposób dowodzenia. Niejednokrotnie przytaczana jest dziś definicja monarchii, którą w swym traktacie zawarł D. Alghieri: *monarchia doczesna, którą zwie się też cesarstwem, jest więc jedynowładztwem rozciągającym się na wszelkie istoty żyjące w czasie lub na wszystkie rzeczy podległe mierze czasu*. Monarchię zatem filozof odnosił przede wszystkim do cesarstwa, pomijając inne formy organizacji państwa. Oryginalność jego rozumowania polegała na stwierdzeniu, że władza cesarska oraz papieska nie wykazują względem siebie hierarchiczności (przy dotychczasowym założeniu, że ta pierwsza posiada prymat nad drugą), obie zaś tworzą podstawy ładu społecznego. Tezy zawarte w *De Monarchie* stanowią jeden z najbardziej świątłych motywów filozoficznych epoki średniowiecza²⁰³ i dla współczesnych myślicieli stanowią istotny punkt odniesienia.

Wbrew intelektualnej spuściźnie wieków minionych oraz współczesnych, nowatorskie teorie polityczne, przedstawiające atuty ustroju monarchicznego w dziejach XX-wiecznej Europy, wskazują na stopniowe odchodzenie od tej formy rządów. Poniekąd wbrew swojej archaiczności, dla niektórych pozostaje ona wartością istotną, pożyteczną i potrzebną. W argumentacji przychylniej temu modelowi, a osadzonej na klasycznej myśli platońskiej i arystotelesowskiej, władca stanowi wzór idealnej organizacji życia politycznego. W niniejszym ujęciu pojawia się jednak dysharmonia, wynikająca z ułomności samych podwładnych, niezdolnych do osiągnięcia owego pułapu doskonałości. Alternatywą pozostaje więc koncepcja monarchii umiarkowanej, bazująca na przekonaniach między innymi Johna Locke’a i Monteskiusza. Panujący z boskiego namaszczenia władca uzyskuje komplementarne ciała w postaci organów ustawodawczych i wykonawczych, które równoważą jego przywództwo oraz implikują trójdzielny model władzy. Współcześnie w Europie stwierdza się występowanie 12

²⁰³ M. Konik, *Filozofia polityczna Dantego w świetle traktatu De Monarchia*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/25228/KONIK_Filozofia_polityczna_Dantego_2008.PDF?sequence=1 [31.07.2021]

monarchii²⁰⁴. W Afryce istnieją tylko trzy, w Azji 13, a na świecie jest ich w sumie 44²⁰⁵. Do państw arabskich będących monarchiami zalicza się Arabię Saudyjską, Bahrajn, Jordanię, Katar, Kuwejt, Maroko, Oman oraz Zjednoczone Emiraty Arabskie²⁰⁶.

Kategoria republiki (z łac. *res publica* – rzecz publiczna, rzecz pospolita) w swym cyceronowskim rozumieniu (i zarazem niepodlegającemu zestawieniu z monarchią) odsyła do ładu politycznego opartego na sprawiedliwości oraz dążeniu do dobra wspólnego w zgodzie z wykreowaną przez Arystotelesa maksymą zakładającą, że polityka to umiejętność rządzenia państwem. Republikański model państwa, oparty na określonym porządku instytucjonalnym, odwołuje się do zasady praworządności w działaniach wspólnoty. Koncepcja republiki w typie mieszanym (uznawanym jednocześnie za optymalny) urzeczywistnia ideał obywatelskości, podkreślający aktywne uczestnictwo polityczne, jak i ideę wolności, która pozwala na zachowanie politycznej i społecznej niezależności. W klasycznej tradycji pojęcia republiki nie odnoszono zatem do monarchii, lecz do efektywnie urządzonej wspólnoty politycznej i do wspólnotowego bytowania w aspekcie substancjalnym, związanym z określeniem celów państwa, jak również i formalnym (normatywnym), przewidującym istnienie konstytucji oraz ładu instytucjonalnego. Ów substancjalny element dotyczył stworzenia warunków do realizacji postulatów prawa i słuszności. W XVIII wieku termin republika stał się antytezą dla pojęcia monarchia, a do grona zwolenników tej formy ustrojowej (nazywanych *commonwealthmen*) zaliczyć należy autorów *Cato's Letters* – Thomasa Gordona oraz Johna Trencharda²⁰⁷.

Pisząc o republice, należy wspomnieć również o republikanizmie, który obecnie dość rzadko określany jest jako ideologia w swym pełnoprawnym znaczeniu – a zatem w takim, w jakim postrzega się na przykład socjalizm czy liberalizm. Według części krytyków stanowi on wręcz korektę myśli liberalnej. W powszechnym użyciu nie występują zwykle określenia nawiązujące do ideologii lub doktryny republikańskiej;

²⁰⁴ M. Banaś, *Współczesne monarchie skandynawskie – trwałość i zmienność*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/24034/banas_wspolczesne_monarchie_skandynawskie_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y [31.07.2021]

²⁰⁵ L. Chamberlain, *Kingdoms and Monarchs in the World*, <https://www.infoplease.com/world/social-statistics/kingdoms-and-monarchs-world> (31.07.2021)

²⁰⁶ Zob. *World Population Review*, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/monarchy-countries> [2.08.2021]

²⁰⁷ D. Pietrzyk-Reeves, *Tradycja republikańska, respublica, republikanizm*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/1379/pietrzyk-reeves_tradycja_republikanska_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y [5.08.2021]

pojawiają się natomiast takie zwroty, jak: idea republikańska, myśl republikańska czy wizja republikańska. O nobilitacji słowa republika świadczy również fakt, że występuje ono w oficjalnych nazwach poszczególnych państw (na przykład Republika Tunezyjska oraz Arabska Republika Egiptu). Wbrew tym nomenklaturowym zastosowaniom republikanizm stracił współcześnie na atrakcyjności, wypierany poniekąd przez idee liberalizmu i demokracji. Istotnego skutku nie wywarł również jego nadworny postulat sprzeciwu względem wszelkich form władzy arbitralnej lub takiej, w której społeczeństwo nie uczestniczy w procesach decyzyjnych. W ocenie jednego z badaczy *republikanizm to teoria idealnego ustroju wolnych, równych, aktywnych, moralnych obywateli*²⁰⁸. Wolność stanowi wszelką podstawę do osiągnięcia ludzkiego dobrostanu i wiąże się z autonomią człowieka²⁰⁹. Równość, która z kolei wyklucza zależność od osób społecznie uznawanych za lepsze, stała się jedną z głównych wartości w ewoluującej tradycji republikańskiej²¹⁰. Aktywność obywateli wiąże się z kreacją prawa i jego aktualizacją, a orzekanie o prawowitości zastosowanych rozwiązań należy do nich samych, wiedzionych siłą własnego intelektu²¹¹. Moralność przejawia się w swoistej dychotomii – kiedy dotyczy sfery zarówno indywidualnej, jak i intersubiektywnej. Podnoszona nie tylko w myśli republikańskiej, ale i liberalnej, swoje rozwinięcie znajduje w prawie pozytywnym. Jeżeli dana społeczność reprezentuje i podziela pewne wartości i reguły moralne, następuje fuzja samoistna sfery prywatnej i publicznej²¹².

1.2. Bilateralizm religii i władzy

Immanentną cechą ustrojową państw arabskich jest silna zależność oraz wzajemne przenikanie religii i władzy. Bilateralność ta obierać może jednak odmienne wektory. W wariacie pierwszym państwo dominuje nad władzą religijną i ten rodzaj zależności obserwuje się w Algierii, Egipcie, Iraku, Syrii, Tunezji czy Zjednoczonych

²⁰⁸ K. Czerwiński, *Tradycja republikańska i jej znaczenie dla współczesnej edukacji obywatelskiej*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_j_2017_30_3_45/c/4917-4563.pdf [8.08.2021]

²⁰⁹ M. Sellers, *Republicanism, liberalism and the law*, <https://core.ac.uk/download/pdf/232590597.pdf> [8.08.2021]

²¹⁰ P. Pettit, *Republicanism across cultures*, <https://www.princeton.edu/~ppetit/papers/2015/Republicanism%20Across%20Cultures%20preprint.pdf> [8.08.2021]

²¹¹ Ł. Krężolek, *Republikańska wizja państwa wobec wyzwań współczesności*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/34754/krezolek_republikanska_wizja_panstwa.pdf?sequence=1&isAllowed=y [10.08.2021]

²¹² T. Bekrycht, *Republikanizm i liberalizm w świetle idei konstytucjonalizmu. Uwagi o legitymizacji prawa*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_fped_2018_7_1_2/c/14334-14002.pdf [30.05.2023]

Emiratach Arabskich. W Iranie można dostrzec odwrotność tego układu – religia zyskuje wyższość nad organami państwa. Trzeci typ relacji opiera się na swoistej formie partnerstwa politycznego, gdzie władza religijna udziela wsparcia władzy politycznej. Zjawisko to widoczne jest między innymi w Arabii Saudyjskiej, Bahrajnie, Katarze i Maroko. Za wyjątkiem Libanu, w którym obowiązuje pluralizm wyznaniowy, we wszystkich państwach arabskich i muzułmańskich istnieją konstytucje²¹³, które zawierają istotne z prawnego punktu widzenia odniesienia do islamu. W niektórych państwach na Bliskim Wschodzie szariat²¹⁴ (będący w ocenie jednego z autorów *najgorzej zdefiniowanym i najbardziej niezrozumiałym współcześnie pojęciem*²¹⁵) stanowi konstytucyjne źródło prawa. W innych, takich jak Egipt czy Iran, islam pełni funkcję religii państwowej, lecz szariat nie stanowi w nich prawa państwowego. Z kolei w ustawach zasadniczych Syrii czy Libanu nie sposób odnaleźć przepisów, które mianowałyby islam religią państwową²¹⁶.

Islam, co należy poddać uwadze i jego rozwinięciu w kontekście jego nadrzędnej roli w kształtowaniu ustrojów państw arabskich, osadza się głęboko już w zamierchłej historii całego świata muzułmańskiego, kształtując jego tożsamość. Postacią, która wywarła najistotniejszy wpływ na rozwój nowej religii w środowisku Półwyspu Arabskiego, był wywodzący się z rodu Kurajszytów kupiec Muhammad Ibn ‘Abd Allah (w transkrypcji spolszczonej Mahomet), w tradycji muzułmańskiej uznawany za proroka oraz posłannika Boga. Urodził się on w 570 r. w Mekce, na terenie dzisiejszej Arabii Saudyjskiej. Zgodnie z tradycyjnymi przekazami, 40 lat później objawił mu się archanioł Gabriel, który nakazał recytować słowa, które później znalazły się w 96 surze Koranu (w. 1-5): *Głoś! W imię twego Pana, który stworzył! Stworzył człowieka z grudki krwi zakrzepłej! Głoś! Twój Pan jest najszlachetniejszy! Ten, który nauczył człowieka przez*

²¹³ Konstytucje są pod wieloma względami dokumentami nadrzędnie publicznymi – a stały się nimi jeszcze bardziej w świecie arabskim, odkąd pierwsze z nich zostały napisane półtora wieku temu. Są publiczne w tym sensie, że ogłasza się je przed ludem i uchwała w jego imieniu. Zob. N. Brown, *Arguing islam after the revival of Arab politics*, wyd. Oxford University Press, Nowy Jork 2017, s. 147.

²¹⁴ Prawo szariatu – zbiór islamskich zasad i nauk, które regulują relacje muzułmanów w obrębie społeczeństwa, rodzin i narodu. Prawo szariatu wywodzi się z jedenastu islamskich źródeł, przede wszystkim świętej księgi Koranu, prawd objawionych prorokowi Mohametowi oraz tak zwanej tradycji proroczej. Zob. Y. Auf, *Islam and Sharia Law. Historical, constitutional and political context in Egypt*, https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/Islam_and_Sharia_Law.pdf [10.08.2021]

²¹⁵ T. Ramadan, *Islam: the essentials*, wyd. Pelican Books, 2017.

²¹⁶ S. Musiał, *Państwo a islam w krajach Maghrebu*,

http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element-ojs-issn-1230-4379-year-2018-issue-3_269-article-14/c/14-41.pdf [18.09.2021]

*pióro; nauczył człowieka tego, czego on nie wiedział*²¹⁷. Po otrzymaniu tego przykazania Mahomet spędził w Mekce kolejne 15 lat (choć, jak wskazują inne źródła, mogło to być lat 13 lub 10). W tym czasie zdarzały się również, kolejne objawienia, a ponadto zaczęła rozwijać się wśród lokalnej społeczności forma religijnego kultu, oparta na codziennym modlitewnym rytuale (ostatecznie doprecyzowanym jako pięć wymaganych rozmów z Bogiem). Zaobserwowano w tamtym okresie proces powstawania kodeksu moralnego, który obejmował szereg zasad, takich jak konieczność powstrzymywania się od dokonywania kradzieży oraz cudzołóstwa. Pewnej nocy Mahomet doświadczył szczególnego doznania, kiedy w trakcie snu wraz z archaniołem Gabrielem odbył cudowną podróż (*isrę*) do Jerozolimy, w której spotkał Abrahama, Mojżesza i Jezusa, a następnie przemieścił się do nieba (*miradž*). Wielu chrześcijan, w tym również władca Etiopii, potwierdziło zgodność relacji Mahometa z faktami, szczególnie w kontekście opisanej przez niego topografii miasta²¹⁸. Z muzułmańskiego punktu widzenia jednym z kluczowych momentów życia Mahometa była jego emigracja z Mekki do Jasribu (późniejszej Medyny) w 622 r., która pozwoliła zachować ciągłość praktyk religijnych oraz nauczania (te w wyniku prześladowań w Mekce zostały istotnie ograniczone)²¹⁹. Dla części mieszkańców Mekki Mahomet stanowił zagrożenie, burząc społeczno-polityczny ład oparty dotychczas na modelu oligarchii. Pojawienie się silnego autorytetu, głoszącego idee równości wobec Boga oraz sprawiedliwości społecznej, podważało zatem istnienie dotychczasowego porządku²²⁰. Pierwotne miejsce zamieszkania opuścili również zwolennicy Mahometa, którzy porzucili znaczną część swoich rzeczy osobistych, aby operację przeprowadzić w sposób tajny. Niektórzy z nich rozstali się również ze swoimi żonami i z dziećmi. Wybór Jasribu jako miasta do osiedlenia się nie był przypadkowy. Medyna znajdowała się na szlaku handlowym pomiędzy Mekką a Syrią, w związku z czym snuto wizje o ustanowieniu nowego centrum handlowego. Uważano ponadto, że odległość geograficzna obydwu ośrodków jest na tyle bezpieczna, by uchronić się przed ewentualną agresją ze strony prześladowców²²¹. W Medynie

²¹⁷ J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011, s. 25-26.

²¹⁸ M. Cook, *Mahomet*, wyd. Prószyński i S-ka, Warszawa 1999, s. 26-27.

²¹⁹ A. Hassan, N. Majid, *The aims of prophetic hijrah and its teaching and guidance*, <https://www.gcwus.edu.pk/wp-content/uploads/2020/01/11-Dr-Aminuddin-Hassan.pdf> [19.09.2021]

²²⁰ R. Markowski, *Element władzy centralnej w strukturze społeczności muzułmańskiej*, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/51959/PDF/09_Malgorzata_Samojedny.pdf [24.09.2021]

²²¹ B. Abu Bakar, *Conflict between the prophet Muhammad and the mushrikun of Quraysh, during the meccan' period in arabic literature*, <https://eprints.soas.ac.uk/28489/1/10672648.pdf> [24.09.2021]

zarysowała się koncepcja *ummy*²²² – społeczności skupionej wokół kultu jednego Boga, Allaha. Tego rodzaju inicjatywa w środowisku plemiennie zdywersyfikowanym nosiła znamiona rewolucji. Rok *hidżry* (622) w świecie islamskim uznany został jako początek nowej ery. Głównym dokumentem, regulującym wzajemne stosunki w mieście oraz określającym pozycję religii, była Konstytucja Medyńska. Kolejne lata pobytu Mahometa w Medynie przyniosły rozliczne batalie z kurajszytami mekkańskimi, jednak prorok okazał się zręcznym dowódcą i dyplomatą. W 630 r. nie tylko podbił Mekkę, ale również przejął kontrolę nad Al-Ka'bą, islamską świątynią szczególnej rangi. Dwa lata później zmarł, pozostawiając po sobie istotną spuściznę moralną, a przede wszystkim nową religię monoteistyczną²²³.

Moralność islamska swoje korzenie znajduje nie tylko w *hadisach*, będących przekazami o czynach i słowach proroka Mahometa (tworzących tak zwaną *sunnę*), lecz także w świętej księdze islamu – Koranie. Sunna stanowi swoistą formę konkretyzacji ogólnych wytycznych wynikających z treści Koranu. Zauważa się, że o ile zarówno księga, jak i hadisy mają treść boską, o tyle forma tych drugich jest już czysto ludzka. Ewentualna dalsza analiza treści i ich interpretacja jest możliwa i dozwolona, jednak pod obligatoryjnym zastrzeżeniem, że tego rodzaju działanie musi być zgodne z zasadą analogii oraz pierwszeństwa prawnego. Koran stanowi główny punkt odniesienia do każdej kategorii życia muzułmańskiego – politycznej, gospodarczej, indywidualnej i społecznej. Etykę muzułmańską można zatem zdefiniować jako system moralny, który swój początek znalazł w Koronie, a jego personifikacja nastąpiła w osobie proroka Mahometa i jego działalności²²⁴. W epoce klasycznej etykę muzułmańską tworzyły trzy zasadnicze kierunki: moralność objawiona, moralność wypływająca z filozofii oraz mądrość w postępowaniu. Nastąpiło wówczas silne powiązanie etyki z religią i teologią; na tyle wręcz istotne, że nie zdołała ona wyodrębnić się jako niezależna dziedzina naukowa. Za wszelką moralność uznano posłuszeństwo względem Boga, według dość

²²² Umma stanowiła również koncepcję struktury politycznej, która odbiegała od dotychczasowej tradycji arabskiej. W czasach przedmuzułmańskich w świadomości Arabów nie istniały takie pojęcia jak kościół czy państwo. Struktura stworzona przez proroka Mahometa uwzględniła jednak obie te instytucje, legitymizując nadrzędną rolę władzy oraz norm regulujących postępowanie. Z materiałów źródłowych wynika, że Mahomet nie dzielił władzy z innymi przywódcami, nie istniał również organ opiniotwórczy. Osoby funkcjonujące w otoczeniu proroka wykonywały jego polecenia. Po śmierci Mahometa integralność *ummy* stała się zagrożona. Zob. M. Samojedny, *Klasyczny model państwa muzułmańskiego*, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/51959/PDF/09_Malgorzata_Samojedny.pdf [30.10.2021]

²²³ J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011, s. 28-31.

²²⁴ S. Nowosad, *Zagadnienia etyczne w islamie*, <https://czasopisma.kul.pl/index.php/snt/article/view/5564/54435564> [30.09.2023]

klarownego uproszczenia, że słusznym jest to, co realizuje się w zgodzie ze Stwórcą, a niepożądanym to, co wbrew niemu²²⁵. Podstawowe reguły islamu bazują na założeniach istnienia Nieba i Piekła, a także Dnia Sądu oraz Zmartwychwstania²²⁶. Jednocześnie opierają się na pięciu zasadniczych filarach. Pierwszy z nich, *szahada*, to islamskie wyznanie wiary, wyrażone za pomocą zdania *Nie ma Boga oprócz Allaha, a Mahomet jest Jego prorokiem* (po arabsku *la ilaha ill'Allah wa-Muhammadun rasulu Allah*). Drugi – *salat* – to modlitwa rytualna, którą – jak już wspomniano – należy praktykować pięć razy dziennie, z twarzą zwróconą w kierunku Mekki. Trzeci filar stanowi *saum*, czyli post, który może mieć charakter obowiązkowy (jak choćby w okresie Ramadanu – dziewiątego miesiąca islamskiego kalendarza) lub też dowolny. Czwarta zasada to *zakat* – obowiązkowa jałmużna, natomiast piątym i ostatnim filarem jest *hadżdż* – pielgrzymka do Mekki, którą przynajmniej raz w życiu powinien odbyć każdy muzułmanin, jeśli jest zdrowy i pozwalają mu na to warunki materialne²²⁷. Jak zauważa Paweł Ożarowski, niektórzy wyznawcy islamu uznają istnienie również szóstego filaru, dżihadu, pojmowanego jako *wysilek na drodze boskiej*²²⁸.

Szeregiem cnót wynikających z prawd islamu musieli cechować się historyczni władcy, będący następcami Mahometa. Po śmierci proroka na czele państwa stawał kalif, który był uosobieniem Boga na Ziemi i którego obowiązkiem było przestrzeganie zasad szariatu. Pojawienie się złożonej struktury państwowej, biurokracji i specjalistów, którzy pełnili role urzędników, miało miejsce w okresie władztwa dynastii Abbasydów (750-1258). W tym czasie stworzono również armię, zasady przystępowania do niej oraz wypłaty wojskowego żołdu. Sam kalif, choć posiadał pełnię władzy prawnej, w teorii nie miał mocy ustawodawczej (w praktyce jednak ustanawiał prawa, których nie nazywał legislacją, a jedynie aktami prawnymi uzupełniającymi prawo boskie). O ile Mahomet pełnił funkcje religijną i polityczną, o tyle jego następcy – kalifowie – reprezentowali władzę świecką, której przeciwstawę stanowiła władza religijna, sprawowana przez sędziów i ulemów. *Umma* pozostawała tworem nieograniczonym terytorialnie,

²²⁵ E. Wnuk-Lisowska, *Etyka muzułmańska*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/244008/wnuk-lisowska_etyka_muzulmanska_2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y [24.09.2021]

²²⁶ J. Pruszyński, J. Putz, D. Cianciara, *Uwarunkowania religijne i kulturowe potrzeb muzułmanów podczas zdrowia i choroby*, <http://www.h-ph.pl/pdf/hyg-2013/hyg-2013-1-108.pdf> [24.09.2021]

²²⁷ A. Latosińska, *Rola i pozycja kobiety w islamie*, <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/24/ksm201910.pdf> [25.09.2021]

²²⁸ P. Ożarowski, *Islam – historia, wiedza, skojarzenia*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15804_athena_2011_28_07/c/articles-2167928.pdf [26.09.2021]

a jednocześnie zróżnicowanym etnicznie i dążącym do doskonałości moralnej, nie materialnej. Idea państwa opierała się na uczestnictwie kulturowym oraz cywilizacyjnym, a także na czerpaniu wzorców z tradycji grecko-rzymskiej. W niniejszym miejscu warto przywołać opinie XIX-wiecznych myślicieli, którzy w odmienny sposób postrzegali sięć zależności pomiędzy władzą, religią, a prawem boskim. W ocenie Dżamala Al-Afghaniego (1838-1897) swój autorytet rządzący wykorzystywali dla własnych partykularnych celów, a ogólne sprzeniewierzenie się władcom postrzegane było jako zdradę islamu, a nawet apostazję. Inny pogląd reprezentował Muhammad Abduh (1849-1905), który podkreślał, że żaden przywódca religijny nie ma prawa (tytułu) do wpływania na świeckie rządy. Żyjący w latach 1865-1935 Muhammad Raszid Rida uważał, że wypełnianie zasad islamu należało do obowiązków kalifa, a obrona kalifatu leżała w gestii wszystkich muzułmanów²²⁹. Ostateczne zniesienie tego islamskiego ustroju politycznego nastąpiło w marcu 1924 r., między innymi pod naciskiem państw zachodnich upatrujących w nim zagrożenie dla systemu kolonialnego²³⁰.

1.3. Arabskie monarchie i republiki w ujęciu primordialnym i organizacyjnym

W celu uporządkowania systemów politycznych państw arabskich należy posłużyć się dwoma kryteriami – omówioną już powyżej formą państwa (monarchią lub republiką) oraz oceną znaczenia państwowych instytucji (reżimami organizacyjnymi lub reżimami primordialnymi). Zastosowanie tych kryteriów pozwala na stworzenie czterech kategorii w obrębie arabskich państw niedemokratycznych: monarchii organizacyjnych (Maroko), monarchii primordialnych (Arabia Saudyjska), republik organizacyjnych (Egipt i Tunezja) oraz republik primordialnych (Syria). Dla ukazania ich specyfiki, w niniejszej dysertacji posłużono się przykładami powyższych państw. Pomocna w analizie okazała się dualistyczna klasyfikacja autorstwa Michaela Herba, który bliskowschodnie monarchiczne reżimy autorytarne podzielił na monarchie dynastyczne (zaliczając do nich Arabię Saudyjską, Bahrajn, Katar, Kuwejt i Zjednoczone Emiraty Arabskie) i niedynastyczne (Jordania, Maroko, Oman). W modelu pierwszym będąca u władzy liczna rodzina już na początkowym etapie procesów państwowotwórczych przejęła większość kompetencji w administrowaniu biurokacją, by następnie skonsolidować

²²⁹ K. Brataniec, *Stosunki władzy w islamie na przykładzie Egiptu, Maroka i Arabii Saudyjskiej*, wyd. Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016, s. 74.

²³⁰ S. Pay, *The journey of caliphate from 632 to 1924*, https://ijbssnet.com/journals/Vol_6_No_4_April_2015/11.pdf [26.09.2021]

swoją władzę. W monarchii dynastycznej rodzina była nieliczna i zarazem niezdolna do obsadzenia kluczowych stanowisk w instytucjach państwowych. W reżimach primordialnych występują trzy warianty przejmowania kontroli nad instytucjami. W pierwszym z nich uczestniczy wyłącznie rodzina, w drugim rodzina wraz z plemieniem, w trzecim natomiast – rodzina i określona grupa wyznaniowa. Reżim primordialny nie oznacza braku nowoczesnych organizacji politycznych (takich jak armia czy partie), lecz taki, w którym instytucje zostały zdominowane przez określone grupy tożsamościowe²³¹. Należy odnotować, że na Bliskim Wschodzie ustrój monarchiczny nie jest postrzegany jako anachroniczny, będący przeżytkiem, co wyłącznie podkreśla rangę panującej rodziny oraz jej rolę społeczną i polityczną. Ważnym elementem monarchii pozostaje niezmiennie rodzina królewska, a zatem grupa osób spokrewniona z monarchą i utrzymująca z nim bliskie relacje²³².

Maroko, jak wspomniano powyżej, uznawać należy za przykład państwa, w którym panuje ustrój oparty na monarchii organizacyjnej. Rola króla Mohammeda VI nie ogranicza się wyłącznie do funkcji reprezentacyjnych. Ustawa zasadnicza z lipca 2011 r. została przyjęta z jego inicjatywy (co stanowi wyróżnik w świecie państw Maghrebu) i zarazem w konsekwencji wcześniej zrealizowanych przez niego reform. Bezpośrednim powodem uchwalenia nowej konstytucji były jednak protesty o niewielkim zasięgu oraz małej gwałtowności w trakcie Arabskiej Wiosny. Mniejszą skalę buntów w Maroku wiąże się z kolei z polityką prowadzoną przez króla. Stworzono podstawy pluralistycznego systemu partyjnego, dokonano reform w mediach, a także w prawie wyborczym. W 2004 r. w kodeksie prawa cywilnego pojawiły się przepisy przewidujące prawną równość kobiet i mężczyzn. Monarcha ponadto ustanowił Komisję Konsultacyjną do spraw Rewizji Konstytucji, aktywnie uczestnicząc w procedurze uchwalania nowej ustawy zasadniczej, która zastąpiła dokument z 1996 r. W tekście nowej konstytucji pojawiła się definicja państwa jako *monarchii konstytucyjnej, demokratycznej, parlamentarnej i socjalnej*. Ten nowoczesny dokument odegrał szczególną rolę w świecie państw arabskich, a przeobrażenie starodawnej monarchii w monarchię konstytucyjną miało wynikać z – jak głosi preambuła konstytucji – *nieodwracalnego wyboru, by budować demokratyczne państwo prawne, [...] mające za*

²³¹ Ł. Fyderek, *Autorytarne systemy polityczne świata arabskiego. Adaptacja i inercja w przededniu Arabskiej Wiosny*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2016, s. 33-34.

²³² A. Oliwa, *Znaczenie rodziny królewskiej w praktyce ustrojowej i politycznej monarchii arabskich: Arabii Saudyjskiej, Jordanii i Maroka*, <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/so/13/so1306.pdf> [15.08.2021]

*podstawy zasady partycypacji, pluralizmu i dobrego zarządzania*²³³. Co szczególnie istotne, tylko w niewielkim stopniu nowa ustawa zasadnicza ograniczyła zakres władzy króla. Monarcha posiadał wciąż w swej wyłącznej kompetencji kwestie strategiczne, ale też obronne i religijne. Jak ważną rolę w politycznych procesach odgrywa władca uwidacznia fakt, że to król powołuje szefa rządu spośród członków partii, która wygrała wybory. Po konsultacji z Sądem Konstytucyjnym może również rozwiązać parlament. Zgodnie z obowiązującym prawem król Maroka uznawany jest za osobę nietykalną, a występowanie przeciwko niemu podlega karze²³⁴.

Do grupy państw, w których obowiązuje reżim primordialny, zaliczyć należy Arabię Saudyjską. Jest to państwo o najprężniej rozwiniętej gospodarce na Bliskim Wschodzie, a także o uznanej renomie biznesowej nie tylko w obszarze MENA, lecz na całym świecie²³⁵. Na ten fakt niebagatelny wpływ ma posiadane bogactwo złóż naturalnych²³⁶. Królestwo Arabii Saudyjskiej to monarchia absolutna, w której nadrzędną rolę odgrywa wahabicki ruch religijny, oparty na zasadach czystego, pierwotnego islamu sunnickiego²³⁷. Na czele państwa stoi rodzina Saudów, która rządzi od połowy XVIII w. Pomimo rozległej historii panowania ród Saudów unikał większych kryzysów (wyjątek stanowi rok 1964, w którym władca został obalony przez rodzinę królewską za brak kompetencji do sprawowania funkcji). Przetrwanie rodziny Saudów wiązano z kombinacją trzech przenikających się wzajemnie czynników: tradycyjnej monarchii dynastycznej, zamożności gospodarczej oraz tradycji islamskiej²³⁸. Na kształtowanie państwowości Arabii Saudyjskiej – obok rodziny Saudów – swój wpływ miał i ma klan al-Szajch, uosabiający oddziaływanie religijne ze względu na pokrewieństwo z twórcą doktryny wahabizmu, Muhammadem Ibn Abd al-Wahhabem. Wpływ tego nurtu

²³³ E. Popławska, *Zasada podziału władzy i zrównoważenia władz w Maroku w świetle konstytucji z 29 lipca 2011 roku*, https://prawo.ug.edu.pl/sites/default/files/_nodes/strona-pia/33461/files/26_zasada_podzialu_wladzy.pdf [30.09.2023]

²³⁴ M. Krukowska, *Tunezja i Maroko. Oblicza Arabskiej Wiosny*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_33119_KKESiP_2014_2_2/c/119-107.pdf [29.09.2023]

²³⁵ N. Chauvin, *The rise of the Gulf: Saudi Arabia a global player*, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=95fde250-c6a5-3da6-f724-1bc080781bd2&groupId=252038 [29.08.2021]

²³⁶ M. Hyra, *Polityka zagraniczna królestwa Arabii Saudyjskiej*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-da920b8e-7251-4ab4-a922-df1377a5b95c> [29.08.2021]

²³⁷ I Wurm, *In doubt for the monarchy. Autocratic modernization in Saudi-Arabia*, <https://www.files.ethz.ch/isn/55981/PRIF-81-web.pdf> [29.08.2021]

²³⁸ F. Alsultan, *The Saudi king: power and limitation in Saudi Arabian foreign policy making*, <http://www.ijssh.org/papers/282-T10005.pdf> [30.08.2021]

szczególne widoczny jest w sferze społecznej, na co dowodem jest marginalizacja roli kobiet (ulegająca jednakże stopniowej liberalizacji), wyrażona w licznych ograniczeniach, związanych z autonomią postępowania. Politycznie Arabię Saudyjską również cechują liczne obostrzenia. W państwie tym nie mogą funkcjonować żadne ugrupowania polityczne (podobne restrykcje obowiązują w Katarze, Omanie oraz w Zjednoczonych Emiratach Arabskich)²³⁹. Istnieje natomiast Rada Konsultacyjna powoływana z inicjatywy króla (obecnie funkcję monarchy pełni Salman bin Abd al-Aziz Al Saud), składająca się z jednego przewodniczącego oraz 150 członków (specjalistów i teologów). W Radzie zasiadać mogą wyłącznie Saudyjczycy, których obowiązuje nakaz respektowania zasad zawartych w świętych księgach islamu²⁴⁰.

Republiką promordialną pozostaje Syria. W państwie tym istnieją wyraźne powiązania rodzinne na najwyższych szczeblach władz. W 2000 roku po śmierci Hafiza al-Asada prezydentem został jego syn, Baszszar al-Asad. Transfer władzy umożliwiły zmiany wprowadzone w konstytucji. Pozycja B. al-Asada wydaje się być niezagrożona wbrew sprzeciwowi istotnej części państw zachodu. Upodmiotowienie obywateli po Arabskiej Wiosnie okazało się mrzonką²⁴¹; reżim B. al-Asada zaostrzył działania wewnętrzne, stosując przemoc względem własnych obywateli i przyczyniając się do wewnętrznego kryzysu humanitarnego. Zgodnie z teorią promordialną, całkowitemu podporządkowaniu przywódcy uległy instytucje państwowe. Jak zauważa Zofia Sawicka, *panowanie głowy państwa nie opiera się tylko na jej konstytucyjnych kompetencjach. Do tych uprawnień dochodzą przede wszystkim trzy instytucje władzy: partia, służby bezpieczeństwa i aparat biurokratyczny. Władza w systemie syryjskim jest jednak tak skonstruowana, iż żaden z tych trzech filarów nie jest w stanie stać się samodzielnym centrum dowodzenia*²⁴².

²³⁹ M. Harkot, *Wpływ wahabizmu na pozycję społeczno-polityczną Arabii Saudyjskiej*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_k_2020_27_1_97-110/c/10069-7816.pdf [30.08.2021]

²⁴⁰ Ł. Wielgosz, *Bezpartyjna wolność i bezpartyjne zniewolenie. Rywalizacja polityczna w stanach bezpartyjnych*, <https://journals.us.edu.pl/index.php/SPUS/article/view/8300> [30.08.2021]

²⁴¹ M. Kaszuba, M. Stempień, *Autorytarna geopolityka przetrwania reżimu Baszszara al-Asada podczas wojny domowej oraz inwazji Państwa Islamskiego w Syrii*, https://bazawiedzy.uph.edu.pl/docstore/download/UPHd154d19bd1204a9e9febef0622c1924c/Kaszuba_S tempie__Autorytarna_geopolityka_przetrwania_re__imu_Baszszara_al-Asada_SiP_2016_nr2.pdf [15.10.2023]

²⁴² Z. Sawicka, *Ma fi gheru – nie ma nikogo innego*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-68768c2d-85bf-40be-be30-cb96fd5e293e/c/Zofia_Sawicka_Ma_fi_gheru__nie_ma_nikogo_innego.pdf [15.10.2023]

Monarchia – jako jedna z najtrwalszych form sprawowania władzy w świecie arabskim – w ostatnich latach stała się przedmiotem licznych dyskusji w gronie politologów. Jak zauważają amerykańscy badacze z Uniwersytetu George’a Washingtona, na utrzymanie silnej pozycji monarchii wpływ mają takie czynniki jak: bogactwo zasobów naturalnych, silni sojusznicy międzynarodowi oraz aktywne i politycznie podporządkowane media. Z drugiej strony badacze zwracają uwagę na fakt, że pomimo tego, że część królów cieszy się wyjątkowo dużą popularnością ze względu na swoją osobowość i charyzmę, władza państwowa nie zawsze podlega pełnej legitymizacji ze strony społeczeństwa. Ta dywergencja ma związek ze wspomnianymi powyżej ściśle kontrolowanymi mediami, drakońskim prawem oraz brutalnymi metodami zaprowadzania porządku²⁴³. Choć w subregionie Zatoki Perskiej, koncentrującym konserwatywne monarchie arabskie, państwa takie jak Arabia Saudyjska, Bahrajn, Katar, Oman i Zjednoczone Emiraty Arabskie klasyfikuje się jako pozbawione wolności, a Kuwejt ocenia się jako wolny tylko częściowo (według organizacji Freedom House), to w zestawieniu z innymi państwami arabskimi wszystkie powyżej wymienione wykazują wyższą jakość administracji publicznej oraz relatywnie sprzyjający prowadzeniu działalności pluralizm gospodarczy. W zakresie społecznego rozwoju monarchie te uznawane są za *bardzo wysoko rozwinięte*²⁴⁴. Wskazuje na to opublikowany w 2020 r. raport Human Development Index. Według niego Zjednoczone Emiraty Arabskie zajmują 31. miejsce na świecie (ze wskaźnikiem HDI 0,890). Arabia Saudyjska z HDI 0,854 ex aequo wraz z Węgrami plasuje się na 40 pozycji. Nieco niżej, na miejscu 42, jest Bahrajn ze współczynnikiem HDI 0,852. Dalsze miejsca w zestawieniu zajmują Katar (pozycja 45, HDI 0,858), Oman (p. 60, HDI 0,813) i Kuwejt (p. 64, HDI 0,806). Tunezja z kolei sklasyfikowana została na miejscu 95 (HDI 0,740), a Egipt na 116 (HDI 0,707). Obydwa te państwa wciąż zalicza się do grona *wysoko rozwiniętych*. Najniżej ocenianym podmiotem spośród wszystkich państw arabskich jest Jemen, który zajmuje odległą 179 lokatę z niskim współczynnikiem HDI (0,470). W badaniu pod uwagę wzięto 189 państw z całego świata²⁴⁵.

²⁴³ The Middle East Channel, *Arab Uprisings. The Arab Monarchy Debate*, https://pomeps.org/wp-content/uploads/2012/12/POMEPS_BriefBooklet16_Monarchies_web.pdf [30.10.2021]

²⁴⁴ R. Bania, <<Arabska Wiosna>> - doświadczenia arabskich monarchii subregionu Zatoki Perskiej, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/23213> [30.10.2021]

²⁴⁵ UNDP, *Human Development Report 2020. The next frontier. Human development and the Anthropocene*, <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf> [31.10.2021]

Do grupy państw będących republikami organizacyjnymi zaliczyć można Egipt i Tunezję. Ponieważ obydwu państwom poświęcone zostały osobne rozdziały, w niniejszym miejscu nakreślono wyłącznie kluczowe aspekty związane z ich funkcjonowaniem, z zastosowaniem rysu historycznego.

O Egipcie jako państwie autonomicznym mówić można dopiero od roku 1922, kiedy za pośrednictwem jednostronnej deklaracji ogłoszonej przez brytyjskiego Lorda Allenby'ego, Wysokiego Komisarza Egiptu (działającego z ramienia rządu), Anglicy zrezygnowali ze swojego protektoratu. Nie było to jednak całkowite wyrzeczenie się wpływów. Anglicy zastrzegli sobie prawo do realizacji celów w czterech dziedzinach: obrony Egiptu przed agresją z zewnątrz, opieki nad cudzoziemcami przebywającymi w Egipcie, utrzymania bezpieczeństwa brytyjskiej siatki komunikacyjnej w Egipcie oraz kontroli nad wszelkimi sprawami związanymi z Sudanem²⁴⁶. Współcześnie Egipt jako państwo w pełni suwerenne i o bogatej tradycji historycznej postrzega się jako sworzeń strategiczny łączący Afrykę Północną i Bliski Wschód, a jednocześnie jako gwarant względnej stabilizacji regionu z uwagi na historyczne porozumienia pokojowe z Izraelem, zawarte w rezydencji prezydenta Stanów Zjednoczonych w Camp David²⁴⁷. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że w marcu 1945 r. Kair gościł delegatów reprezentujących niezależne państwa arabskie, a rezultatem niniejszego spotkania było podpisanie paktu Ligi Państw Arabskich, jednej z kluczowych organizacji międzynarodowych w tej części świata. Stolica Egiptu stała się nie tylko jej siedzibą, ale także miejscem urzędowania sekretarza generalnego LPA. To wydarzenie niemal zbiegło się w czasie z innym równie ważnym dla Egiptu, w trakcie którego w San Francisco krajowa delegacja złożyła podpis pod Kartą Narodów Zjednoczonych²⁴⁸. Reputacja i rola Egiptu w świecie arabskim w XX w. związana zatem była ściśle z jego działalnością międzynarodową, wnikaniem w struktury ponadpaństwowe oraz z pewnymi elementami *Realpolitik*²⁴⁹, stosowanymi w relacji z Izraelem.

²⁴⁶ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt. Stulecie przemian*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2006, s. 30.

²⁴⁷ W. Ostant, *Egipskie ciemności*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_pp_2014_19_1_15/c/5431-5523.pdf [30.08.2021]

²⁴⁸ B. Siejranian, *Egipt (Zjednoczona Republika Arabska)* [w:] *Historia krajów arabskich 1917-1966*, K. Pietrow et al., wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1974, s. 389.

²⁴⁹ Realpolitik – teoria wywodząca się z Niemiec, która zakłada, że polityka zagraniczna państwa nie powinna opierać się na moralności, a jedynie na realistycznych interesach. Zob. H. Emery, *What is Realpolitik?*, <https://www.jstor.org/stable/pdf/2376875.pdf> [31.10.2021] Porozumienie Egiptu z Izraelem zawarte w Camp David w 1978 r. oznaczało zmianę polityki zagranicznej Egiptu, która odtąd miała bazować na trzech filarach: współpracy ze Stanami Zjednoczonymi, budowaniu pokoju z Izraelem oraz

Tunezja niepodległość uzyskała dużo później od Egiptu – w 1956 r. Wcześniej przez 75 lat znajdowała się pod francuskim protektoratem²⁵⁰. Powstanie partii Neo-Destur, a także wyłonienie się lidera narodowego w osobie charyzmatycznego, posiadającego pozytywny *image* społeczny Habiba Burgiby powiodły Tunezję w stronę uzyskania autonomii²⁵¹. Przez wiele dziesięcioleci postrzegana była nie tylko jako jedno z najbardziej zmodernizowanych państw arabskich, ale również i zwesternizowanych. Na ten stan rzeczy wpływ miał między innymi efektywny francuski system edukacji²⁵². Jak zauważa jedna z badaczek, w *Tunezji jak w soczewce skupiają się kultury różnej proveniencji (...) Mieszkańców tego regionu można uznać za depozytariuszy bogatej przeszłości, o czym świadczą m.in. berberskość (amazigh), arabskość, hebrajskość, ślady greckie, rzymskie, tureckie czy francuskie*²⁵³. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że w odróżnieniu od wielu innych państw arabskich, w Tunezji znaczącą pozycję społeczną uzyskały kobiety, które po rewolucji z 1956 r. wyemacypowały się, by objąć ważne stanowiska państwowe i aktywnie realizować się zawodowo. Tunezyjska ustawa zasadnicza narzuca egalitaryzm w stosunkach małżeńskich, a jakakolwiek forma dyskryminacji ze strony kobiety lub mężczyzny jest zakazana²⁵⁴. Nowoczesność, bogactwo kulturowe oraz wysoki status społeczny kobiet nie wyeliminowały lub nie przyczyniły się do wyeliminowania problemu ubóstwa w okresie rządów następcy H. Burgiby, Zine Ben Alego (1987-2011), ani licznych przypadków nepotyzmu, łamania praw człowieka oraz aktów zwalczania sił opozycyjnych. Największe bezrobocie odnotowywano w najliczniejszej grupie wiekowej – wśród osób młodych²⁵⁵. Pomimo

promowaniu bezpieczeństwa w obrębie Zatoki Perskiej. Decyzja o nawiązaniu współpracy z Izraelem początkowo spotkała się ze stanowczym sprzeciwem świata arabskiego. Zob. M. Tumulec, *Polityka zagraniczna Egiptu pod rządami Partii Wolności i Sprawiedliwości*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23125> [31.10.2021]

²⁵⁰ H. Nelson (red.), *Tunisia. A country study*,

https://www.marines.mil/portals/1/Publications/Tunisia%20Study_1.pdf [31.10.2021]

²⁵¹ K. Perkins, *A history of modern Tunisia*, wyd. Cambridge University Press, 2004, s. 135.

²⁵² H. Nelson (red.), *Tunisia. A country study*,

https://www.marines.mil/portals/1/Publications/Tunisia%20Study_1.pdf [31.10.2021]

²⁵³ A. Barska, *Trwanie i przemiany systemów kulturowych w Tunezji*,

https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9-s53-63/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9-s53-63.pdf [6.11.2021]

²⁵⁴ M. Dimitrowa, *Kobieta arabska w krajach Maghrebu w świetle ograniczeń nakładanych na nią przez społeczeństwo*,

https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/109290/PDF/07_Dimitrowa_M_Kobieta_arabska_w_krajach_Maghrebu_w_swietle_ograniczen_nakladanych_na_nia_przez_spoleczenstwo.pdf [6.11.2021]

²⁵⁵ K. Bielińska, *Od Al-Dżaziry do Twittera – wpływ mediów na Arabską Wiosnę*, <https://core.ac.uk/download/pdf/154443044.pdf> [6.11.2021]

trudności natury społeczno-ekonomicznej Tunezja uchodzi za jedno z lepiej zorganizowanych i prężniej funkcjonujących państw w całym świecie arabskim.

1.4. Idea panarabizmu

George Antonius, libański pisarz i dyplomata, będący autorem klasycznej pracy *The Arab Awakening*²⁵⁶, zwrócił uwagę na fakt, że nacjonalizm arabski pojawił się już w XIX w. w czasach panowania egipskiego władcy, Muhammada Alego, a także jego następcy, Ibrahima Paszy. G. Antonius pokreślił szczególne znaczenie chrześcijańskich misji, które przeniosły na Bliski Wschód wzorce postawy obywatelskiej oraz państwa narodowego²⁵⁷. Na kształt sprawowania władzy (i umocnienia roli armii w państwie), a także wektory polityki zagranicznej poszczególnych państw arabskich (w tym Tunezji i Egiptu) wpływ miał nie tylko nacjonalizm, ale również i szersza idea panarabizmu, która na swoim znaczeniu zaczęła zyskiwać w latach 40. XX w. To na ten czas przypada szczyt działalności publicystycznej, krzewiącej postulaty ponadnarodowego zjednoczenia Arabów zamieszkujących różne terytoria, umocnienia więzi między nimi oraz przywrócenia Arabom dawnej świetności. Panarabizm, podobnie jak i tożsamy mu panislamizm, wywiódł się z jednakowego źródła – islamu. Swoistym *lejtmotivem* toczących się debat była zasada, która zakładała integrację wszystkich ludów posługujących się językiem arabskim, a także posiadających podobne dziedzictwo kulturowe, historyczne i społeczne aspiracje. Nowa idea stanowić miała również przeciwwagę dla stale zagrażających jedności arabskiej mocarstw zachodnich – Francji i Wielkiej Brytanii. Panarabizm wyrósł przede wszystkim na gruncie licznych dyskusji intelektualistów, ożywionych pragnieniem nadania Arabom szczególnego statusu tak w obszarze MENA, jak i na całym świecie. Nowy koncept z założenia miał położyć kres dotychczasowym przekonaniom, że państwa arabskie uległy wielowiekowemu zacofaniu i marazmowi: społecznemu, ekonomicznemu i politycznemu. Panarabizm przewidywał zlikwidowanie wszelkich różnic ustrojowych oraz sztucznych granic wytyczonych w okresie kolonializmu, nazywanych przez teoretyków zajmujących się problematyką nacjonalizmów *raną na żywym ciele narodu arabskiego*²⁵⁸. Idea panarabska nie była jednak wyłącznie produktem akademickich dywagacji, ponieważ zwykli Arabowie –

²⁵⁶ G. Antonius, *The Arab Awakening*, wyd. Hamish Hamilton, Londyn 1938.

²⁵⁷ M. Pyrcińska, *Arabski nacjonalizm – ideologia Arabów w XX wieku*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23438/PYCINSKA_Arabski_nacjonalizm_Ideologia_arabow.pdf?sequence=1&isAllowed=y [7.11.2021]

²⁵⁸ T. Fryzeł, *Jedność arabska. Idea i rzeczywistość*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1974, s. 26-28.

dumni ze swojej przynależności kulturowej – w niezobowiązujących rozmowach wyrażali chęć upolitycznienia zyskującego na popularności trendu. Propagowanie idei panarabskiej – z wolna podejmowane również przy użyciu państwowych narzędzi, takich jak media czy systemy edukacji – miało jednak znamiona procesu cechującego się nierównomiernością, biorąc pod uwagę jego rezultaty²⁵⁹. Te najkorzystniejsze zaobserwować można było w Egipcie. Państwo faraonów, dysponujące żyznymi glebami wzdłuż rzeki Nil z wysoką ich produktywnością, a także linią brzegową wzdłuż Morza Śródziemnego, stanowiło obiekt zainteresowania wielu państw europejskich, a także Stanów Zjednoczonych. Do wzrostu *popularności* Egiptu przyczyniał się również Kanał Sueski znajdujący się na jego obszarze, łączący basen Morza Śródziemnego z Oceanem Indyjskim²⁶⁰. Ten niezwykle ważny szlak handlowy na przestrzeni ponad 150 lat stawał się przedmiotem licznych sporów międzynarodowych rangi światowej z udziałem między innymi Francji, Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych, ale też państw arabskich, takich jak Jordania czy Zjednoczone Emiraty Arabskie²⁶¹. Równie, a może i bardziej zapalną kwestią był fakt powstania państwa Izrael w 1948 r. Nowoutworzone, niesione ruchem syjonistycznym, stało się największym oponentem całego świata arabskiego, mobilizując go do jeszcze większej integracji²⁶². W środowisku naukowym istnieje pewna zgodność, że jednym z głównych orędowników myśli panarabskiej okazał się prezydent Egiptu, Gamel Naser (władzę autorytarną w państwie sprawował w latach 1954-1970). Egipt natomiast w latach 50. XX w. zyskał status głównego ośrodka nacjonalizmu arabskiego. G. Naser wielokrotnie podkreślał nierozzerwalną więź Egiptu ze światem arabskim, niemniej państwo, z którego się wywodził, traktował jako jego centrum. W emocjonalnych przemówieniach dotyczących nacjonalizacji Kanału Sueskiego zwracał uwagę przede wszystkim na egipską rację stanu. Z biegiem lat arabski nacjonalizm zyskał na znaczeniu także poza granicami Egiptu. W Syrii Michel Aflak, przywódca partii Baas (Partii Socjalistycznego Odrodzenia Arabskiego), promował aktywnie ideę jedności w narodzie arabskim, co miało służyć zapobieżeniu dalszym podziałom narzuconym przez imperialistów. Partia Baas ze

²⁵⁹ R. Khalidi, *Arab nationalism: historical problems in the literature*, http://culturahistorica.org/wp-content/uploads/2020/05/khalidi_arab_nationalism.pdf [6.11.2021]

²⁶⁰ M. Awan, *Gamal Abd Nasser's pan-arabism and formation of the United Arab Republic: An Appraisal*, http://pu.edu.pk/images/journal/HistoryPStudies/PDF_Files/8_V-30-No1-Jun17.pdf [7.11.2021]

²⁶¹ Zob. J. Barr, *Lords of the desert*, wyd. Simon & Schuster, Londyn 2018, s. 232-247.

²⁶² F. Elhousseini, *Post Arab Spring Thoughts: The Middle East between External and Internal Mechanisms (Political Economic & Social Forces)* [7.11.2021]

swoimi postulatami umocniła pozycję polityczną także w Iraku i Jordanii, gdzie uzyskała miejsca w parlamentach. Idee krzewione przez G. Nasera oraz partię Baas pokrywały się ze sobą, łącząc się przy tym z innym nurtem – arabskiego socjalizmu²⁶³. G. Naser stworzył wzorzec silnego przywódcy, do którego odnosili się również jego następcy. Budując autorytet własnej osoby, a także Egiptu stojącego na straży myśli panarabskiej (a zatem wymagającego wewnętrznej stabilizacji), wykreował podwaliny władzy, opartej na szczególnej funkcji armii. Przekonanie, że stanowi ona nieodłączny element egipskiego krajobrazu politycznego, uległo głębokiemu zakorzenieniu w świadomości Egipcjan.

Jednym z głównych teoretyków wspomnianego arabskiego socjalizmu był Kamal Rifaat. W jego ocenie ów socjalizm nie stanowił konsensusu pomiędzy myślą kapitalistyczną a komunizmem, ale tworzył osobną, unikalną doktrynę, która bazowała na duchowym, intelektualnym dziedzictwie oraz na charakterze narodów arabskich. W efekcie socjalizm arabski miał stać na straży humanizmu, nacjonalizmu (opartego na świadomości) oraz ekonomii. K. Rifaat podkreślał szczególne znaczenie jednostki, z kolei państwo miało być odzwierciedleniem potrzeb całego ludu, nacjonalizacja zaś – pierwszym etapem tworzenia się socjalizmu. Pieczę nad ustrojem sprawować powinny masy, a nie partia, natomiast prawo do dziedziczenia miało być prawem uznawanym powszechnie i jako podstawowe. Potencjalne nierówności między obywatelami były natomiast dopuszczalne, lecz w sytuacjach pozwalających uzasadnić się społecznym współzawodnictwem (korzystnym z punktu widzenia ogólnego interesu)²⁶⁴. W Egipcie głęboka reforma socjalistyczna miała miejsce szczególnie w latach 60. XX w. Nastąpiła wówczas zakrojona na szeroką skalę nacjonalizacja przedsiębiorstw finansowych, transportowych, przemysłowych, ubezpieczeniowych, handlowych czy usługowych. Znacjonalizowano przemysł średni oraz ciężki, handel zagraniczny czy też środki masowego przekazu. Karta Narodowa, dokument opublikowany w 1962 r., umacniała kurs socjalistyczny zapoczątkowany jeszcze w poprzedniej dekadzie. W latach 1963-1964 znacjonalizowano ponad 1000 przedsiębiorstw różnego rodzaju. Dzięki tym

²⁶³ M. Pyrcińska, *Arabski nacjonalizm – ideologia Arabów w XX wieku*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23438/PYCINSKA_Arabski_nacjonalizm_Ideologia_arabow.pdf?sequence=1&isAllowed=y [7.11.2021]

²⁶⁴ E. Szymański, *Naserowska koncepcja przemian społecznych w Egipcie*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review-r1979-t31-n2/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review-r1979-t31-n2-s21-35/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review-r1979-t31-n2-s21-35.pdf [7.11.2021]

działaniom stworzono nową klasę urzędników i menedżerów, działających z polecenia i w granicach wytyczonych przez aparat państwowy. Obok robotników, rolników, wojskowych, pracowników zajmujących się bezpieczeństwem wewnętrznym oraz urzędników administracji państwowej, stali się oni główną bazą poparcia dla G. Nasera²⁶⁵.

Ogół działań przywódcy Egiptu, oscylujący wokół reform w gospodarce, umacnianiu pozycji państwa oraz krzewieniu idei panarabskiej, opisuje termin wywodzący się od jego nazwiska – *naseryzm*. Pojęcie to nie zostało jednak ukute przez samego prezydenta, lecz przez teoretyków, którzy zaobserwowali ciąg przyczynowo-skutkowy decyzji przez niego podejmowanych. Reżim jego następcy, Anwara Sadata (prezydenta Egiptu w latach 1970-1981), ze względu na swoją nieprzewidywalność i nieobliczalność nie doczekał się ideologicznego epitetu. G. Naser był politykiem ukierunkowanym na wysoko scentralizowany, zbiurokratyzowany reżim wojskowy, a organy państwowe miały wyłącznie służyć realizacji celów. Partie polityczne oraz zorganizowane grupy nacisku zostały zdelegalizowane, a powstałą próżnię wypełniła rozbudowana sieć zależności cywilnych i wojskowych²⁶⁶. Za pośrednictwem reform wewnętrznych oraz odważnych wystąpień publicznych G. Naser realizował jednak ideę arabskiego nacjonalizmu. Jak zauważył jeden z badaczy, *naserowskie przywiązanie do panarabizmu uczyniło wprowadzenie jego taktykę dość oczywistą, ale ekstrawagancki i awanturniczy styl bycia oraz zakusy międzynarodowe podniosły Egipt do dominującej roli w regionie państw arabskich, a jednocześnie wyzwoliło źródło dumy narodowej, która przez wieki znajdowała się pod obcą dominacją*²⁶⁷.

2. Ekstremizm islamski jako czynnik destabilizujący proces demokratyzacji Egiptu i Tunezji

2.1. Dychotomia polityczno-religijna Bractwa Muzułmańskiego

W kontekście jednoznacznie pejoratywnych semantycznie pojęć, takich jak *terroryzm*, *ekstremizm* i *radikalizm*, należy skonstatować, że posiadają one immanentną cechę – niedookreślony zakres znaczeniowy. Miriada interpretacji, dokonywanych

²⁶⁵ M. Lipa, *Reżim Gamala Abdela Nasera i geneza pierwszej fali liberalizacji gospodarczej w Egipcie*, <http://www.poliarchia.wsmip.uj.edu.pl/documents/123362602/126518019/Micha%C5%82+Lipa%2C+Re%C5%BCim+Gamala+Abdela+Nasera+i+geneza+pierwszej+fali+liberalizacji+gospodarczej+w+Egipcie.pdf/2c2c6601-96da-4199-b6d7-6898fc40b3b7> [7.11.2021]

²⁶⁶ B. Hansen, *The political economy of poverty, equity, and growth. Egypt and Turkey*, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/211561468779123289/pdf/multi-page.pdf> [7.11.2021]

²⁶⁷ C. Ryan, *Political strategies and regime survival in Egypt*, <https://core.ac.uk/download/pdf/149233366.pdf> [7.11.2021]

zarówno przez naukowców, jak i publicystów, powoduje, że postrzega się je jako bliskoznaczne lub wprost przeciwnie – wykluczające się. Kategorie te poddawane są analizie w perspektywie prawnej, naukowej oraz potocznej. Pomimo nietracącej na aktualności tendencji do generalizowania powyższych pojęć, zasadne wydaje się różnicowanie ekstremizmu i radykalizmu. Głoszenie haseł radykalnych może funkcjonować w przestrzeni legalizmu i nie musi wiązać się z negacją powszechnie przyjętych norm i reguł postępowania. Aktorzy radykalni dość często swoje poglądy opierają jedynie na refleksji teoretycznej bez podejmowania działań związanych z przemocą. Radykalizm określa się jako *krańcowość, skrajność poglądów, metod*, i może być związany właśnie z przemocą, będącą narzędziem i środkiem służącym do realizacji haseł radykalnych²⁶⁸. Wśród naukowców panuje zgoda, że obserwowany w ostatnich latach wzrost ekstremizmów i radykalizmów związany jest ściśle z działaniami rozlicznych grup ludzi i organizacji, wspierających skrajne ideologie²⁶⁹. To jednak niejedyny powód; dość często bowiem jako przyczynę wskazuje się kryzys migracyjny z roku 2015, który skutkowałam falą uchodźców z Azji i Afryki, szukających schronienia w Europie i skądinąd dość często reprezentujących inne wartości kulturowe²⁷⁰. To tarcie odmiennych nurtów światopoglądowych opisywał S. Huntington w słynnej publikacji pod tytułem *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, wskazując, że *świat jest istotnie w stanie anarchii, pełno w nim konfliktów plemiennych i narodowościowych, najgroźniejsze jednak są konflikty między państwami lub grupami państw należących do różnych cywilizacji*²⁷¹. Z lektury dzieła amerykańskiego politologa można również wywnioskować, że świat – wbrew powszechnemu przekonaniu – nie ma jednak charakteru bipolarnego, zakładającego istnienie cywilizacji Zachodu i Wschodu lub Bogatej Północy i Biednego Południa, lecz jest on wielobiegunową mapą wielu cywilizacji²⁷². Napływ uchodźców i imigrantów ekonomicznych do Europy w 2015 r. i w latach kolejnych istotnie wpłynął na ożywienie dyskusji wśród reprezentantów

²⁶⁸ A. Hołub, *Ekstremizm i radykalizm jako środowiska rozwoju terroryzmu*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2016-volume-17-article-5703/c/5703-3860.pdf> [19.11.2021]

²⁶⁹ L. Hajdari, *Traditional forms of radicalism and violent extremism in the Western Balkans as the main challenge to stability*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/13486/> [19.11.2021]

²⁷⁰ K. Izak, *Sieć ekstremizmów religijnych i politycznych. Sojusznicy i wrogowie*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-db3c3aba-a7c2-4682-86fa-a7b2bdce96d2> [19.11.2021]

²⁷¹ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2018, s. 37.

²⁷² *Ibidem*, s. 16, 37.

różnych dyscyplin naukowych nie tylko w kontekście antycypacji kolejnych zdarzeń, lecz również w zakresie doprecyzowania pojęć ekstremizmu i radykalizmu.

Terroryzm w rozumieniu ogólnym polega na sianiu grozy i wywoływaniu strachu poprzez terror, trwogę, przerażenie i przemoc. W ujęciu bardziej szczegółowym stanowi celowe i bezprawne zarazem użycie siły albo przemocy w stosunku do osób lub mienia w celu wywarcia nacisku na ludność cywilną, rząd albo organizacje międzynarodowe, lub zastraszenia. Jedną z teorii zakłada, że jest to *proces oddziaływania ideologii (światopoglądu) poprzez akty przemocy (lub groźbę ich użycia), zastosowane pośrednio lub bezpośrednio na rozmaite struktury decyzyjne w celu poddania ich określonemu zachowaniu. Zjawisko to występuje często wraz z innymi czynnikami mającymi na niego bezpośredni lub pośredni wpływ*²⁷³. Terroryzm, będący rodzajem swoistej walki, jest metodą stosowaną przez ekstremistów posiadających problemy socjalnospołeczne, a także przez aktorów zaangażowanych w konflikty etniczne, przedstawicieli świata przestępczego oraz powstańców, działających na rzecz obalenia władzy²⁷⁴.

Obok przytoczonych pojęć takich jak radykalizm, ekstremizm czy terroryzm, należy wspomnieć o innym, równie często stosowanym w odniesieniu do oceny wydarzeń związanych z rozprzestrzenianiem zagrożenia we współczesnym świecie – fundamentalizmie. Jak referuje J. Danecki, *fundamentalizm można rozumieć różnie. Może to być nieustępliwość, może być trzymanie się zasad. Niezależnie jednak od tego, jak ten termin rozumiemy, wyraźnie odczuwamy, że w trzymaniu się fundamentalistycznych zasad jest jakaś przesada. Fundamentalista nie tylko trzyma się zasad, ale czyni to w stopniu najwyższym*²⁷⁵. Fundamentalizm dookreśla się zwykle przymiotnikowo jako fundamentalizm muzułmański lub islamski, co w ogólnym rozumieniu postrzegane jest zwykle synonimicznie, lecz w tym bardziej precyzyjnym odnosi się albo do muzułmanów, wyznających wiarę w jednego Boga, albo do islamistów, a zatem tych, którzy respektują islamską doktrynę polityczną. Fundamentalizm muzułmański jest ideologią wieloaspektową, łączącą elementy społeczne i polityczne, bazującą na religii. Jego podwaliny doktrynalne – zakorzenione we współczesności – uległy przeobrażeniom w nowoczesności, stając się alternatywą i sprzeciwem wobec zachodniej wizji państwa,

²⁷³ T. Wałek, *Pojęcie, geneza i klasyfikacja zjawisk terrorystycznych*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/14988/> [19.11.2021]

²⁷⁴ W. Stankiewicz, *Terroryzm – w świetle walki Dwóch Światów* [w:]. *Islam a terroryzm* (red. A. Parzymies), Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015, s. 285.

²⁷⁵ J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011, s. 481.

narzucanej przez kolonizatorów. Fundamentalizm muzułmański od XIX w. rozwijał się równoległe do innych ideologii, między innymi socjalizmu. W fundamentalizmie muzułmańskim kluczowy jest jego cel – powstanie państwa muzułmańskiego. W jego obrębie spotykają się jednak różne koncepcje realizacji owego założenia, od oddolnych reform w strukturze społeczeństw po rewolucje, których zadaniem by miało być zniszczenie państwowych struktur i zbudowanie ich na nowo, na gruncie islamu²⁷⁶.

Ekstremizm islamski należy utożsamić między innymi z założoną w 1928 r. w Egipcie organizacją o nazwie Bractwo Muzułmańskie²⁷⁷. Odegrała ona niebagatelną rolę w kształtowaniu rzeczywistości politycznej Egiptu po Wiośnie Arabskiej. Jej twórcą został jeden z najważniejszych arabskich myślicieli, Hassan al-Banna (1906-1949). Przyczynił się do jej dynamicznego rozwoju – w 1930 r. organizacja posiadała 15 swoich oddziałów, podczas gdy w roku 1938 było już ich 300. H. al-Banna intensywnie rekrutował członków ugrupowania – tuż przed wybuchem II wojny światowej ich liczba wynosiła około 150 000²⁷⁸. Członkowie stowarzyszenia kultywowali wartości uszlachetnionego islamu, zwracając się jednocześnie do mas. Namawiali je do integracji, lecz wszelkie formy agitacji nie miały na celu uzyskania efektu wrogości względem panującego króla Faruka I. Wprost przeciwnie, to monarchia czerpała korzyści z istnienia stowarzyszenia Braci Muzułmanów, traktując je jako oręż w walce ze świeckimi ruchami opowiadającymi się za niepodległością Egiptu. Ta – po wygaszonym traktatami protektoracie brytyjskim – miała charakter formalny, lecz w praktyce Brytyjczycy wciąż posiadali wpływ w wielu obszarach funkcjonowania państwa. Bractwo de facto stanowiło trzecią siłę w Egipcie. Publiczne wystąpienia członków organizacji imponowały nie tylko niższym klasom, lecz również osobom zamożnym. Proces rekrutacji nowych członków odbywał się na wzór partii politycznych. Miał charakter pacyfistyczny, a jego fundamentem były nadrzędne wartości islamu – równość, dzielenie się oraz miłosierny stosunek do drugiego człowieka. Obok wspomnianych idei, nastąpiła ewolucja postrzegania dżihadu w kierunku jego radykalizmu i brutalizacji. Niektórzy członkowie stowarzyszenia obawiali się, że na terytorium ówczesnej Palestyny powstanie

²⁷⁶ A. Larroque, *Geopolityka Fundamentalizmów Muzułmańskich*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015, s. 7-8.

²⁷⁷ N. Obaid, *The Muslim Brotherhood. A failure in political evolution*, <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/Muslim%20Brotherhood%20-%20final.pdf> [19.11.2021]

²⁷⁸ R. Azoulay, *The power of ideas. The influence of Hassan Al-Banna and Sayyid Qutb on the Muslim Brotherhood organisation*, <http://studiastrategiczne.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2016/03/ps-2015-8-15.pdf> [20.11.2021].

państwo żydowskie. Powołanie zbrojnego skrzydła pod nazwą Sekcja Specjalna (najpierw w Egipcie, później na terytorium Syrii), a następnie innych bojówek w Palestynie, Libanie i Jordanii miało przeciwdziałać zyskującemu na znaczeniu ruchowi syjonistycznemu. Stosowanie przemocy stało się permanentną formą wywierania nacisku, szczególnie przez Sekcję Specjalną. Pod koniec 1948 r. zbrojne skrzydło Bractwa dokonało zamachu na premiera Egiptu, Mahmouda an-Nukraszkiego, który doprowadził do śmierci polityka. Hasan al-Banna, chociaż reprezentował umiarkowane poglądy, dwa miesiące później został skazany na śmierć, a organizacja straciła wszelkie uznanie ze strony króla Faruka I²⁷⁹. Będąc charyzmatycznym przywódcą, H. al-Banna stał się inspiracją dla tysięcy muzułmanów do odnowy społeczeństwa poprzez islam. Chociaż nie był *plodnym* intelektualistą, napisał serię listów, skierowaną do swoich zwolenników w Egipcie. Masowy ruch, któremu przewodniczył, doprowadził do upolitycznienia islamu. Myśliciel podlegał silnym wpływom faszystowskiej ideologii, która cieszyła się uznaniem w latach 20. i 30. XX w. W jednym ze swoich traktatów pisał: *wierzmy, że islam jest potężną koncepcją, która wpływa na każdy aspekt życia, dotyczy wszystkich oraz narzuca rygorystyczny porządek. Niektórzy błędnie rozumieją, że islam ogranicza się tylko do praktyk religijnych i bazuje na duchowym oddaniu. Przeciwnie; należy go rozumieć bardzo szeroko, zarówno w kontekście wydarzeń dotyczących spraw doczesnych, jak i tego drugiego świata*²⁸⁰. Jednocześnie w ocenie H. al-Banny Bractwo Muzułmańskie nie było ani organizacją charytatywną, ani partią polityczną, a *nowym duchem przepływającym przez serce ummy*²⁸¹. Po śmierci myśliciela, a następnie po obaleniu monarchii (1952)²⁸², stowarzyszenie Braci Muzułmanów uzyskało ponowną możliwość rejestracji swojej działalności w Egipcie, lecz podpisanie przez G. Nasera porozumienia z Wielką Brytanią w 1954 r. członkowie Bractwa zinterpretowali jako zdradę interesu państwowego i dokonali nieudanego zamachu na prezydenta Egiptu. Posunięcie to spotkało się z natychmiastową odpowiedzią ze strony władz w postaci

²⁷⁹ A. Larroque, *Geopolityka Fundamentalizmów Muzułmańskich*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015, s. 47-50.

²⁸⁰ M. Saleh, *al-Banna: a starting point of contemporary islamic fundamentalism*, <https://www.e-ir.info/pdf/60909> [27.11.2021]

²⁸¹ A. Elshobaki, *The Muslim Brotherhood – between evangelizing and politics: the challenges of incorporating the Brotherhood into the political process* [w:] *Islamist politics in the Middle East*, red. S. Shehata, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2012, s. 108.

²⁸² Ugrupowaniem, które w 1952 r. przejęło władzę w Egipcie, byli Wolni Oficerowie – organizacja konspiracyjna, która w czasie przewrotu składała się z 327 członków na czele z Komitetem Wykonawczym, liczącym najpierw dziewięciu, a następnie 13 oficerów. Ich cechą wspólną były podobne poglądy. Zob. Ł. Fyderek, *Autorytarne systemy polityczne świata arabskiego. Adaptacja i inercja w przededniu Arabskiej Wiosny*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 44.

aresztowań oraz wyroków śmierci zasądzonych na członkach odpowiedzialnych za zamach. Wydarzenia z połowy lat 50. XX w. doprowadziły do ponownego zdelegalizowania organizacji, a w konsekwencji zmuszenia jej do prowadzenia działalności w konspiracji²⁸³.

Ideologiem, który przeszedł do historii Egiptu, stając się kontynuatorem myśli krzewionych przez Hassana al-Bannę, był Sajjid Kutb (1906-1966). W odróżnieniu od swojego poprzednika, cechował się jednak znacznie większym radykalizmem, nawołując do przywrócenia kalifatu, stworzenia ustawodawstwa odwołującego się wyłącznie do prawa muzułmańskiego oraz przeciwdziałania wszelkim formom negacji islamu²⁸⁴. W dziele zatytułowanym *Milestones*, cieszącym się estymą wśród wielu wyznawców w świecie arabskim, pisał, że *ludzkość potrzebuje nowego przywództwa. Obecne – zachodnie – chyli się ku upadkowi, lecz nie dlatego, że kultura Zachodu staje się uboga materialnie lub jego potęga ekonomiczna i militarna niknie. System przywództwa zachodniego nie reprezentuje życiodajnych wartości [...] Islam natomiast jest nimi przepelniony*²⁸⁵. W tym samym dziele S. Kutb wspomina o znaczeniu dżihadu. Jak zauważa, *ma on zapewnić całkowitą wolność każdemu człowiekowi na całym świecie, uwalniając go z niewoli innych ludzi, aby każdy człowiek mógł służyć swojemu Panu, który jest Jeden i który nie ma współtowarzyszy. To samo w sobie jest wystarczającym powodem do realizacji dżihadu*²⁸⁶. S. Kutb, który *Milestones* napisał przebywając w więzieniu (spędził w nim 10 lat), był również autorem licznych komentarzy do Koranu. Uważał, że rządy, które nie są oparte na islamie, są bezprawne – podobnie jak w okresie *dżahiliji*, a więc czasów pogańskich (przedmuzułmańskich). Ideę prawomocnej władzy myśliciel wyprowadził ze świętej księgi islamu, 5 sury (inaczej rozdziału) o nazwie *Stół zastawiony*, z wersetów 41-50, które omawiają sprawiedliwe rządy. Dla S. Kutba szczególnie istotny był wers 50 o treści *Któż jest lepszy od Boga w sądzeniu ludzi, którzy posiadają pewność?* To właśnie z tego fragmentu filozof wyprowadził przesłankę o tym, że rządy nie powinny opierać się na decyzjach człowieka,

²⁸³ B. Wróblewski, *Fundamentalizm muzułmański na przykładzie działalności Braci Muzułmanów w Egipcie i Jordanii*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Polityka_i_Spoleczenstwo/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6-s113-122/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6-s113-122.pdf [27.11.2021]

²⁸⁴ M. Brylew, *Stowarzyszenie Braci Muzułmanów – od ideologii do terroryzmu*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-7cf45204-7fbc-42ce-a785-27416a860cbc/c/175_PDFsam_Studia_nad_Bezpieczenstwem_nr_1_-_tekst.pdf [28.11.2021]

²⁸⁵ S. Kutb, *Milestones*, wyd. Maktabah Booksellers and Publishers, Birmingham 2016, s. 23.

²⁸⁶ *Ibidem*, s. 119.

lecz na prawie boskim. Działalność S. Kutba w więzieniu zbiegła się z rosnącą popularnością G. Nasera, który odnosił polityczne sukcesy – między innymi dyplomatyczne zwycięstwo nad Wielką Brytanią w konflikcie dotyczącym nacjonalizacji Kanału Sueskiego (1956) oraz ze względu na swój prymat w krzewieniu idei panarabizmu²⁸⁷. Przywódca Egiptu cieszył się również uznaniem wśród wojskowych, o czym pisała między innymi Zaynab al-Ġazālī, założycielka kobiecej organizacji muzułmańskiej. Więziona i torturowana, podobnie jak S. Kutb wspominała w swojej biografii, że stosujący wobec niej przemoc fizyczną żołnierze posługiwali się imieniem G. Nasera w podobny sposób, w jaki muzułmanie wzywają Boga. Z. al-Ġazālī, wyraźnie inspirowana działalnością S. Kutba, wskazywała na zinstytucjonalizowany, państwowy aparat wykluczenia i represji, będący środkiem wywierania wpływu na przeciwników obecnej władzy. Ta forma nacisku stosowana była nie tylko względem Bractwa Muzułmanów, ale również wobec członków zdelegalizowanych po 1953 r. partii politycznych²⁸⁸. Po obaleniu Króla Faruka I stała się dominującym podmiotem w kształtowaniu polityki państwa, a sam charakter sprawowania władzy zaczął być określany jako *reżim wojskowy*. Z upływem lat ewoluował on w stronę trójwymiarowej struktury, zakładającej istnienie odrębnych instytucji: armii, sił bezpieczeństwa pod kontrolą Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz aparatu politycznego, tworzonego przez prezydenta i jego otoczenie²⁸⁹.

W okresie rządów G. Nasera stowarzyszenie Braci Muzułmanów przeżywało liczne kryzysy zagrażające ciągłości istnienia organizacji. Po śmierci przywódcy (1970) do władzy w Egipcie doszedł Anwar Sadat, który w 1973 r. zdecydował się zwolnić część przetrzymywanych w więzieniach członków Bractwa, co otworzyło nowy rozdział w historii stowarzyszenia i pozwoliło mu na restrukturyzację oraz nakreślenie celów na kolejne dekady. Nastąpiła zmiana w retoryce stosowanej przez ugrupowanie – w przestrzeni publicznej zaczęły pojawiać się świeckie hasła, takie jak prawo (*huquq*), wolność (*hurriyya*), rządy prawa (*siyqada al-qanun*), konstytucja (*al-dustur*) czy

²⁸⁷ J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/6915/Zdanowski-Wspolczesna.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [28.11.2021]

²⁸⁸ K. Traba, *Islam wczoraj i dziś. Radykalny islam: studium wybranych aspektów myśli polityczno-religijnej Sayyida Qutba*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/19425/islam%20wczoraj%20i%20dzis%202020.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [12.12.2021]

²⁸⁹ D. Poppi, *Playing with fire. The Muslim Brotherhood and the Egyptian Leviathan*, https://www.iai.it/sites/default/files/pioppi_2.pdf [12.12.2021]

opozycja (*al-mu'arada*). Nie zastąpiły one jednak funkcjonujących już koranicznych terminów politycznych, takich jak tyrania (*zulm*) czy niezgoda (*fitna*), a jedynie uzupełniły je²⁹⁰. Pod koniec lat 70. XX w. w Egipcie pojawiły się gazety opozycyjne, zwiastujące *zmiękczenie* panującego reżimu. Silna pozycja prezydenta poddawana była próbom osłabienia w wyniku wzrostu znaczenia innych instytucji państwowych, między innymi systemu sądownictwa²⁹¹. Nowy dyktator dostrzegł w Bractwie potencjalnego sojusznika w walce z ruchami lewicowymi, w polityce międzynarodowej natomiast sygnalizował potrzebę odejścia od współpracy z ZSRR²⁹². Reorientacja politycznego kursu i podjęcie współpracy z państwami zachodnimi spowodowały, że A. Sadat oskarżony został przez radykalne ugrupowania islamistyczne o zdradę, za co zapłacił najwyższą cenę – w 1981 r. został zastrzelony przez członków Egipskiego Dżihadu²⁹³. Za zamach na prezydenta państwa odpowiedzialni byli trzej żołnierze motywowani fundamentalistycznymi ideałami. Akt ten miał charakter terrorystyczny. Jego celem nie było przechwycenie władzy w państwie. Po śmierci A. Sadata egipskie instytucje po raz kolejny okazały się wystarczająco silne, aby dokonać efektywnej sukcesji. Wybory plebiscytowe odbyły się już tydzień po zamachu. Jedyny kandydat – Hosni Mubarak – zdobył w nich 98,4% głosów. Nowy przywódca był oficerem egipskiej armii, a także członkiem ugrupowania Wolnych Oficerów, czym nie różnił się od swoich poprzedników. Posiadał jednak inną immanentną cechę – nie wykazywał zdolności charyzmatycznych²⁹⁴.

Autorytet władzy – zwłaszcza wśród zwykłych Egipcjan oraz członków organizacji politycznych, a w pierwszej kolejności fundamentalistycznych – uległ istotnej korozji jeszcze za kadencji A. Sadata. Prezydent ten wykonał bezprecedensowy krok w polityce państwa – zdecydował się zawrzeć porozumienie pokojowe z odwiecznym

²⁹⁰ R. Meijer, *The Muslim Brotherhood and the political: an exercise in ambiguity*, https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20120000_14_meijer_muslim_brotherhood_in_europe.pdf [18.12.2021]

²⁹¹ A. Hamzawy, N. Brown, *The Egyptian Muslim Brotherhood: Islamist Participation in a Closing Political Environment*, https://carneгиеendowment.org/files/muslim_bros_participation.pdf [18.12.2021]

²⁹² B. Wróblewski, *Fundamentalizm muzułmański na przykładzie działalności Braci Muzułmanów w Egipcie i Jordanii*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Polityka_i_Spoleczenstwo/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6-s113-122/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6-s113-122.pdf [19.12.2021]

²⁹³ W. Ostant, <<Egipskie ciemności...>> *Od autorytaryzmu do autorytaryzmu*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_pp_2014_19_1_15/c/5431-5523.pdf [19.12.2021]

²⁹⁴ Ł. Fyderek, *Autorytarne systemy polityczne świata arabskiego. Adaptacja i inercja w przededniu Arabskiej Wiosny*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 116.

rywalem świata arabskiego – Izraelem. W trakcie rokowań w Camp David w rezydencji prezydenta Stanów Zjednoczonych Jimmy’ego Cartera (1978) uzgodniono szczegóły przyszłego zawieszenia broni. W preambule traktatu pokojowego wskazano powody, dla których zdecydowano się zawrzeć porozumienie: *po czterech wojnach w ciągu trzydziestu lat, pomimo intensywnych ludzkich starań, będący kolebką cywilizacji oraz miejscem narodzin trzech wielkich religii Bliski Wschód wciąż nie cieszy się błogosławionym pokojem. Mieszkańcy Bliskiego Wschodu tęsknią za nim, ale też za tym, by bogactwo zasobów ludzkich i naturalnych w regionie zacząć wykorzystywać jedynie jako wyścig do pokoju, co może uczynić to terytorium modelowym przykładem koegzystencji i współpracy pośród narodów*²⁹⁵. Traktat zawarty w Camp David miał nie tylko wprowadzać normalizację stosunków pomiędzy Egiptem i Izraelem, ale też zobligować obydwie państwa do zawarcia traktatów pokojowych z państwami sąsiadującymi – Jordanią, Syrią i Libanem oraz do uregulowania kwestii palestyńskiej²⁹⁶.

Śmierć A. Sadata i pojawienie się nowego przywódcy zapoczątkowało nowe rozdanie w relacjach na linii władza – suweren i określiło też nowy ład w kwestii funkcjonowania rozmaitych ugrupowań i organizacji. Stowarzyszenie Braci Muzułmanów postanowiło oprzeć strategię swojego funkcjonowania na dwóch filarach: działalności oświatowej oraz tworzeniu partii działających pod jego egidą. Ów dualistyczny kierunek przyniósł tylko połowiczne korzyści. Realizacja celów w ramach oświaty, połączona z zaangażowaniem w rozmaite akcje dobroczynne, spotykała się z aprobatą ze strony władz, podczas gry rejestracja nowych partii napotykała weto ze względu na statutowe próby odwoływania się do religii (na taki kształt programowy nie zezwalało egipskie prawo). W odpowiedzi na obowiązujące restrykcje Bracia Muzułmanie nawiązali współpracę z działającymi już legalnie partiami, czego efektem było zdobycie – z ugrupowaniem Nowy Wafd w 1984 r. – 58 miejsc w parlamencie liczącym 448 reprezentantów. 3 lata później alians z *Hizb al-Ahrar* (Partia Wolności) oraz *Hizb al-Amal* (Partia Pracy) pozwolił na wywalczenie 60 miejsc i zbudowanie Bloku Islamistycznego (*At-Tahaluf al-Islami*), najliczniejszego ugrupowania opozycyjnego

²⁹⁵ Zob. *Israel and Egypt. Framework for peace in the Middle East agreed at Camp David (with annex). Signed at Washington on 17 September 1978,*

<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201138/volume-1138-I-17853-English.pdf>
[19.12.2021]

²⁹⁶ *Ibidem.*

w parlamencie, z czego aż 38 miejsc zajęli członkowie Bractwa²⁹⁷. Budowanie pozycji stowarzyszenia toczyło się jednak nie tylko w obrębie państwa, lecz również i poza jego granicami. Utworzenie Federacji Muzułmańskich Organizacji w Europie w 1989 r. z inicjatywy Braci Muzułmanów pozwoliło skupić 19 podmiotów, dotychczas funkcjonujących niezależnie w rolach organizacji pozarządowych²⁹⁸. W latach 90. XX w. Bracia Muzułmanie zainaugurowali działalność swojego biura w Londynie²⁹⁹. Areną największych starań Bractwa o odzyskanie dawnej świetności mimo wszystko pozostawał Egipt. W 1992 r. położone nad Nilem państwo nawiedzone zostało przez trzęsienie ziemi. W ocenie niektórych zachodnioeuropejskich ekspertów kluczową rolę w przeciwdziałaniu jego skutkom odegrała nie władza, lecz właśnie stowarzyszenie Braci Muzułmanów³⁰⁰, a także organizacje charytatywne³⁰¹.

W okresie rządów H. Mubaraka w szeregach Bractwa Muzułmańskiego znajdowali się nie tylko zwykli Egipcjanie, ale również przedsiębiorcy, a nawet biznesmeni. Organizacja unikała krytyki liberalizacji rynku, piętnowała jednak akty korupcji oraz populizmu, starała się także przeciwdziałać pauperyzacji społeczeństwa. Reżim H. Mubaraka przyjął elastyczną taktykę w kontaktach z firmami nadzorowanymi przez Braci. Pozwalał funkcjonować im na umiarkowanym poziomie, lecz w przypadku niespodziewanego sukcesu – groziło im zamknięcie oraz proces sądowy za współpracę z Bractwem – ówczesnie podmiotem zdelegalizowanym. Na początku XXI w. gospodarka Egiptu znalazła się w głębokim kryzysie, związanym z malejącymi

²⁹⁷ J. Zdanowski, *Rola Bractwa Muzułmańskiego i islamizmu w polityce Egiptu i Bliskiego Wschodu* [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Daniecki, S. Sułowski, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2011, s. 238-239.

²⁹⁸ K. Jędrzejczak-Kuliniak, *Da'wa – obowiązek religijny czy narzędzie w rękach fundamentalistów? Misyjne radykalne ugrupowania muzułmańskie*, <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/94564/edition/89162/content?&meta-lang=pl> [30.05.2023]

²⁹⁹ M. Samojedny, *The Muslim Brotherhood in Syria and its role in Syria's current situation*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_teka_2017_12_1_97/c/7848-5606.pdf [19.12.2021]

³⁰⁰ R. Chymkowski, *Arabskie Przebudzenie, modernizacja i postkolonializm*, https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/5._roman_chymkowski_-_arabskie_przebudzenie_-_modrnizacja_i_postkolonializm.pdf [19.12.2021]

³⁰¹ Podczas gdy oficjalne narodowe oddziały ratunkowe powoli się mobilizowały, krajowe i zagraniczne organizacje charytatywne oraz syndykaty egipskich lekarzy i inżynierów oddelegowały personel ratunkowy do epicentrum zniszczeń w jednej z dzielnic. Ratownicy zostali zablokowani kordonem policji. Wkrótce wydano rozkaz wojskowy, zakazujący udzielania niezależnej pomocy humanitarnej. Narzucał on, aby wszystkie lokalne i międzynarodowe darowizny były przekazywane na rzecz egipskiego Czerwonego Półksiężycy (któremu przewodniczyła Suzanne Mubarak, żona prezydenta), nadzorowanego przez Ministerstwo Spraw Społecznych. Dekret przewidywał siedem lat więzienia dla każdego, kto został przyłapany na zbieraniu funduszy krajowych lub zagranicznych bez pozwolenia. Zob. S. Carapico, *Political aid and Arab activism. Democracy promotion, justice, and representation*, wyd. Cambridge University Press, Nowy Jork 2014, s. 157-158.

przychodami ze sprzedaży ropy naftowej i gazu ziemnego. Spadek wpływów spowodował złagodzenie obostrzeń dla osób powiązanych z Bractwem Muzułmańskim, a prowadzących swoje firmy. Nastąpił proces absorpcji elit finansowych przez elity polityczne, w rezultacie zaś biznes – również na szczeblu organizacji funkcjonowania państwa – zaczął w Egipcie odgrywać istotniejszą rolę niż przedtem³⁰². Wybory parlamentarne angażowały wiele frakcji politycznych, lecz zawsze prowadziły do miażdżącego zwycięstwa Partii Narodowo-Demokratycznej, z którą związany był prezydent i jego reżim. Zmiany dokonywane w konstytucji pozwalały H. Mubarakowi na wydłużanie swojej kadencji, a reformy mające zwiększyć rolę społeczeństwa w polityce posiadały na tyle zawile rozwiązania, że w praktyce stawały się bezużyteczne³⁰³. W 2008 r. Heba Raouf Ezzat, profesor Uniwersytetu Kairskiego i wybitny myśliciel islamski, zasugerował, aby cały blok parlamentarny Bractwa podał się do dymisji, ponieważ nie może on skutecznie funkcjonować w autorytarnym systemie politycznym, w którym partia rządząca nie chce oddać władzy. H. Ezzat pisał, że obecność przedstawicieli Bractwa w parlamencie była bardziej korzystna dla reżimu niż dla narodu³⁰⁴. Pomimo wielu niekorzystnych zjawisk w sferze politycznej, społecznej i gospodarczej Egiptu, reżim H. Mubaraka zdołał utrzymać niezwykłą stabilizację przez okres 30 lat³⁰⁵. Dopiero Arabska Rewolucja spowodowała upadek dyktatora, wówczas władzę w państwie przejęło ugrupowanie Braci Muzułmanów z partią al Nour na czele³⁰⁶, spełniając swoje odwieczne marzenie o sile i wielkości oraz ugruntowując dychotomię społeczno-polityczną, leżącą u jego programowych podstaw.

2.2. Ideologiczna negacja Zachodu w etosie Al-Kaidy

U progu XXI w. w środowiskach eksperckich terroryzm postrzegany był jako jedno z możliwych zagrożeń we współczesnym świecie (również w kontekście pokoju na Bliskim Wschodzie). Mimo wszystko forma, przebieg i skala ataku dokonanego w Stanach Zjednoczonych zszokowała opinię publiczną na wszystkich kontynentach.

³⁰² W. Gamal, *Lost capital: the Egyptian Muslim Brotherhood's neoliberal transformation*, https://carnegieendowment.org/files/2-1-19_Gamal_Muslim_Brotherhood.pdf [27.12.2021]

³⁰³ D. Kalyoncu, *Frm Gamal Abdel Nasser to Abdulfettah el Sisi; the historical evolution of Muslim Brotherhood and Democracy in Egypt*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/264828> [29.12.2021]

³⁰⁴ S. Shehata, *Political <<da'wa>>: understanding the Muslim Brotherhood's participation in semi-authoritarian elections* [w:] *Islamist politics in the Middle East*, ed. S. Shehata, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2012, s. 124.

³⁰⁵ M. Paciello, *Egypt: changes and challenges of political transition*, http://aei.pitt.edu/59189/1/MEDPRO_TR_No_4_Paciello_on_Egypt.pdf [1.01.2022]

³⁰⁶ K. Michalczyk, *Aktywność dżihadystów po Arabskiej Wiosnie*, <https://przeglad.org/wp-content/uploads/2021/10/XXXVII-07-Michalczyk.pdf> [1.01.2022]

11 września 2001 r. doszło do największego w dziejach ataku terrorystycznego, zamachu na World Trade Center oraz Pentagon w Stanach Zjednoczonych³⁰⁷. Grupa 19 terrorystów narodowości arabskiej, uzbrojona w plastikowe noże służące do cięcia papieru, wprowadziła cztery samoloty pasażerskie w celu zrealizowania ataku. W ciągu godziny, w wyniku zaplanowanych katastrof lotniczych, zginęło niespełna 3000 osób. Budynki, które zostały zniszczone, dotychczas pełniły funkcję symbolu zarówno Nowego Jorku i Ameryki, jak i całego świata zachodniego³⁰⁸.

Niektórzy analitycy terroryzmu zwracali uwagę na niebezpieczeństwa wynikające z ekstremistycznych działań radykalnych ugrupowań islamskich, jednakże potencjalny atak na terytorium światowego hegemonu wydawał im się mało prawdopodobny. Zakładano, że agresja może mieć wprawdzie miejsce, lecz poza granicami państwa. Zarówno administracja ówczesnego prezydenta George'a W. Busha, jak i samo społeczeństwo amerykańskie, nie byli przygotowani na atak ze strony obywateli państw uznawanych za sojuszników Stanów Zjednoczonych w obrębie regionu Bliskiego Wschodu (Arabia Saudyjska, Egipt)³⁰⁹. Spóźniona reakcja amerykańskich władz nastąpiła dopiero po atakach na *dwie wieże*. Prezydent G. W. Bush ogłosił *globalną wojnę z terrorem*, w ramach której nadano służbom daleko idące kompetencje przeprowadzania inwigilacji na dotychczas niespotykaną skalę, dokonywania porwań (nazywanych *extraordinary renditions*), a nawet przetrzymywania oraz *torturowania* osób podejrzewanych o związki z terroryzmem³¹⁰. Większość regulacji prawnych, dotyczących przeciwdziałaniu terroryzmowi, zawarto w dokumencie o nazwie *USA PATRIOT Act* z 26 października 2001 r.³¹¹. Zastrzelenie Osamy bin Ladena, twórcy organizacji terrorystycznej o nazwie Al-Kaida (z języka arabskiego *baza*), a zarazem

³⁰⁷ T. Wałek, *Pojęcie, geneza i klasyfikacja zjawisk terrorystycznych*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/14988/> [1.01.2022]

³⁰⁸ A. Jasiński, *Koncepcja <<niewidzialnego bezpieczeństwa>> stosowana w zabezpieczeniu antyterrorystycznym amerykańskich miast metropolitalnych*, <https://abw.gov.pl/download.php?s=18&id=pdf> [2.01.2022]

³⁰⁹ Znacznie lepszymi zdolnościami antycypacyjnymi wykazywali się amerykańscy twórcy – pisarz Tom Clancy (autor między innymi *Długu honorowego* – powieści, w której samolot pasażerski uderza w budynek Kongresu), czy też hollywoodzcy scenarzyści, tacy jak Lawrence Right czy Edward Zwick, dostrzegający radykalizację sunnickiego ekstremizmu. Zob. R. Machnikowski, *Zaskakująca zmiana. Transformacje zagrożeń dla bezpieczeństwa i ich percepcji*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_11523/c/zaskakujaca-zmiana-transformacje-zagrozen-dla-bezpieczenstwa-i-ich-percepcji.pdf 11523 [5.06.2022]

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ M. Szymańska, *Eksplzja terroryzmu w USA a przekształcenia w amerykańskich służbach specjalnych po 11 września 2001 r.*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-bf591094-7336-40e1-86e0-afc6bb9ad933> [30.09.2023]

osoby w największej mierze odpowiedzialnej za atak z 11 września 2001 r., udało się amerykańskim służbom jednak dopiero 10 lat później³¹².

Powstania Al-Kaidy nie można oddzielić od sowieckiej inwazji na Afganistan w 1979 r.³¹³. Tło historyczne wyjaśnia szerszy kontekst narodzin ugrupowania. W latach 70. XX w. w Afganistanie nastąpiła zmiana ustroju politycznego z monarchii na republikę, a także zaistnienie szeregu reform społecznych i ekonomicznych, dokonywanych przez władze w Kabulu³¹⁴. Niektóre z dokonanych przemian miały charakter radykalny – prezydent Muhammad Daud doprowadził do uchwalenia konstytucji, która wprowadziła system jednopartyjny, likwidując dotychczas funkcjonujące partie. Po obaleniu M. Dauda do władzy doszła Rada Rewolucyjna Demokratycznej Republiki Afganistanu, uzyskawszy pełne poparcie ze strony Związku Radzieckiego. Współpraca Afganistanu z ZSRR została przypieczętowana porozumieniem o wzajemnej współpracy i przyjaźni. Nowe władze zdecydowały się na wprowadzenie szeregu innowacji w funkcjonowaniu państwa – zrównano prawa kobiet i mężczyzn, podjęto walkę z analfabetyzmem, wprowadzono politykę laicyzacji. Ze szczególnym echem spotkała się jednak reforma rolna, która obalała dotychczasowy ład oparty na rodowo-plemiennych tradycjach. Z inicjatywy fundamentalistów utworzono zbrojne grupy antyrządowe. Z biegiem czasu rebelianci stali się dominującą siłą w państwie, opanowując kolejne jego terytoria. Rosnąca destabilizacja Afganistanu doprowadziła ostatecznie do sowieckiej interwencji i wojskowego wsparcia³¹⁵. Wkrótce Afganistan stał się areną zimnowojennej rywalizacji pomiędzy Związkiem Radzieckim a Stanami Zjednoczonymi. W 1981 r. prezydentem USA został Ronald Reagan. Uważał on, że Afganistan powinien stać się radzieckim Wietnamem. Administracja R. Reagana podjęła decyzję o udzieleniu wsparcia afgańskim partyzantom. Zdecydowano dostarczać im między innymi broń, amunicję, żywność oraz leki. Antyrządowi bojownicy uzyskiwali zdjęcia satelitarne oraz urządzenia łączności. Amerykanie oferowali również

³¹² M. Huczko, *Bin Laden, El-Zarkawi, Al-Bahdadi – kryzysy, do których mogłoby nie dojść...*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-b9848124-b8e3-4af0-975b-73a11768f48e> [2.01.2022]

³¹³ A. Gomes, M. Mikhael, *Terror or terrorism? Al-Qaeda and the Islamic State in comparative perspective*, <https://www.scielo.br/j/bpsr/a/4KtdTxmZGczgWKJH4qMfNBN/?format=pdf&lang=en> [2.01.2022]

³¹⁴ A. Kosowski, *Interwencja ZSRR w Afganistanie*, <http://dlibra.bg.ajd.czyst.pl:8080/Content/2722/83.pdf> [2.01.2022]

³¹⁵ J. Kajetanowicz, *Skutki społeczno-polityczne interwencji ZSRR w Afganistanie*, <http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-article-BPW6-0029-0031> [30.05.2023]

pomoc w kwestii szkolenia Afgańczyków, a także rekrutacji ochotników z innych państw islamskich³¹⁶.

Al-Kaida została utworzona z inicjatywy Osamy bin Ladena w 1988 r. pod koniec wojny w Afganistanie. Jej prawozorem była organizacja o nazwie Maktab al-Khidamat, skupiająca w swoich szeregach tysiące bojowników, przybyłych do Afganistanu w celu przeciwdziałania radzieckiej inwazji. Al-Kaida według zamierzeń miała wykraczać poza obszar państwa i utworzyć reżim o skali globalnej, narzucając innym podmiotom prawo islamu. W stadium początkowym ekspansja miała dotyczyć państw islamskich – Arabii Saudyjskiej, Egiptu, Indonezji czy Pakistanu³¹⁷. Rolę zasadniczą w kwestii mobilizowania wojowników odegrał sunnicki uczonec, Abd Allah Azzam. Jego kazania oraz orędownictwo dżihadu w obronie afgańskich muzułmanów prześladowanych przez Sowieców dotarły do publiczności na całym świecie poprzez wykorzystanie różnych środków przekazu – audycji radiowych, artykułów w czasopiśmie, ulotek. A. Azzam nie tylko nawoływał muzułmanów do dżihadu (notabene w jego mniemaniu będącego obowiązkiem każdego wyznawcy islamu), lecz zabiegał również o pozyskiwanie funduszy, które miały służyć jego realizacji. Stał się również jednym z mentorów O. bin Ladena³¹⁸. Dzięki prężnym działaniom Al-Kaida stosunkowo szybko uzyskała status zinternacjonalizowanej organizacji, wykorzystującej podobny *modus operandi* do innych ugrupowań tego typu, funkcjonujących w obronie ummy³¹⁹. Po atakach z 11 września 2001 r. część fundamentalistów posiadająca konotacje z Al-Kaidą rozprzeczła się na obszarze Bliskiego Wschodu oraz w Afryce Północnej (istnienie licznych komórek Al-Kaidy odnotowuje się między innymi w Iraku, Syrii, czy też w państwach Maghrebu)³²⁰. Jak słusznie zauważyła jedna z badaczek, rozproszenie to oraz rozbitcie jądra Al-Kaidy w postaci wyeliminowania jej głównych liderów paradoksalnie zadziałało na korzyść

³¹⁶ P. Markowicz, *Afganistan w polityce zagranicznej prezydenta USA Ronalda Reagana w latach 1981-1989*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-4382d3c6-042a-4385-b10e-974e96078227/c/Markowicz.pdf> [8.01.2022]

³¹⁷ K. Wardin, *Al Kaida. Internacjonalizacja terroryzmu samobójczego*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_34862_rbm_2007_13 [8.01.2022]

³¹⁸ C. Witts, *Three versions of Al Qaeda*, https://www.fpri.org/docs/watts_-_HI_-_al_Qaeda.pdf [8.01.2022]

³¹⁹ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, M. Trzpił, *Działania, strategiczne cele i nowe trendy Al-Kaidy*, https://www.bbn.gov.pl/download/1/1922/910_dzialania_strategiczne_cele_alkaidy.pdf [8.01.2022]

³²⁰ C. Thomas, *Al Qaeda and U.S. Policy: Middle East and Africa*, <https://sgp.fas.org/crs/mideast/R43756.pdf> [8.01.2022]

ideologii radykalnego islamu. Walki z *najeźdźcą i okupantem* przeniosły się w inne części świata, co zaczęło sprzyjać ekspansji dżihadu i rekrutacji nowych bojowników³²¹.

Wykreowany przez Osamę bin Ladena ruch dżihadystyczny należy postrzegać jako ugrupowanie nawołujące do walki narodowo-wyzwoleńczej, w której główną rolę odgrywają islamscy ekstremiści, a politycznym celem jest przywrócenie, a następnie umocnienie pozycji dominującej na świecie. Nadwornym aspektem ideologicznym Al-Kaidy pozostaje polaryzacja świata, związana z wytyczeniem swoistej linii demarkacyjnej pomiędzy Zachodem i jego dziedzictwem kulturowym a światem islamu i zjednoczonymi w jego ramach fundamentalistami różnych proveniencji. Al-Kaida oraz współpracujące z nią siatki terrorystyczne przypominają państwa ponadnarodowe, a nawet federacje, zjednoczone ideą islamu. Analiza struktury organizacyjnej ruchu wskazuje na podobieństwa do rządu lub korporacji, z wyraźnie zarysowaną hierarchią oraz obszarami odpowiedzialności członków³²².

Szczególnie frapującym jest aspekt pozyskiwania funduszy przez Al-Kaidę. Jak wynika z artykułu 2. uchwalonej 9 grudnia 1999 r. Międzynarodowej Konwencji o zwalczaniu finansowania terroryzmu, finansującym terroryzm jest ten, kto *jakimikolwiek środkami, bezpośrednio lub pośrednio, bezprawnie i umyślnie, udostępnia lub gromadzi fundusze z zamiarem ich wykorzystania, lub też mając świadomość, że zostaną one wykorzystane w całości lub w części do dokonania wszelkich czynów podlegających pod definicję terroryzmu*³²³. W przypadku Al-Kaidy jednym z głównych jej donatorów był sam O. bin Laden, który znaczną fortunę odziedziczył po swoim ojcu. (w latach 70. XX w. wspólnie prowadzili jedną z najbardziej dochodowych firm budowlanych na Bliskim Wschodzie, która nawiązywała współpracę z wielkimi koncernami, takimi jak Audi, Porsche czy Volkswagen). Szacuje się, że O. bin Laden uzyskał w spadku od 50 do 80 milionów dolarów, a kolejne 50 milionów ulokował w spółkach. Część środków przywódca zainwestował w Sudanie, budując bazę szkoleniową, kwaterę główną czy też farmę w prowincji Gezira. Al-Kaida mogła liczyć również na wsparcie zewnętrzne od bogatych muzułmanów wykorzystujących tak zwany

³²¹ M. Adamczuk, *Ewolucja strategii i metod działania islamskich ugrupowań terrorystycznych i ich wpływ na bezpieczeństwo Polski*, https://www.bbn.gov.pl/download/1/8613/199223_Magdalena_Adamczuk.pdf [8.01.2022]

³²² A. Fik, *Islamskie organizacje terrorystyczne na przykładzie Al-Kaidy i Państwa Islamskiego*, https://ch.ahe.lodz.pl/sites/default/files/fik_ch_13.pdf [9.01.2022]

³²³ L. Lisiecki, *Źródła finansowania Al-Kaidy*, <http://sbn.wat.edu.pl/pdf-129808-56678?filename=FINANCING%20SOURCES.pdf> [8.02.2022]

system *hawala*. Niezwykle szczodrym darczyńcą okazał się między innymi zarządzający National Commercial Bank Khalid bin Mahfouz, który organizacjom charytatywnym (faktycznie wspomagającym Al-Kaidę) przekazał kwotę 100 milionów dolarów. Meczety zlokalizowane w Arabii Saudyjskiej oraz innych państwach Półwyspu Arabskiego – te bardziej radykalne – prowadziły zbiórki funduszy (był to tak zwany *zakat*). Inną formą finansowania Al-Kaidy była przestępczość zorganizowana. W Afganistanie po 2000 r. wzmożono uprawę maku opiumowego, z którego produkuje się między innymi heroinę³²⁴.

Próba unicestwienia Al-Kaidy przez Stany Zjednoczone lub – szerzej – wyeliminowania zjawiska terroryzmu, nosi znamiona *wojny asymetrycznej*. Termin ten pojawił się w latach 90. XX w. podczas jednej z dyskusji prowadzonej w USA na temat rozwoju militariów w kontekście przeciwdziałania aktom terroryzmu. Wojna asymetryczna to forma konfliktu zbrojnego, w którym państwo konfrontuje się z wrogiem, którego organizacja, cele oraz metody i środki przez niego stosowane nie mieszczą się w klasycznym pojęciu wojny. Cechą osobliwą takiej rywalizacji jest brak bezpośredniego starcia z wojskami oponenta. Stroną wojny asymetrycznej nie musi być państwo³²⁵. Asymetria też niekoniecznie związana jest ze zróżnicowaniem potencjałów militarnych zwaśnionych stron (w takim przypadku należałoby mówić o konfliktach nieproporcjonalnych). Ma ona związek z sytuacją, gdy rywalizujący gracze posiadają odmienny status prawno-międzynarodowy (na przykład jeden z nich nie jest podmiotem prawa międzynarodowego) lub, jak zauważa jeden z naukowców, za nadrzędne zaczyna się postrzegać dotychczas podrzędne formy stosowania przemocy, takie jak wojna partyzancka czy terroryzm. Strategia partyzancka przybiera zwykle formę defensywną, a terrorystyczna – ofensywną³²⁶. Czynnikiem podlegającym odrębnej analizie jest sposób wykorzystania podstawowych zasobów militarnych, a także efektywność owego działania, mając na względzie znaczącą ograniczoność technologiczną³²⁷.

³²⁴ *Ibidem*.

³²⁵ K. Korzeniewski, K. Skórczewski, P. Dziegielewska, *Akty terrorystyczne w Iraku i Afganistanie jako element wojny asymetrycznej*, <https://medycynatropikalna.pl/media/publications/46.pdf> [8.01.2022]

³²⁶ A. Wejksznar, *Wojny XXI wieku. Istota współczesnych konfliktów asymetrycznych*, <http://studiastategiczne.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2010/10/119-128.pdf> [8.01.2022]

³²⁷ Z. Petener, *Asymmetric warfare – not every war has to end?* http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.doi-10_35467_sdq_105400/c/sdq-pdf-105400-36116.pdf [8.01.2022]

Jak zauważono powyżej, podstawowe środki zastraszenia wystarczyły członkom Al-Kaidy, by na początku XXI w. uprowadzić cztery samoloty pasażerskie i wykonać najbardziej spektakularny w historii świata zamach terrorystyczny. Z równą pieczołowitością przedstawiciele tego ugrupowania wykorzystują środki masowego przekazu, by rekrutować swoich pobratymców oraz krzewić idee radykalnego islamu. Przykładem nowoczesnego sposobu pozyskiwania osób jest animowana produkcja sunnickiej organizacji, która miała dotrzeć do osób najmłodszych, a zarazem zachęcić ich do wybrania dżihadu jako idei przewodniej swojego życia. Specjaliści z think tanku Quillam stwierdzili jednogłośnie, że ów krótki anonimowy film posiadał wiele wspólnego z produkcjami Disney'a, z tą różnicą, że odnosił się do Boga, Mahometa oraz istoty świętych wojen, wymierzonych w moralnie zepsute zachodnie społeczeństwo. Model funkcjonowania współczesnych mediów na świecie, opierający się na podążaniu za sensacją, również sprzyjał działaniom Al-Kaidy. Nośność informacji na temat brutalnych ataków wpływała na wzrost popularności ugrupowania oraz wzmagała psychologiczne oddziaływanie na rzesze ludzi poprzez wywołanie efektu niepokoju, a nawet strachu. Środki masowego przekazu niekiedy jednak pomijają znaczenie merytoryczne działań podejmowanych przez dżihadystów, skupiając się na samych aktach terroru, bez podjęcia próby odpowiedzi na pytanie, jakimi motywami kierowali się w danym momencie bojownicy. W rezultacie terroryści zabiegają o to, aby uzyskać jak najwięcej czasu antenowego i przemycić do świadomości społecznej swój przekaz³²⁸. Działalność mediów często skupia się na ukazaniu cierpienia ofiar i ich bezbronności w obliczu terroryzmu. Jak wykazują badania, aż 70% ofiar ataków terrorystycznych stanowią przypadkowi cywile, podczas gdy politycy i wojskowi to zaledwie 10% wszystkich ofiar. Wielu ekspertów zauważa, że celem nadrzędnym działań organizacji terrorystycznych nie jest popełnienie przestępstwa, lecz wywarcie nacisku na władzę lub opinię publiczną³²⁹.

Al-Kaida, podobnie jak wiele innych ugrupowań o tożsamym charakterze, posiadała szereg ograniczeń, determinujących konieczność dokonania przeobrażeń w jej strukturalno-programowych ramach. W ocenie jednej z badaczek były to: brak państwowości, silna pozycja lidera, którego następcę trudno jest wyłonić, uzależnienie

³²⁸ A. Juszczak, *Wpływ Państwa Islamskiego na poziom zagrożenia terrorystycznego w Europie*, http://security-economy-law.pl/wp-content/uploads/2018/04/SEL_17_126-138.pdf [8.01.2022]

³²⁹ J. Fiszer, *Terroryzm jako zagrożenie dla bezpieczeństwa euroatlantyckiego i nowego ładu międzynarodowego*, https://isppan.waw.pl/wp-content/uploads/2017/03/jozef_m_fiszer_art1.pdf [8.01.2022]

od źródeł finansowania – zwykle podmiotów zewnętrznych, anarchiczność, związana z nieumiejętnością dostosowania się do przeobrażeń w XXI w., a także utrata autorytetu wśród własnych członków, powiązana z nieefektywnością działań organizacji. Ten koszyk barier i utrudnień determinuje konieczność dokonania reform w obrębie organizacji, lecz by mogły się one ziścić, musi wystąpić szereg tak zwanych czynników mutagennych. Są to: możliwość utworzenia państwa, rozwój technologii, umożliwiający efektywną rekrutację nowych członków (w tym swobodny dostęp do Internetu i platform społecznościowych), warunki do organizacji szkoleń terrorystów, minorowe nastroje wśród grup muzułmańskich w państwach Europy, umiejętność motywowania potencjalnych samobójców, wykorzystanie kobiet w roli rekrutek, bojowniczek i terrorystek, a także dostęp do nowych źródeł finansowania³³⁰.

Śmierć O. Bin Ladena w 2011 r. spowodowała istotne zachwianie funkcjonowania Al-Kaidy. W II dekadzie XX w. organizacja nie zdołała powtórzyć żadnego ze spektakularnych zamachów przeprowadzonych w latach 1998-2005. Silne działania antyterrorystyczne, realizowane na obszarach Afganistanu i Pakistanu i wymierzone w Al-Kaidę, spowodowały spadek znaczenia organizacji³³¹, lecz nie jej upadek. Walka z zachodnią ideologią stanowiła niejedyne wyzwanie i zagrożenie w warunkach fluktuującego się bliskowschodniego układu sił. W ocenie Jean-Pierre'a Filiu Al-Kaida toczyła ponadto spór z Bractwem Muzułmańskim, u podstawie którego leżały dwie różne koncepcje dżihadu oraz jego założeń. Podczas gdy organizacja odpowiedzialna za zamachy w USA projektowała program o wymiarze globalnym (oparty na idei *wyzwolenia od rządów nieislamskich*), a którego nadrzędną wartością pozostawało postrzeganie dżihadu przez muzułmanina jako indywidualny obowiązek, Bractwo obierało taktykę związaną po części z działalnością misyjną, stroniąc od rewolucji³³². Wbrew powyższemu, istniała również konotacja pomiędzy tymi dwiema formacjami i miała ona charakter personalny. Część członków Bractwa na przestrzeni lat opuszczała

³³⁰ M. Wysocka, *Definicja mutacji i ewolucji terroryzmu islamskiego w XXI w.*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-b7164d11-cd76-4e2c-9889-161ebb28cdc1> [21.01.2022]

³³¹ W. Rosenau, A. Powell, *Al-Qaeda core: a case study*, https://www.cna.org/cna_files/pdf/DIM-2017-U-016117-2Rev.pdf [21.01.2022]

³³² J. Filliu, *The Brotherhood versus Al-Qaida: the moment of truth?* <https://sciencespo.hal.science/hal-03460052/document> [21.10.2023]

jego w poszukiwaniu ugrupowań bardziej bojowych. Wchodzili oni w skład między innymi wspomnianego Egipskiego Dżihadu, jak również Al-Kaidy³³³.

Rok 2014 przyniósł powstanie nowego systemu społeczno-politycznego o nazwie Państwo Islamskie (Ad-Dawla al-Islamijja), znanego również jako ISIS (Islamic State of Iraq and Sham)³³⁴. Powołanie do życia samozwańczego kalifatu otworzyło nowy rozdział w historii terroryzmów, usuwając nieco w cień działalność Al-Kaidy, przez wielu obserwatorów postrzeganej dotychczas jako największego antagonistę Zachodu.

2.3. Dżihad – święta wojna Państwa Islamskiego

Korzenie Państwa Islamskiego sięgają końcówki lat 90. XX w. Jego podwaliny stanowiła utworzona w 1999 r. na obszarach Iraku organizacja o nazwie Stowarzyszenie Monoteizmu i Dżihadu (Dżama'at at-Tauhid wa-il-Dżihad). Jej protoplastą był Abu Musab az-Zarkawi. Nowe ugrupowanie za główny cel postawiło sobie zwalczanie wszystkich tych, którzy sprzeciwiali się implementacji islamu w państwie jako źródła prawa i obyczajów. W kolejnych latach w obrębie stowarzyszenia dochodziło do licznych zmian strukturalnych. W czerwcu 2006 r. A. az-Zarkawi poniósł śmierć w akcji bojowej. Wkrótce organizacja połączyła się z innymi ugrupowaniami sunnickimi, przyjmując nazwę Państwo Islamskie w Iraku (Daula al-Islamijja fi al-Irak). W 2013 r. przywódcą siatki terrorystów został Abu Bakr al-Baghdadi, pod którego przewodnictwem organizacja zaczęła promować się jako Państwo Islamskie w Iraku i Lewancie (Daula al-Islamijja fi al-Irak wa-sz-Szam) lub Wielkiej Syrii. Skrócona wersja nazwy – wspomniane Państwo Islamskie – zaczęła obowiązywać od 29 czerwca 2014 r., w dniu proklamacji kalifatu³³⁵.

Pojawienie się ISIS na nowo zrodziło pytanie o znaczenie pejoratywnie postrzeganego przez społeczność Zachodu pojęcia dżihadu. Jak zauważa J. Danecki, *uproszczenie polegające na utożsamianiu islamu z dżihadem jest nie tylko niedopuszczalne, ale i niebezpieczne. Co więcej, utożsamia się dżihad z pojęciem świętej wojny, które pojawiło się w Europie w okresie wypraw krzyżowych i które odnosiło się*

³³³ B. Rubin, *Understanding the Muslim Brotherhood*, https://www.files.ethz.ch/isn/170260/1708.201206.rubin_.muslim-brotherhood.pdf [21.10.2023]

³³⁴ K. Izak, A. Wejkszner, *Państwo Islamskie. Narodziny nowego kalifatu?* <http://www.abw.gov.pl/download/1/2359/izak2.pdf> [21.01.2022]

³³⁵ J. Zdanowski, *Państwo Islamskie w Iraku i Syrii (ISIS) a ład światowy*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-d5dc0c47-88d2-4641-b423-bad34705bb22/c/KSM_2018_03_16_Zdanowski.pdf [5.02.2022]

przede wszystkim do walki chrześcijan z niewiernymi, czyli muzułmanami. Uznano więc niesłusznie, że dżihad jest tym samym, co dla chrześcijaństwa walka za wiarę³³⁶. Jak zatem należy interpretować ów termin? Według Tahara Ben Jellouna, cenionego marokańskiego pisarza, oznacza on zmagania, wysiłki. T. Ben Jelloun pisze: *muzułmanie rozumieli go najpierw jako <<zmaganie się z sobą samym>>, <<opieranie się pokusom i złu>>. Następnie był pojmowany jako wezwanie do walki, gdy Proroka spotkały groźby i prześladowania [...] Dzisiaj to słowo nie ma już sensu, ponieważ islam rozprzestrzenił się pokojowo i nikt mu tak naprawdę nie zagraża. Ci, którzy teraz posilkują się tym słowem, opacznie je zatem pojmują i próbują zastraszyć innych ludzi*³³⁷. Wielu ekspertów zapewne nie zgodziłoby się z tak postawioną tezą – w tradycji europejskiej pojęcie dżihadu nie tylko nie straciło na znaczeniu, lecz zyskało nowe – wspomnianej przez J. Daneckiego *świętej wojny*. Dość powszechnie napotkać można rozróżnienie dżihadu na większy i mniejszy. Ma ono podstawę w dwóch hadisach z przełomu X i XI w., których autentyczność jest kwestionowana. Dżihad większy – z natury swej istotniejszy – to szereg starań podejmowanych przez muzułmanina w celu wyzbycia się wszystkiego, co grzeszne i przeciwne woli Boga. Dżihadem mniejszym określa się walkę zbrojną. Warto zwrócić uwagę na fakt powstania hasła *dżihadyzm*, rozumianego obecnie jako globalny ruch społeczny, odwołujący się do wartości islamskich i dążący do odbudowy kalifatu, w oparciu o doktrynę działań reakcyjnych i rewolucyjnych, nawołujących otwarcie do przemocy³³⁸.

Przemoc jako narzędzie służące wywieraniu nacisku, a także wywoływaniu poczucia strachu, stała się również orężem stosowanym przez reżim syryjskiego dyktatora, B. al-Asada. Skrajnie niestabilna sytuacja społeczno-polityczna w przededniu Arabskiej Wiosny doprowadziła w Syrii do wieloletniej wojny domowej, radykalizacji oraz przyczyniła się do powstania ISIS. W styczniu 2011 r. B. al-Asad w wywiadzie dla *The Wall Street Journal* przekonywał, że wybuch rewolucji na terytorium jego państwa jest bardzo mało prawdopodobny. Protesty, które pojawiały się zarówno w stolicy – Damaszku, jak i w innych miastach, takich jak Dara, Hims czy Banijas, były przez siły bezpieczeństwa brutalne i skutecznie tłumione w załączku. Według raportu organizacji Human Rights Watch tajna syryjska policja stosowała

³³⁶ J. Danecki, *Kłopoty z dżihadem* [w:] *Islam a terrorizm*, red: A. Przymies, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015.

³³⁷ T. Ben Jelloun, *Co to jest islam?* wyd. Karakter, Kraków 2018, s. 92.

³³⁸ E. Rodzeń, *Dżihad – święta wojna w islamie*, <http://m.wspia.eu/file/20282/83-RODZE%20C5%83+EL%20C5%BBBIETA.pdf> [5.02.2022]

rozliczne tortury, w tym chłostę, bicie kijami, palenie kwasem, gwałty czy rażenie prądem. Uzyskane informacje na temat metod, którymi posługiwał się reżim B. al-Asada, w ocenie Stephena Rappa (wysłannika Stanów Zjednoczonych do spraw zbrodni wojennych) stanowią *mocne dowody maszynerii okrucieństwa, z którą ostatni raz mieliśmy do czynienia w czasach nazistów*³³⁹. Dwa raporty, które pojawiły się pięć lat po wybuchu konfliktu w Syrii, oszacowały, że tylko rok 2014 doprowadził do śmierci 250 000 osób, a liczba rannych lub ciężko rannych sięgała miliona, co stanowiło 6% populacji Syrii. Oczekiwana średnia życia spadła o 27 lat, a połowa z 23 milionów mieszkańców zmuszona została do przesiedlenia lub opuszczenia terytorium państwa³⁴⁰. Konflikt, noszący wszelkie znamiona wojny domowej, cechował wysoki poziom złożoności. Syria pozostawała areną współzawodnictwa dwóch ważnych graczy – Rosji i Stanów Zjednoczonych. Swoje wpływy miała w tym państwie także Turcja, a sytuację dodatkowo komplikowało starcie izraelsko-irańskie, które miało miejsce na terytorium Syrii³⁴¹. Znacząca liczba uchodźców, szukająca schronienia w państwach ościennych (Jordanii, Libanie i Turcji), wyrażała obawę nie tylko przed reżimem B. al-Asada, ale także formułującymi się wojskami opozycji, a przede wszystkim przed zyskującymi na znaczeniu sunnickimi organizacjami terrorystycznymi (między innymi Frontem Al-Nusra). Pozycja dżihadystów uległa umocnieniu po decyzji Baracka Obamy o wycofaniu wojsk z sąsiedniego Iraku w 2011 r. Użycie broni chemicznej (prawdopodobnie sarinu) w 2013 r. przez jedną ze stron konfliktu doprowadziło do śmierci półtora tysiąca osób, w większości cywilów. Według społeczności międzynarodowej za czyn ten odpowiedzialny był prezydent Syrii, który nie przyznał się do postawionego zarzutu, odpowiedzialność za zbrodnię przenosząc na opozycję. Ogólna destabilizacja Syrii, a także pogłębiający się chaos w Iraku doprowadziły do wzrostu aktywności islamskich bojowników, którzy w irackiej prowincji Al-Anbar rozpoczęli powstanie przeciwko szyickiemu rządowi Nuriego Al-Malikiego. Grupę rebeliantów stanowili członkowie licznych organizacji – między innymi Al-Kaidy i Daesh. Zajęcie Mosulu, trzeciego miasta Iraku pod względem wielkości (z liczbą ludności wynoszącą 500 000 mieszkańców), a także przejście amerykańskiego sprzętu wojskowego wraz z kapitałem finansowym zdeponowanym w tamtejszych bankach (szacowanym na 400 milionów

³³⁹ M. Weiss, H. Hassan, *ISIS. Wewnątrz armii terroru*, wyd. Burda Książki, Warszawa 2015, s. 212-215.

³⁴⁰ N. Hashemi, *The ISIS crisis and the broken politics of the Middle East*, <https://www.bu.edu/cura/files/2016/12/hashemi-paper1.pdf> [12.02.2022]

³⁴¹ B. Balcerowicz, *Wojny w Syrii, Iraku, Afganistanie*, https://wnpism.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2020/06/07_2019.pdf [12.02.2022]

dolarów), w największym stopniu wzmocniło Daesh. Odtąd zaczęto je postrzegać jako najbardziej efektywną organizację dżihadowską na obszarze Bliskiego Wschodu. Przejęcie kontroli nad granicą z Syrią i Jordanią pozwoliło A. al-Bahdadiemu ogłosić w Wielkim Meczezie al-Nuri utworzenie islamskiego kalifatu, który terytorialnie obejmować miał okupowane przez bojowników obszary zachodniego Iraku i północno-wschodniej Syrii³⁴².

Piastowanie funkcji kalifa wiązało się z koniecznością posiadania właściwego rodowodu. Według relacji rodziny A. al-Baghdadi, przywódca tworzącego się quasi-państwa był Irakijczykiem, a przede wszystkim członkiem plemienia Kurajszytów – tego samego, z którego wywodził się Mahomet. W ocenie islamskich uczonych, odwołujących się do tradycji, uprawniało go to do sprawowania władzy. Pobożność, wnikliwe studiowanie Koranu i regularne przebywanie w meczecie spowodowały, że w okresie młodości A. al-Baghdadi uzyskał przydomek *Wierzący*. Po przenosinach do Bagdadu kontynuował dotychczasową ścieżkę rozwoju, podejmując studia islamskie³⁴³. Według reporterów wywiadu amerykańskiego od 1999 r. był członkiem Al-Kaidy. Sześć lat po wstąpieniu do organizacji został przez Amerykanów aresztowany i ulokowany w obozie Bucca, gdzie nawiązał kontakty z osobami, z którymi później utworzył Państwo Islamskie. Bucca była największym centrum zatrzymań na terytorium Iraku. Według szacunków przetrzymywano tam jednocześnie około 24 000 osób. Obóz ten stał się areną licznych szkoleń z zakresu terroryzmu, co służyło radykalizacji poglądów. Prawdopodobnie z A. al-Baghdadim przebywało w Bucce dziewięciu wysokiej rangi członków późniejszego ISIS. Przyszły kalif uzyskał wolność w 2009 r.³⁴⁴.

A. al-Baghdadi, stając na czele struktury nowego quasi-państwa, zarówno imieniem, jak i urzędem nawiązywał do pierwszego kalifa sprawiedliwego – Abu Bakra, teścia Mahometa, który objął władzę i zwierzchnictwo nad ummą po śmierci proroka. A. Bakr miał za zadanie utrzymać autorytet rodziny i oraz jej spójność, a jednocześnie prowadzić do rozwoju gminy. Według sunnitów A. Bakr stanowił wzór do naśladowania, dlatego też A. al-Baghdadi przyjął jego przydomek. W obrębie ISIS powołano do życia

³⁴² K. Bojko, *Międzynarodowa reakcja na powstanie tzw. Państwa Islamskiego*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-26f12922-b5e4-4982-8eb6-2a6d392213c8> [12.02.2022]

³⁴³ A. Zelin, *Abu Bakr al-Baghdadi: islamic state's driving force*, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-28560449> [12.02.2022]

³⁴⁴ B. Hall, *ISIS. Państwo Islamskie. Brutalne początki armii terrorystów*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa 2015, s. 37-42.

organy – zgromadzenie Szury, zrzeszające 11 starszych członków oraz pełniące funkcję doradczą, a także Radę Szariatu, złożoną z sześciu osób i odpowiedzialnej za wybór kalifa oraz sprawowanie kontroli nad funkcjonowaniem organizacji w oparciu o prawo szariatu. W Państwie Islamskim utworzono również szereg tak zwanych rad (ministerstw), w tym Radę Bezpieczeństwa i Wywiadu, mającą za zadanie ochronę życia kalifa, czy Radę Prowincji, regulującej kwestie podbitych terytoriów i ściąganie podatków – również pod groźbą śmierci. Na czele każdej z 18 prowincji stanął gubernator³⁴⁵. Pomimo istnienia powyższych organów, ISIS było organizacją wysoce scentralizowaną i zdyscyplinowaną. Ze względu na swój szeroki zasięg terytorialny, a także konieczność posiadania zastępców w obrębie sztabu decyzyjnego (na wypadek śmierci któregoś z dowódców), delegowanie uprawnień stanowiło klucz funkcjonowania Państwa Islamskiego. Sam A. al-Baghdadi miał do dyspozycji dwóch potencjalnych sukcesorów gotowych przejąć po nim władzę³⁴⁶.

W odróżnieniu od większości organizacji terrorystycznych funkcjonujących na Bliskim Wschodzie, Państwo Islamskie rozpoczęło proces tworzenia własnej armii. Działania te realizowane były od lat, a ich intensyfikacja nastąpiła po wybuchu wojny domowej w Syrii. Uzyskawszy konkretnie zdefiniowane zadania polityczne, siły zbrojne ISIS potrafiły odnosić sukcesy w walkach toczonych z dobrze uzbrojonymi, profesjonalnymi wojskami irackimi, a także szereg triumfów taktycznych w konfrontacji z oddziałami irackich Kurdów (peszmergami). Ważnym aspektem funkcjonowania oddziałów Państwa Islamskiego jest totalność stosowanych przez nich metod – między innymi eksterminacji ludności cywilnej, czystek konfesyjnych i etnicznych. Sukcesy ISIS od 2014 r. nie tylko świadczyły o sile i profesjonalnej koordynacji działań, lecz także o słabości żołnierzy irackich oraz koalicji walczącej z kalifatem. Należy podkreślić, że istotną rolę odgrywał inkluzywny charakter organizacji – operacje absorbowały szerokie spectrum jednostek bojowych, począwszy od oficerów i żołnierzy z okresu przywództwa Saddama Husajna, na profesjonalnych najemnikach z zagranicy – zwłaszcza Czeczenów z Rosji i Gruzji – skończywszy³⁴⁷. Na wstępnym etapie tworzenia się Państwa

³⁴⁵ A. Piwko, *Od kalifatu do Państwa islamskiego. Historia i teraźniejszość w aktualnej sytuacji w Iraku*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-8e7ff6f4-9c3b-4794-a194-4114ac7d5c1f/c/06.pdf> [12.02.2022]

³⁴⁶ A. Atwan, *Islamic state. The digital caliphate*, wyd. Saqi Books, Londyn 2015, s. 131-132

³⁴⁷ K. Strachta, *Bliski Wschód. W cieniu Państwa Islamskiego*, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_52_pl_bliiski-wschod-w-cieniu_net.pdf [12.02.2022]

Islamskiego, w październiku 2014 r., organizacja liczyła już około 31 000 żołnierzy³⁴⁸. Te dane mogą posiadać jednak pewien margines błędu. Jak słusznie zauważyła jedna z badaczek, *to, co wiemy o Państwie Islamskim, przypomina przedziwną mieszaninę propagandy wojennej oraz informacji zaczerpniętych z mediów społecznościowych i materiałów operacyjnych służb specjalnych. Naszą niepełną wiedzę można częściowo wytłumaczyć tym, że prowadzenie badań naukowych na ten temat było i jest niemożliwe, a większość analiz jest oparta na spekulacji lub ekstrapolacjach*³⁴⁹. Oceniając ryzyko ekspansji bojowników w fazie przejmowania kontroli nad Irakiem, amerykańskie służby korzystały ze specjalistycznych technik satelitarnych oraz innych systemów zdalnego sterowania. Po wycofaniu wojsk amerykańskich rząd N. Al-Malikiem zdecydował się zredukować współpracę z jednostkami wywiadowczymi USA³⁵⁰, w rezultacie także i on nie posiadał pełni wiedzy na temat postępów w przygotowaniach do inwazji.

W kontekście militarnych możliwości ISIS, na szczególne wyartykułowanie zasługuje zagadnienie istnienia tak zwanych zagranicznych bojowników terrorystycznych (z ang. *foreign terrorist fighters* - FTF). Według definicji Rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ numer 2187 są to *osoby, które podróżują do innego państwa niż ich państwo zamieszkania lub pochodzenia w celu przygotowania, zaplanowania, dokonania lub udziału w aktach terrorystycznych albo dostarczania lub otrzymywania szkolenia terrorystycznego, powiązanego z konfliktem zbrojnym*³⁵¹. Niniejsza rezolucja nie określa w sposób arbitralny pozycji FTF w świetle prawa międzynarodowego. Obecność zagranicznych bojowników terrorystycznych w Syrii i Iraku prowokuje pojawienie się pytania o zakres odpowiedzialności państw za ich szkodliwą działalność. Według D. Trumpa to na macierzystych państwach ciąży obowiązek dokonania repatriacji zarówno bojowników, jak i ich rodzin, nawet jeżeli nie nastąpiła formalna kodyfikacja prawa w tym zakresie³⁵². W praktyce, jak należałoby domniemywać, tego rodzaju operacja okazałaby się trudna w realizacji, kosztowna i wymagająca ścisłej,

³⁴⁸ T. Blair, *Diving deep into the origins of ISIS*, <https://institute.global/sites/default/files/articles/Diving-Deep-into-the-Origins-of-ISIS.pdf> [12.02.2022]

³⁴⁹ M. Bartoszewicz, *Siła czy przesilenie? Działalność i znaczenie Państwa Islamskiego*, <http://www.abw.gov.pl/download/1/2983/MBartoszewicz-POL.pdf> [12.02.2022]

³⁵⁰ J. Warrick, *Czarne flagi. Geneza Państwa Islamskiego*, W.A.B wydawnictwo, Warszawa 2015, s. 425-426.

³⁵¹ EUROJUST, *Cumulative prosecution of foreign terrorist fighters for core international crimes and terrorism-related offences*, https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/Partners/Genocide/2020-05_Report-on-cumulative-prosecution-of-FTFs_EN.PDF [12.02.2022]

³⁵² F. Capone, *The children (and wives) of foreign ISIS fighters: Which obligations upon the States of nationality?* http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2019/09/05_Child-Soldiers_CAPONE_FIN-2.pdf [12.02.2022]

skoordynowanej współpracy służb z całego świata. ISIS – podobnie jak wiele innych organizacji terrorystycznych na świecie – posiadało oddziały bojowników różnych narodowości między innymi w Afganistanie, Algierii, Arabii Saudyjskiej, Egipcie, Jemenie, Nigerii i Pakistanie³⁵³.

To nie sieć koneksji i multilateralnych powiązań, lecz metody uprawiania propagandy stanowiły wyróżnik Państwa Islamskiego na mapie światowego terroryzmu. Cechą inherentną ISIS stało się przygotowywanie oraz rozpowszechnianie dużej liczby makabrycznych filmów. Działanie to było nieodłącznym elementem strategii organizacji, nakierowanej na wzbudzenie zainteresowania najważniejszych redakcji prasowych na świecie – od tabloidów, takich jak brytyjski *Daily Express*, gotowych do ukazania nagrań z egzekucji na swoich witrynach internetowych, po ekskluzywne, wysokiej rangi gazety – francuski *La Monde*, amerykański *Washington Post*, izraelski *Haaretz* czy brytyjski *Independent*. Partycypacja mediów w umacnianiu przekonania światowej opinii publicznej, że nagrania video stanowią swoisty rodzaj etykiety propagandowej ISIS, wydaje się być niepodważalna³⁵⁴. Ten rodzaj wizerunku sprzyjał jednak wzrostowi popularności organizacji. Przywódcy ISIS poważnie traktowali słowa przywódcy Al-Kaidy A. az-Zawahiriego, który niegdyś stwierdził, że *połowa bitwy o islam ma miejsce w mediach*³⁵⁵. Państwo Islamskie, ukierunkowane na podnoszenie jakości swoich produkcji, szukało również innych kanałów ekspozycji poglądów, korzystając między innymi z siły działania internetowych platform społecznych. Istotny był odbiorca komunikatu. W przypadku ISIS propaganda miała rezonować nie tylko w obrębie szeroko pojmowanego świata islamskiego, lecz również w społecznościach nie posługujących się językiem arabskim. Przykładem produkcji nakierowanej na masowego odbiorcę była seria o nazwie *Windows upon the land of epic battles*, która nawiązywała do islamskiej literatury apokaliptycznej. Emitowane materiały

³⁵³ T. Bąk, *Europejczycy w działaniach Państwa Islamskiego*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_34862_rbm_2016_2_9/c/423-390.pdf [12.02.2022]

³⁵⁴ S. Baele, K. Boyd, T. Coan, *ISIS propaganda. A full-spectrum extremist message*, wyd. Oxford University Press, Nowy Jork 2020, s. 127.

³⁵⁵ M. Lakomy, *Internet w działalności tzw. Państwa Islamskiego: nowa jakość cyberdżihadyzmu?*, s. 156 [w:] *Przeciwdziałanie terroryzmowi we współczesnym państwie*, red: A. Zięba, M. Brzeziński, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2015.

miały w pełni oryginalny charakter, cechowały się wysoką jakością obrazu, stanowiły jednak tylko fragment zakrojonych na wielką skalę działań propagandowych ISIS³⁵⁶.

Efektywna i trafiająca do rzesz ludzi promocja wartości Państwa Islamskiego generowała istotne obciążenie finansowe dla organizacji. Na realizację nagrań video oraz innych inicjatyw propagandowych dżihadyści pozyskiwali fundusze z co najmniej kilku źródeł. Historycznie, na co wskazuje między innymi przykład Al-Kaidy, w świecie islamu wiodącą rolę odgrywali prywatni donatorzy. Ich udział szczególnie widoczny jest w przypadku konkretnych kosztownych operacji, wymagających wsparcia zewnętrznego. Przepływ środków z rejonu Zatoki Perskiej do ISIS powodował nieustające pojawianie się spekulacji, że szereg działań Państwa Islamskiego nie byłby możliwy bez wsparcia ze strony takich państw, jak Katar czy Kuwejt. Podejrzenia te zdają się być zrozumiałe, biorąc pod uwagę, że obie monarchie znane są z hojnego wsparcia udzielanego poszczególnym frakcjom w Syrii. Ekspansja terytorialna ISIS wymuszała pozyskiwanie nowych, lukratywnych zasobów. Tym najbardziej oczywistym była ropa naftowa. W toku rozwoju organizacji pod jej kontrolą znalazła się większość głównych rafinerii na obszarach Syrii oraz Iraku³⁵⁷. Do dodatkowych źródeł dochodu quasi-państwa zaliczyć należało również zyski z drukowania fałszywych pieniędzy, handlu dobytками kultury, zrabowanymi na terenach Iraku, niewolnictwa oraz podatków³⁵⁸. Dzięki rozlicznym sposobom finansowania swojej działalności, Państwo Islamskie – zdaniem wielu ekspertów – zyskało status najbogatszej grupy terrorystycznej na świecie³⁵⁹.

Jako rezultat zdobycia pokaźnych zasobów finansowych, ISIS zyskało instrumenty do realizacji zamachów terrorystycznych w różnych częściach świata. W II połowie II dekady XX w. działania organizacji przybrały na sile, czego efektem były zdumiewające zamachy wymierzone w świat Zachodu, dokonane na obszarach dużych miast Europy. W lipcu 2016 r. jeden z terrorystów identyfikujących się z ISIS wykonał rajd ciężarówką po głównym deptaku Nicei we Francji, powodując śmierć 86 osób. W grudniu tego samego roku podobne zdarzenie miało miejsce w Berlinie, gdzie

³⁵⁶ A. Fernandez, *Here to stay and growing: Combating ISIS propaganda networks*, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/IS-Propaganda_Web_English.pdf [17.02.2022]

³⁵⁷ J. Burke, *The new threat. The past, present, and future of islamic militancy*, wyd. The New Press, Nowy Jork, 2015, s. 94-95.

³⁵⁸ O. Hanne, T. de la Neuville, *Państwo islamskie. Geneza nowego kalifatu*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015, s. 104.

³⁵⁹ A. Czarnota-Hooglut, *Źródła finansowania państwa islamskiego*, s. 139 [w:] *Państwo islamskie (ISIS). Historia powstania, taktyka działania*, red. K. Danielewicz, Wydawnictwo Napoleon V & Autorzy, Oświęcim 2019.

zamachowiec przy użyciu pojazdu ciężarowego doprowadził do anihilacji 12 osób. W 2017 r. miejscem agresji okazała się Wielka Brytania – w marcu w Londynie terrorysta identyfikujący się z ISIS dokonał szarży na Moście Westminsterskim, powodując zgony kolejnych 6 osób. Dwa miesiące później w wyniku zamachu terrorystycznego na arenie sportowej w Manchesterze zginęły 22 osoby³⁶⁰.

Działania wojsk irackich, bojówek oraz koalicji międzynarodowej ostatecznie doprowadziły jednak do poważnych strat terytorialnych po stronie Państwa Islamskiego³⁶¹. Eliminacja części przywódców wysokiej rangi, a także odbicie kluczowych miast przyczyniły się do powolnego upadku ISIS. Znaczna liczba bojowników organizacji zmuszona została do emigracji do sąsiadujących państw lub tych przejawiających w pewnym zakresie poparcie dla działań terrorystów (należy wymienić między innymi Afganistan, Jemen, Liban, Libię, Nigerię czy Pakistan)³⁶². Upadek ISIS, jaki nastąpił w 2018 r., nie rozwiązuje jednak wszystkich problemów związanych z działalnością Państwa Islamskiego. Jak bowiem konkluduje Jerzy Zdanowski, *skutki istnienia tej organizacji mogą być odczuwalne i na Bliskim Wschodzie, i na Zachodzie w dłuższej perspektywie czasu. Ideologia i mit Państwa Islamskiego nadal oddziałują na wyobraźnię młodych muzułmanów i młodych Europejczyków [...] W wielu opracowaniach można znaleźć pogląd, że muzułmanie na Zachodzie w drugim i trzecim pokoleniu imigrantów nie są zdolni identyfikować się z określoną narodowością lub etnicznością, toteż odnajdują się w ekstremistycznych ideologiach. Fakt, że kilka lub kilkanaście tysięcy młodych Europejczyków opuściło swoje rodzinne państwa i przyłączyło się do Państwa Islamskiego można oceniać jako kryzys tożsamości i wartości europejskich*³⁶³. Pomimo że Organizacja Narodów Zjednoczonych tylko w latach 1963-2010 przyjęła szereg aktów normatywnych, służących zwalczaniu terroryzmu (między innymi *Konwencję o zapobieganiu i karaniu za przestępstwa wobec osób korzystających z ochrony międzynarodowej z 1973 r.*, *Konwencję o zakazie brania zakładników z 1979 r.*, *Konwencję o zwalczaniu terrorystycznych zamachów bombowych*

³⁶⁰ A. Wejkszner, *Samotne wilki kalifatu? Państwo islamskie i indywidualny terroryzm dżihadystyczny w Europie Zachodniej*, wyd. Difin SA, Warszawa 2018, s. 116, 126, 140, 143, 160, 163, 171, 181.

³⁶¹ K. Taneja, *The fall of ISIS and its implications for South Asia*, https://orfonline.org/wp-content/uploads/2018/01/ORF_Issue_Brief_220_ISI_all.pdf [26.02.2022]

³⁶² S. Kocoń, <<Państwo islamskie>> jako nowa forma terroryzmu międzynarodowego, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ceon.element-e476cf39-ddd9-3f14-9e6b-78d1edadfabd/c/pdf-01.3001.0012.8598.pdf> [26.02.2021]

³⁶³ J. Zdanowski, *Państwo islamskie w Iraku i Syrii (ISIS) a ład światowy*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23023>

z 1997 r. czy *Konwencją o zwalczaniu aktów terroryzmu nuklearnego z 2005 r.*)³⁶⁴, nie zapobiegło to formowaniu się nowych organizacji o charakterze terrorystycznym, ich ekspansji a także zagłady dziesiątek tysięcy ludzkich istnień, w tym ludności cywilnej. Wydaje się, że terroryzm na stałe wpisał się w krajobraz polityczny nie tylko obszaru MENA, ale i całego świata. Po zamachach w Belgii w marcu 2016 r. minister spraw wewnętrznych tego państwa, Jan Jambon, stwierdził, że istotna część społeczności muzułmańskiej zorganizowała imprezy na cześć przeprowadzonych ataków³⁶⁵. Z kolei wektory polityki wewnętrznej z zakresu bezpieczeństwa, realizowanej przez państwa arabskie, w znaczącym stopniu dookreślone zostały w oparciu o istniejącą obawę o jego utrzymanie zarówno w perspektywie średnio, jak i długoterminowej. Jak podkreślił jeden z badaczy, sukcesy Państwa Islamskiego dla niektórych narodowości, między innymi Irakijczyków, Kurdów czy Syryjczyków, stały się wręcz egzystencjalnym zagrożeniem³⁶⁶.

2.4. Lokalny terroryzm na obszarach Egiptu i Tunezji

Konglomeratu podmiotów funkcjonujących w oparciu o radykalną interpretację islamu nie można jednakże ograniczać wyłącznie do poczynań wiodących ugrupowań, takich jak Bractwo Muzułmańskie, Al-Kaida czy Państwo Islamskie. Samo zjawisko terroryzmu – mimo zauważalnego spadku efektywności działania powyższych organizacji – nie zaniknęło, o czym informuje między innymi dokument Europeolu o nazwie *European Union. Terrorism situation and trend report z 2021 r.*, w którym zauważa się, że tylko w 2020 r. państwa członkowskie Unii Europejskiej odnotowały 57 ataków terrorystycznych przy 21 ofiarach śmiertelnych³⁶⁷. W Egipcie ograniczenie roli i znaczenia Bractwa Muzułmańskiego zmobilizowało radykałów do rozpatrzenia nowych możliwości zrzeszania się i kontynuacji działań pod innym szyldem. W latach 2015 i 2016 powołano do życia organizacje o nazwie Harakat Sawa'd (HASM) oraz Liwa al Thawra, które po obaleniu wywodzącego się ze stowarzyszenia Braci Muzułmanów byłego prezydenta Egiptu, Muhammeda Mursiego, za cel obrały sobie siły wojskowe, urzędników państwowych, a także egipską policję. HASM, dążący do obalenia obecnego

³⁶⁴ I. Szkurlat, *Terroryzm a polityka bezpieczeństwa państw Europy Zachodniej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2018, s. 194.

³⁶⁵ T. Michalczyk, *Europa w obliczu islamskiego terroryzmu. Dlaczego dochodzi do ataków terrorystycznych i jak im przeciwdziałać*, wyd. Difin SA, Warszawa 2019, s. 162.

³⁶⁶ K. Strachota, *The Middle East in the shadow of Islamic State*, wyd. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2015, s. 35.

³⁶⁷ Europeol, *European Union. Terrorism situation and trend report*, https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/tesat_2021_0.pdf [26.02.2022]

prezydenta Egiptu, A. As-Sisiego, wykonał szereg akcji zaczepnych uderzających w aparat bezpieczeństwa, w tym ataki na konwoje, detonacje urządzeń wybuchowych i zabójstwa. Jakkolwiek w sposób jednoznaczny nie można uwiarygodnić związków bojówkarzy obydwu organizacji z Bractwem Muzułmańskim, powszechnie uważa się, że zarówno HASM jak i Liwa al. Thawra uchodzą za odgałęzienia ruchu utworzonego w 1928 r. przez H. al Bannę³⁶⁸. W latach 2019 i 2020 r. członkowie HASM i Al-Kaidy przeprowadzili ataki terrorystyczne w tak zwanym obszarze metropolitalnym Wielkiego Kairu³⁶⁹. Zakres terytorialny działań HASM sięga dalej, między innymi Deltę Nilu oraz Pustyni Zachodniej³⁷⁰. Jedną z akcji na obszarach oddalonych na zachód o 135 kilometrów od Kairu spowodowała śmierć ponad 50 żołnierzy i funkcjonariuszy policji³⁷¹. Z kolei Liwa al Thawra, przedstawiająca się jako organizacja o kryminalnym reżimie, dokonała zabójstwa Adela Regaia w mieście Al-Ubur³⁷².

W Tunezji sprawy obrały zgoła odmienny przebieg. Państwo odniosło szereg sukcesów w swoich wysiłkach antyterrorystycznych, lecz z pomocą zagranicznych partnerów. Od 2015 r. rozmaite operacje wojskowe ograniczyły, a nawet rozbiły islamskich bojowników na terenie całej republiki. Realizacji tego celu przysłużyły się dane wywiadowcze pochodzące z Europy oraz Stanów Zjednoczonych³⁷³. Stanowcze działania tunezyjskich władz były odpowiedzią na zamachy terrorystyczne w tym samym roku w muzeum w Tunisie oraz na plaży w Susie – łącznie zginęło 60 osób. Odpowiedzialność za te terrorystyczne akty wzięło na siebie Państwo Islamskie³⁷⁴. Rezultatem zamachów był nie tylko wzrost społecznych niepokojów, ale również istotne straty w turystyce. Do sierpnia 2015 r. Tunezję odwiedziło 24% mniej wczasowiczów niż w podobnym okresie w roku 2014, a liczba turystów z Europy spadła o połowę³⁷⁵.

³⁶⁸ A. Siadkowski, *Zagrożenia terrorystyczne a turystyka w krajach Maghrebu*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-2f1cc82a-ce4b-4457-9ff6-e4700dd04072/c/BTiP_2019_2_06_siadkowski.pdf [30.09.2023]

³⁶⁹ P. Loft, *Egypt in 2021: politics, human rights and international relations*, <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9193/> [26.02.2022]

³⁷⁰ K. Czornik, *Próby stabilizacji Egiptu po Arabskiej Wiośnie. Military electoral authoritarianism*, <https://btip.ka.edu.pl/pdf/2018-3/btip2018-3-czornik.pdf> [26.02.2022]

³⁷¹ DW, *Egypt: Hasm militants kill dozens of police after botched raid*, <https://www.dw.com/en/egypt-hasm-militants-kill-dozens-of-police-after-botched-raid/a-41059029> [26.02.2022]

³⁷² The Tahrir Institute for Middle East Policy, *Liwa al-Thawra*, <https://timep.org/esw/non-state-actors/liwaa-al-thawra/> [26.02.2022]

³⁷³ H. Shah, M. Dalton, *The evolution of Tunisia's military and the role of foreign security sector assistance*, <https://carnegieendowment.org/files/ShahDaltonTunisiaSecurityAssistance.pdf> [28.02.2022]

³⁷⁴ J. Haszczyński, *Tunezja: dożywocie za zamach, w którym zginęli Polacy*, <https://www.rp.pl/swiat/art9458751-tunezja-dozywocie-za-zamach-w-ktorym-zgineli-polacy> [26.02.2022]

³⁷⁵ M. Widz, T. Brzezińska-Wójcik, *Dynamika i cechy międzynarodowego ruchu turystycznego w Tunezji w latach 1960-2015*, <https://wnus.edu.pl/ept/file/article/view/4774.pdf> [26.02.2022]

W 2015 r. dzięki sprawnej akcji antyterrorystycznej zabito Khaleda al-Shayeba, działacza powiązanego z ruchem Al-Kaidy. 4 lata później unicestwiono jego brata, Murada al-Shayeba, dowódcę batalionu. Według Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Tunezji M. al-Shayed odpowiedzialny był za serię ataków od 2013 r., między innymi na byłego ministra spraw wewnętrznych, Lotfiego Ben Jeddouna. Operacja tunezyjskich funkcjonariuszy – ze względu na istotne zagrożenie ze strony terrorysty – uznana została za jedną z najbardziej udanych³⁷⁶. Liczba ataków dżihadystycznych w Tunezji w latach 2016-2021 gwałtownie spadła, przede wszystkim w wyniku osłabienia Al-Kaidy oraz Państwa Islamskiego. Wprawdzie kilka tysięcy Tunezyjczyków walczyło w ugrupowaniach islamskich na Bliskim Wschodzie w okresie pięciu lat od Arabskiej Rewolucji, a w kolejnych pięciu obywatele Tunezji przyczynili się do czterech ataków terrorystycznych we Francji i Niemczech, niemniej żaden z ruchów terrorystycznych na dużą skalę nie zagroził integralności Tunezji. Ideologia salaficka straciła na znaczeniu w państwie, również wśród najsłabszych grup społecznych, identyfikujących się z kulturą gangów. Tunezja jednakże nie pozostaje państwem całkowicie bezpiecznym, niepodlegającym zagrożeniom ze strony islamistycznych bojówkarzy. Mimo że terroryzm w znacznym stopniu wycofał się z Tunezji, nie zniknął całkowicie z kontynentu afrykańskiego. Szacuje się, że w regionie Sahelu około 100 Tunezyjczyków wykazuje powiązania z organizacjami Al-Kaidy oraz Państwa Islamskiego³⁷⁷.

Terroryzm jest też obecny w pozostałych obszarach MENA. Odnosząc się do pracy A. Berdnarda pod tytułem *Strategia terroryzmu*, warto wyróżnić jego przyczyny. Są to: uwarunkowania separatystyczne i narodowościowe, reaktywne, anarchistyczno-lewackie, neofaszystowskie, narodowowyzwoleńcze, czy też motywacje o charakterze psychologicznym³⁷⁸. Zasadnym wydaje się być utożsamienie terroryzmu islamskiego z większością powyższych aspektów. Szereg niniejszych przyczyn należałoby uzupełnić również o czynniki ekonomiczne, niejednokroć stanowiące bodziec do działań o rewolucyjnej skali.

³⁷⁶ M. Saidani, *Tunisia: Qaeda's slain Algerian leader was mastermind of major terror attacks*, <https://english.aawsat.com/home/article/1956391/tunisia-qaeda%E2%80%99s-slain-algerian-leader-was-mastermind-major-terror-attacks> [30.09.2023]

³⁷⁷ International Crisis Group, *Jihadism in Tunisia: a receding threat?* <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/tunisia/b083-jihadisme-en-tunisie-eviter-la-recrudescence-des-violences> [26.02.2022]

³⁷⁸ S. Wojciechowski, <<Sieć>> przyczyn współczesnego terroryzmu – analiza czynników, mechanizmów i modeli, <http://biblioteka.oapuw.pl/wp-content/uploads/2013/03/wojciechowski-siec-przyczyn-wspolczesnego-terroryzmu1.pdf> [26.02.2022]

Na wzrost zainteresowania terroryzmem islamskim istotny wpływ miał szereg historycznych wydarzeń, podnosząc ów neologizm do rangi kategorii naukowej i czyniąc go jednocześnie przedmiotem zainteresowania ze strony badaczy różnych dziedzin. To nie tylko wspomniane w niniejszej pracy zamachy terrorystyczne Al-Kaidy (w szczególności atak na World Trade Center), czy powstanie Państwa Islamskiego. Negatywne nastroje względem świata islamu wzmogły się między innymi w wyniku wojny w Zatoce Perskiej (1990-1991), w której koalicja 23 państw walczyła przeciwko Irakowi w obronie Kuwejtu, a także jako rezultat niepokoju na Bałkanach w końcu XX w. Sama aktywność terrorystów natomiast przybrała na sile po rewolucji w Iranie (1979 r.) oraz w związku z towarzyszącą jej tak zwaną *chomeinizacją* państwa³⁷⁹. Pomimo usilnych starań państw zachodnich, wojna z terroryzmem jawi się jako niezwykle kosztowna, przewlekła i zarazem wątpliwa w kwestii uzyskania całkowitej jej finalizacji. Rozwój technologii przyczynia się do wzrostu skuteczności nie tylko w kontekście reagowania na terroryzm, ale także prewencyjnego przeciwdziałania, niemniej jednak fundamentalizm religijny, pozostając silną motywacją do działania dla ekstremistów, pozwala zjawisku na jego przetrwanie – pomimo powszechnego braku akceptacji ze strony światowej opinii publicznej.

³⁷⁹ J. Piwowarski, J. Depo, P. Pajorski, *Fundamentalizm islamski a terroryzm w XXI wieku*, wyd. Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego Apeiron, Kraków 2015, s. 42.

ROZDZIAŁ III. TRANSFORMACJA USTROJOWA I PROCESY DEMOKRATYZACJI REPUBLIKI TUNEZYJSKIEJ W LATACH 2010-2022

Przez blisko 70 lat od czasu proklamowania swej niepodległości (1956) Tunezja, oficjalnie nazywana Republiką Tunezyjską, znajdowała się w obszarze zainteresowań relatywnie niewielkiej liczby badaczy, lecz stale rosnącej i zróżnicowanej. Przemianom zachodzącym na wielu płaszczyznach funkcjonowania państwa przyglądali się reprezentanci rozmaitych dyscyplin naukowych – historycy, politolodzy, ekonomiści, antropologowie, socjologowie czy lingwiści. Tak w społeczności akademickiej, jak i poza nią, Tunezja nie posiadała zdolności zaintrygowania swoimi losami światowych obserwatorów (w odróżnieniu od państw z nią sąsiadujących w regionie Afryki Północnej), w znacznej mierze ze względu na dość ograniczony zakres międzynarodowych działań oraz umiarkowaną prozachodnią orientację polityczno-ekonomiczną³⁸⁰.

Literalnie Tunezja oznacza *krainę dobroci*, co w znacznej mierze zawdzięcza melanzowi rozmaitych kultur stykających się w terytorialnym obrębie państwa³⁸¹. Tunezja obecnie liczy 12 034 000 mieszkańców z wyraźnie zarysowaną dynamiką wzrostową (w 1956 r. populacja wynosiła zaledwie jedną trzecią tej wartości – 3 988 000, a w 2010 r., u progu Arabskiej Wiosny, 10 635 000)³⁸². Na uwagę zasługuje etniczna jednorodność Tunezji – państwo w 98% zamieszkiwane jest przez Arabów, pozostałe 2% stanowią Żydzi, imigranci z Europy oraz inne mniejszości narodowe. Mediana wieku wynosi 32,7 lat, a dominującą religią jest islam (99,1% to muzułmanie sunniccy). Państwami graniczącymi z Tunezją są Algieria i Libia, a stolicą państwa jest położony nad Morzem Śródziemnym główny ośrodek administracyjny – Tunis³⁸³.

³⁸⁰ K. Perkins, *A history of modern Tunisia*, wyd. Cambridge University Press, Nowy Jork 2014, s. 1.

³⁸¹ B. Powel, L. Sadiki, *Eutope and Tunisia. Democratization via association*, wyd. Routledge, Abington 2010, s. 9.

³⁸² Worldometer, *Tunisia population*, <https://www.worldometers.info/world-population/tunisia-population/> [18.03.2022]

³⁸³ The World Factbook, *Explore all countries – Tunisia*, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/tunisia/> [18.03.2022]

Ilustracja 2. Mapa Tunezji

Źródło: <https://www.worldatlas.com/maps/tunisia>

W przekonaniu istotnej części zachodniej opinii publicznej Tunezja zasłużyła na status modelowego państwa arabskiego. Funkcjonując w oparciu o policyjny terror, w rzeczywistości odnosiła sukcesy w dziedzinie ekonomii, a także relacji społecznych. W sposób fundamentalny odróżniło ją to od pozostałych republik i monarchii w regionie MENA. Tunezyjscy mocodawcy kładli nacisk na projekty edukacyjne oraz dbałość o prawa kobiet. O korupcji oraz wewnętrznych represjach wypowiedali się w znacznej mierze krajowi dziennikarze i eksperci, a ich głos nie docierał najczęściej do szerszego, międzynarodowego audytorium. Rewolucja zapoczątkowana pod koniec 2010 r. dla wielu obserwatorów była więc zaskoczeniem. Retoryka obierana przez rządzących w Tunezji miała służyć wywarciu powszechnego przekonania, że ów reżim stanowi czynnik stabilizujący region; tego rodzaju linia argumentacji nie napotykała negacji ze strony Zachodu³⁸⁴.

³⁸⁴ Z. Sawicka, *Wpływ nowych mediów na przemiany polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu na przykładzie Arabskiej Wiosny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego i Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Warszawa-Rzeszów 2017, s. 68.

Od uzyskania niepodległości aż do Arabskiej Wiosny Tunezja cieszyła się względną stabilizacją polityczną. Uzyskanie autonomii państwowej i wyzwolenie spod francuskiego protektoratu w połowie lat 50. XX w. w znaczącym stopniu zawdzięczać mogła narodowemu przywódcy, Habibowi Burgibie (1903-2000), który w ocenie niektórych badaczy zyskał miano jednego z najbardziej kontrowersyjnych polityków w całej historii państwa. Nastroje wyzwolenicze w regionie Afryki Północnej przybrały na sile na początku 1956 r., kiedy zawarte pomiędzy Marokiem a Francją porozumienie polityczne miało zagwarantować temu pierwszemu uzyskanie pełnej suwerenności. Protokół ustanawiający autonomię Tunezji, a unieważniający Traktat z Bardo (1881), podpisano w marcu tego samego roku – dokument zapoczątkował nowy rozdział w budowaniu niezależnego państwa. Członkowie dominującej partii, Neo-Destour, w większości reprezentowali poglądy republikańskie. Zgromadzenie ustawodawcze, które posiadało kompetencję decydowania o formie rządów, jednogłośnie odrzuciło monarchiczny model państwa. Prezydentem ogłoszono H. Burgibę, którego dualny zakres przywództwa przewidywał ustanowienie kontroli zarówno nad władzą ustawodawczą, jak i wykonawczą³⁸⁵. Lider tunezyjskiego ruchu antykolonialnego zapisał się w dziejach państwa jako autor świeckich i postępowych reform, inicjujących działania zmierzające do wyemancypowania kobiet, ochrony praw rodziny, unowocześnienia opieki zdrowotnej czy też dokonania postępu edukacyjnego, między innymi poprzez podniesienie umiejętności czytania i pisania wśród obywateli. Ten korzystny zakres zmian zbiegał się w czasie z daleko idącym poszerzaniem władzy politycznej w kierunku ograniczenia wolności obywatelskich. W 1963 r. działalność wszystkich partii (poza Neo-Destour) została zakazana, a 12 lat później Zgromadzenie Narodowe zagłosowało za dożywotnią kadencją H. Burgiby. Wraz z koncentracją władzy stworzono model centralnie sterowanego państwa, wykazujący wysoki poziom ingerencji we wszystkie aspekty gospodarki. Pierwszy prezydent niepodległej Tunezji rozpoczął projekt budowy administracji nowoczesnego państwa. Jedną z idei zakładała całkowite uniezależnienie się od zasobów naturalnych, rolnictwa i górnictwa na rzecz stymulacji postępu w dziedzinie przemysłu i produkcji. H. Burgiba dokonał nacjonalizacji wielu religijnych posiadłości ziemskich, likwidując jednocześnie niektóre instytucje religijne. Powołano do życia banki, powszechne towarzystwa ubezpieczeniowe czy też przedsiębiorstwa państwowe, co zaowocowało przejęciem kontroli przez administrację nad wieloma

³⁸⁵ H. Nelson (ed.), *Tunisia a country study*,
https://www.marines.mil/portals/1/Publications/Tunisia%20Study_1.pdf [19.03.2022]

sektorami gospodarki, a także zapobieżeniu rozwoju sektora prywatnego³⁸⁶. W latach 70. XX w. nastąpił wzrost zainteresowania islamem. Państwo przejęło kontrolę nad prężnie funkcjonującymi szkołami koranicznymi, zakazano zakładania hidżabu w miejscach publicznych. W związku z postępującą sekularyzacją, ruchy islamistyczne postrzegały laicki rząd jako zagrożenie dla wolności obywatelskich oraz sprzeniewierzenie się kulturowym korzeniom Tunezji. Według islamistów władza stanowiła kolejną, postkolonialną formę zniewolenia³⁸⁷. Wzrost niezadowolenia społecznego powodował powstawanie ugrupowań opozycyjnych, które ze względu na represje musiały działać w podziemiu³⁸⁸. Rosnące zagrożenia wewnętrzne, ale także i zewnętrzne, zmusiły rząd tunezyjski do podjęcia decyzji o czterokrotnym zwiększeniu środków finansowych na zbrojenia. Przywództwo H. Burgiby coraz bardziej stawało się uzależnione od wojska. Jeden z kluczowych generałów, Zine Ben Ali, uzyskał szereg awansów zawodowych – pełnił między innymi funkcje dyrektora generalnego bezpieczeństwa narodowego w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (1977), ambasadora Tunezji w Polsce (1980), a wreszcie i premiera (1987). Ostatnie stanowisko sprawował jednak dość krótko – w listopadzie 1987 r. w wyniku bezkrwawego puczu objął najważniejszy urząd w państwie. Gdy gwardia narodowa otaczała pałac prezydencki, powołani przez Z. Ben Alego lekarze do opieki nad H. Burgibą stwierdzili, że prezydent ze względu na kłopoty zdrowotne nie jest zdolny do dalszego pełnienia funkcji. Architekt wyzwolenia Tunezji spod francuskiego protektoratu ostatnie lata spędził w areszcie domowym, gdzie zmarł w kwietniu 2000 r.³⁸⁹.

Przejęcie władzy przez Z. Ben Alego rozpoczęło w umiarkowanym zakresie erę *prosperity* w Tunezji – rozkwit gospodarczy państwa przejawiał się w osiągnięciu jednego z najwyższych wskaźników PKB *per capita* na kontynencie afrykańskim (jednocześnie obywatele poddawani byli propagandzie, która miała stworzyć wrażenie, że system ustrojowy państwa opiera się na demokratycznych zasadach)³⁹⁰.

³⁸⁶ World Bank Group, *Tunisia. Systematic country diagnostic*, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23112/102298.pdf> [19.03.2022]

³⁸⁷ M. Krukowska, *Tunezja i Maroko. Oblicza Arabskiej Wiosny*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_33119_KKESiP_2014_2_2/c/119-107.pdf [29.09.2023]

³⁸⁸ K. Stachurska-Szczesiak, M. Kowalska, *System polityczny republiki Tunezji po Rewolucji Jaśminowej*, <https://journals.umcs.pl/teka/article/download/10053/8952> [19.03.2022]

³⁸⁹ S. Grewal, *A quiet revolution: the tunisian military after Ben Ali*, https://carnegieendowment.org/files/ACMR_Grewal.pdf [19.03.2022]

³⁹⁰ J. Danecki, *Tło bliskowschodnich przemian 2011 roku* [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, s. 23.

Tunezyjskiemu rządowi udało się utrzymać inflację na względnie stabilnym poziomie dzięki sprawnemu zarządzaniu polityką monetarną i fiskalną. W latach 90. XX w. spadek wartości pieniądza oscylował w granicach 5%, a na początku XXI w. na poziomie poniżej 3%³⁹¹. W 1994 r. wartość inwestycji zagranicznych Tunezji wynosiła 800 milionów dolarów – lepszym wynikiem w regionie Afryki Północnej mógł poszczycić się tylko Egipt (1,3 miliarda dolarów)³⁹². Pomimo sukcesów w dziedzinie międzynarodowych stosunków gospodarczych, Tunezja zmagala się z problemem niskich płac oraz wysokiego bezrobocia, spowodowanego niewystarczającą liczbą i jakością utworzonych miejsc pracy. Od początku lat 90. XX w. stopa bezrobocia utrzymywała się na poziomie przekraczającym 13%³⁹³. Pomimo wewnętrznych kłopotów ekonomicznych, Z. Ben Ali wykorzystywał politykę gospodarczą państwa w celu wzmocnienia swojej władzy³⁹⁴. Stłumienie wszelkich symptomów społecznego sprzeciwu unaoczniało realizację polityki fasadowego pluralizmu. Partie polityczne, chcąc posiadać swoją reprezentację w Izbie Deputowanych, były zmuszone w sposób zręczny i dyplomatyczny artykułować obiekcje względem rządowych inicjatyw. Modyfikacja tunezyjskiej konstytucji (1999 r.) pozwoliła Z. Ben Alemu dłużej utrzymać się przy władzy. Ujęty w znowelizowanej ustawie zasadniczej concept pluralistycznych wyborów prezydenckich nosił znamiona demagogii; w istocie rzeczy potencjalni kontrkandydaci posiadali tylko teoretyczne szanse na objęcie urzędu. Wprowadzenie opresyjnego ustawodawstwa, polegającego na eliminacji przeciwników politycznych, uniemożliwiło prowadzenie demokratycznej debaty. Kolejne zmiany konstytucji z 2002 r. w praktyce pozwoliły Z. Ben Alemu na sprawowanie władzy co najmniej do 2014 r.³⁹⁵. Ukształtowany przez tunezyjskiego przywódcę system posiadał większość cech charakterystycznych dla jednopartyjnych reżimów arabskich. Były to: sprawnie funkcjonujący aparat bezpieczeństwa, istnienie armii oraz tajnej policji, faworyzująca

³⁹¹ M. Chemingui, M. Sánchez, *The republic of Tunisia*, https://www.un.org/en/development/desa/policy/capacity/output_studies/roa87_study_tun.pdf [26.03.2022]

³⁹² G. Corm, *Bliski Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1956-2003*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 203, s. 441.

³⁹³ World Bank Group, *The unfinished revolution. Bringing opportunity, good jobs and greater wealth to all Tunisians*, https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/MNA/tunisia_report/tunisia_report_the_unfinished_revolution_eng_synthesis.pdf [26.03.2022]

³⁹⁴ J. Sasson, *Anatomy of authoritarianism in the Arab republics*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 165.

³⁹⁵ B. de Salies, *Kraje Maghrebu. Historia, polityka, społeczeństwo*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2012, s. 56-57.

osoby znajdujące się w strukturach władzy, a dyskryminująca inne grupy społeczne nierównomierna dystrybucja dóbr, ograniczenie swobód obywatelskich, a także skupienie władzy w rękach prezydenta, będącym również szefem partii oraz przywódcą sił zbrojnych. Niemal nieograniczone spektrum jedynowładztwa pozwoliło na definiowanie polityki państwowej spójnie z interesami Z. Ben Alego oraz jego najbliższego zaplecza, a właściwie spowodowało zaprzęgnięcie struktur i instytucji do realizacji owych celów³⁹⁶. Partie opozycyjne (sześć z ośmiu posiadało swoją reprezentację w parlamencie) tylko iluzorycznie mogły wpływać na kształtowanie rzeczywistości politycznej w państwie³⁹⁷. Jak zauważa jedna z badaczek, polityka rządu stała w sprzeczności z interesem obywateli w pięciu kluczowych aspektach: masowym bezrobociu wśród młodych osób, występowaniu korupcji i nepotyzmu, braku wolności obywatelskich oraz represjach politycznych, represjach religijnych oraz wadach w reformach, mających zagwarantować kobietom równe prawa³⁹⁸. Dodatkowo gospodarcza sytuacja państwa uległa pogorszeniu w 2009 r. w wyniku światowego kryzysu. Gwałtowna recesja w Europie nadwyrężyła tunezyjski sektor produkcyjny oraz obniżyła wartość eksportu³⁹⁹. Te oraz inne przyczyny stały się preludem do gwałtownych przemian społeczno-politycznych Tunezji, określanych Arabską Wiosną.

1. Geneza Arabskiej Wiosny w Tunezji

1.1. Przyczyny społeczno-ekonomiczne rewolucji

Rewolucja zwraca na siebie uwagę całego świata; budzi ona w umysłach ludów niejasną świadomość, że następują nowe czasy, płodne w przemiany i reformy; lecz nikt nie podejrzewał w chwili jej powstania, czym ona będzie. Królowie i ich ministrowie nie mieli nawet tego niejasnego poczucia, które miały ludy – napisał w XIX w. A. de Tocqueville w dziele zatytułowanym *Dawne rządy i rewolucja*⁴⁰⁰. Odnosząc się do wydarzeń Rewolucji Francuskiej filozof stworzył tym samym opis o charakterze

³⁹⁶ J. Jarząbek, *Polityka zagraniczna Tunezji*, s. 366 [w:] *Wprowadzenie do polityki zagranicznej muzułmańskich państw Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej*, red: M. Woźniak-Bobińska, A. Solarz, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2018.

³⁹⁷ K. Pędziwiatr, *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2019, s. 127.

³⁹⁸ J. Mormul, *Jaśminowa rewolucja w Tunezji: zwycięstwo społeczeństwa obywatelskiego czy przebudzenie islamistów?*
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/30774/mormul_jasminowa_rewolucja_w_tunezji_2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y [26.03.2022]

³⁹⁹ AfDB, *The revolution in Tunisia: economic challenges and prospects*,
https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/North%20Africa%20Quarterly%20Analytical%20Anglais%20ok_North%20Africa%20Quarterly%20Analytical.pdf [26.03.2022]

⁴⁰⁰ A. de Tocqueville, *Dawne rządy i rewolucja*, wyd. De Agostini Polska, Warszawa 2003, s. 11.

uniwersum, adekwatny zarówno do wcześniejszych, jak i późniejszych wydarzeń tej skali. Warto nadmienić, że słowo rewolucja wywodzi się od łacińskiego *revolutio*, co oznacza obrót, przewrót. Termin ten pierwotnie nawiązywał do zagadnień związanych z astronomią, zyskując uznanie w naukach przyrodniczych za sprawą dzieła *De revolutionibus orbium coelestium* Mikołaja Kopernika⁴⁰¹. Wraz z upływem lat zaczął również być stosowany do opisu przemian zachodzących w sferze gospodarki, społeczeństw, polityki i wielu innych.

W kontekście przemian, jakie miały nastąpić w szeroko pojmowanym obszarze MENA, a które bezpośrednio zapoczątkował wspomniany w niniejszej pracy akt samospalenia tunezyjskiego kupca z 17 grudnia 2010 r., M. Bouaziego, pojawiało się wiele symptomatycznych teorii oraz przypuszczeń. Oliver Schlumberger, analizując w 2007 r. sytuację na Bliskim Wschodzie, zwrócił uwagę na powstawanie wielu politycznych ruchów protestu, które domagały się reform, a także na zmianę sposobu myślenia wśród rządzących, spodziewających się zagrożenia ze strony grup wywierających nań presję. O. Schlumberger podkreślał jednak, że zmiany wektorów polityk wewnętrznych nigdy nie zaowocowały ich nakierowaniem na procesy demokratyzacji. Inny naukowiec, Steven Haydeman, konstatował, że arabskie autorytaryzmy tylko z pozoru chcą się demokratyzować, a w rzeczywistości ulegają jedynie pewnej formie *liftingu*⁴⁰². Wskazanie choćby jednego, modelowego państwa demokratycznego w świecie arabskim przed rewolucją, z pewnością nastroczyłoby problemów niejednemu badaczowi.

Sytuacja społeczno-gospodarcza Tunezji w ostatnich latach rządów Z. Ben Alego ulegała systematycznemu pogorszeniu. Krytyka, która przybierała rozliczne formy – coraz bardziej odważne, bezpośrednie i zarazem słyszalne, stała się nie tylko nieodłącznym elementem komunikowania w sferze mediów społecznościowych, ale również wyrażała się między innymi w sztuce⁴⁰³. Internet okazał się pożytecznym narzędziem, służącym pozyskiwaniu informacji z *pierwszej ręki*. Gdy rząd Z. Ben Alego

⁴⁰¹ M. Chmaj, *O rewolucji*,

https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r1997-t4/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r1997-t4-s77-88/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r1997-t4-s77-88.pdf
[26.03.2022]

⁴⁰² K. Pędziwiatr, *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2019, s. 13.

⁴⁰³ N. Gana, *Dissident Tunisia: culture and revolt* [w:] *The Arab Uprisings. Catalysts, dynamics, and trajectories*, ed. F. Al-Sumait, N. Lenze, M. Hudson, wyd. Roman & Littlefield, Londyn 2015, s. 103.

zdecydował o zablokowaniu dostępu do niektórych witryn internetowych (między innymi do platformy YouTube), tunezyjscy hakerzy dokonali ataku na oficjalną stronę rządu, prezydenta oraz giełdy, utrudniając ich funkcjonowanie. Katarska telewizja Al-Dżazira bez większych ograniczeń relacjonowała krwawo tłumione protesty oraz brutalność policji przy użyciu amatorskich filmów nagrywanych telefonami komórkowymi przez samych uczestników protestów⁴⁰⁴. Jak zauważył jeden z naukowców, wydarzenia zapoczątkowane w Tunezji pod koniec 2010 r. często nazywane są również Facebookową albo Twitterową Rewolucją (poszerzając i tak już obszerny zakres stosowanego nazewnictwa) z uwagi na rolę, jaką przypisuje się tym mediom w kwestii zapoczątkowania buntów. Nie ma jednak jednomyślności wśród badaczy, na które z państw wywarły najmocniejszy wpływ działania w owej cyberprzestrzeni, przyczyniając się do rozwoju zdarzeń. Istnieje uzasadnione przypuszczenie, że uczestnictwo młodych ludzi w ruchach rewolucyjnych stało się możliwe dzięki mediom społecznościowym. Należy poczynić uwagę, że w państwach arabskich dostęp do Internetu nie był i nie jest powszechny, na co złożyło się kilka przyczyn. Pierwszą z nich jest niedostateczna znajomość obsługi komputera. Drugą – brak znajomości języka angielskiego, ułatwiającego poruszanie się w Internecie (tylko niewielka część populacji arabskiej potrafi się komunikować po angielsku). Ponadto koszty instalacji łącza internetowego dla wielu Arabów wciąż pozostają zbyt wysokie⁴⁰⁵.

Pomimo tych ograniczeń część ludzi mogła cieszyć się komfortem korzystania ze światowej sieci. Ujawnione przez WikiLeaks na początku grudnia 2010 r. amerykańskie depesze dyplomatyczne wskazały na istotne naruszenia praw człowieka w Tunezji, korupcję, czy wyobcowanie administracji Z. Ben Alego z rzeczywistości społecznej⁴⁰⁶. O niektórych niedogodnościach Tunezyjczycy nie musieli jednak dowiadywać się z Internetu. Powszechnie wiadomym było, że zarówno prezydent, jak i jego żona korzystają z nadzwyczajnych luksusów i przywilejów, podczas gdy postępująca pauperyzacja społeczeństwa oraz odnotowywany wzrost bezrobocia (szczególnie wśród osób młodych) wskazywały na istotny kontrast ekonomiczny pomiędzy elitą a niższymi

⁴⁰⁴ K. Bielińska, *Od Al-Dżaziry do Twittera – wpływ mediów na Arabską Wiosnę*, <http://przeglad.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2014/05/pp-2014-1-381-394.pdf> [26.03.2022]

⁴⁰⁵ M. Godziński, *Wpływ mediów społecznościowych na rozwój Arabskiej Wiosny Ludów* [w]: *Cyberprzestrzeń w krajach Orientu: wolność i zniewolenie*, red. M. Woźniak, D. Ściślewska, http://kbwipa.uni.lodz.pl/download/Cyberprzestrzen_2.pdf [26.03.2022]

⁴⁰⁶ G. Klein, R. Kobryński, *Spoleczne tło <<Arabskich Rewolucji>>*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/17181/G.%20Klein,%20R.%20Kobry%20ski%20Spo%20eczne%20t%20o%20arabskich%20rewolucji.pdf?sequence=1> [26.03.2022]

klasami⁴⁰⁷. W przededniu rewolucji, według oficjalnych komunikatów rządowych (wobec których należy zachować krytycyzm), bezrobocie wynosiło ok. 20%⁴⁰⁸. Blisko połowa utworzonych miejsc pracy w 2000-2010 skoncentrowana była w obszarach budownictwa oraz niskonakładowej produkcji i została przeznaczona głównie dla osób z wykształceniem niższym i średnim. Praca ta nie gwarantowała satysfakcjonujących zarobków, a ponadto kwestionowana była pod kątem standardów bezpieczeństwa. Znaczna część pracowników zatrudniana była w tak zwanej szarej strefie lub w oparciu o umowę na czas określony, co wiązało się z niedostateczną ochroną socjalną. W latach 1990-2010 odsetek ludności z wyższym wykształceniem wzrósł prawie czterokrotnie z 3,7 procent do 12,3 procent, ograniczone możliwości absorpcji rynku pracy spowodowały, że znaczna część nie mogła znaleźć zatrudnienia. Według szacunków aż 77% zatrudnionych pracowało w sektorach o niskiej produktywności (rolnictwo, tekstylia i inne). Sektory o wysokiej produktywności (takie jak bankowość, transport czy telekomunikacja) zaangażowały jedynie 7,7 procent pracujących. Udział pracowników w sektorach o niskiej produktywności był wyższy niż w innych państwach rozwijających się⁴⁰⁹. Według *Global Innovation Index* z lat 2009-2010 żadne z państw kontynentu afrykańskiego nie znalazło się w czołówce państw na świecie o wysokiej innowacyjności. W niniejszym zestawieniu Tunezja uplasowała się dopiero na 62. pozycji. W rankingu *Fragile State Index*, wyrażającym potencjalną podatność państwa na konflikt i upadek, w 2010 r. Tunezja zajmowała odległe 118 miejsce⁴¹⁰.

Pomimo niekorzystnych notowań, w rozlicznych rankingach światowych z zakresu spraw społecznych, ekonomicznych i politycznych, przez wiele dziesięcioleci Tunezja postrzegana była jako państwo bardziej liberalne od pozostałych. Ten stan w sposób szczególny korespondował z pozycją kobiet, zdolnych do emancypacji oraz odgrywania szczególnych ról w tunezyjskiej hierarchii społecznej. W kontekście wydarzeń Arabskiej Wiosny najczęściej jednak (zazwyczaj w niekorzystnym świetle)

⁴⁰⁷ M. Kaczmarek, *Jaśminowa Rewolucja* [w:] *Fale Tunisami. Kontestacja arabska w latach 2010-2013*, red. R. Potocki, M. Piskowski, W. Hładkiewicz, wyd. Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych, Warszawa 2014, s. 24.

⁴⁰⁸ M. Balcerzak, Przebieg wielkiej rewolucji ludów arabskich na przykładzie: Tunezji, Egiptu, Libii i Syrii [w:] *Middle East and North Africa. MENA źródłem szans i zagrożeń bezpieczeństwa*, red. J. Teska, Wydawnictwo J.P., Gdynia 2012, s. 288.

⁴⁰⁹ D. Angel-Urdinola, A. Nucifora, D. Robalino, *Labor Policy to promote good jobs in Tunisia. Revisiting labor regulation, social security, and active labor market programs*, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/161311468119089264/pdf/928710PUB0Box3021027109781464802713.pdf> [26.03.2022]

⁴¹⁰ M. Szynol, *Pozycja państw kontynentu afrykańskiego w stosunkach międzynarodowych na początku XXI wieku*, <https://core.ac.uk/download/pdf/289277146.pdf> [26.03.2022]

przytacza się nazwisko Fajidy al-Hamdi, określanej mianem *faktycznej matki rewolucji*. Według relacji naocznych świadków to ona w miasteczku Sidi Bu Zajd upokorzyła wspomnianego M. Bouaziziego, uderzając go twarzą i rekwirując jego stragan, wywołując tym samym skrajną reakcję tunezyjskiego kupca, prowadzącą do popełnienia samobójstwa. Funkcjonariuszka straży miejskiej w trakcie późniejszych przesłuchań zwracała uwagę na fakt, że sytuacja miała w istocie charakter odwrotny – to ona została zaatakowana przez mężczyznę, lecz nie zdecydowała się na odwet mając w świadomości, że uderzenie mężczyzny byłoby dla niego formą dyshonoru. Jakkolwiek rzeczywisty przebieg sprzeczki nie został w pełni potwierdzony i istnieje wiele rozbieżności w kwestii interpretacji zdarzenia, istotny jest jego morał oraz symboliczna rola F. al-Hamdii, ukazująca represyjność reżimu Z. Ben Alego oraz jego popleczników względem tunezyjskiego społeczeństwa⁴¹¹.

Znaczenie kobiet w świetle wydarzeń z lat 2010-2012 zyskuje daleko szerszy kontekst. Jak zauważa jeden z naukowców, *od Tunezji po Bahrajn, od Egiptu po Syrię, kobiety ze wszystkich środowisk domagały się demokracji, sprawiedliwości społecznej, wolności, godności i równości. Aktywistki, blogerki oraz dziennikarki informowały i mobilizowały świat, by ten zauważył powstania w ramach Arabskiej Wiosny, będące przejawem walki o powszechność praw człowieka*⁴¹². Wzrost świadomości, pewności siebie oraz oczekiwań kobiet w stosunku do otaczającej je rzeczywistości z pewnością miał podłoże historyczne – mizoginistyczne normy postępowania w większości państw Bliskiego Wschodu pozostały nienaruszone⁴¹³. I jak zauważyła jedna z autorek, odpowiedź na pytanie, czy kobiety będące reprezentantkami świata arabskiego otrzymują pełnię zagwarantowanych im przez Koran praw, brzmi zazwyczaj *nie*⁴¹⁴. Mimo wszystko zaobserwować można dokonujące się przeobrażenia w ramach silnie ugruntowanej kultury patriarchalnej, które naruszyły jej *status quo*, lecz całkowicie jej nie zniosły, o czym może świadczyć wciąż obserwowalne istnienie i kultywowanie wartości takich jak cnota, idea honoru czy waloryzacja przestrzeni

⁴¹¹ P. Rymarowicz, *Rola kobiet w Arabskiej Wiosnie na przykładzie Tunezji oraz Jemenu* [w:] *Spoleczne i polityczne formy oporu na Bliskim Wschodzie*, red. K. Kozak, A. Tyszko, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021, s. 129-130.

⁴¹² Fidh, *Women and the Arab Spring: taking their place?*

<https://www.fidh.org/IMG/pdf/femmesarabangbassdef.pdf> [14.04.2022]

⁴¹³ I. Pappé, *The Modern Middle East*, wyd. Routledge, Abington 2014, s. 234.

⁴¹⁴ M. Dimitrowa, *Kobieta arabska w krajach Maghrebu w świetle ograniczeń nakładanych na nią przez społeczeństwo*,

https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/109290/PDF/07_Dimitrowa_M_Kobieta_arabska_w_krajach_Maghrebu_w_swietle_ograniczen_nakladanych_na_nia_przez_spoleczenstwo.pdf [14.04.2022]

domowej⁴¹⁵. W ocenie Manuela Castellsa patriaralizm charakteryzuje *instytucjonalnie narzucona władza mężczyzn nad kobietami i ich dziećmi w jednostce rodzinnej. By ta władza mogła być sprawowana, patriaralizm musi przenikać całą organizację społeczeństwa*⁴¹⁶. Hiszpański socjolog wskazuje jednak, że istnieje co najmniej kilka przyczyn jego osłabienia. Są to: przekształcenia zachodzące w ramach gospodarki i rynku pracy, co stwarza dodatkowe możliwości edukacji kobiet, transformacja medycyny, farmakologii i medycyny, co umożliwia kontrolę urodzeń, wzrost znaczenia ruchów feministycznych oraz rozprzestrzenianie się koncepcji emancypacyjnych. Jednocześnie kryzys dominacji mężczyzn uwarunkowany jest zmianą wzorców zachowań kobiet i mężczyzn, a także przeobrażeniami w ramach relacji między obydwiema płciami⁴¹⁷.

Stopniowe odchodzenie od silnie zakorzenionych historycznie i obyczajowo struktur patriarchalnych, a także ponadnormatywna zdolność kobiet w Tunezji do podejmowania niezależnych inicjatyw przyczyniły się do zwiększenia ich partycypacji w ramach rodzącej się rewolucji. Część działań obrała wymiar cyfrowy. Zarówno w Tunezji, jak i w Egipcie oraz Maroku, kobiety wykorzystywały technologie informatyczne, aby nie tylko uczestniczyć w protestach, ale również je wywoływać. Tworzyły przestrzenie do wyrażania roszczeń dla politycznego, społecznego i kulturowego parytetu płci⁴¹⁸. Tunezyjska blogerka i aktywistka Lina Ben Mhenni w trakcie rządów Z. Ben Alego stała się jedną z nielicznych cyberaktywistek, posługujących się prawdziwym imieniem i nazwiskiem. Jej blog pod nazwą *Tunezyjska dziewczyna* został oceniony przez reżim dyktatora. Sprawozdania L. Ben Mhenni zawierały szczegółowy opis przebiegu Arabskiej Wiosny, co zyskiwało dodatkową wartość ze względu na restrykcje narzucone na zagranicznych dziennikarzy, a także cenzurę mediów państwowych. Po upadku reżimu Z. Ben Alego autorka nadal odgrywała kluczową rolę wśród działaczy prodemokratycznych w Tunezji, czego następstwem była nominacja do Pokojowej Nagrody Nobla w 2011 r.⁴¹⁹. Działania arabskich kobiet

⁴¹⁵ A. Barska, *Rodzina i jej przemiany w krajach Maghrebu*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/24578> [14.04.2022]

⁴¹⁶ A. Barska, *Trwanie i przemiany systemów kulturowych w Tunezji*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9-s53-63/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9-s53-63.pdf [14.04.2022]

⁴¹⁷ *Ibidem*.

⁴¹⁸ B. Landorf, *Female reverberations online: an analysis of Tunisian, Egyptian, and Moroccan female cyberactivism during the Arab Spring*, <https://core.ac.uk/download/pdf/46725181.pdf> [14.04.2022]

⁴¹⁹ Economic and social commission for western Asia (ESCWA), *Women and the participation in the Arab uprisings: a struggle for justice*, <https://yptoolbox.unescap.org/wp->

w trakcie rewolucji znalazły swój rezon w tekstach zachodnich publicystów i zostały przezeń docenione. *Der Spiegel* pisał, że na Alei H. Burgiby w Tunisie oraz na placu Tahrir w Kairze kobiety protestowały na równi z mężczyznami, podczas gdy *The New York Times* zwrócił uwagę na fakt, że Arabskie Przebudzenie było pierwszą szansą dla wielu kobiet na aktywne włączenie się do życia publicznego⁴²⁰.

Nie tylko jednak kobiety przyczyniły się do wybuchu rewolucji. Wydaje się, że społeczny bunt wykraczał również ponad zróżnicowanie religijne, ponieważ w strajkach brali udział nie tylko muzułmanie, lecz również między innymi chrześcijanie⁴²¹. Jak zauważył jeden z analityków sytuacji politycznej na Bliskim Wschodzie, siłą napędową protestów były również setki tysięcy dotkniętej stagnacją i napelnionej frustracją młodzieży, narzekającej na brak perspektyw rozwojowych⁴²². W kwietniu 2011 r. ukazał się raport na temat arabskiej młodzieży, opracowany przez szereg instytucji powiązanych z Bankiem Światowym. W dokumencie ukazano wypowiedzi kilkudziesięciu młodych osób spośród 1500 respondentów z ośmiu państw arabskich: Algierii, Arabii Saudyjskiej, Egiptu, Iraku, Jemenu, Jordanii, Maroka i Omanu oraz z Autonomii Palestyńskiej. We wstępie przytoczono wypowiedź Ranii, królowej Jordanii: *możemy się cieszyć, że mamy tak młode społeczeństwo. Aż 60% mieszkańców regionu to ludzie poniżej 30. roku życia. Jednak prawie 1/4 naszej młodzieży nie ma pracy; traci dni i lata, niczego nie robiąc; zapewnienie im możliwości podjęcia pracy jest pilne jak nigdy przedtem. Na razie pozwalamy im pogrzążyć się w rozpacz. Przeludnione klasy szkolne, przestarzałe programy nauczania, absolwenci z wiedzą, która nie ma praktycznego zastosowania na globalnym rynku pracy – oto sytuacja, w której znajduje się nasza młodzież. A kiedy proszą nas o wsparcie, dajemy im rady, które w niczym im nie pomagają*⁴²³. Jak zauważyła Katarzyna Górak-Sosnowska, struktura demograficzna społeczeństw w regionie Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu odegrała istotną rolę w kwestii gwałtownych przemian zachodzących w obrębie świata arabskiego od przełomu lat 2010

content/uploads/2017/08/ESCWA_Women-and-Participation-in-the-Arab-Uprisings-A-struggle-for-Justice.pdf [14.04.2022]

⁴²⁰ J. Davis (red.), *The Arab Spring and Arab Thaw. Unfinished revolutions and the quest for democracy*, wyd. Ashgate, Farnham 2013, s. 17.

⁴²¹ S. Elsässer, *Muslims and Christians in Egyptian state formation: a new beginning in 2011?* [w:] *State formation and identity in the Middle East and North Africa*, ed. K. Christie, M. Masad, wyd. Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2013, s. 152.

⁴²² S. Niedziela, *Konflikty i napięcia w świecie arabskim*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2012, s. 259.

⁴²³ J. Zdanowski, *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?* wyd. Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2011, s. 145-146.

i 2011. Określenie *tykającej bomby demograficznej* (*youthbulge*) pojawiło się w literaturze przedmiotu u progu XXI w. i nawiązywało do 20-25% udziału młodych osób pomiędzy 18. a 24. rokiem życia przy 20-30% dzieci w przedziale wiekowym od zera do 14. roku życia. Wskazany odsetek młodych ludzi w tej skali może z jednej strony prowadzić do społecznych niepokojów, a nawet przyczynić się do użycia siły, z drugiej jednak otwiera ekonomiczną perspektywę wzrostu produkcji⁴²⁴.

Pomimo faktu, że w protestach Arabskiej Wiosny wzięli udział reprezentanci szerokiego spektrum wiekowego, na ulicach miast w trakcie powstań najczęściej widywana była twarz młodego Araba w wieku od 15 do 24 lat. Znajdująca się w stanie liminalnym młodzież oczekiwała poprawy warunków bytowych oraz wzrostu znaczenia w życiu społecznym⁴²⁵. Stanowiła ona też znaczną część społeczeństwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu – grupa ta liczyła w 2005 r. 95 milionów, a szacuje się, że w 2035 r. będzie to już liczba 100 milionów⁴²⁶. Średni wskaźnik bezrobocia w regionie MENA w 2011 r. wśród osób młodych wynosił 23%, a dla kobiet był jeszcze bardziej niekorzystny – 31%. Intensywne zasilanie rynku pracy młodymi osobami, gotowymi do podjęcia zatrudnienia, wymagało wygenerowania ponadnormatywnej liczby miejsc pracy, co okazywało się celem niemożliwym do spełnienia⁴²⁷. W okresie kilku lat poprzedzających Arabskie Przebudzenie poziom bezrobocia wśród absolwentów uniwersytetów rósł drastycznie – w 2005 r. wynosił 55 800 osób, 5 lat później 139 000, a w 2012 r. było to 175 000 młodych ludzi spośród 700 000 wszystkich osób pozostających bez stosunku pracy⁴²⁸. Wzrost bezrobocia zdumiewał o tyle, że obserwowano jednocześnie w państwach MENA poprawę poziomu edukacji w okresie trzech dekad poprzedzających rewolucję⁴²⁹.

⁴²⁴ K. Górak-Sosnowska, *Przymusowa młodość. Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania Arabskiej Wiosny Ludów*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-9263eb61-8e3b-4074-bf00-a62eb986c667/c/Katarzyna_Gorak-Sosnowska_Przymusowa_mlodosc_spoleczno-ekonomiczne_uwarunkowania_ruchow_spolecznych_Arabskiej_Wiosny_Ludow.pdf [14.04.2022]

⁴²⁵ M. C. Mulderig, *An uncertain future: youth frustration and the Arab Spring*, <https://www.bu.edu/pardee/files/2013/04/Pardee-Paper-16.pdf> [14.04.2022]

⁴²⁶ A. Dzisiów-Szuszczykiewicz, <<Arabska Wiosna>> - przyczyny, przebieg i prognozy, https://www.bbn.gov.pl/download/1/7804/arabska_wiosna_przyczyny_przebieg_prognozy.pdf [14.04.2022]

⁴²⁷ J. Cole, *The new Arabs. How the millennial generation is changing the Middle East*, wyd. Simon & Schuster, Nowy Jork 2014, s. 2.

⁴²⁸ L. Labidi, *The Arab uprisings in Tunisia: party, elections, and the struggle for women's rights* [w:], *The Arab uprisings. Catalysts, dynamics, and trajectories*, red. F. Al-Sumait, N. Lenze, M. C. Hudson, wyd. Rowman & Littlefield, Londyn 2015, s. 176.

⁴²⁹ I. Idris, *Analysis of the Arab Spring*, <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2016/04/HDQ1350.pdf> [14.04.2022]

1.2. Alians armii i społeczeństwa w kontekście politycznego przewrotu

Z historycznego punktu widzenia wojsko w Tunezji nie odgrywało tak znaczącej roli, jak w innych państwach arabskich (między innymi w Egipcie). W okresie francuskiego protektoratu Tunezja nie posiadała własnej armii. Utworzona została ona dopiero w czerwcu 1956 r. przez H. Burgibę. W trakcie 30-letnich rządów przywódcy tylko nieznaczna część państwowego budżetu przeznaczana była na wydatki związane z obronnością. Z drugiej strony prezydent wspierał funkcjonowanie innego ciała – Gwardii Narodowej, postrzegając ją jako przeciwwagę dla armii. Świadome ograniczanie potencjału wojska wiązało się z obawą, że nowoczesne i niezależne wojsko może stanowić zagrożenie dla władz⁴³⁰. Gwardia Narodowa była organem podlegającym Ministerstwu Obrony i cechowała się pewną formą zależności względem prezydenta. Żołnierze i oficerowie nie byli ponadto uprawnieni do głosowania w wyborach oraz do dołączania do partii politycznych – ograniczenie ich kompetencji miało na celu pomniejszenie partycypacji politycznej wśród wojskowych. Jednak rosnące zagrożenia wewnętrzne i zewnętrzne zmusiły G. Burgibę do zmiany kursu i wzmocnienia sił zbrojnych w późnych latach 70. i 80 XX w. Ogólnokrajowy strajk z 1978 r., rebelia wspierana przez Libię w roku 1980 r., czy wreszcie przeprowadzone na dużą skalę zamieszki w latach 1983-1984, przytłoczyły policję oraz Gwardię Narodową i zmusiły prezydenta do dokonania korekty w zarządzaniu bezpieczeństwem wewnętrznym państwa⁴³¹. Odwrócenie dotychczasowego trendu świadomego niedoinwestowywania armii poskutkowało wzrostem wydatków do rekordowego poziomu 4,59% PKB. Reorientacja polityki nie zapobiegła jednak przewrotowi na najwyższym szczeblu władzy – zastępujący H. Burgibę na stanowisku prezydenta Z. Ben Ali był reprezentantem armii i posiadał stopień generała⁴³².

Rozliczne protesty z przełomu lat 70. i 80. XX w. stały się odzwierciedleniem nastrojów społecznych panujących w Tunezji w tym okresie. Wzrost cen przy jednoczesnym utrzymywaniu się niskich płac eskalował ogólnonarodowe rozczarowanie istniejącym sztywnym systemem politycznym. Na kilka miesięcy przed zamachem stanu H. Burgiba ponownie posłużył się wojskiem w celu zwalczania społecznych niepokojów.

⁴³⁰ H. Królikowski, *Siły zbrojne Algierii, Mauretanii, Maroka i Tunezji. Stan obecny i perspektywy*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23012> [13.05.2022]

⁴³¹ S. Grewal, *A quiet revolution: the Tunisian military after Ben Ali*, https://carnegieendowment.org/files/ACMR_Grewal.pdf [13.05.2022]

⁴³² H. Królikowski, *Siły zbrojne Algierii, Mauretanii, Maroka i Tunezji. Stan obecny i perspektywy*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23012> [13.05.2022]

Latem 1987 r. akcją protestacyjną, które z biegiem czasu obrały formę zamieszek, przewodzili islamscy aktywiści. Władza zarzucała im, że są odpowiedzialni za zakłócanie porządku publicznego, działania dywersyjne oraz podkładanie ładunków wybuchowych. Decydując się na masowe aresztowania, spotęgowała społeczne niezadowolenie, wyrażane w formie publicznych manifestacji przeciwko polityce opartej na represjach. Islamiści domagali się wypuszczenia z więzienia Raszida al-Ghannusiego, pełniącego funkcję lidera protestujących. Gwałtowny zryw społeczeństwa tunezyjskiego doprowadził do tąpnięć na szczeblach elit, a ogólnonarodowe powstanie stało się przyczynkiem do politycznego przewrotu⁴³³.

Wydarzenia z końcówki 1987 r. spowodowały zmianę człowieka na stanowisku prezydenta, ale nie zmianę systemu. Z. Ben Ali objął urząd na kolejne 23 lata za pośrednictwem partii Rassemblement Constitutionnel Democratique (RCD – Partii Zgromadzenia Konstytucyjno-Demokratycznego). Około 2 milionów obywateli (20% społeczeństwa) było jej formalnymi członkami. Pozostałe partie polityczne podlegały kontroli RCD, albo z nią współpracowały. W okresie niespełna dwóch i pół dekady Z. Ben Ali zbudował potężny system politycznego zwierzchnictwa w Tunezji. Ów wojskowy, przeobrażony w cywilnego urzędnika, unikał – podobnie jak jego poprzednik – wzrostu znaczenia armii, motywowany podobnym lękiem przed utratą władzy⁴³⁴. W czasach rządów Z. Ben Alego Tunezja postrzegana była na arenie międzynarodowej jako państwo policyjne. Szacowano, że liczba funkcjonariuszy policji wahała się pomiędzy 130 000 a 200 000, co w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców było bardzo wysokim wskaźnikiem, przewyższającym nawet najbardziej dbające o bezpieczeństwo państwa europejskie. Policja traktowana była w Tunezji jako wszechobecna, infiltrująca społeczeństwo i kontrolująca wszelkie potencjalne zagrożenia dla władzy. Stanowiła ona główny filar autorytarnego reżimu w Tunezji, generując poczucie strachu wśród obywateli. Liczne nadużycia, przemoc, stosowanie tortur i innych poniżających form wywierania nacisku tworzyły obszerną listę naruszeń praw człowieka, na co zwróciły uwagę liczne organizacje pozarządowych, zajmujących się ich ochroną⁴³⁵. Krytyczne

⁴³³ J. Mormul, *Jaśminowa rewolucja w Tunezji: zwycięstwo społeczeństwa obywatelskiego czy przebudzenie islamistów?*
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/30774/mormul_jasminowa_rewolucja_w_tunezji_2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y [13.05.2022]

⁴³⁴ L. Signé, R. Smida, *The army's decision to repress: a Turning point in Tunisia's regime change*,
https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Landry_Final.pdf [13.05.2022]

⁴³⁵ D. Lutterbeck, *Tunisia after Ben Ali: retooling the tools of operation?*
<https://www.files.ethz.ch/isn/164193/8a4a01231edc1bc44e19af1182314d46.pdf> [13.05.2022]

raporty, napływające ze środowisk NGO, reżim Z. Ben Alego postrzegał jako ingerencję w wewnętrzne sprawy państwa⁴³⁶. Pomimo tego Tunezja odróżniała się od innych dyktatur w świecie arabskim, takich jak Libia, Syria, czy nawet Egipt, ze względu na korzystniejszą sytuację w gospodarce, szkolnictwie, a także z uwagi na lepszą ogólną stopę życiową Tunezyjczyków⁴³⁷.

W obliczu wybuchu Arabskiej Wiosny korzystniejsze usytuowanie Tunezji w aspekcie ekonomii na tle innych państw obszaru MENA nie miało większego znaczenia – Tunezja wciąż pozostawała biednym państwem, a trudności polityczne nasilały krytykę polityczną, szczególnie mając na względzie pozbawione sensu wybory z lat 2004 i 2009 r., które utrwaliły wzorce ustalone na początku ery Z. Ben Alego. Wspomnienia dotyczące losów prześladowanej przez lata Ennahdy (Partii Odrodzenia) wzbudziły ostrożność wśród islamistycznej opozycji – zwolenników, którzy zeszli do podziemia lub odbyli wyroki więzienia. Z. Ben Ali nie dopuszczał możliwości odrodzenia ugrupowania. Jednocześnie przeczył, by w aresztach przetrzymywani byli tak zwani więźniowie sumienia, podczas gdy przepisy regulujące działalność polityczną, dziennikarską i wolontariacką w ramach stowarzyszeń upoważniały go do realizacji zatrzymań pod pozorem popełnienia przestępstw, które – jak ocenił jeden z badaczy – mogły mieć charakter *obrazy majestatu*⁴³⁸. Ograniczenia swobód obywatelskich w stopniu znacznym miały wpływ na wybuch strajków, które finalnie doprowadziły do obalenia dyktatora. Jak jednak zauważył przywołany już w niniejszej dysertacji J. Zdanowski, fakt, że Arabska Wiosna zaczęła się od powstania w Tunezji, *można wytłumaczyć koincydencją kilku korzystnych czynników. Kraj ten jest zamieszkały przez homogeniczną ludność, która prawie w całości jest muzułmańska i należy do jednej malikickiej szkoły prawa muzułmańskiego. Klasa średnia w Tunezji jest dobrze wykształcona, w dużym stopniu zwesternizowana i stanowi prawie połowę społeczeństwa.*

⁴³⁶ N. Jebnoun, *Ben Ali's Tunisia: the authoritarian path of a dystopian state* [w:] *Modern Middle East authoritarianism. Roots, ramifications, and crisis*, ed. N. Jebnoun, M. Kia, M. Kirk, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2014, s. 114.

⁴³⁷ M. Bodziany, *Kryzysy społeczne w Europie i obszarze transeuropejskim* [w:] *Kryzysy społeczne XXI wieku. Między integracją, <<fencing policy>> a upadkiem państwowości*, red. M. Bodziany, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/15421/Kryzysy%20XXI%20wieku%20Bodziany.pdf?squence=1&isAllowed=y> [13.05.2022]

⁴³⁸ K. Perkins, *A history of modern Tunisia*, wyd. Cambridge University Press, Nowy Jork 2014, s. 235.

*Wojsko w Tunezji nie stanowiło nigdy ważnej siły politycznej i zachowało neutralność w czasie protestów*⁴³⁹.

Po akcie podpalenia się M. Bouaziziego jego kuzyn zamieścił w Internecie nagranie przedstawiające demonstracje. Telewizja Al-Jazeera relacjonowała proces *rozlewania się* rewolucji po całym państwie. W mediach społecznościowych temat strajków stał się wiodący. 28 grudnia Z. Ben Ali odwiedził M. Bouaziziego w szpitalu w nadziei, że protesty przeminą, jednak po śmierci tunezyjskiego handlarza 4 stycznia 2011 r. osiągnęły one apogeum. 10 dni później w obawie o własne życie prezydent wyleciał do Arabii Saudyjskiej, a M. Bouazizi uznany został za męczennika narodu⁴⁴⁰. Zdaniem francuskiego dziennika *Le Monde* wraz z dyktatorem uciekła z Tunezji również jego żona, zabierając ze sobą półtorej tony złota⁴⁴¹.

Na dynamiczny przebieg rewolucji w Tunezji wpływ miała – co można uznać za zaskakujące – pasywna postawa armii. Wojskowi odmówili wykonania rozkazów strzelania do ludzi uczestniczących w protestach. Neutralność ta, jak domniemywają niektórzy obserwatorzy, pozwoliła uniknąć zapanowania chaosu, w którym rywalizację toczyłyby trzy zantagonizowane strony – rząd, ludność oraz żołnierze. Niezaangażowana w sprawy polityki państwa armia zyskała sympatię oraz przychylną zwykłych Tunezyjczyków w trakcie Arabskiej Wiosny⁴⁴². Według doniesień medialnych wojsko w znacznej mierze podzielało postulaty obywateli rozczarowanych sytuacją społeczną, gospodarczą i ekonomiczną. Ta postawa stanowiła kontrast w stosunku do brutalnych działań policji, która do stycznia 2011 r. włącznie odpowiedzialna była już za zastrzelenie 36 protestujących. Relacje świadków świadczą o tym, że strajkujący szukali schronienia przed wystrzałami policji za czołgami oraz opancerzonymi pojazdami wojska. Tunezyjska armia i jej przywództwo zostały docenione nie tylko ze względu na powstrzymanie się od użycia siły względem demonstrantów, ale także na odegraną rolę w kwestii wygnania Z. Ben Alego z państwa. W sposób szczególny wyróżniano postawę

⁴³⁹ J. Zdanowski, *Znaczenie Arabskiej Wiosny*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/696/Zdanowski_Jerzy_Znaczenie_Arabskiej_Wiosny_2013.pdf?sequence=5&isAllowed=y

⁴⁴⁰ P. Guzik, *Rewolucja, status quo czy chaos – społeczeństwa wybranych krajów arabskich cztery lata po Arabskiej Wiosnie*, <http://bc.upjp2.edu.pl/Content/3882/774-1523-2-PB.pdf> [13.05.2021]

⁴⁴¹ Newsweek, *Zona prezydenta Tunezji uciekła z 1,5 tony złota*, <https://www.newsweek.pl/swiat/zona-prezydenta-tunezji-uciekla-z-15-tony-zlota/elk5z4m> [13.05.2022]

⁴⁴² A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, <<Arabska Wiosna>> - przyczyny, przebieg i prognozy, https://www.bbn.gov.pl/download/1/7804/arabska_wiosna_przyczyny_przebieg_prognozy.pdf [15.05.2022]

generała Rachida Ammara, cechującego się wysokim poziomem niesubordynacji względem zwierzchników wydających rozkazy. Według źródeł zbliżonych do byłego prezydenta oraz ministra obrony, obserwowano narastającą bipartycję pomiędzy reżimem a siłami zbrojnymi Tunezji, sam generał natomiast namawiał prezydenta do ucieczki przekonując, że ten jest już *skończony*. Po emigracji Z. Ben Alego lojalne mu jednostki skupione w ramach Gwardii Narodowej podjęły walkę z wojskiem, która finalnie zakończyła się klęską reżimu dyktatora i zapoczątkowała proces głębokich przemian politycznych w państwie⁴⁴³.

1.3. Tunezja jako katalizator ekspansji Arabskiej Rewolucji w regionach Afryki

W ocenie części badaczy zajmujących się problematyką świata islamu Tunezja jawiła się jako najbardziej frankofońskie państwo arabskie, a geograficzna bliskość kontynentu europejskiego sprawiała, że Tunezja uważana była za swoistą *bramę dla europejskich idei* w regionie Maghrebu. Równocześnie władze w Tunisie zaangażowane były w znalezienie rozwiązania dla odwiecznego konfliktu palestyńsko-izraelskiego, starając się utrzymać równowagę w realizacji dwóch odmiennych polityk: panarabskiej i proeuropejskiej. Rewolucja z początku II dekady XXI w. nie tylko doprowadziła do zmiany systemu w tym państwie, ale wywarła dalekosiężne skutki na inne republiki regionu MENA. Sukcesy odniesione przez Tunezyjczyków szybko zainspirowały do działania Egipcjan, którzy 25 stycznia 2011 r. ogłosili tak zwany Dzień Gniewu (*Yom al-Ghadab*), przeciwstawiając się reżimowi Hosniego Mubaraka. Wkrótce na ulice miast wyszli obywatele Algierii, Bahrajnu, Jemenu, Jordanii, Libii i Syrii – z różnym skutkiem jednak dla samych protestujących. W Libii rządzonej przez Muammara Kaddafiego oraz Syrii Baszszara al-Asada strajki przekształciły się w krwawe wojny domowe. Zakres oraz siła oddziaływania na inne państwa rewolucji zapoczątkowanej w Tunezji zrobiły wrażenie na europejskich przywódcach, między innymi na Nicolasie Sarkozy’em, który w styczniu 2011 r. stwierdził: *we Francji prawdopodobnie nie doceniliśmy aspiracji Tunezyjczyków do wolności*⁴⁴⁴. Jeden z badaczy zwrócił uwagę, że *głównym powodem, dla którego Arabska Wiosna zaskoczyła społeczność globalną był fakt, że w ciągu poprzedniej dekady świat obsesyjnie skupiał swoją uwagę na Al-Kaidzie, zaślepiając się*

⁴⁴³ D. Lutterbeck, *Arab uprisings and armed forces: between openness and resistance*, https://www.files.ethz.ch/isn/141539/SSR_PAPER2_Binder.pdf [14.05.2022]

⁴⁴⁴ J. Mormul, *Jaśminowa rewolucja w Tunezji: zwycięstwo społeczeństwa obywatelskiego czy przebudzenie islamistów?* [w:] *Arabska Wiosna w Afryce Północnej*, red. E. Szczepankiewicz-Rudzka, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2014, s. 42-43.

na alternatywne i niedżihadystyczne programy islamistów⁴⁴⁵. Protesty wywołały tak zwany efekt domina (lub efekt lawiny), opisywany między innymi przez S. Huntingtona i polegający na tym, że udany proces przemian w jednym państwie pobudza analogiczne przekształcenia w innych. Wynika to z przekonania, że problemy, z którymi mierzą się te państwa wydają się być podobne⁴⁴⁶. W niektórych republikach, takich jak Algieria, protesty zostały stłumione w zarodku (co w znacznym stopniu było rezultatem skutecznej polityki prezydenta Abdelaziza Butefliki)⁴⁴⁷, nie wywołując niniejszego efektu w perspektywie długoterminowej. W Iraku przemiana miała charakter społeczny – obywatele stali się bardziej świadomi swoich praw i chętniej uczestniczący w życiu politycznym państwa⁴⁴⁸. W Jemenie Arabska Rewolucja pogłębiła istniejące problemy – konflikt pomiędzy Północą i Południem, a także w obrębie samego Południa, gdzie na scenie politycznej konfrontują się dwie odmienne koncepcje – Ruchu pokojowego (Al-Hirak as-silmi) oraz Ruchu zbrojnego⁴⁴⁹. Z drugiej strony w Jemenie do głosu doszły kobiety, wśród których wyróżniła się rozpoznawalna w świecie działaczka na rzecz praw człowieka, Tawakkul Karman. W okresie buntu była jedną z osób inicjujących protesty, prowadziła ponadto dialog z Hilary Clinton, pełniącą wówczas funkcję sekretarza stanu USA⁴⁵⁰. Wewnętrzne spory, również na tle religijnym, doprowadziły ostatecznie do skrajnej zapaści w państwie, a według UNHCR (Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców) szacuje się, że ponad 80% społeczeństwa jemeńskiego – 21,2 miliona osób – wymaga natychmiastowego wsparcia humanitarnego⁴⁵¹. W Syrii w wyniku rewolucji, a następnie konfliktu wewnętrznego około połowa przedwojennej

⁴⁴⁵ K. Bokhari, F. Senzai, *Political islam in the Age of democratization*, wyd. Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2013, s. 18.

⁴⁴⁶ A. Pohl, *Arabia Saudyjska wobec Arabskiej Wiosny*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12175/1/pp-2014-1-143-158.pdf> [14.04.2022]

⁴⁴⁷ R. Kobis, *Arabska Wiosna, <<algierska zima>>: analiza kampanii wyborczej w czasie wyborów prezydenckich w Algierii*, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Polityka_i_Spoleczenstwo/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_\(13\)/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_\(13\)-s118-134/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_\(13\)-s118-134.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Polityka_i_Spoleczenstwo/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_(13)/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_(13)-s118-134/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_(13)-s118-134.pdf) [14.05.2022]

⁴⁴⁸ A. Thegeel, *Ten years after the Arab Spring. Political and security reflections in Iraq*, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/17676.pdf> [14.05.2022]

⁴⁴⁹ J. Sławek, *Jemen – budowanie przyszłości przez dialog*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23120/SLAWEK_Jemen_Budowanie_przyszlosci_przez_dialog_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y [14.05.2022]

⁴⁵⁰⁴⁵⁰ P. Rymarowicz, *Rola kobiet w Arabskiej Wiośnie na przykładzie Tunezji oraz Jemenu* [w:] *Spoleczne i polityczne formy oporu na Bliskim Wschodzie*, red. K. Kozak, A. Tyszko, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021, s. 131-132.

⁴⁵¹ A. Tomaszewski, *Rozmawiamy o uchodźcach*, https://migracje.ceo.org.pl/sites/migracje.ceo.org.pl/files/kryzys_humanitarny_w_jemenie_arkadiusz_tomaszewski.pdf [14.05.2022]

populacji (6,2 miliona) została przesiedlona⁴⁵², a liczbę zgonów szacuje się na około 350 000⁴⁵³. W Libii po wystąpieniu rozruchów sprawujący od ponad czterech dekad władzę M. Kaddafi, chcąc rozprawić się z protestującymi, zapowiedział *krwawą jatkę*, a walki z prymitywnie uzbrojonymi oddziałami partyzanckimi trwały od końca lutego do października 2011 r. i dopiero włączenie się w spór NATO i ONZ zmieniło układ sił⁴⁵⁴. Jak relacjonował Abdell Madżid, Przedstawiciel Narodowej Rady Libijskiej, podczas jednego z ostrzałów NATO w trakcie próby ucieczki M. Kaddafi został ranny w głowę i w nogi, po czym ukrył się w betonowym przepuście znajdującym się pod autostradą. Następnie został pochwycony przez obywateli i skatowany⁴⁵⁵. Rewolucja w Libii zapoczątkowała wieloletni chaos, również gospodarczy, a spadek PKB tego państwa w 2011 r. wyniósł aż 61%⁴⁵⁶. Królestwo Arabii Saudyjskiej przetrwało Arabską Wiosnę w dużej mierze bez szwanku i umocniło się jako niekwestionowany przywódca w regionie Zatoki Perskiej, na politycznej arenie bogatych państw wydobywających ropę i gaz. Wiosną 2011 r. władze w Rijadzie ogłosiły szereg postanowień, mających za zadanie zapobiec wybuchowi ewentualnych protestów. Zwiększono obecność sił bezpieczeństwa w potencjalnych miejscach gromadzenia się obywateli, w rezultacie arabski efekt domina nie dosięgnął Arabii Saudyjskiej⁴⁵⁷. W Bahrajnie tożsamy z egipskim dzień gniewu miał miejsce w lutym 2011 r., lecz strajki uwypukliły bipolarność społeczeństwa, których postulaty były odmienne. Obóz antyrządowy domagał się ustanowienia republiki, równego dostępu do zasobów oraz możliwości zatrudnienia, a także zaprzestania dyskryminacji szyitów. Frakcja prorządowa postulowała utrzymanie *statusu quo*, a w dalszej perspektywie zwiększenia udziału społeczeństwa w podejmowaniu decyzji politycznych i poprawie stopy życiowej obywateli, a także wzmocnienia sunnickiej tożsamości. Wewnętrzny spór w Bahrajnie miał zatem również wymiar religijny. Negocjacje pomiędzy dynastią królewską

⁴⁵² C. Humud, C. Blanchard, *Armed conflict in Syria: overview and U.S. response*, <https://sgp.fas.org/crs/mideast/RL33487.pdf> [14.05.2022]

⁴⁵³ UN News, *Syria: 10 years of war has left at least 350,000 dead*, <https://news.un.org/en/story/2021/0> [14.05.2022]

⁴⁵⁴ K. Wachowska, *Spolecznosc miedzynarodowa wobec Arabskiej Wiosny w Libii*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_pp_2014_19_1_10/c/5427-5519.pdf [30.05.2023]

⁴⁵⁵ N. Mojżyn, *Obrazy medialne i media obrazowe wobec śmierci M. Kaddafiego (z punktu widzenia antropologii obrazu)*, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_2011_7_mojzyn.pdf [14.05.2022]

⁴⁵⁶ M. Denka, *Miedzynarodowe reakcje na <<wiosnę ludów>> w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie* [w:] *Wojna o pokój trwa*, red. D. Smygala, https://civitas.edu.pl/pub/Zeszyt_Naukowy_Collegium_Civitas_nr_23.pdf [14.05.2022]

⁴⁵⁷ G. Steinberg, *Leading the counter-revolution*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2014_RP07_sbg.pdf [14.05.2022]

a przedstawicielami opozycji nie przynosiły spodziewanych rezultatów; przeciwnie – powodowały eskalację napięć oraz radykalizację opinii. W dzielnicach, które wspólnie zamieszkiwane były przez sunnitów i szyitów, odnotowywano akty przemocy, które następnie przeniosły się do szkół i uniwersytetów. Interwencja wojsk Rady Współpracy Zatoki Perskiej w marcu 2011 r., tworzonych głównie przez Saudyjskich żołnierzy, doprowadziła do wyeliminowania protestujących ze stolicy, a także przywrócenie kontroli bahrajńskiemu aparatowi bezpieczeństwa⁴⁵⁸. W Katarze i Zjednoczonych Emiratach Arabskich wystąpienia przeciwko władzom miały jedynie symboliczny charakter i nie spowodowały znaczących reperkusji w kontekście systemu politycznego. Państwa te bez trudu zapanowały nad społecznym niepokojem, stosując politykę ustępstw, a także wykorzystując potencjał zasobów finansowych znajdujących się w ich dyspozycji. Należy w niniejszym miejscu zwrócić uwagę, że zarówno Katar, jak i ZEA cechują się wysokim poziomem legitymizacji systemu politycznego, a ich obywatele w sposób istotny utożsamiają się z monarchią. Nie pozostawał bez znaczenia fakt, że społeczności lokalne cieszyły się relatywnie szerokim dostępem do redystrybucji zysków wynikających z wydobycia ropy naftowej⁴⁵⁹. W obydwu państwach wzmocniono represje, zamykając w więzieniach osoby wypowiadające się negatywnie na temat ówczesnej władzy. W Kuwejcie uwięziono lidera opozycji pod zarzutem krytyki emira. Na tej samej podstawie dokonano zatrzymania kilku parlamentarzystów, a także znanego poety. W ZEA spenalizowano organizację manifestacji, a także uszczelniono cenzurę Internetu. Przy jego udziale zaś zidentyfikowano oraz zatrzymano krytyków systemu⁴⁶⁰. Oman, państwo postrzegane jako *oaza spokoju* w świecie arabskim (a jednocześnie rządzone w ramach monarchii absolutnej przez odporne na dysydencję elity), dzięki połączeniu ustępstw w polityce monetarnej, reform politycznych oraz represji, osiągnęło podobne rezultaty, jak władze w Arabii Saudyjskiej i Katarze, unikając eskalacji konfliktu. Rozwiązano między innymi oskarżane częstokroć o korupcję Ministerstwo Gospodarki Narodowej, czy też wprowadzono szereg zmian w ustawie zasadniczej z 1996 r.⁴⁶¹. Efekt lawiny, lecz na innej płaszczyźnie, zaobserwować można było z kolei

⁴⁵⁸ M. Karolak, *Bilans Arabskiej Wiosny w Bahrajnie*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/4058/pl> [14.05.2022]

⁴⁵⁹ R. Bania, <<Arabska Wiosna>> - doświadczenia arabskich monarchii subregionu Zatoki Perskiej, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/23213> [14.05.2021]

⁴⁶⁰ Raport Fundacji Amicus Europae, *Dwa lata Arabskiej Wiosny – próba bilansu*, <https://fae.pl/raportfaedwalataarabskiejwiosny.pdf> [14.05.2022]

⁴⁶¹ Y. Abbouzohour, *Oman, ten years after the Arab Spring: the evolution of state-society relations*, https://www.arab-reform.net/wp-content/uploads/pdf/Arab_Reform_Initiative_en_oman-ten-years-after-the-arab-spring-the-evolution-of-state-society-relations_16912.pdf [27.05.2022]

w Jordanii, do której w latach 2011-2013 przybyło ponad pół miliona uchodźców z Syrii. Była to jedna z kilku fal migracji do tego państwa od roku ogłoszenia niepodległości (1946), wcześniej uciekali do tego państwa między innymi Irakijczycy i Palestyńczycy. Jordania w ostatnich dziesięcioleciach stała się zatem azylem dla wielu mniejszości międzynarodowych. Korzystające z zewnętrznych źródeł pomocy gospodarczej, a także handlu zagranicznego Królestwo Jordanii, chcąc zapobiec rozlewowi strajków, zgodziło się na reformy liberalizujące prawo wyborcze i partyjne, zmianę konstytucji czy też organizację nowych wyborów parlamentarnych i samorządowych, przy zachowaniu względnej stabilności wewnętrznej⁴⁶². Mauretania, pustynne państwo z populacją przekraczającą zaledwie 3 miliony obywateli, doświadczyła pokojowych demonstracji, które nie doprowadziły jednak do zmiany systemu i zapoczątkowania tendencji pro-demokratycznych⁴⁶³. Sahara Zachodnia, z uwagi na nieokreślony status międzynarodowy, została wyłączona z niniejszych rozważań.

2. System polityczny Tunezji

2.1. Republikański charakter państwa – okoliczności jego kształtowania się

Po Rewolucji Arabskiej oraz po zainicjowanych w jej rezultacie przemianach o charakterze społeczno-politycznym Tunezja stanęła przed szansą skonstruowania nowego modelu państwa, w którym nadrzędną rolę odgrywaliby nie politycy wysokiej rangi, lecz obywatele. Ci ostatni, postulując implementację zasad wolności, równości, a także sprawiedliwości społecznej, oczekiwali od wyłaniających się porewolucyjnych elit stworzenia nowej ustawy zasadniczej. Ta miała z kolei za zadanie stanąć na straży praw człowieka oraz rządów prawa, zagwarantować podział władzy i rzetelność pracy sądów wraz z ich niezależnością, a także wyeliminować wszechobecną dyskryminację. Transformacja kończąca się uchwaleniem nowej ustawy zasadniczej wpisuje się w klasyczny model przeobrażeń systemowych. Konstytucja stanowi prawny wyznacznik dokonanych zmian i zawiera określoną wizję porządku społecznego. Dotychczasowa ustawa zasadnicza z 1959 r., mimo że zawierała przepisy chroniące obywateli, ulegała licznym nowelizacjom w okresie rządów zarówno H. Burgiby, jak i Z. Ben Alego. Zmiany miały służyć jeszcze większemu koncentrowaniu władzy obydwu prezydentów. Po rewolucji z początku II dekady XXI w. Tunezja była pierwszym państwem arabskim

⁴⁶² C.R. Ryan, *Jordanian foreign policy and the Arab Spring*, <https://core.ac.uk/download/pdf/345094697.pdf> [27.05.2022]

⁴⁶³ S. Rao, *Conflict analysis in Mauritania*, https://www.researchgate.net/publication/292960533_Conflict_analysis_of_Mauritania [30.09.2023]

w regionie, prezentującym nowy projekt ustawy zasadniczej⁴⁶⁴, doświadczając symultanicznie przemian o charakterze politycznym⁴⁶⁵. Jak pisał jeden z autorów, w *Tunezji, wkrótce po upadku reżimu Ben Alego, zestaw narzędzi sprawiedliwości okresu przejściowego został niemal natychmiast przyjęty i uruchomiony z pomocą niezwykle proaktywnej społeczności międzynarodowej*⁴⁶⁶.

Konstytucja tunezyjska uchwalona została dn. 26 stycznia 2014 r. Składa się z preambuły, 10 rozdziałów oraz 149 artykułów. Na szczególną uwagę zasługuje kilka z nich. W art. 1. stwierdzono, że *Tunezja jest wolnym, niepodległym, suwerennym państwem (...), a jego system jest republikański. Ten artykuł nie może zostać zmieniony*. Z kolei w art. 3. przewidziano, że *suwerenem jest naród, a władza sprawowana jest przez przedstawicieli oraz za pośrednictwem referendum*. Armia, jak wykazuje art. 15. *jest armią republikańską; siłą zbrojną opartą na dyscyplinie, zorganizowaną strukturalnie, zgodnie z prawem i obarczoną odpowiedzialnością za obronę narodu, jego niepodległości i integralności terytorialnej (...)*. W art. 19. istnieje deklaracja, że *narodowe siły bezpieczeństwa są republikańskie; odpowiadają za utrzymanie bezpieczeństwa i porządku publicznego, zapewniając ochronę osób, instytucji i mienia oraz zapewnienie egzekwowania prawa przy jednoczesnym poszanowaniu wolności (...)*. Republikański charakter państwa – przynajmniej w wymiarze teoretycznym – ujawnił się

⁴⁶⁴ K. Stachurska-Szczesiak, *System polityczny republiki Tunezji po Rewolucji Jaśminowej*, <https://journals.umcs.pl/teka/article/download/10053/8952> [15.07.2022]

⁴⁶⁵ Bazująca na konserwatywnych przekonaniach większość społeczeństwa narzuciła ton przemianom w Tunezji. W wyborach parlamentarnych z dn. 23 października 2011 r. zwycięstwo odniosło umiarkowane islamistyczne ugrupowanie Ennahda, uzyskując poparcie 37% głosów⁴⁶⁵. Partia dokonała swoistego przeobrażenia z nielegalnej opozycji we frakcję prawowitą, rywalizującą w warunkach pluralizmu politycznego. Wewnętrzny kryzys tożsamości, jakiemu ulegała w ostatnich latach, związany był z problematycznym określeniem roli islamu w jej statucie, jak również doprecyzowaniu doktryny wyrażanej neologizmem *demokracja muzułmańska*. Taktyczne, jak i ideologiczne umiarkowanie pozwoliło partii na realizację trwającego ponad dwa lata procesu uchwalania nowej konstytucji, w trakcie którego Ennahda zaakceptowała część zasad, wobec których – we wcześniejszych etapach istnienia ugrupowania – wykazywała sprzeciw. Trzy z nich mają kluczowe znaczenie dla zrozumienia trajektorii partii. Po pierwsze, nowa ustawa zasadnicza ogłosiła Tunezję państwem cywilnym, odrzucając w ten sposób wszelką formę ingerencji religii w państwo. Po drugie, nie zawarto w treści konstytucji odniesień do szariatu (prawa islamskiego), a jedynie do ogólnie pojmowanej nauki islamu. Po trzecie, nowy, naczelny dokument przyznał obywatelom prawo do wolności sumienia i wiary. Zob. S. Colombo, B. Voltolini, *The EU's engagement with 'moderate' political islam. The case of Ennahda*, <http://eprints.lse.ac.uk/84065/1/EUEnnahdaRelations.pdf> [15.07.2022]

⁴⁶⁶ K. Andrieu, *Confronting the dictatorial past in Tunisia: towards a political understanding of transitional justice* [w:] *Revisiting the Arab Uprisings*, ed. S. Lacroix, J. Filiu, wyd. Hurst & Company, Londyn 2018, s. 167.

również w art. 50., przewidując, że to *lud sprawuje władzę ustawodawczą poprzez swoich przedstawicieli w Zgromadzeniu Przedstawicieli Narodu lub referendum*⁴⁶⁷.

Za osoby uprawnione do podejmowania działań społecznych i politycznych tunezyjska ustawa zasadnicza z 2014 r. uznaje zarówno kobiety, jak i mężczyzn, egzekwując tym samym wspomnianą powyżej ideę przeciwdziałania dyskryminacji. Trudno byłoby bowiem mówić o republikańskim charakterze państwa, gdyby któraś z płci dysponowała jedynie ograniczonymi możliwościami wpływu na otaczającą rzeczywistość. Art. 34. owej konstytucji brzmi: *Prawa do wyborów, głosowania i kandydowania są zagwarantowane przez prawo. Prawo dąży do zagwarantowania reprezentacji kobiet w organach wybieralnych.* W art. 46. natomiast przeczytać można, że *państwo gwarantuje równość szans kobiet i mężczyzn (...) i narzuca tę samą odpowiedzialność we wszystkich dziedzinach (...)*. Tak dobitnie ujęta autonomia kobiet wydaje się być zjawiskiem wyjątkowym w świecie arabskim.

Wydarzenia, które miały miejsce w u progu II dekady XX w. i które nadały podwaliny nowemu, republikańskiemu kształtowi państwa, należy określić mianem etapu tranzycji systemowej. W jej obrębie wyróżnia się dwie fazy. Pierwsza, obejmująca okres od 14 stycznia do 15 marca 2011 r., przejawiała się w próbach przejęcia władzy przez przedstawicieli obalonego reżimu, a więc współpracowników prezydenta Z. Ben Alego, a także partii RCD z której wywodził się przywódca. Po ucieczce Z. Ben Alego do Arabii Saudyjskiej Tunezja uniknęła tak zwanego *efektu próżni*. Zgodnie z ustawą zasadniczą z 1959 r. – w hipotetycznej sytuacji, gdy prezydent czasowo niezdolny był pełnić swoją funkcję, rolę tę przejąć miał premier, co też i miało miejsce. Później, według tego samego dokumentu, zastąpić go miał przewodniczący izby deputowanych. W okresie od 16 stycznia do 15 marca 2011 r. tworzone kolejne rządy jedności narodowej, głośno oprotestowane w całym państwie. Za każdym razem kontrowersje budził skład powoływanego gremium ze względu na obecność członków starego reżimu. Okres ten można opisać jako próba *zagarnięcia* Rewolucji Arabskiej przez reprezentantów upadającego systemu. 15 marca 2011 r. powołano Wysoką Instancję na rzecz Realizacji Celów Rewolucji, Reformy Politycznej i Tranzycji Demokratycznej. Organ ten walnie przyczynił się do uruchomienia procesów zmierzających do organizacji wyborów parlamentarnych i prezydenckich w 2014 r., umacniając republikański charakter państwa,

⁴⁶⁷ *Tunisia's Constitution of 2014*, https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf [25.07.2022]

zamykając drugą fazę etapu tranzycji i inaugurując kolejne stadium rozwoju tunezyjskiej demokracji – jej konsolidację⁴⁶⁸. Warto odnotować, że prace nad ustawą zasadniczą ze stycznia 2014 r. przebiegały w atmosferze sporów pomiędzy Ennahdą a ugrupowaniami opozycyjnymi (konflikt dotyczył między innymi roli islamu w państwie)⁴⁶⁹.

Tunezyjskie wybory parlamentarne z 26 października 2014 r. umykały uwadze światowej opinii publicznej, która z większym zainteresowaniem i niepokojem śledziła przebieg wojen domowych w Iraku, Libii i Syrii. Mimo wszystko w Tunezji dokonywały się rzeczy historyczne. Przede wszystkim erozji ulegał paradygmat, który dotychczas stanowił, że Bliski Wschód to jedyny region świata niepodatny na fale demokratyzacji z XXI w.⁴⁷⁰. Zwycięstwo w wyborach przypadło partii Nidaa Tounes (Wezwanie Tunezji), która uzyskała poparcie na poziomie 37%, drugiej miejsce zajęła Ennahda z wynikiem gorszym o 10 punktów procentowych⁴⁷¹. Triumf wyborczy Nidaa Tounes zawdzięczała między innymi elementowi swojego programu, jakim było zjednoczenie wszystkich świeckich partii w państwie⁴⁷². Ugrupowanie dodatkowo zyskało na popularności, kiedy 21 grudnia jego przedstawiciel, Kaid Essebsi, zwyciężył w drugiej turze wyborów prezydenckich, uzyskując 39% głosów. Drugie miejsce zajął dotychczasowy prezydent, Moncef Marzouki, ciesząc się poparciem przekraczającym 33%⁴⁷³. Marzouki piastował swoją funkcję od 2011 r., bazując na deklaracjach pracy na

⁴⁶⁸ E. Szczepankiewicz-Rudzka, *Proces demokratyzacji Tunezji w świetle teorii transformacji systemowej*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/86455/szczepankiewicz-rudzka_proces_demokratyzacji_tunezji_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y [25.07.2022]

⁴⁶⁹ Każda ze stron wykazywała dużą determinację w podejmowaniu prób wypracowania rozwiązania opartego na kompromisie. Jak zauważył Mustafa Ben Dżafari, przewodniczący Zgromadzenia Konstytucyjnego, *ta konstytucja jest fundamentem demokracji. Może nie jest idealna, może nie wszyscy dostali to, czego chcieli, ale na pewno jest wynikiem zgody*. Na 216 uprawnionych do głosowania osób 200 było za przyjęciem nowego dokumentu, 14 przeciw, a wstrzymujących się – dwie osoby. Zgodnie z prawem przyjęcie ustawy zasadniczej wymagało poparcia 2/3 członków Konstytuanty. Zob. K. Stachurska-Szczesiak, *System polityczny republiki Tunezji po Rewolucji Jaśminowej*, <https://journals.umcs.pl/teka/article/download/10053/8952> [15.07.2022]

⁴⁷⁰ M. Beck, *Tunisia between the elections in 2014*, https://www.sdu.dk/-/media/files/om_sdu/centre/c_mellemoest/videncenter/artikler/2014/beck_tunisia+between+elections+14.pdf [25.07.2022]

⁴⁷¹ National Democratic Institute, *Final report on the 2014 legislative and presidential elections in Tunisia*, [https://www.ndi.org/sites/default/files/Tunisia%20Election%20Report%202014_EN_SOFT%20\(1\).pdf](https://www.ndi.org/sites/default/files/Tunisia%20Election%20Report%202014_EN_SOFT%20(1).pdf) [25.07.2022]

⁴⁷² A. Wolf, *Can secular parties lead the new Tunisia?* https://carnegieendowment.org/files/tunisia_secular_parties.pdf [25.08.2022]

⁴⁷³ National Democratic Institute, *Final report on the 2014 legislative and presidential elections in Tunisia*, [https://www.ndi.org/sites/default/files/Tunisia%20Election%20Report%202014_EN_SOFT%20\(1\).pdf](https://www.ndi.org/sites/default/files/Tunisia%20Election%20Report%202014_EN_SOFT%20(1).pdf) [25.07.2022]

rzecz wszystkich Tunezyjczyków oraz realizacji prodemokratycznych reform⁴⁷⁴. Wydaje się jednak, że procesy zmierzające ku implementacji *demos kratos* nabrały szybszego tempa u zmięczeniu jego prezydentury. Zarówno wybory parlamentarne, jak i prezydenckie z roku 2014 r., zostały przez społeczność międzynarodową uznane za wolne i uczciwe⁴⁷⁵, co skłania do postawienia tezy, że ich organizacja, dopełniona zachowaniem demokratycznych reguł, zamknęła etap tranzycji, uruchamiając jej swoiste kontinuum – wspomnianą konsolidację demokracji.

Republikański charakter państwa, a więc taki, w którym suwerenem jest naród, a władza realizuje jego postulaty, po kluczowym z punktu widzenia umacniania nowego ustroju roku 2014 poddany został poważnym próbom. W marcu 2015 r. dwóch przebranych za terrorystów policjantów otworzyło ogień w jednym z muzeów w Tunisie, zabijając 23 osoby⁴⁷⁶, uświadamiając obserwatorów, że pomimo unikalnych na skalę świata arabskiego przemian systemowych zagrożenie terrorystyczne w Tunezji nie jest mniejsze, niż było przed obaleniem dyktatury. Trzy miesiące później kolejny atak w Port el Kantoui spowodował śmierć 38 turystów. Za przeprowadzenie obydwu zamachów odpowiedzialni byli dżihadyści z Państwa Islamskiego⁴⁷⁷. Tunezją targały problemy wewnętrzne o charakterze politycznym. Wybory samorządowe z 6 maja 2018 r. cechowały się niską frekwencją wyborczą (33%), co w ocenie badaczki Ewy Szczepankiewicz-Rudzkiej można zinterpretować jako zwątpienie Tunezyjczyków w demokratyczną ścieżkę rozwoju państwa albo wadliwą komunikację pomiędzy społeczeństwem a elitami⁴⁷⁸. Rok po wyborach zmarł w wieku 92 lat prezydent K. Essebsi, uznawany za jednego z najważniejszych polityków w kontekście budowania

⁴⁷⁴ K. Kazimierzczak, *Nowa Tunezja, nowa władza, nowa rzeczywistość. Wpływ Francji i Unii Europejskiej na sytuację polityczną po obaleniu prezydenta Zine Al-Abidin Ben Alego*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-91794911-57c1-40e1-97f4-d9a08f87e6d3/c/13-17.pdf> [25.07.2022]

⁴⁷⁵ A. Wolf, *Power shift in Tunisia. Electoral success of secular parties might deepen polarization*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2014C54_wolf.pdf [25.07.2022]

⁴⁷⁶ M. Moroz, *Wydźwięk społeczny ataku terrorystycznego w Tunezji – analiza serwisów społecznościowych biur podróży*, https://www.researchgate.net/publication/323123866_Wydzwiek_spoleczny_ataku_terrorystycznego_w_Tunezji_-_analiza_serwisow_spolecznosciowych_biur_podrozy/fulltext/5d7be7b692851c87c387fc2f/Wydzwiek-spoleczny-ataku-terrorystycznego-w-Tunezji-analiza-serwisow-spolecznosciowych-biur-podrozy.pdf [25.08.2022]

⁴⁷⁷ BBC News, *Tunisia attacks: militants jailed over 2015 terror*, <https://www.bbc.com/news/world-africa-47183027> [25.07.2022]

⁴⁷⁸ E. Szczepankiewicz-Rudzka, *Proces demokratyzacji Tunezji w świetle teorii transformacji systemowej*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/86455/szczepankiewicz-rudzka_proces_demokratyzacji_tunezji_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y [25.07.2022]

nowego ładu po Arabskiej Wiośnie⁴⁷⁹. Co interesujące, to wydarzenie niemal zbiegło się w czasie ze śmiercią na uchodźstwie Z. Ben Alego⁴⁸⁰, ponoszącego największą odpowiedzialność za stworzenie i umacnianie skostniałego, skorumpowanego systemu autorytarnego. Wydaje się, że śmierć obydwu polityków w podobnym czasie zyskała symboliczny charakter.

Podobnie jak w przypadku elekcji z 2014, wybory parlamentarne i prezydenckie z roku 2019 cechowały się spełnieniem demokratycznych zasad. W ocenie badaczy było to kolejne przypiecztowanie procesu umacniania nowego ustroju. 6 października 2019 r. zwycięstwo w tunezyjskim parlamencie zagwarantowała sobie Ennahda, zdobywając 52 miejsca z 217 możliwych. 7 dni później prezydentem państwa został Kais Saied, polityk bezpartyjny, z wykształcenia prawnik. Przekonujący triumf (uzyskał on 72% głosów) możliwy był również dzięki poparciu Ennahdy⁴⁸¹. Jak zauważył jeden z naukowców, *wyścig prezydencki w 2019 r. naznaczony był oskarżeniami o korupcję, osadzeniem w więzieniu jednego z czołowych kandydatów, powrotem niektórych postaci <<ancien régime>>, a także spodziewanej w tym wszystkim społecznej apatii*⁴⁸². Wybory te miały pewną wspólną cechę z Arabską Wiosną – do ich rozpropagowania, a w szczególności do promocji poszczególnych polityków, wykorzystano media społecznościowe, między innymi Facebooka⁴⁸³. K. Saied w trakcie kampanii wyborczej w sposób krytyczny odnosił się elit politycznych rządzących państwem po roku 2011, zwracając uwagę na nieefektywne wykorzystanie potencjału, jaki stwarza demokracja w kwestii budowania sprawiedliwości społecznej i poprawy sytuacji ekonomicznej. Ten drugi element pozwala zobrazować tendencje kształtowania się nastrojów obywateli po Arabskiej Wiośnie. Postępujące zubożenie klasy średniej

⁴⁷⁹ Rzeczpospolita, *Prezydent Tunezji nie żyje. Beji Caid Essebsi miał 92 lata*, <https://www.rp.pl/polityka/art9265721-prezydent-tunezji-nie-zyje-beji-caid-essebsi-mial-92-lata> [25.07.2022]

⁴⁸⁰ TVN24 BIS, *Obalony prezydent Tunezji zmarł na uchodźstwie*, <https://tvn24.pl/swiat/ben-ali-nie-zyje-byly-prezydent-tunezji-mial-83-lata-ra970871-2310543> [25.07.2022]

⁴⁸¹ PISM, S. Nowacka, *Tunezja po wyborach prezydenckich i parlamentarnych*, https://pism.pl/publikacje/Tunezja_po_wyborach_prezydenckich_i_parlamentarnych [5.08.2022]

⁴⁸² L. Sadiki, *Tunisia's sustainable democratization: between new and anti-politics in the 2019 presidential elections*, https://studies.aljazeera.net/sites/default/files/articles/reports/documents/e851c281de55450ca8df4a07d2f5a86e_100.pdf [5.08.2022]

⁴⁸³ M. Elswah, P. Howard, *The challenges of monitoring social media in the Arab World: the case of the 2019 tunisian elections*, <https://demtech.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/93/2020/03/Tunisia-memo-English.pdf> [5.08.2022]

przekładało się bowiem na proporcjonalny wzrost rozczarowania rodzącą się demokracją⁴⁸⁴. Eskalacja napięć nastąpiła jednak na płaszczyźnie politycznej.

W historycznej chwili, podważającej dotychczasowe starania i dokonania narodu w kierunku implementacji demokracji jako *novum*, prezydent K. Saied podjął radykalne kroki, zawieszając 25 lipca 2021 r. sejm, pozbawiając prawodawców immunitetu oraz zawieszając premiera Hichema Mechichiego. Jak dostrzegła jedna z badaczek, opisujących wydarzenia na Bliskim Wschodzie, działania K. Saieda były paradoksalnie *tak szokujące, jak i spodziewane*. Tunezja musiała stawić czoła pogarszającym się warunkom społeczno-gospodarczym, narzuconym przez rząd oszczędnościom oraz rosnącej frustracji i gniewowi, szczególnie wśród młodych pokoleń⁴⁸⁵. Stan rzeczy równie trafnie opisał inny z obserwatorów, konkludując, że *odkąd protesty uliczne obaliły dyktatora Zine Ben Alego, Tunezyjczycy mogli głosować w wolnych wyborach, wypowiadać się bez obaw przed represjami i unikać nikczemnego uścisku ze strony sił bezpieczeństwa, co jest sytuacją godną pozazdroszczenia w porównaniu do wszystkich arabskich sąsiadów (...). Dekadę później ludzie niegdyś zachwyceni potencjalnymi korzyściami płynącymi ze zmiany są oszołomieni jej rzeczywistymi kosztami*⁴⁸⁶. We wrześniu 2021 r. prezydent Tunezji wykonał kolejny krok w celu skupienia władzy – ogłosił częściowe zawieszenie konstytucji z 2014 r., by samemu działać w ramach ustanowionego dekretu. Narzucił centralne sterowanie niektórych organów państwowych, takich Najwyższa Rada Sądownictwa, czy Niezależny Wysoki Urząd ds. Wyborów⁴⁸⁷. Po wystąpieniu szeregu wieców w różnych częściach państwa K. Saied oszacował, że na ulicach miast pojawiło się blisko 1 800 000 obywateli popierających jego działania, podczas gdy dziennikarze agencji Reuters zwrócili uwagę, że w demonstracjach w centrum Tunisu wzięło udział zaledwie 8 000 osób⁴⁸⁸. *Od czasu przyznania sobie wyłącznej kompetencji stanowienia prawa prezydent Saied wydał*

⁴⁸⁴ Y. Akrimi, *The tunisian political impasse between discourse and praxis*, <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/inline-files/The%20Tunisian%20Political%20Impasse%20Between%20Discourse%20and%20Praxis.pdf> [6.08.2022]

⁴⁸⁵ S. Colombo, *Tunisia's quest for democracy: unfinished domestic revolution and regional geopolitical entanglements*, <https://www.iai.it/sites/default/files/iaip2145.pdf> [6.08.2022]

⁴⁸⁶ F. Ghilès, *Kais Saied gives Tunisian democracy a second chance*, https://www.cidob.org/es/content/download/78757/2518090/version/9/file/682_OPINION_FRANCIS%20GHILES_ANG.pdf [6.08.2022]

⁴⁸⁷ I. Werenfels, *No time to lose as Tunisia's president consolidates authoritarian turn*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2022C41_Tunisia_President.pdf [6.08.2022]

⁴⁸⁸ Reuters, *Tunisian president says 1.8 million people protested for him on Sunday*, <https://www.reuters.com/world/middle-east/tunisian-president-says-18-million-people-protested-him-sunday-2021-10-04/> [6.08.2022]

między innymi pięć dekretów z mocą ustawy, które osłabiają lub usuwają istotne zabezpieczenia instytucjonalne dla człowieka – zauważyła organizacja Amnesty International w specjalnym raporcie z 21 lipca 2022 r., poświęconym działaniom prezydenta Tunezji. Jak wynika z dokumentu, K. Saied *przyznał sobie uprawnienia do interweniowania w powoływanie, ścieżki kariery i odwoływanie sędziów i prokuratorów*⁴⁸⁹. Kilka dni po opublikowaniu powyższego raportu w Tunezji odbyło się referendum, które zatwierdziło planowane przez prezydenta zmiany w konstytucji, nadające mu szeroki zakres uprawnień. Choć w głosowaniu wzięła udział zaledwie około 1/3 uprawnionych, ponad 90% uczestników opowiedziało się za przeprowadzeniem zmian w ustawie zasadniczej, co wskazuje, że K. Saied cieszył się pewnym poparciem w państwie po 3 latach kadencji⁴⁹⁰. Jak dostrzegło wielu niezależnych recenzentów, działania prezydenta z lipca 2021 r., dopełnione posunięciami z kolejnych kilkunastu miesięcy, noszą wszelkie znamiona zamachu stanu, niweczące prodemokratyczne działania oraz burzące filary republikańskiego charakteru państwa.

2.2. Konstytucyjna rola islamu

Umocowanie islamu w ustawie zasadniczej Tunezji z 2014 r. wymaga dokonania analizy w szerszym kontekście pojęciowym. Nieodzowne jest tu odniesienie do tak zwanego islamu politycznego, terminu, który niesie pewnego rodzaju ryzyko semantyczne. Po pierwsze, to pojęcie o skomplikowanej morfologii. Po drugie, dotyczy aspektów wykraczających daleko tak poza religię, jak i politykę. Po trzecie, obciążone jest subiektywną perspektywą naukowca, co skutkować może pojawieniem się odmiennych interpretacji⁴⁹¹, niekiedy antynomicznych. Polityczny islam – według *Routledge handbook of political islam* – oznacza *ex definitione* nic innego jak *nowoczesne, dynamicznie zmieniające się zjawisko społeczne, używające religii w celu kształtowania systemu politycznego*⁴⁹².

⁴⁸⁹ Amnesty International, *Tunisia: a year of human rights regression since president's power-grab*, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde30/5876/2022/en/> [6.08.2022]

⁴⁹⁰ The Guardian, *Tunisia referendum approves expansion of president's powers – officials*, <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/26/tunisia-president-referendum-result-new-phase-kais-saied> [6.08.2022]

⁴⁹¹ A. Zasuń, *Polityczny islam. Między religią polityczną a instrumentalizacją religii w polityce*, Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2018, s. 23.

⁴⁹² K. Traba, *Radykalny islam: studium wybranych aspektów myśli polityczno-religijnej Sayyida Qutba*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/19425/islam%20wczoraj%20i%20dzis%202020.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [7.08.2022]

Jak zauważa Paweł Borecki, *wśród państw zamieszkałych w większości, czy w istotnej mierze, przez osoby identyfikujące się z islamem, konstytucjonalizacja konfesyjnego charakteru państwowości bynajmniej nie jest powszechna. Co więcej, szereg państw należących do Organizacji Współpracy Islamskiej*⁴⁹³ *jurydyzuje w swoich ustawach zasadniczych zasadę świeckości państwa*⁴⁹⁴. Ten sam autor podkreśla, że model państwa świeckiego (laickiego) jest ideą relatywnie młodą, która stanowi spuściznę zachodniej idei polityczno-prawnej⁴⁹⁵, a do najważniejszych cech owego wariantu należą rozdzielność organizacyjna względem związków wyznaniowych, odrębność funkcjonalna wspomnianych podmiotów, jak również brak kompetencji państwa w sprawach związanych z religią, przy jednoczesnej niekompetencji związków wyznaniowych w kwestiach dotyczących sprawowania władzy publicznej⁴⁹⁶. Państwo wyznaniowe z kolei należy do tak zwanego systemu powiązania, a jedna z religii zyskuje dominującą pozycję⁴⁹⁷. W szeroko pojętym świecie islamu ten typ regulacji ma długą tradycję. Przywoływana w niniejszej pracy Konstytucja Medyńska (622), stworzona przez Mahometa, zawierała szereg norm tworzących matrycę relacji związków wyznaniowych, przy zachowaniu zasady okazywania szacunku wyznawcom wszystkich religii objawionych. Tą naczelną pozostawał islam, a w kwestiach spornych pomiędzy wyznawcami dwóch odmiennych religii rozjemcą okazywać miał się Bóg albo Allah⁴⁹⁸. Współcześnie można mówić o dwóch szablonach relacji państwa i islamu. Pierwszy,

⁴⁹³ Organizacja Współpracy Islamskiej (OWI) – wcześniej Organizacja Konferencji Islamskiej (OKI), konglomerat 57 państw powołany do życia 25 września 1969 r. w Rabacie (Maroko) w celu utrwalania pokoju międzynarodowego, promowania praw człowieka, propagowania wartości muzułmańskich, czy wspierania Palestyńczyków w kwestii ustanowienia autonomicznego państwa ze stolicą w Jerozolimie. Zob. M. Skuczyński, *Rola Organizacji Współpracy Islamskiej w rozwiązywaniu konfliktów międzynarodowych na przykładzie wojny domowej na Mindanao*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/15730/1/004%20ANDRZEJ%20DROZD.pdf> [12.08.2022]

⁴⁹⁴ P. Borecki, *Znamiona państwa wyznaniowego – uwagi na kanwie dorobku współczesnego konstytucjonalizmu*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-f7e25f53-2d09-4600-ae01-98e7c92054e8> [13.08.2022]

⁴⁹⁵ P. Borecki, *Państwo laickie. Współczesna rzeczywistość ustrojowa i perspektywa na przyszłość*, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/5370/1/05_Paweł_Borecki_Pa%C5%84stwo%20laickie_Wsp%C3%B3%C5%82czesna%20rzeczywisto%C5%9B%C4%87%20ustrojowa_61-79.pdf [13.08.2022]

⁴⁹⁶ P. Borecki, *Państwo laickie w świetle dorobku współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_ppuam_2016_6_12/c/7180-7206.pdf [13.08.2022]

⁴⁹⁷ M. Gołda-Sobczak, *Systemy relacji między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/22723/1/Maria%20Go%C5%82da-Sobczak%20Systemy%20relacji%20mi%C4%99dzy%20pa%C5%84stwem%20a%20ko%C5%9Bciołami%20i%20związkami%20wyznaniowymi.pdf> [13.08.2022]

⁴⁹⁸ A. Mroczek, *Cywilizacyjne uwarunkowania powstania islamu*, https://www.wojsko-polskie.pl/aw/u/9b/f9/9bf9785b-76b0-4112-a1b2-11b1473b181e/mroczek_aleksander.pdf [13.08.2022]

tradycjonalistyczny, oparty jest na pragnieniu przywrócenia idealistycznej formy miasta, Medyny. Drugi, reformistyczny, prowadzić ma do odnowienia konstytucji państwa poprzez reformę myśli islamskiej, z zachowaniem krytycyzmu wobec świata Zachodu. Chociaż w pradziejach islamu istniało przekonanie, że władający państwem jest kimś w rodzaju *Boga na Ziemi*, współczesny dyskurs nabiera w tym zakresie innego wymiaru. Dziś przyjmuje się, że przywódca (imam, kalif, prezydent) to przedstawiciel społeczności muzułmańskiej (ummy), od którego wywodzi się autorytet⁴⁹⁹. W ocenie Dawooda Ahmeda i Moamena Goudy protestujący w trakcie Arabskiej Wiosny nie chcieli, aby po obaleniu dyktatorów do władzy doszły rządy świeckie, gdyż istnieje w świecie muzułmańskim przekonanie, że laicka forma państwa wiąże się ze stosowaniem represji, kolonializmem oraz dyskryminowaniem islamu. Obaj badacze zaproponowali dość unikalny koncept miernika zislamizowania konstytucji. Analizując ustawy zasadnicze 56 państw, uplasowali konstytucję Tunezji na 24. pozycji, przyznając jej 5 punktów (najwięcej uzyskał ich pierwszy w zestawieniu Iran – 26). Ostatnie miejsce – z wynikiem 0 – zajmuje konstytucja Uzbekistanu z 1992 r. Metodyka tworzenia indeksu polegała na wyodrębnieniu z powyższych dokumentów klauzul zawierających odniesienia do islamu oraz porównania *nasycenia* nimi 56 z 57 państw OWI, biorących udział w badaniu⁵⁰⁰.

Ustawa zasadnicza Tunezji z 2014 r. w swoim brzmieniu zawiera trzy bezpośrednie odniesienia do religii Mahometa. Pierwsze z nich pojawia się Preambule konstytucji, mającej patetyczny charakter: *W imię Boga Miłosiernego i Współczującego (...) wyrażamy zaangażowanie naszych obywateli w nauczaniu islamu oraz jego celów, cechujących się otwartością, umiarem, a także wartościami ludzkimi i najwyższymi, uniwersalnymi zasadami powszechnych praw człowieka*. To odniesienie stanowi swoistą inwokację, podkreślając przy tym szczególne znaczenie islamu w życiu obyczajowym Tunezyjczyków. Przytoczony w niniejszej pracy art. 1. ze swoim pełnym już brzmieniem: *Tunezja jest wolnym, niepodległym, suwerennym państwem; jego religią jest islam, jego językiem arabski, a jego system jest republikański. Ten artykuł nie może być zmieniony* – wyraża wprost, która religia jest dominującą państwie. Art. 6. podkreśla, że *państwo jest*

⁴⁹⁹ N. Ghjorhoski, *The narrative of political islam: constitutionalism and human rights*, https://ejlia.com/papers/12_5.pdf (13.08.2022]

⁵⁰⁰ D. Ahmed, M. Gouda, *Measuring constitutional islamization: the islamic constitutions index*, <http://comparativeconstitutionsproject.org/wp-content/uploads/Dawood.FINALMACRO-12.pdf> [14.08.2022]

*strażnikiem religii, gwarantuje wolność sumienia i wiary, swobodne wykonywanie praktyk religijnych oraz neutralność meczetów i miejsc kultu (...)*⁵⁰¹.

Prezydent Tunezji, K. Saied, przed referendum z lipca 2022 r. stwierdził, że projekt nowej konstytucji nie uwzględni islamu jako religii wiodącej, lecz wskaże na przynależność obywateli do ummy, której religią jest islam. Przywódca Tunezji ocenił, że państwo i religia to dwie odrębne kategorie⁵⁰². Warto zwrócić uwagę, że nowa ustawa zasadnicza, zastępująca tę z 2014 r., pozwoli prezydentowi na wyeliminowanie lub modyfikację tych artykułów, które pod specjalną klauzulą nie mogły być zmieniane. W odpowiedzi na oświadczenia prezydenta K. Saieda czołowy polityk opozycyjny i zarazem założyciel umiarkowanej religijnie Ennahdy stwierdził, że *największą korupcją w polityce jest tyrania, a uzdrowieniem powrót do demokracji i podziału władzy (...)*. Zmiany proponowane przez tunezyjskiego przywódcę określił *drogą ze ślepych zaułkiem*⁵⁰³. Opracowanie nowej konstytucji w świetle kontestowanych przez opinię publiczną metod, stosowanych przez administrację K. Saieda, legitymizuje nowy kurs w polityce wewnętrznej państwa, określanej przez ekspertów jako powrót do starego, autokratycznego ustroju.

2.3. Prawo wyborcze

Czy prawo do głosowania należy do fundamentalnych? Pytanie tej treści sformułował jeden z amerykańskich profesorów, by w dalszej części swoich rozważań udzielić dość zaskakującej odpowiedzi, że *nie zawsze*⁵⁰⁴. Staje to niejako w sprzeczności z faktem, że prawo wyborcze jest ugruntowaną normą prawa międzynarodowego, wynikającą między innymi z Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, czy też innych traktatów o zasięgu regionalnym⁵⁰⁵. Dieter Nohlen, niemiecki naukowiec zajmujący się tematyką prawa wyborczego, zauważa, że *wybory są <<demokratyczną>> metodą ustanawiania osób w organie przedstawicielskim lub na stanowiskach kierowniczych. Jest to wysoko ceniona metoda w takich obszarach życia*

⁵⁰¹ *Tunisia's Constitution of 2014*, https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf [14.08.2022]

⁵⁰² Arab News, *Tunisia's Saied confirms no state religion in new charter*, <https://www.arabnews.com/node/2107786/middle-east> [14.08.2022]

⁵⁰³ O. Latrech, *Tunisia's new constitution to remove islam as state religion*, <https://www.moroccoworldnews.com/2022/06/349854/tunisias-new-constitution-to-remove-islam-as-state-religion> [14.08.2022]

⁵⁰⁴ J. Douglas, *Is the right to vote really fundamental*, <https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1282&context=cjlp> [19.08.2022]

⁵⁰⁵ A. Kirshner, *The international status of the right to vote*, <http://archive.fairvote.org/media/rtv/kirshner.pdf> [19.08.2022]

publicznego, w których bezpośrednio uczestnictwo ludzi w konsultacjach i przeprowadzaniu rozstrzygnięć nie jest możliwe i demokratyczne obowiązki scedowane zostały na reprezentantów albo osoby na stanowiskach kierowniczych. Podkreślenie wyrazu *demokratyczną* nie nosi znamion przypadkowości – akt głosowania autor definicji utożsamia z ustrojem opartym na woli ludu. Paradoksalnie jednak wybory obserwować można również w państwach niedemokratycznych, co w takich okolicznościach D. Nohlen określa *techniką formowania gremiów (...), a jako technika wybory nie ograniczają się tylko do demokracji*⁵⁰⁶. W ocenie innego z badaczy wybory to minimalny, konieczny, choć i niewystarczający warunek do wykreowania ustroju demokratycznego, natomiast system wyborczy stanowi jego elementarną instytucję. Wybory powinny być pozbawione manipulacji partyjnych, fałszerstw czy nieprawidłowości⁵⁰⁷. D. Nohlen wskazuje na cztery kluczowe zasady prawa wyborczego. Są to: powszechność – nadaje prawo do uczestnictwa w wyborach wszystkim obywatelom bez względu na płeć, rasę czy status materialny, równość – wymusza, aby każdy głos był jednakowo ważny, tajność – gwarantuje zachowanie tajemnicy w kwestii wyboru kandydata, oraz bezpośredniość – głosujący sami wskazują swojego przedstawiciela⁵⁰⁸. Warto podkreślić, że powyższe reguły odnoszą się do tak zwanego *czynnego prawa wyborczego*, a zatem takiego w którym obywatel nabywa prawo do głosowania lub wykonywania innych czynności wyborczych, takich jak uczestnictwo w pracach komisji wyborczej czy też wniesienie protestu wyborczego⁵⁰⁹. Pod pojęciem *biernego prawa wyborczego* rozumie się obywatelską kompetencję startowania w wyborach⁵¹⁰.

Literatura politologiczna, socjologiczna i prawnicza wskazują, że systemy wyborcze wywierają znaczący wpływ na funkcjonowanie systemów politycznych. Autorzy publikacji, analizując dostępne treści, próbują określić zakres owego oddziaływania, a także jego konsekwencje, objawiające się w przetarasowaniach wewnątrzpartyjnych, czy też w strategiach wyborczych obieranych przez kandydujących

⁵⁰⁶ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004, s. 23.

⁵⁰⁷ B. Michalak, *Mieszane systemy wyborcze. Cele, rozwiązania, konsekwencje*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013, s.18.

⁵⁰⁸ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004, s. 37-38.

⁵⁰⁹ A. Frydrych-Depka, <<Prawnoczłowiecze>> *spojrzenie na czynne prawo wyborcze*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-4ca2e7ce-a773-4927-adc4-0d6945b09ae7/c/Anna_Frydrych-Depka.pdf [19.08.2022]

⁵¹⁰ M. Zubik, J. Podkowik, *Aktualne wyzwania prawa wyborczego*, https://wuw.pl/data/include/cms/Aktualne_wyzwania_Zubik_Marek_Podkowik_Jan_red_2021.pdf [19.08.2022]

i głosujących⁵¹¹. Te konsekwencje widoczne są również w przepisach szczegółowych, a stopień umocowania podstawowych zasad prawa wyborczego konkretyzuje, czy owe prawo ugruntowuje reguły demokratyczne⁵¹². Wzajemne oddziaływanie wyborów oraz systemu politycznego tworzy zamknięty obieg sprzężenia zwrotnego, gdzie jakość wyborów wpływa na jakość systemu politycznego, jak i odwrotnie. Tego rodzaju zależność zaobserwować można w praktyce we wszystkich państwach, w których występuje instytucja wyborów powszechnych.

Prawo wyborcze w Tunezji określa ustawa zasadnicza z 2014 r. Art. 34. konstytucji wskazuje, że *możliwość wyborów, głosowania i kandydowania jest zagwarantowana przez prawo. Państwo dąży do zagwarantowania reprezentacji kobiet w organach wybieralnych*, z kolei według art. 54. *każdy obywatel Tunezji, który osiągnął wiek 18 lat będzie uważany za wyborcę (...)*, natomiast członkowie Izby Przedstawicieli Narodu – jak donosi art. 55. – *będą wybierani w powszechnych, wolnych, bezpośrednich, tajnych, uczciwych i przejrzystych wyborach, opartych na prawie wyborczym. Jednocześnie prawo wyborcze gwarantuje prawo do głosowania i do reprezentacji w Zgromadzeniu Przedstawicieli Narodu dla Tunezyjczyków mieszkających za granicą.* Co ciekawe, każdy nowo wybrany członek Izby Przedstawicieli Narodu, w związku z pełnieniem swojej funkcji, musi złożyć przysięgę następującej treści: *Przysięgam na Boga Wszechmogącego, że będę sumiennie służyć narodowi, że będę szanować postanowienia Konstytucji i będę w pełni wierny Tunezji* (art. 58.). Art. 74. ustawy zasadniczej wskazuje, że każdy wyborca płci męskiej i żeńskiej, który od urodzenia posiada obywatelstwo tunezyjskie i którego religią jest islam, ma prawo kandydować w wyborach na stanowisko Prezydenta Republiki.

Wskazany fragment Konstytucji przewiduje ponadto, że *w dniu zgłoszenia kandydatury kandydat musi posiadać co najmniej 35 lat. Jeżeli kandydat ma obywatelstwo inne niż obywatelstwo tunezyjskie, musi złożyć wniosek zobowiązujący do rezygnacji z drugiego obywatelstwa w przypadku wyboru na prezydenta. Kandydat musi mieć poparcie kilku członków Izby Reprezentantów Narodu lub przewodniczących wybieralnych rad samorządowych albo zarejestrowanych wyborców, zgodnie z prawem wyborczym.* Art. 75. wskazuje natomiast, że prezydent Tunezji wybierany jest na

⁵¹¹ W. Sokół, *Geneza i ewolucja wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 90.

⁵¹² M. Bąkiewicz, *Demokratyczny system wyborczy jako gwarant realizacji konstytucyjnej zasady decentralizacji władzy publicznej* [w:] *Wybory i referenda lokalne. Aspekty prawne i politologiczne*, red. M. Stec, K. Małys-Sulińska, wyd. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010, s. 40.

pięcioletnią kadencję w głosowaniu powszechnym, wolnym, bezpośrednim, tajnym, sprawiedliwym i przejrzystym. Zwycięstwo gwarantuje bezwzględna większość oddanych głosów. Jeżeli żaden z kandydatów nie uzyska takiej większości w pierwszej turze, druga tura wyborów zostanie zorganizowana w ciągu dwóch tygodni po ostatecznym ogłoszeniu wyników pierwszej tury. Tylko dwóch kandydatów, którzy uzyskali najwięcej głosów w pierwszej turze, może wystartować w drugiej. W przypadku śmierci jednego z kandydatów w pierwszej lub drugiej turze, procedura wyłonienia nowych kandydatów zostaje uruchomiona ponownie. W przypadku niepowodzenia wyborów prezydenckich w wyniku zaistnienia bezpośredniego zagrożenia kadencja prezydenta zostaje przedłużona w drodze uchwalenia ustawy. Prezydent może piastować swoją funkcję przez maksymalnie dwie kadencje, a w przypadku rezygnacji w trakcie trwania urzędu, zrealizowany termin traktowany jest jako jedna pełna kadencja. Konstytucja z 2014 r. nie przewidywała możliwości dokonywania zmian w kwestii liczby lub długości kadencji⁵¹³. W momencie zaprzysiężenia w grudniu 2014 r. K. Essebsi miał 88 lat⁵¹⁴, natomiast K. Saied po uzyskaniu nominacji w 2019 r. – lat 61⁵¹⁵.

Jak pisał D. Nohlen, w *systemach autorytarnych wybory są organizowane po to, aby potwierdzić polityczne stosunki władzy (...)*, natomiast w *odróżnieniu od wyborów w systemach totalitarnych, w systemach autorytarnych polityczna opozycja ma pewne możliwości artykulacji swego stanowiska*. Badacz przekonuje, że nawet jeśli wybory nie naruszają *statusu quo* i supremacji reżimowej partii, to mogą wywrzeć na nią pewien wpływ i zmienić procentowy udział poparcia i niezgody. Na uwagę zasługuje fakt ciągłej realizacji reform prawa wyborczego tak, aby stworzyć społeczną iluzję jego progresji w kierunku demokratycznych norm⁵¹⁶. W trakcie dekady po Arabskim Przebudzeniu wybory prezydenckie i parlamentarne cieszyły się społeczną legitymacją i dopiero interwencja K. Saieda z 2021 r. obaliła ten porządek. W Egipcie natomiast kierunek przemian – również w aspekcie wyborczym – po ustaniu Arabskiej Rewolucji nie przyjął tunezyjskiego modelu, a na bieg wydarzeń wpływ miały przede wszystkim *stricte* polityczne uwarunkowania wewnętrzne.

⁵¹³ *Tunisia's Constitution of 2014*, https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf [20.08.2022]

⁵¹⁴ Reuters, *Tunisian secular leader Essebsi sworn in as a new president*, <https://www.reuters.com/article/uk-tunisia-politics-idUKKBN0K90MA20141231> [20.08.2022]

⁵¹⁵ Al Jazeera, *Kais Saied: who is Tunisia's new president?*, <https://www.aljazeera.com/news/2019/10/23/kais-saied-who-is-tunisia-new-president> [20.08.2022]

⁵¹⁶ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004, s. 28-29.

ROZDZIAŁ IV: TRANSFORMACJA USTROJOWA I PROCESY DEMOKRATYZACJI ARABSKIEJ REPUBLIKI EGIPTU W LATACH 2010-2022

Egipt (którego nazwa oficjalna to Arabska Republika Egiptu) jest państwem o strategicznym znaczeniu na Bliskim Wschodzie. Jak zauważa Katarzyna Czornik, Egipt nie tylko posiada największą liczbę ludności spośród republik i monarchii w tym regionie, ale jest również najbardziej wpływowym członkiem Ligi Państw Arabskich, dokonując regularnego umacniania swojej pozycji dzięki wsparciu przemysłowemu i wojskowemu, płynącemu ze strony Stanów Zjednoczonych (począwszy od 1978 r.)⁵¹⁷. Populacja Egiptu wynosi 106 630 000 mieszkańców, co daje temu państwu 14. miejsce na świecie. 43% populacji żyje na obszarze zurbanizowanym, a mediana wieku wynosi 24,6 lat, co implikuje wniosek, że społeczeństwo egipskie jest relatywnie młode. Wzrost populacji w ostatnich dziesięcioleciach cechuje się wyjątkową dynamiką – w roku 2000 liczba mieszkańców wynosiła *zaledwie* 68 831 000, podczas gdy w 2010 r. było to już 82 761 000. Wedle istniejących prognoz, w 2050 r. populacja Egiptu będzie oscylować wokół liczby 160 000 000 mieszkańców⁵¹⁸. Kair, będący stolicą państwa, wraz z jego rozległą aglomeracją zamieszkuje 21 750 000 ludzi⁵¹⁹, co stanowi wartość o ponad dziewięć milionów większą niż cała populacja Tunezji.

Posiadający dostęp do morza Egipt graniczy z Libią, Sudanem i z Izraelem. Struktura wyznaniowa wskazuje na wyraźną dominację muzułmanów (90%) przy stosunkowo niewielkim udziale ortodoksyjnego kościoła koptyjskiego (9%) oraz grup reprezentujących odmienne preferencje religijne (1%)⁵²⁰. Różnorodność wyznaniowa Egiptu, obejmująca nie tylko muzułmanów i chrześcijan, koreluje z bogatą historią wielu grup etnicznych (w tym między innymi Beduinów czy Nubijczyków), rdzennych mieszkańców Egiptu od wielu wieków. Ich kontrybucja w życiu kulturalnym państwa

⁵¹⁷ K. Czornik, *Historia Egiptu. Od podboju arabskiego do czasów współczesnych*, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11-s336-342/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11-s336-342.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11-s336-342/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11-s336-342.pdf) [17.09.2022].

⁵¹⁸ Worldometer, *Egypt population*, <https://www.worldometers.info/world-population/egypt-population/> [17.09.2022]

⁵¹⁹ Macrotrends, *Cairo, Egypt metro population 1950-2023*, <https://www.macrotrends.net/cities/22812/cairo/population> [17.09.2022]

⁵²⁰ Cultural Areas, *Egyptian culture*, <https://culturalatlas.sbs.com.au/egyptian-culture/egyptian-culture-religion> [17.09.2022]

w dużej mierze została jednak pomniejszona poprzez wciąż postępujące procesy arabizacji⁵²¹.

Ilustracja 3. Mapa Egiptu

Źródło: <https://www.worldatlas.com/maps/egypt>

Jeszcze w XIX w. Egipt był częścią Imperium Osmańskiego, co na ową różnorodność etniczno-religijną miało niebagatelny wpływ. Następnie znalazł się pod protektoratem Imperium Brytyjskiego. Formalną niepodległość, jak już wspomniano w niniejszej dysertacji, Egipt uzyskał dopiero w 1922 r., co dla wielu badaczy jest rzeczą niezwykłą, biorąc pod uwagę imponującą historię państwa, trwającą kilka tysięcy lat⁵²². Po ogłoszeniu niezależności władza w Egipcie została powierzona królowi, w praktyce jednak brytyjskie wojska stacjonowały wciąż na obszarach państwa w celu podtrzymania bezpieczeństwa połączeń komunikacyjnych. Ustawa zasadnicza z 1923 r. określiła system polityczny jako monarchię dziedziczną z parlamentem posiadającym dwie izby,

⁵²¹ A. Dalsh, *Justice denied, promises broken: the situation of Egypt's minorities since 2014*, https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2019/01/MRG_Rep_Egypt_EN_Jan19.pdf [17.09.2022]

⁵²² W. Ostant, <<Egipskie ciemności...>> - od autorytaryzmu do autorytaryzmu, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/23215> [17.09.2022]

król zyskał szerokie prerogatywy⁵²³. Pierwsze wybory parlamentarne – dwa lata po ustanowieniu autonomii – zakończyły się sukcesem partii Wafd dzięki uzyskaniu 188 miejsc spośród możliwych 214. Wafd, reprezentująca wówczas interesy burżuazji, mieszczaństwa, jak również środowisk studenckich i inteligencji, odegrała istotną rolę na scenie politycznej Egiptu w kolejnych trzech dziesięcioleciach⁵²⁴.

Po transformacji ustrojowej Egipt nie tylko umacniał się wewnętrznie, ale też zyskiwał na znaczeniu na arenie międzynarodowej. Dość powiedzieć, że stał się gospodarzem spotkań Ligi Państw Arabskich, sam również był inicjatorem uformowania się owej organizacji dzięki trójstronnemu dialogowi, prowadzonemu z Syrią i Irakiem w 1944 r. Jednym z kluczowych kryteriów wstąpienia do LPA było (i jest) posiadanie statusu niepodległego państwa arabskiego, którym Egipt cieszył się wówczas od niedawna. Aspekt geograficzny nie decydował ostatecznie o włączeniu lub niewłączeniu w struktury organizacji, gdyż dla przykładu Turcja oraz Izrael leżą na innych obszarach, a nigdy nie stały się członkami LPA⁵²⁵. Sojusz ideologicznie oparł się w znacznej mierze na wspólnej kulturze i języku państw członkowskich⁵²⁶, lecz nie bez znaczenia pozostawał fakt, że inicjatywę polityczną w latach 40., a także i 50. XX w. (już po przewrocie wojskowym i dojściu do władzy G. Nasera) przejmował Egipt, wpływając znacząco na kształt arabskich stosunków międzynarodowych w obszarze MENA⁵²⁷.

Determinantą tych wzajemnych relacji pozostawała tak zwana kwestia palestyńska oraz zaognienie konfliktu pomiędzy dwiema przeciwnymi ideologiami: ruchem syjonistycznym oraz myślą panarabską. Odwieczną intencją żyjącego w diasporze narodu żydowskiego był powrót do Ziemi Świętej, a imperatyw ten wynikał bezpośrednio z założeń judaizmu. Liczne represje na przestrzeni setek lat zainicjowały fale migracyjne Żydów z różnych stron świata do Palestyny, a ich liczba w kluczowym

⁵²³ J. Zdanowski, *Islamizm w polityce Egiptu w okresie monarchii (1922-1955)*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/684> [19.05.2022]

⁵²⁴ S. Chazbijewicz, *Faruk I – ostatni król Egiptu*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-4eabf88f-d5cf-400f-8d76-416fdf692a36/c/07-08.pdf> [18.09.2022]

⁵²⁵ M. Rishmawi, *The League of Arab States. Human right standards and mechanisms. Towards further civil society engagement: a manual for practitioners*, <https://www.cihrs.org/wp-content/uploads/2015/12/league-arab-states-manual-en-20151125.pdf> [30.05.2023]

⁵²⁶ M. Mohamedou, *Arab agency and the UN project: the League of Arab States between universality and regionalism*, <https://www.graduateinstitute.ch/sites/internet/files/2019-01/Arab%20agency%20and%20the%20UN%20project%20the%20League%20of%20Arab%20States%20between%20universality%20and%20regionalism.pdf> [18.09.2022]

⁵²⁷ M. Pyrcińska, *Arabski nacjonalizm – ideologia Arabów w XX wieku*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23438/PYCINSKA_Arabski_nacjonalizm_Ideologia_arabow.pdf?sequence=1&isAllowed=y [24.09.2022]

roku 1948 (data utworzenia państwa Izrael) wynosiła już 650 000, co stanowiło 40% populacji tego terytorium. Jak zauważył jeden z analityków, *napływ społeczeństwa żydowskiego (...) doprowadził do wymieszania kultur, religii oraz tradycji. Dzięki temu procesowi ukształtowała się złożona struktura społeczna o niejednorodnej mentalności, jednak zdolna do podjęcia wspólnych i skutecznych działań dążących do osiągnięcia własnych interesów*⁵²⁸. W jej obrębie mimo wszystko dochodziło do wielu tarć pomiędzy samymi Arabami⁵²⁹. Żydzi, zjednoczeni w ramach własnej idei oraz wspierani między innymi przez Brytyjczyków⁵³⁰, po wielu stuleciach represji i prześladowań doczekali się przełomowego dokumentu rangi międzynarodowej – rezolucji nr 181 Zgromadzenia Ogólnego ONZ, uchwalonej w listopadzie 1947. Dokument przewidywał utworzenie na obszarze Palestyny dwóch niezależnych państw: arabskiego i izraelskiego. Rządy obydwu – jeszcze przed wejściem w życie postanowień – miały zobowiązać się do poszanowania mniejszości wyznaniowych i etnicznych oraz miejsc świętych. Postanowienia rezolucji nr 181 spotkały się z aprobatą strony żydowskiej, ale również stanowczym sprzeciwem społeczności arabskiej, co w nieunikniony sposób musiało spowodować eskalację wzajemnych napięć⁵³¹.

Fakt proklamowania niepodległości przez Izrael państwa arabskie określiły mianem *wielkiej katastrofy*. Egipt wraz z Arabią Saudyjską, Irakiem, Jemenem, Libią, Syrią oraz Transjordanią (dzisiejsza nazwa to Jordania) w trybie natychmiastowym wypowiedział wojnę Izraelowi, jednak tylko pięć państw wzięło udział w napaści. W wyniku konfrontacji Żydzi powiększyli obszar swojego bytowania o ponad połowę⁵³². Jak pisał jeden z wiodących arabskich twórców, Faiz Abdullah as-Saik, *miliony Arabów żyły... w tych mrocznych miesiącach roku 1948 i 1949 w cieniu tragicznej utraty*

⁵²⁸ K. Orłowski, *Bliski Wschód 1948 – wojna o niepodległość Izraela*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4968/Or%20owski%20Spo%20eczenstwo%20a%20wojna,%20Izrael%201948%20-%20Wojna%20o%20niepodleglosc.pdf?sequence=1> [24.09.2022]

⁵²⁹ Zjawiska antagonizmów były obserwowane na poziomie rodzin i klanów, a rywalizacja dotyczyła najczęściej sąsiadujących ze sobą wsi. Na obszarach miejskich odnotowywano brak zainteresowania losami innych jednostek, a komercyjna działalność była najczęściej podstawą wzajemnych waśni oraz narastającej niechęci. Zob. B. Morris, *1948. The first Arab-Israeeli war, 1948. The first Arab-Israeeli war*, wyd. Yale University Press, New Haven, Londyn 2008, s. 32.

⁵³⁰ Dokument pod nazwą *Deklaracja Balfoura* z roku 1917 był swoistym manifestem poparcia dla utworzenia żydowskiej siedziby narodowej. Zob. A. Zasuń, *Państwo Izrael a problem identyfikacji kulturowej i radykalizacji postaw w regionie bliskowschodnim*, <https://czasopisma.ujd.edu.pl/index.php/RP/article/download/1517/1257/3367> [25.09.2022]

⁵³¹ S. Bożyk, *Prawnomiędzynarodowe i polityczno-ustrojowe przesłanki powstania państwa Izrael*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/13408/1/S_Bozyk_Prawnomiędzynarodowe_i_polityczno_ustrojowe_przeslanki_powstania_Panstwa_Izrael.pdf [30.09.2022]

⁵³² K. Orłowski, *System bezpieczeństwa państwa Izrael*, https://www.wojsko-polskie.pl/awl/u/0a/bb/0abbc524-00ea-49ac-b73d-7072c86a9040/10_kamil_orlowski.pdf [30.09.2022]

*Palestyny. W swych rozmowach Arabowie pytali tylko o jedno: dlaczego straciliśmy Palestynę?*⁵³³ *Wojna o niepodległość* – jak nazywali ją obywatele Izraela – spowodowała masowe protesty w Egipcie oraz innych państwach arabskich, a także rozbudziła antykolonialny nacjonalizm⁵³⁴. Jednoczenie rozwiązania wymagała kwestia uchodźców palestyńskich. Część z nich napłynęła na obszar kontrolowanej wówczas przez Egipt Strefy Gazy, pozostali znaleźli schronienie między innymi w Libanie, Syrii oraz w obrębie będącego pod auspicjami Transjordanii Zachodniego Brzegu Jordanu⁵³⁵. Jak zauważa się zatem, począwszy od lat 40. XX w. państwo faraonów oddziaływało na świat arabski w sposób zgoła wielowektorowy, krzewiąc ideę panarabską, inicjując integrację na poziomie międzynarodowym, a także zachęcając do rywalizacji z Izraelem, przy jednoczesnym współuczestniczeniu w niej. Porozumienie z Camp David z 1978 r. zakończyło konflikt bezpośredni Egiptu z Izraelem, nie zniwelowało jednak ogólnego przeświadczenia wśród Arabów, że państwo Izrael na mapie świata zostało ujęte w sposób bezprawny, a także dyskryminujący Palestyńczyków. Kwestia ta do dnia dzisiejszego generuje wzajemne animozje i wraz z aneksją kolejnych terytoriów przez Izrael wywołuje szereg militarnych napięć pomiędzy Żydami a społecznością arabską.

Na przestrzeni lat Egipt zbroił się na wypadek eskalacji wojny z Izraelem, jednak wymianę handlową w tym zakresie prowadził z państwami socjalistycznymi, uważając, że świat Zachodu faworyzuje Izrael. Tłem dla powiększenia potencjału militarnego był program rozwoju gospodarczego⁵³⁶. W 1976 r. Egipt stał się eksporterem ropy naftowej, co przyczyniło się do wzrostu dochodów państwa. Jak podkreśla para współpracujących ze sobą naukowców, po objęciu rządów przez H. Mubaraka *egipska gospodarka była rodzajem hybrydowego połączenia centralnego planowania, znacznego udziału państwa w sferze ekonomicznej z elementami kapitalizmu*, prezydent Egiptu natomiast *zapoczątkował proces otwarcia kraju na kapitał prywatny*⁵³⁷. Kair, główny ośrodek

⁵³³ T. Fryzeł, *Jedność arabska. Idea i rzeczywistość*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1974, s. 98.

⁵³⁴ K. Makdasi, *Palestine and the Arab-Israeli conflict: 100 years of regional relevance and international failure*, https://www.iai.it/sites/default/files/menara_wp_27.pdf [30.09.2022]

⁵³⁵ K. Bojko, *Demokracja i postęp państwa Izrael jako element stymulujący przyspieszenie procesów modernizacyjnych i demokratycznych wśród Palestyńczyków*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/24143/BOJKO_Demokracja_i_postep_Panstwa_Izrael_2007.pdf?sequence=1&isAllowed=y [30.09.2022]

⁵³⁶ H. Jamsheer, *Konflikt sueski na tle relacji międzynarodowych: w 60-lecie jego wybuchu* [w:] *Bliski Wschód między konfliktem a stabilizacją*, red. J. Marszałek-Kawa, R. Podgórzanska, J. Piątek, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017, s. 15.

⁵³⁷ K. Czajkowska, A. Diawol-Sitko, *Systemy polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011, s. 144.

handlu, ulegał intensywnym przeobrażeniom. Na początku lat 70. XX w. w stolicy Egiptu odnotowywano zaledwie 60 000 pojazdów zmotoryzowanych. 15 lat później było ich około 10 razy więcej. Kair stał się centrum przemysłu lekkiego i ciężkiego, a także atrakcyjnym miejscem dla ludności napływającej z prowincji⁵³⁸. Jednocześnie pozostał *krainą* dość niespotykaną na skalę świata i podlegającą krytyce⁵³⁹. Realia kairskiej egzystencji trafnie opisują słowa jednej badaczek, wskazujące, że *to chaotyczne megalopolis, w którym toczące się życie charakteryzuje się skrajnościami, zarówno w kwestii tradycji, jak i nowoczesności. Kiedy ludzie są pytani, co miasto znaczy dla nich, poszczególne odpowiedzi są ogromnie różne i wynikają z bezpośredniego stosunku danej osoby do tego miejsca*⁵⁴⁰. Kontrasty widoczne są także w aspekcie poziomu życia. Szacuje się, że liczba *dzieci ulicy* w stolicy państwa wynosi 500 000, a liczba dzieci pracujących to około 3 000 000⁵⁴¹.

W 1991 r. władze Egiptu ustanowiły Fundusz Społeczny na Rzecz Rozwoju, którego celem było łagodzenie skutków ubóstwa. Reformy w zakresie edukacji, zdrowia i infrastruktury zostały pozytywnie zaopiniowane przez Bank Światowy⁵⁴². Lata 90. XX w. zaowocowały szeregiem regulacji, mających na celu umocnienie egipskiej gospodarki. Wprowadzono podatek VAT, dokonano ujednolicenia kursu egipskiego funta, a także – w porozumieniu z Międzynarodowym Funduszem Walutowym – wdrożono trzyletni plan zliberalizowania gospodarki. W efekcie ogółu proekonomicznych działań wynosząca w 1991 r. inflacja 20% zmalała do 4% w roku 1999⁵⁴³. Początek XXI w. przyniósł załamanie gospodarcze, radykalizację egipskiego reżimu, a przede wszystkim społeczne niezadowolenie, których konsekwencją był

⁵³⁸ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt. Stulecie przemian*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2006, s. 143-144.

⁵³⁹ W październiku 2013 roku Sultan Sooud al-Qassemi, emiracki bloger i komentator wywodzący się z jednej z najważniejszych rodzin Zjednoczonych Emiratów Arabskich, ocenił, że aż cztery miasta Zatoki Perskiej – Abu Zabi, Dubaj, Szardża i Doha - zastąpiły pod względem znaczenia najbardziej znane, stare miasta świata arabskiego, w tym Kair. Zob. M. Al-Rasheed, *Gulf leadership in the Arab world: from nationalism to hiper-nationalism without <<political dynamism>>* [w:] *Gulfization of the Arab World*, ed. M. Jones, R. Porter, M. Valeri, wyd. Gerlach Press, Berlin 2018, s. 8-9.

⁵⁴⁰ R. Kipper, *Cairo: a broader view*,

http://www.old.citiesalliance.org/sites/citiesalliance.org/files/CA_Docs/resources/Cairo%27s%20Informal%20Areas%20Between%20Urban%20Challenges%20and%20Hidden%20Potentials/CairosInformalAreas_Ch1.pdf [1.10.2022]

⁵⁴¹ M. Abdalla, *Sytuacja małoletnich i problem <<dzieci ulicy>> w wybranych krajach arabskich* [w:] *Świat arabski w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. S. Bednarowicz, M. Moch, J. Musiatewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Warszawa 2016, s. 146.

⁵⁴² K. Nagarajan, *Egypt's political economy and the downfall of the Mubarak regime*, https://www.ijhssnet.com/journals/Vol_3_No_10_Special_Issue_May_2013/3.pdf [1.10.2022]

⁵⁴³ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt. Stulecie przemian*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2006, s. 235.

wybuch masowych protestów, stanowiących element szeroko pojmowanej Arabskiej Rewolucji.

1. Geneza Arabskiej Wiosny w Egipcie

1.1. Pauperyzacja społeczeństwa

W epoce rządów G. Nasera egipska gospodarka cechowała się wysokim poziomem scentralizowania. Otwarcie na kapitał zagraniczny nastąpiło w latach 70. XX w., przyczyniając się do implementacji założeń gospodarki rynkowej – również dzięki rozwojowi sektora prywatnego. Egipt nie był wówczas wolny od wpływów bogatych państw Zachodu. Reorientacja polityki ekonomicznej stała się pokłosiem inicjatyw zewnętrznych, w tym wytycznych ze strony Wspólnot Europejskich (dzisiejszej Unii Europejskiej). Warto odnotować, że w 1995 r. Egipt wszedł do grona międzynarodowej społeczności ekonomicznej, przystępując do Światowej Organizacji Handlu⁵⁴⁴, co zapoczątkowało ratyfikacje istotnych umów międzynarodowych⁵⁴⁵. Również administracja G. Busha naciskała Egipt na reformy – szczególnie w aspekcie ekonomicznym⁵⁴⁶. Dopiero jednak rok 2004 – już za kadencji autokraty H. Mubaraka, a jednocześnie po objęciu funkcji premiera przez Ahmeda Nazifa – przyniósł uwolnienie cen, zintensyfikowanie procesu prywatyzowania bankowości i przemysłu oraz poszerzenie współpracy z kontrahentami zza granicy. Międzynarodowy Fundusz Walutowy wraz z Bankiem Światowym uznały, że reformy gospodarcze w Egipcie są wzorem regionalnego sukcesu⁵⁴⁷. Część państwowych przedsiębiorstw (w tym firmy zajmujące się obsługą dochodowego Kanału Sueskiego) pozostała pod kuratelą egipskiego reżimu⁵⁴⁸. Pod koniec pierwszej dekady XXI w. Kanał Sueski obsługiwał

⁵⁴⁴ M. Lipa, A. Wilczura, *Funkcjonowanie systemu gospodarczego Arabskiej Republiki Egiptu a problem stabilności egipskiego systemu władzy*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/34706/lipa_wilczura_funkcjonowanie_systemu_gospodarczego.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.10.2022]

⁵⁴⁵ Kluczem do rozwoju sektora handlowego miały być porozumienia zawarte z Unią Europejską, niektórymi państwami arabskimi (takimi jak Jordania, Maroko i Tunezja) czy też z członkami Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA). Zob. R. Robertson, M. Bahena, D. Kokas, Lozez-Acevedo, *International trade and labor markets. Evidence from the Arab Republic of Egypt*, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/35629/International-Trade-and-Labor-Markets-Evidence-from-the-Arab-Republic-of-Egypt.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [2.10.2022]

⁵⁴⁶ A. Erdoğan, *Revolution and counter-revolution in Egypt: the role of external actors*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1114381> [2.10.2022]

⁵⁴⁷ A. Głuszkowska, J. Kusy, *Problemy rozwojowe Egiptu w aspekcie Arabskiej Wiosny*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23144/GLUSZOWSKA_Problemy_rozwojowe%20_Egiptu_w_aspekcie%20_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.10.2022]

⁵⁴⁸ M. Lipa, A. Wilczura, *Funkcjonowanie systemu gospodarczego Arabskiej Republiki Egiptu a problem stabilności egipskiego systemu władzy*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/34706/lipa_wilczura_funkcjonowanie_systemu_gospodarczego.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.10.2022]

7,5 % światowego handlu, co nie pozwalało wówczas kontestować nadwornej roli owego przesmyku zarówno w międzynarodowym biznesie, jak i w aspekcie generowania pokaźnych zysków dla budżetu państwa (dochody tranzytowe w skali rocznej przekraczały wówczas nawet 5 bilionów dolarów)⁵⁴⁹. Te z pozoru imponujące liczby nie rozwiązywały problemu rozwarstwienia społecznego, spowodowanego rabunkową polityką reżimu H. Mubaraka. Konsekwencją niniejszego kontrastu było pojawienie się powszechnego przekonania, że Egipt jest *bogatym krajem biednych ludzi*. W ostatnim okresie panowania dyktatora około 30% społeczeństwa żyło poniżej narodowego proggu ubóstwa. Szacowano wówczas, że około 13,7 miliona Egipcjan cierpi z powodu głodu⁵⁵⁰. Jakkolwiek z problemem braku żywności (lub dostępu do niej) zmagало się wiele państw Afryki, od Egiptu – jednego z liderów regionu – oczekiwano znacznie więcej w kwestii rozwoju gospodarczego. Tymczasem według badań przeprowadzonych przez Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju na obszarze Górnego Egiptu aż 88% ludności żyło w chronicznej niepewności dotyczącej zaopatrzenia spożywczego, szczególnie na obszarach wiejskich⁵⁵¹. Problemy z dostępem do żywności nasiliły się w 2008 r. po wybuchu kolejnego kryzysu. Ten dotyczył również kwestii związanych z zakwaterowaniem. We wskazanym roku około 12 milionów Egipcjan żyło na osiedlach o skrajnie niskim standardzie, w tym połowa na obszarze tak zwanego Wielkiego Kairu⁵⁵².

Paradoksalnie w okresie 2003-2009 produkt krajowy brutto *per capita* urósł z poziomu 1232 dolarów do 2926, co mimo wszystko nie znalazło przełożenia na podniesienie stopy życia osób najuboższych. Aż 40% z nich żyło za mniej niż 2 dolary dziennie⁵⁵³. Bezrobocie w tym okresie utrzymywało się na względnie stabilnym

⁵⁴⁹ R. Herbert-Burns, *The Suez Canal: strategic & operational security realities – past, present % future*, <https://www.sldinfo.com/wp-content/uploads/2009/11/Securing-the-Suez-Canal-October-20091.pdf> [2.10.2022]

⁵⁵⁰ K. Pastusiak, *Spółeczeństwo Egiptu po niespełnionej rewolucji i niekończące się nadzieje na jej spełnienie*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/17371/Pastusiak_Klaudia_10-10-2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.10.2022]

⁵⁵¹ Egypt Network for Integrated Development, *Overall poverty masks differences in welfare among regions and among governorates within the respective regions of Egypt. A profile of poverty across Egypt and recommendations*, https://elnidaa.org/app/uploads/2019/07/PB15_povertyprofile_egypt.pdf [2.10.2022]

⁵⁵² M. Afzal, Z. Yaseen, N. Rahim, *Egyptian revolution: the end of Hosni Mubarak's thirty year authoritarian rule*, <https://pssr.org.pk/issues/v1/1/egyptian-revolution-the-end-of-hosni-mubaraks-thirty-.pdf> [2.10.2022]

⁵⁵³ M. Muszkiewicz, *Egipt – daleka droga do demokracji*, https://dbc.wroc.pl/Content/72438/Muszkiewicz_Egipt_daleka_droga_do_demokracji.pdf [2.10.2022]

poziomie, lecz stale wysokim (od 23,3% do 25,3%)⁵⁵⁴. Sytuacji na rynku pracy zwykłych Egipcjan nie poprawiał zauważalny progres w dziedzinie edukacji. Podczas gdy w 1990 r. zaledwie 61,3% osób w wieku od 15 do 25 lat posiadało umiejętność czytania i pisania, w 2014 r. było to już 84,9%. Z drugiej strony, jak skonstratowała K. Górak-Sosnowska, *kultura patriarchalna świata arabskiego stanowi istotne ograniczenie dla kobiet zarówno w sferze edukacji, jak i w pracy. Ilustrują to wyniki międzynarodowego badania World Values Survey. Około 40% mieszkańców świata arabskiego popiera jednakowy dostęp do szkolnictwa wyższego dla kobiet i mężczyzn, a jedynie 15% zgadza się z równouprawnieniem kobiet i mężczyzn na rynku pracy; jest to najniższy wynik na całym świecie*⁵⁵⁵. Osobny problem stanowiły treści edukacyjne w szkołach. Zarówno nauczyciele, jak i programy nauczania nie promowały wartości i praktyk demokratycznych, zdecydowanie większy nacisk kładziono na zagadnienia związane z sektorem i dochodowością sektora turystyki, niż na idee społeczeństwa obywatelskiego⁵⁵⁶.

Żyjący w kontrolowanej przez rząd bańce informacyjnej mieszkańcy Egiptu mieli ograniczenia w kwestii dostępu do rzetelnych i obiektywnych danych na temat gospodarki. Jak przekonuje jedna z badaczek, *przed wybuchem rewolucji (...) większość egipskich gazet stanowiła kanał, przez który prezydent Hosni Mubarak utwierdzał reżim w Egipcie. Funkcjonowało wiele restrykcyjnych przepisów i środków utrudniających pracę dziennikarzy, takich jak: brak swobody dostępu do informacji, a także wymóg uzyskania zgody przez dziennikarzy na pracę nad konkretnym tematem od ministra do spraw mediów i jego bezpośrednich przełożonych przed opublikowaniem informacji dziennikarskiej*⁵⁵⁷. W 2009 r. organizacja Reporterzy Bez Granic przedstawiła raport dotyczący wolności mediów, obejmujący 175 państw świata. Państwa arabskie znalazły się na końcu niniejszego zestawienia. Arabia Saudyjska wraz z Syrią zajęły miejsce 165., Tunezja 154., a Egipt 143. Do dwóch największych bolączek zaliczono brak profesjonalizmu mediów oraz kontrolę ze strony rządów. W ocenie Zofii Sawickiej *kary*

⁵⁵⁴ D. Abdou, Z. Zaazou, *The Egyptian revolution and post socio-economic impact*, <https://meea.sites.luc.edu/volume15/pdfs/The-Egyptian-Revolution-and-Post-Socioeconomic-Impact.pdf> [2.10.2022]

⁵⁵⁵ K. Górak-Sosnowska, *Perspektywy świata arabskiego w kontekście Milenijnych Celów Rozwoju*, http://otworzksiazke.pl/images/ksiazki/perspektywy_swiate/perspektywy_swiate.pdf [2.10.2022]

⁵⁵⁶ M. Muasher, *The second Arab Awakening and the battle for pluralism*, wyd. Yale University Press, New Haven, Londyn 2014, s. 133.

⁵⁵⁷ J. Mikosz, *Rynek prasowy w Egipcie przed <<Arabską Wiosną Ludów>> i po niej*, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_2012_8_mikosz.pdf [2.10.2022]

za próby realizacji zasady wolności słowa spowodowały stosowanie przez dziennikarzy autocenzury i zmusiły media arabskie do działań, które mają im zapewnić równowagę między skutecznością a możliwością przetrwania⁵⁵⁸.

Istotna część okresu prezydentury H. Mubaraka naznaczona była licznymi nadużyciami ze strony aparatu państwowego, czego następstwem okazała się nie tylko umacniająca się pauperyzacja społeczeństwa, ale również osłabienie jego morale. Represjom poddawany był każdy Egipcjanin, który jawnie sprzeciwiał się postanowieniom władz. Do grona szczególnie piętnowanych zaliczyć należy grupy intelektualistów, dziennikarzy czy studentów. Potajemne spotkania opozycjonistów częstokroć pacyfikowane były przez narodowe siły bezpieczeństwa. Wystarczającą przesłanką do aresztowania pozostawał *podejrzany wygląd* – jak określali to funkcjonariusze egipskiego reżimu. Liczba więźniów politycznych oscylowała w granicach od 12 000 do 15 000, choć skrajne szacunki wskazują, że tych osób mogło być nawet 17 000⁵⁵⁹. H. Mubarak podzielił opozycję na dwie grupy: dokooptowanych i wyłączonych. Ta pierwsza składała się z partii podejmujących współpracę z reżimem i uzyskujących z tego tytułu korzyści. Druga obejmowała formacje zagrażające reżimowi⁵⁶⁰. 7 czerwca 2010 r. w jednej z aleksandryjskich kawiarenek dwóch policjantów w cywilu zakatowało na śmierć młodego blogera, 28-letniego Chalda Saida, który przygotowywał materiały na temat niekorzystnej sytuacji w państwie. Niedługo później Wael Ghonim, pracownik firmy Google, uruchomił na Facebooku *fanpage* poświęcony tragicznie zmarłemu aktywiście. C. Said stał się kimś na miarę B. Bouaziego w Tunezji, a grupa dyskusyjna – podstawowym kanałem komunikacyjnym zawiedzionych rządami H. Mubaraka Egipcjan⁵⁶¹. Według jednego z naukowców na przełomie 2009 i 2010 r. również trzy inne wydarzenia wpłynęły na

⁵⁵⁸ Z. Sawicka, *Wpływ nowych mediów na przemiany polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu na przykładzie Arabskiej Wiosny*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Warszawa-Rzeszów 2017, s. 67.

⁵⁵⁹ N. Khasy'in, *The fall of president Muhammed Hosni Mubarak and the prospects for democratization i Egypt*, <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjAsd7Tx9f6AhVXBxAIHde3AIMQFnoECBQQAQ&url=https%3A%2F%2Fjurnal.uin-antasari.ac.id%2Findex.php%2Fsyariah%2Farticle%2Fdownload%2F2640%2F1779&usg=AOvVaw23GOSf2NFdS2kS2pq1ETFb> [2.10.2022]

⁵⁶⁰ A. Torres-Van Antwerp, *Legacies of repression in Egypt and Tunisia. Authoritarianism, political mobilization and founding elections*, https://www.google.pl/books/edition/Legacies_of_Repression_in_Egypt_and_Tuni/VyZTEAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1&dq=inauthor:%22Alanna+C.+Torres-Van+Antwerp%22&printsec=frontcover [15.10.2023]

⁵⁶¹ K. Bielińska, *Od Al-Dżaziry do Twittera – wpływ mediów na Arabską Wiosnę*, <https://core.ac.uk/download/pdf/154443044.pdf> [6.11.2021]

obraz sytuacji politycznej w państwie. Pierwszym z nich była poważna choroba prezydenta, która skłoniła wielu obserwatorów do rozważań nad przyszłością Egiptu, Drugim – deklaracja chęci wzięcia udziału w wyborach na prezydenta, złożona przez Mohameda el-Baradei’a, zdobywcy nagrody Nobla oraz byłego dyrektora Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej. I wreszcie ostatnim – mobilizacja opozycji w kontekście zaplanowanych na listopad 2010 r. wyborów⁵⁶².

W okresie dyktatury H. Mubaraka Egipt nie pozostawał wolny od korupcji. Dostępem do nadzwyczajnych środków finansowych cieszyć się mogła przede wszystkim uprzywilejowana w każdym wymiarze elita rządząca. Tylko w gronie prezydenta państwa – najbliższej rodziny, krewnych i przyjaciół – odnotowywano nadużycia na ogromną skalę, przejawiające się w wyprowadzaniu publicznych środków na prywatne konta bankowe⁵⁶³. Brytyjski dziennik *The Guardian* wycenił rodzinę H. Mubaraka na około 70 miliardów dolarów z powodu korupcji, łapówek oraz nielegalnej działalności biznesowej. Do ulokowania części środków posłużyły konta w Szwajcarii i Wielkiej Brytanii. W ocenie międzynarodowych obserwatorów korupcja w Egipcie była nie tylko ogromna, ale i powszechna⁵⁶⁴. Postępujące zubożenie Egipcjan – w wymiarze materialnym, społecznym, politycznym i obywatelskim, powodowało nieustający spadek zaufania względem rządzących, przy narastającej frustracji warunkami bytowymi, ograniczonością dostępu do żywności oraz trudnościami na rynku pracy. W obliczu wybuchu masowych protestów w Tunezji podobna sekwencja zdarzeń w Egipcie wydawała się wielce prawdopodobna. Rewolucja w tym państwie urzeczywistniła się ostatecznie, przebiegając w trzech odrębnych, lecz powiązanych ze sobą etapach.

⁵⁶² S. Mansour, *Egypt's <<Facebook Revolution>>?: The role of new media in the Egyptian uprising and beyond* [w:] *Non-state actors in the Middle East. Factors for peace and democracy*, ed. G. Golan, W. Salem, wyd. Routledge, Londyn i Nowy Jork 2014, s. 90-91.

⁵⁶³ N. Khasy'in, *The fall of president Muhammed Hosni Mubarak and the prospects for democratization in Egypt*, <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjAsd7Tx9f6AhVXBxAIHde3AIMQFnoECBQQAQ&url=https%3A%2F%2Fjurnal.uin-antasari.ac.id%2Findex.php%2Fsyariah%2Farticle%2Fdownload%2F2640%2F1779&usg=AOvVaw23G0Sf2NFdS2kS2pq1ETFb> [2.10.2022]

⁵⁶⁴ A. Puddephatt, *Corruption in Egypt*, <https://www.gp-digital.org/wp-content/uploads/pubs/Corruption-in-Egypt-Report-new-cover.pdf> [2.10.2022]

1.2. Trzy fale egipskiej rewolucji

Wśród części naukowców i publicystów istnieje zgoda, że datą początkową Arabskiego Przebudzenia w wymiarze egipskim jest 25 stycznia 2011 r. Dla samych Egipcjan miała podwójną wartość, ponieważ odnosiła się również do przewrotu wojskowego z 1952 r., przeprowadzonego z inicjatywy Wolnych Oficerów i obalającego ustrój monarchiczny. Współcześnie tego dnia co roku obchodzone jest święto policji. Krótki czasookres pomiędzy 25 a 28 stycznia 2011 r. arabsko-hiszpański naukowiec, Mohamed Elagati, określił pierwszą falą egipskiej rewolucji⁵⁶⁵.

Jej projekcją okazały się liczne konfrontacje obywateli z aparatem bezpieczeństwa, policją oraz tajnymi agentami na całym obszarze Egiptu, a w szczególności w Kairze, Aleksandrii i Suezie. Protestujący odnieśli wówczas swoje pierwsze sukcesy, ponieważ ich skomasowany napór wymusił wycofanie się sił bezpieczeństwa. Mimo to odnotowano około 150 ofiar śmiertelnych wśród strajkujących z uwagi na zastosowanie brutalnych metod przez funkcjonariuszy autorytarnego reżimu. 28 stycznia 2011 r. ogłoszony został stan wyjątkowy, a na ulicach miast pojawiła się armia, która miała wypełnić lukę po *exodusie* dotychczasowych formacji obronnych⁵⁶⁶. Według opinii zawartej w jednym z raportów na temat Arabskiej Wiosny, egipska rewolucja *nie wzięła się z pustki – wielu protestujących czyniło to przez długie lata (...) Wreszcie udało się natomiast przelamać tabu w kwestii krytyki panującego reżimu, dokonać przeobrażenia dyskursu społecznego, jak i zaktywizować pokolenie niecierpliwiej, sfrustrowanej młodzieży. Innowacyjne metody kolektywnego współdziałania, w tym za pośrednictwem sieci internetowej (...), zbudowało poczucie masowego niezadowolenia*⁵⁶⁷. W tym względzie egipska rewolucja przypominała dość istotnie tę tunezyjską. Obydwa państwa pokazały, że globalne media społecznościowe tworzą przestrzeń do organizowania się w wymiarze lokalnym, jak i międzynarodowym, przy jednoczesnej i wspólnej koordynacji działań na rzecz zrealizowania konkretnego celu⁵⁶⁸. Dzięki dostępowi do paneli dyskusyjnych podczas pierwszej fali rewolucji

⁵⁶⁵ P. Głogowska, *Egipt po Arabskiej Wiosnie – nowy ład polityczny czy umocnienie starego porządku?* https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/93948/PDF/004_Glogowska_P_Egipt_po_arabskiej_wiosnie_nowy_lad_polityczny_czy_umocnienie_starego_porzadku.pdf [8.10.2022]

⁵⁶⁶ M. Elagati, *The Egyptian revolution and its aftermath*, <https://www.files.ethz.ch/isn/130560/PISM%20Policy%20Paper%20no.%209.pdf> [8.10.2022]

⁵⁶⁷ Middle East Political Science, *Arab Uprisings. The state of the Egyptian Revolution*, https://www.pomeps.org/wp-content/uploads/2011/09/POMEPS_BriefBooklet6_Egypt_web.pdf [8.10.2022]

⁵⁶⁸ S. Blas, *Social media and the Arab Spring*, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1055010.pdf> [8.10.2022]

Egipcjanie mogli nie tylko dzielić się doświadczeniami z protestów, ale również śledzić działania swoich rodaków w innych, odległych miastach.

Druga fala w mniemaniu M. Elagatego zaczęła się wówczas, gdy media znajdujące się pod kontrolą rządu podjęły próbę przestraszenia obywateli, zdeprecjonowania działań rewolucjonistów oraz wzbudzenia sympatii dla przywódcy reżimu. Jej szczyt należy utożsamić z prezydenckim obwieszczeniem o rezygnacji ubiegania się o reelekcję. Quasi-sankcjonowana przemoc przy użyciu bandyckich bojówek oraz resztek sił bezpieczeństwa miała stłumić działania pokojowego ruchu, domagającego się przemian w państwie. 2 lutego 2011 r. operacja znana pod nazwą *Wielbłądzia bitwa* spowodowała istotne rozruchy w reprezentacyjnym miejscu Kairu, na Placu Tahrir⁵⁶⁹. Bojówkarze reżimu dokonali ataku na protestujących przy użyciu wielbłądów, koni i mułów, rzucając w nich między innymi kamieniami i koktajlami Mołotowa. Istnieją raporty wskazujące na fakt, że napastnicy (w tym funkcjonariusze policji w cywilu) w zamian za zaprowadzenie porządku mieli uzyskać około 10 dolarów wynagrodzenia na osobę⁵⁷⁰. Atak na obywateli Egiptu zniweczył plany rządu mające na celu odbudowanie jego reputacji. Wkrótce na ulicach miast w całym państwie pojawiło się blisko 8 milionów Egipcjan⁵⁷¹. Wśród nich były również osoby nie posiadające dostępu do Internetu – swoistego *koła zamachowego* rewolucji, ale w równym stopniu pragnące obalenia reżimu H. Mubaraka⁵⁷². Na płaszczyźnie politycznej tymczasowy premier Egiptu, Ahmed Shafik, obiecał w trakcie transmitowanej przez stacje telewizyjne konferencji prasowej postawić przed sądem osoby odpowiedzialne za podżeganie do przemocy, jednocześnie zaprzeczając doniesieniom o tym, że rząd miał coś wspólnego z napaścią na obywateli na Placu Tahrir. Szereg obietnic ogłoszonych przez polityków różnego szczebla miał na celu załagodzić społeczne nastroje i odwieść Egipcjan od

⁵⁶⁹ Jak zauważyła jedna z badaczek, *historia Tahrir jest długa i złożona, jednak koniecznym jest zaznaczyć, iż sprowadza się do wyjątkowości miejsca, gdzie Egipcjanie w przełomowych momentach wyrażali przekonania i dążyli do względnej zgody. W dniu rewolty manifestujący bardzo mocno zaznaczali swoją frustrację poprzez hasła antyrządowe i antyprezydenckie, zrywanie plakatów z podobiznami Mubaraka. Zob. K. Pastusiak, *Spoleczeństwo Egiptu po niespełnionej rewolucji i niekończące się nadzieje na jej spełnienie*,*

http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-765f8f70-32a4-43c4-891c-cbd28fa7d548/c/Pastusiak_Spoleczenstwo_RSAWL_2_2018.pdf [15.10.2022]

⁵⁷⁰ J. Sharp, *The January 25 revolution and implications for U.S. foreign policy*, <https://www.refworld.org/pdfid/4d6f4dc5c.pdf> [15.10.2022]

⁵⁷¹ M. Elagati, *The Egyptian revolution and its aftermath*, <https://www.files.ethz.ch/isn/130560/PISM%20Policy%20Paper%20no.%209.pdf> [15.10.2022]

⁵⁷² M. Paciello, *Egypt: changes and challenges of political transition*, <https://www.files.ethz.ch/isn/129845/MEDPRO%20TR%20No%204%20Paciello%20on%20Egypt.pdf> [15.10.2022]

dalszych protestów⁵⁷³. Mimo tych reaktywnych działań eskalacja konfliktu przybierała coraz większe rozmiary.

Następstwem rosnącego niezadowolenia było wkroczenie rewolucji w trzecią, decydującą fazę. Pod pozorem pociągnięcia do odpowiedzialności kilku prominentnych działaczy reżimu oraz próby realizacji reformy Partii Narodowo-Demokratycznej egipskie władze chciały oszukać naród, by zapanować nad sytuacją i utrzymać się przy władzy. Pewność siebie, jaką nabyli protestujący, w połączeniu z wysokim poziomem nieufności i rozczarowania, motywowały lud do wywierania dalszych nacisków na egipskich polityków. M. Elagati wskazuje, że w tej fazie rewolucja osiągnęła dwa wektory społecznego zaangażowania – horyzontalny i wertykalny. Ten pierwszy objawiał się tym, że rewolucja dotyczyła już całego państwa, a wertykalny, że miała miejsce na różnych poziomach drabiny społecznej. 10 lutego 2011 r. liczne strajki odbywały się już nie tylko ulicach, ale również w firmach i fabrykach, co zmuszało armię do udzielenia poparcia protestującym. W ostatniej, desperackiej próbie prezydent H. Mubarak wygłosił przemówienie, w którym zadeklarował przekazanie swoich uprawnień wiceprezydentowi Umarowi Sulajmanowi, działania tego ostatniego nie cieszyły się jednak społeczną legitymacją⁵⁷⁴. Egipski przywódca obiecał szereg zmian, które miały przynieść oczekiwaną przez naród odnowę. *Błędy można popełnić w każdym systemie politycznym i państwie – mówił. Najważniejsze jest ich rozpoznanie i jak najszybsze poprawienie oraz pociągnięcie do odpowiedzialności tych, którzy je popełnili (...) Jako prezydent nie wstydzę się słuchać młodzieży mojego kraju i obcować z nią. Wielkim wstydem i zażenowaniem, czego nie zrobiłem i nigdy nie zrobię, byłoby słuchanie obcych dyktand, bez względu na źródło lub pretekst (...) Moi synowie, młodzieży Egiptu, bracia obywatele. Jednoznacznie zadeklarowałem, że nie będę kandydował na prezydenta w następnych wyborach i jestem zadowolony z tego, co zaoferowałem mojemu krajowi przez ponad 30 lat wojny i pokoju*⁵⁷⁵. Finalnie 11 lutego 2011 r. o godz. 18:00 czasu kairskiego prezydent H. Mubarak ogłosił swoją rezygnację, odczytaną publicznie przez U. Sulajmana⁵⁷⁶. Stało

⁵⁷³ J. Sharp, *The January 25 revolution and implications for U.S. foreign policy*, <https://www.refworld.org/pdfid/4d6f4dc5c.pdf> [15.10.2022]

⁵⁷⁴ M. Elagati, *The Egyptian revolution and its aftermath*, <https://www.files.ethz.ch/isn/130560/PISM%20Policy%20Paper%20no.%209.pdf> [15.10.2022]

⁵⁷⁵ BBC, *Egypt unrest: full text of Hosni Mubarak's speech*, <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/02/president-hosni-mubarak-egypt-speech> [30.05.2023]

⁵⁷⁶ N. Khasyyinn, *The fall of president Muhammed Hosni Mubarak and the prospects for democratization in Egypt*, <https://jurnal.uin-antasari.ac.id/index.php/syariah/article/download/2640/1779>, [15.10.2022]

się to w 18. dniu rewolucji, która spowodowała do tego czasu śmierć co najmniej 846 Egipcjan, a także liczne okaleczenia kolejnych 6467 uczestników zamieszek⁵⁷⁷.

1.3. Dymisja Hosniego Mubaraka i jej konsekwencje w polityce wewnętrznej i zewnętrznej

Odporność na zmiany egipskiego systemu politycznego powiązana była ściśle z rządami H. Mubaraka, jak również jego poprzedników. Od czasów obalenia monarchii do wybuchu Arabskiej Rewolucji minęło blisko 60 lat, a w okresie tym władzę sprawowało zaledwie trzech przywódców – G. Naser, A. Sadat i wspomniany H. Mubarak. Rządy tego ostatniego trwały jednak najdłużej – blisko trzy dekady⁵⁷⁸, lecz nie oznacza to, że zostały zapamiętane jako najbardziej intratny etap historii Egiptu⁵⁷⁹. Na uwagę zasługuje fakt, że w kolejnych wyborach po pierwszym zwycięstwie (1987, 1993 oraz 1999) uzyskiwał reelekcje będąc jedynym startującym kandydatem. Pierwsze wielopartyjne wybory w trakcie rządów H. Mubaraka zorganizowano w 2005 r., lecz spotkały się one z krytyką ze strony organizacji zajmujących się ochroną praw człowieka oraz niezależnych obserwatorów z Zachodu. Argumentem potępiającym proces wyborczy były nieuczciwe praktyki, które pomogły uzyskać Partii Narodowo-Demokratycznej, do której przynależał H. Mubarak, 88% głosów⁵⁸⁰. 30 lat nadużyć oraz rosnąca dezaprobatą w społeczeństwie wymusiły na prezydencie Egiptu ostateczne ustąpienie ze stanowiska w 2011 r., lecz, jak konstatuje M. Dziekan, *nie miały wpływu na tę decyzję miała utrata poparcia ze strony administracji Baracka Obamy. Decydującą rolę odegrało jednak odwrócenie się armii od prezydenta. Egipski korpus oficerski od dłuższego czasu z niepokojem obserwował wzrost znaczenia służb bezpieczeństwa oraz tworzenie się nowej elity gospodarczej, powiązanej z Gamalem Mubarakiem – młodszym*

⁵⁷⁷ S. Puspitasari, *Arab Spring: a case of study of Egyptian revolution 2011*, https://www.researchgate.net/publication/324688042_Arab_Spring_A_Case_Study_of_Egyptian_Revolution_2011/fulltext/5add2f4faca272fdaf86ca50/Arab-Spring-A-Case-Study-of-Egyptian-Revolution-2011.pdf [15.10.2022]

⁵⁷⁸ Dyktatorem, który najdłużej pełnił stanowisko prezydenta, a został obalony w wyniku Arabskiej Rewolucji, był Muammar Kaddafii. Do władzy w Libii doszedł w 1969 r. w wyniku puczu wojskowego. Zob. A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza Libia bez Muammara Kaddafiego?* https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23143/DZISIOW_Dokad_zmierza_Libia_bez_Muammara_2012.pdf?sequence=6&isAllowed=y [21.10.2022] Jak pisał J. Haszczyński, *o kłamstwach Kaddafiego, o jego zbrodniach i szaleństwie w zbuntowanych miastach mówiły tysiące ludzi. Wreszcie przestali się go bać. Na murach pojawiły się niezliczone karykatury Kaddafiego, jako psa, gangstera, diabła albo dzieciątka na kolanach izraelskiego premiera*. Zob. J. Haszczyński, *Mój brat obalił dyktatora*, wyd. Czarne, Wołowiec 2012, s. 37.

⁵⁷⁹ Z kolei Bruce Maddy-Weitzman pisał, że *skromny styl przywództwa Mubaraka ostro kontrastował z ekstrawagancją Sadata, która zaowocowała gorzkimi wymianami zdań w ostatnich latach jego życia*. Zob. B. Maddy-Weitzman, *A century of Arab politics. From the Arab Revolt to the Arab Spring*, wyd. Rowman & Littlefield, Londyn 2016, s. 118-119.

⁵⁸⁰ K. Kozłowski, *Kolory rewolucji*, wyd. Poltext, Warszawa 2012, s. 124.

*synem Husniego, szykowanym na następcę prezydenta. Z pewnością obawy przed utratą wpływów politycznych były w armii duże. Wybuch protestów stał się okazją do wzmocnienia własnej pozycji oraz roztoczenia kontroli nad cywilnymi organami siłowymi*⁵⁸¹. Ów szerszy kontekst, uwzględniający czynniki zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne, i nie tylko społeczne, lecz również polityczne i wojskowe, rzuca nowe światło na percepcję przemian zachodzących na najwyższych szczeblach egipskiej władzy. Przypadek Egiptu w ogóle w tym względzie wydaje się nader frapujący. Od czasu puczu z 1952 r. armia wraz z aparatem bezpieczeństwa stanowiły filar autorytaryzmu w państwie faraonów. W niedemokratycznym systemie rolę wiodącą odgrywali ministrowie obrony oraz spraw wewnętrznych. Nie bez znaczenia pozostawał fakt corocznych dofinansowań dla egipskich sił zbrojnych ze strony Stanów Zjednoczonych. W 2011 r. transfery pieniężne pozwalały na utrzymanie blisko miliona żołnierzy (nie wyłączając rezerwistów). Jak opisuje sytuację jedna z naukowczyń, *elity wojskowe starały się sterować polityką z tylnego siedzenia, nie angażując się bezpośrednio w kwestie bezpieczeństwa wewnętrznego, mimo faktu, że oficerowie egipskiej armii i służb wewnętrznych sprawowali urzędy gubernatorów regionów i burmistrzów największych miast*⁵⁸². Sieć konotacji w swoisty sposób wiązała ze sobą osoby trzech ostatnich prezydentów, gdyż każdy z nich miał wojskowe pochodzenie, co czyniło pałac prezydencki ośrodkiem istotnym z punktu widzenia podejmowania decyzji w stosunkach międzynarodowych⁵⁸³. Egipskie Siły Zbrojne (EAF) często określane były jako *czarna skrzynka* – szczególnie w odniesieniu do ich roli w sprawach gospodarczych. Poza ujawnionymi publicznie, część źródeł, z których siły zbrojne czerpią korzyści finansowe, pozostaje w sferze tajemnicy państwowej⁵⁸⁴. Rozdźwięk, jaki zaistniał pomiędzy oficerami, przedstawicielami sektora bezpieczeństwa wewnętrznego, a także cywilnymi reprezentantami reżimu (do których zaliczyć należy członków Partii Narodowo-Demokratycznej oraz neoliberalnego rządu A. Nazifa i rodzinę H. Mubaraką) spowodował pęknięcie w strukturach niehomogenicznej elity władzy. Egipt wkroczył wówczas w okres tranzycji, a władzę przejęła Najwyższa Rada Sił Zbrojnych (The

⁵⁸¹ M. Dziekan, K. Zdulski, R. Bania, *Arabska wiosna i świat arabski u progu XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 40.

⁵⁸² K. Jędrzejczyk-Kuliniak, *Siła polityczna w mundurach – militokracja po Arabskiej Wiosnie?* <https://core.ac.uk/download/pdf/93158017.pdf> [21.10.2022]

⁵⁸³ M. Tumulec, *Polityka zagraniczna Egiptu pod rządami Partii Wolności i Sprawiedliwości*, <https://core.ac.uk/download/pdf/214929776.pdf> [21.10.2022]

⁵⁸⁴ S. Marshall, *The Egyptian armed forces and the remaking of an economic empire*, https://carnegieendowment.org/files/egyptian_armed_forces.pdf [21.10.2022]

Supreme Council of the Forces, SCAF) z marszałkiem Mohammadem Tantawim na czele – dotychczas pełniącym funkcję ministra obrony narodowej⁵⁸⁵.

Niebagatelny wpływ na politykę wewnętrzną państwa miały zachodnie demokracje, w tym przywołane Stany Zjednoczone. Kair i Rijad były pierwszymi stolicami obszaru MENA, do których udał się B. Obama. W trakcie wygłoszonych przemówień zwrócił uwagę na zagadnienia praw kobiet, demokratyzacji, budowania pokoju na Bliskim Wschodzie, czy też utworzenia autonomicznej Palestyny, która mogłaby się stać bezpiecznym państwem dla muzułmanów, chrześcijan i Żydów. Słowa prezydenta USA spotkały się z przychylnością arabskich obserwatorów, którzy docenili chęć prowadzenia pokojowego dialogu oraz nawoływanie do odkrywania płaszczyzny wspólnych interesów, a nie konfliktów. Przemowa B. Obamy odebrana została również jako nadzieja na przełamanie huntingtonowskiego *fatum* o nieuchronnym zderzeniu cywilizacji⁵⁸⁶.

Jak zaobserwował arabski badacz, analizujący relacje egipsko-amerykańskie w czasach rządów H. Mubaraka, *Stany Zjednoczone musiały dostosować się do lidera, którego panowanie polegało na zimnej kalkulacji, uprzednim planowaniu, niechęci do improwizacji i szybkiego działania (...) To, czego mogły oczekiwać Stany Zjednoczone, to wyrachowany lider o umiarkowanych umiejętnościach w dyplomacji zagranicznej, a więc zorientowany na kontrolę spraw wewnętrznych*⁵⁸⁷. Te jednak spod niej się wymykały, czego projekcją były wydarzenia ze stycznia i lutego 2011 r. B. Obama, obserwując opór H. Mubaraka w modernizowaniu państwa i rosnącą destabilizację wewnętrzną, wycofał swoje poparcie dla urzędującego prezydenta. Przywódca Stanów Zjednoczonych obawiał się, że napięta i pogarszająca się sytuacja Egiptu może fatalnie wpłynąć na inne państwa regionu, a także unicestwić pokojowe relacje z Izraelem, z mozołem budowane od dziesięcioleci, począwszy od konferencji w Camp David⁵⁸⁸. W dniu rezygnacji H. Mubaraka prezydent USA, B. Obama, wygłosił w Białym Domu

⁵⁸⁵ M. Lipa, *Przemiany polityczne w Egipcie po dymisji Hosniego Mubaraka*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23148/LIPA_Przemiany_polityczne_w_Egipcie_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y [22.10.2022]

⁵⁸⁶ K. Bojko, *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Egiptu w okresie rządów Baracka Obamy – zmiana czy kontynuacja?* <http://www.irjournal.pl/pdf-125881-60202?filename=US%20Policy%20Towards%20Egypt.pdf> [22.10.2022]

⁵⁸⁷ A. Al-Weshah, *American foreign policy towards Egypt under Hosni Mubarak's regime*, <https://bibliotekanauki.pl/api/full-texts/2020/12/15/19418778-8eb5-455f-8fc5-8595657168f4.pdf> [22.10.2022]

⁵⁸⁸ K. Bojko, *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Egiptu w okresie rządów Baracka Obamy – zmiana czy kontynuacja?* <http://www.irjournal.pl/pdf-125881-60202?filename=US%20Policy%20Towards%20Egypt.pdf> [22.10.2022]

kolejną politycznie i wizerunkowo istotną mowę, poświęconą owemu wydarzeniu. *Ustępując, prezydent Mubarak odpowiedział na społeczny głód zmiany – mówił. Ale to nie jest koniec przemiany, to początek. Jestem pewien, że nadejdą trudne dni, a wiele pytań pozostanie bez odpowiedzi. Ale jestem przekonany, że obywatele Egiptu znajdą te odpowiedzi w sposób pokojowy, konstruktywny oraz w duchu jedności, która zdefiniowała te kilka ostatnich tygodni. Dla Egipcjan wydaje się jasne, że tylko prawdziwa demokracja spowoduje, że nastanie dzień*⁵⁸⁹. Warto zauważyć, że szereg problemów dyplomatycznych – również w kontekście trudności związanych z utrzymaniem pokoju w Afganistanie i Iraku – umożliwiło Stanom Zjednoczonym skuteczną działalność w promowaniu demokracji na obszarze Egiptu i innych państw Bliskiego Wschodu⁵⁹⁰.

Wizja implementacji nowego ustroju, niekiedy w rozmaitych opracowaniach nazywana poetycko *snem o demokracji*, po ustąpieniu H. Mubaraka wydawała się możliwa, lecz trudna do realizacji. Jak słusznie dostrzega przytaczana w niniejszej rozprawie K. Czornik, zmiana personalna w Egipcie nie pozwalała na wysnucie *a priori* założenia, że stanie się ona gwarancją w sferze politycznej, społecznej i ekonomicznej. Przeciwnie, multiplikowała istniejące niewiadome i generowała nowe wyzwania. Wyjątkowo problematycznym wydawało się rosnące poparcie dla ugrupowań islamistycznych, jak również realna tego konsekwencja w postaci wygranej w wyborach parlamentarnych Partii Wolności i Sprawiedliwości (The Freedom and Justice Party, FJP). Umiarkowanej islamistycznie, lecz wyłonionej ze struktur Bractwa Muzułmańskiego. Już pierwsze prognozy polityczne z okresu rewolucji wykazywały istotny wpływ na słupki sondażowe wsparcia udzielanego obywatelom przez Braci. Po utworzeniu FJP szacowano, że nowa partia może liczyć nawet na 60% poparcia, choć najostrożniejsza ekstrapolacja wykazywała wartość 20% (co wciąż pozostawało wynikiem politycznie znaczącym). Grupą, która wyrażała niepokój zaistniałą sytuacją, byli egipscy Koptowie – mniejszość religijna, obawiająca się pozbawienia jej praw i wolności. Podobne nastroje panowały wśród przedrewolucyjnych elit, odczuwających napływające zagrożenie. Nie rodziło wątpliwości, że celem FJP okazać się może radykalizacja i islamizacja państwa, jak i wprowadzenie zasad funkcjonowania

⁵⁸⁹ Administration of Barack Obama, *Remarks on the situation in Egypt*, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/DCPD-201100081/pdf/DCPD-201100081.pdf> [22.10.2022]

⁵⁹⁰R. Mason, *The Obama administration and the Arab Spring: waiting for a doctrine*, [w:] *The international politics of the Arab Spring. Popular unrest and foreign policy*, ed. R. Mason, wyd. Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2014, s. 40.

społecznego w oparciu o reguły szariatu⁵⁹¹. Tymczasem SCAF po bezpośrednim przejęciu władzy w okresie politycznej destabilizacji zintensyfikowała dochodzenia karne względem członków elity biznesowej, oskarżanej o wieloletnie rozkradanie państwa. Zastosowano przybierające różne formy naciski na prominentnych działaczy, między innymi na byłego ministra mieszkalnictwa, byłego ministra turystyki oraz ważnego przedsiębiorcy w przemyśle stalowym. Dodatkowo opublikowano *czarną listę* podejrzanych, którym zabroniono swobodnego dysponowania swoim majątkiem. W anturazgu rosnących napięć dotyczących przyszłości interesów sektora prywatnego i wojskowego, SCAF zrezygnowała z sytuacji, jak ujął to jeden z badaczy, *wyrównania starych rachunków*. Niemniej jednak nie podjęto żadnych systematycznych i dalekosiężnych działań względem elit biznesowych. Ci, którzy utrzymywali poprawne relacje z wojskiem nie mieli się czego obawiać, z kolei inni, którzy nie znajdowali się pod jego ochroną, dysponowali możliwością opuszczenia terytorium Egiptu. Odnotowano liczne przewozy prywatnymi odrzutowcami zamożnych rodzin poza granice państwa. Według Banku Rozrachunków Międzynarodowych⁵⁹² zobowiązania banków zagranicznych wobec obywateli Egiptu w pierwszym kwartale 2011 r. wzrosły o sześć miliardów dolarów. W kolejnych miesiącach wojskowe przywództwo nieustająco unikało rozwiązania problemu korupcji⁵⁹³, co wydaje się jedną z głównych determinant stanowiących hamulec dla przeprowadzenia ustrojowej transformacji, a dla samych Egipcjan brak jednego przywódcy tworzył sytuację iście wyjątkową⁵⁹⁴.

2. System polityczny Egiptu

2.1. Dwa wektory idei republikańskiej

W okresie blisko siedmiu dekad – od obalenia króla Faruka do rezygnacji H. Mubaraka – doszło nie tylko do petryfikacji systemu politycznego, ale również do umocnienia porządku prawnego w państwie. W nieco węższym horyzoncie czasowym 50 lat – od 1971 do 2012 r. – obowiązywała ta sama ustawa zasadnicza, która wprawdzie

⁵⁹¹ K. Czornik, *Próby stabilizacji Egiptu po Arabskiej Wiośnie. Military electoral authoritarianism*, <https://btip.ka.edu.pl/pdf/2018-3/btip2018-3-czornik.pdf> [22.10.2022]

⁵⁹² Powołana w 1930 r. instytucja wspierająca dążenia banków centralnych do stabilności monetarnej i finansowej poprzez współpracę międzynarodową oraz pełnienie funkcji banku dla banków centralnych. Zob. Bank For International Settlements, <https://www.bis.org/> [22.10.2023]

⁵⁹³ S. Roll, *Egypt's business elite after Mubarak. A powerful player between generals and Brotherhood*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2013_RP08_rll.pdf [22.10.2022]

⁵⁹⁴ *Egipcjanom grają wspomnienia z okresu chlubnej liberalnej historii lat międzywojennych minionego stulecia* – pisał jeden z arabskich naukowców. *Sześć dekad nieprzerwanej władzy wojskowej pozbawiło ich doświadczenia otwartej polityki. Egipcjanie byli teraz bez faraona*. Zob. F. Ajami, *In this Arab time. The pursuit of deliverance*, wyd. Hoover Institution Press, Stanford 2014, s. 33.

zawierała odniesienia do idei poszanowania praw obywatelskich⁵⁹⁵, lecz w praktyce nie gwarantowała ich przestrzegania. Już w początkowym etapie transformacji ustrojowej po Arabskiej Rewolucji temat uchwalenia nowej konstytucji postrzegano w sposób priorytetowy. Po przejściu władzy Najwyższa Rada Sił Zbrojnych podjęła decyzję o zawieszeniu poprzedniego naczelnego dokumentu, rozwiązaniu fasadowego parlamentu, zdominowanego przez Partię Narodowo-Demokratyczną, oraz o przedłużeniu stanu wyjątkowego (trwającego bez przerwy od 1981 r.). Ostatecznie nastąpiło zdelegalizowanie partii prezydenckiej, co wywołało społeczne zadowolenie, także wśród członków opozycji, którzy liczyli na sprawniejszą demokratyzację systemu. Powstała komisja, która miała za zadanie opracować poprawki do nowej konstytucji. Przewodził jej Tarik al-Biszri, prawnik posiadający powiązania z Bractwem Muzułmańskim, co zostało odebrane jako ukłon w stronę tego ugrupowania⁵⁹⁶. Jak zauważył jeden z badaczy, w porewolucyjnym okresie istniało wiele grup interesu w Egipcie, a każda z nich próbowała zdobyć wpływy w nowym systemie politycznym, by forsować własne idee i realizować swój autorski program⁵⁹⁷. M. Tantawi, przewodzący SCAF i *de facto* będący głową państwa, czynił starania, aby sprawowanie władzy przez wojsko miało legalne podstawy. Reguły transformacji pozostawały jednak niezrozumiałe. Labilność zasad oraz zmiany w kalendarzu wywoływały społeczne napięcie, które znajdowało ujście w odbywających się w piątki demonstracjach, organizowanych po zakończeniu zbiorowych modlitw. Postulowano natychmiastowy transfer władzy do polityków cywilnych, czemu przeciwna pozostawała SCAF. Ta przyjęła pozycję rozgrywającego, stosując strategię *dziel i rządź* i osłabiając obywatelskie protesty⁵⁹⁸. Raport niezależnej organizacji International Crisis Group z 24 kwietnia 2012 r. wskazywał, że *SCAF uważa się za jedynego aktora posiadającego doświadczenie, dojrzałość i mądrość niezbędną do ochrony państwa przed domownikami i zagrożeniami zewnętrznymi. Natomiast praktycznie wszystkie partie polityczne są traktowane*

⁵⁹⁵ Wyrażało się to między innymi w tytułach rozdziałów: *Pokój dla naszego świata* (rodz. 1), *Nadzieja dla naszego Narodu Arabskiego* (rodz. 2) czy *Zrównoważony rozwój życia w naszym państwie* (rodz. 2.). Tekst konstytucji z 1971 r. zob. <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/electronic/34111/67289/f> [2.11.2022]

⁵⁹⁶ M. Lipa, *Przemiany polityczne w Egipcie po dymisji Hosniego Mubaraka*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23148/LIPA_Przemiany_polityczne_w_Egipcie_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.11.2022]

⁵⁹⁷ T. Arvianto, *Egypt's revolution: a long journey to democracy*, <https://www.cfc.forces.gc.ca/259/290/301/305/arvianto.pdf> [2.11.2022]

⁵⁹⁸ M. Lipa, *Przemiany polityczne w Egipcie po dymisji Hosniego Mubaraka*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23148/LIPA_Przemiany_polityczne_w_Egipcie_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.11.2022]

z pogardą, są egocentryczne w swoich żądaniach i ograniczone w swoim zachowaniu. Bractwo Muzułmańskie stanowi swego rodzaju wyjątek i jest traktowane przez wojsko z ostrożnym szacunkiem (...) SCAF potraktowała je poważnie – nie znaczy życzliwie⁵⁹⁹.

W czerwcu 2012 r. prezydentem Egiptu został członek Bractwa, M. Mursi, który wkrótce potem ogłosił inaugurację prac nad nową egipską ustawą zasadniczą. Jak napisała badaczka zajmująca się analizą procesu tworzenia konstytucji, *jednym z najważniejszych czynników wpływających na proces powstawania i treść dokumentu był pośpiech. W czasie prac nad projektem obserwatorzy i protestujący na ulicach naciskali na jak najszybszą transformację demokratyczną. Najwyższy Sąd Konstytucyjny zapowiedział też pod koniec przygotowywania projektu, że wypowie się na temat zastrzeżeń i pozwów dotyczących legalności projektu konstytucji, co spowodowało przyspieszenie prac przez konstytuante zdominowaną przez zwolenników prezydenta Mursiego, w obawie przed niekorzystnym orzeczeniem. Ten pośpiech przy redagowaniu i brak organizacji pozostawił w tekście wiele niejasności i niedopracowań, które w przyszłości mogły urosnąć do skali dużych problemów⁶⁰⁰. Projekt konstytucji, który został poddany społecznej ocenie za pośrednictwem referendum 15 i 22 grudnia 2012 r. spotkał się z aprobatą 63,8% głosujących. Był jednak zaczątkiem wzmożonej walki islamistycznych ugrupowań, lecz jak odnotował jeden z obserwatorów, bliższe przyjrzenie się tekstom sugeruje, że diabeł leży w szczegółach polityki, a nie religii⁶⁰¹. Ostatecznie dokument został uchwalony – składał się z preambuły, pięciu części, 20 rozdziałów i 236 artykułów. W treści dokumentu odnaleźć można nieliczne i nieprecyzyjne odniesienia do republikańskiego charakteru państwa⁶⁰².*

Już sama nazwa państwa – Arabska Republika Egiptu – implikuje założenie, że opiera się ono na wzorcach republikańskich. W części III o tytule *Władza ustawodawcza*, w art. 82. przeczytać można, że ta należy do Rady Reprezentantów i Rady Szury. Każdy wykonuje swoje uprawnienia zgodnie z Konstytucją, z kolei art. 86. przewiduje, że przed

⁵⁹⁹ International Crisis Group, *Lost in transition: the world according to Egypt's SCAF*, <https://www.africaportal.org/documents/8720/Lost-in-Transition-the-world-according-to-egypts-scaf.pdf> [2.11.2022]

⁶⁰⁰ E. Górską, *O problemach z konstytucją Egiptu – współczesny konstytucjonalizm bliskowschodni i pułapki w treści konstytucji Egiptu z 2012 roku*, <https://core.ac.uk/download/pdf/190384046.pdf> [2.11.2022]

⁶⁰¹ H. Albrecht, *Egypt's 2012 constitution. Devil in the details, not in religion*, <https://www.files.ethz.ch/isn/159373/PB139.pdf> [2.11.2022]

⁶⁰² *Egypt's constitution of 2012*, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012.pdf?lang=en [2.11.2022]

rozpoczęciem kadencji członek składa przed izbą ślubowanie o następującym brzmieniu: <<przysięgam na Boga Wszechmogącego stać na straży ustroju republikańskiego, szanować Konstytucję i prawo, w pełni dbać o interesy narodu, oraz w celu ochrony niepodległości i integralności terytorialnej ojczyzny>>. Konieczność złożenia identycznej przysięgi spoczywała także na członkach rządu, co zostało wyrażone w art. 147., cz. III. o nazwie *Władze publiczne*. W tekście konstytucji z 2012 r. ponad 50 razy pojawia się zwrot *Prezydent Republiki* (w odniesieniu do jego kompetencji), lecz sam republikański model państwa nie został przenikliwie wyjaśniony⁶⁰³.

Obok uchwalenia nowej konstytucji drugim ważnym aspektem budowania nowego ładu w państwie było wyłonienie stabilnej i nieposiadającej pierwiastka tymczasowości władzy, co wszelkimi sposobami próbowała opóźnić Najwyższa Rada Sił Zbrojnych. Po rezygnacji H. Mubaraka zdecydowano, że wybory do izby niższej parlamentu (Zgromadzenia Ludowego) odbędą się w trzech różnych terminach na przełomie 2011 i 2012 r., a do izby wyższej (Rady Konsultacyjnej) w dwóch turach w lutym 2012 r.⁶⁰⁴. W ocenie Patrycji Sasnal, ekspertki z Polskiego Instytutu Stosunków Międzynarodowych, skomplikowany i przedłużający proces wyborczy narażał go na liczne wpływy ze strony SCAF, a wywołanie lokalnych protestów mogło spowodować jego zatrzymanie lub definitywne zawieszenie. Naukownicy zwróciła uwagę na fakt, że istniał dysonans pomiędzy partiami cieszącymi się dużym poparciem w społeczeństwie i mniejszymi ugrupowaniami. Te pierwsze naciskały na jak najszybszą organizację wyborów, podczas gdy te drugie liczyły na odłożenie ich w czasie, co miało służyć mobilizacji elektoratu⁶⁰⁵. W jednym aspekcie istniała pomiędzy nimi zgoda – oczekiwały ograniczenia uprawnień prezydenta, aby – według amerykańskiego badacza – *zapobiec pojawieniu się nowego <<faraona>>*⁶⁰⁶.

Ostatecznie swój głos w wyborach do Zgromadzenia Ludowego oddało blisko 60% uprawnionych obywateli. Największe poparcie uzyskała Partia Wolności

⁶⁰³ *Egypt's constitution of 2012*, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012.pdf?lang=en [2.11.2022]

⁶⁰⁴ R. Ludwig, *Egypt parliamentary and presidential elections witnessing project (2011-2012)*, <https://cdn.sida.se/publications/files/sida61823en-egypt-parliamentary-and-presidential-elections-witnessing-project-2011-2012---final-report.pdf> [2.11.2022]

⁶⁰⁵ P. Sasnal, *Scena polityczna i wybory parlamentarne w Egipcie*, <https://digit.pism.pl/Content/1520/download/> [2.11.2022]

⁶⁰⁶ B. Smith, *Egypt's parliamentary election 2012*, <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06338/SN06338.pdf> [2.11.2022]

i Sprawiedliwości⁶⁰⁷, reprezentowana przez członków Bractwa Muzułmańskiego i przystępująca do politycznej rywalizacji w koalicji z mniejszym ugrupowaniem islamistycznym, Sojuszem Demokratycznym. Ostatecznie FJP uzyskała 37,5% głosów, natomiast w wyborach do Rady Konsultacyjnej – 45%. Zwycięstwo islamistów – niezwykle istotne z punktu widzenia analizy okresu tranzycji systemowej w Egipcie – było nie tylko projekcją religijności społeczeństwa (zwłaszcza na prowincji), ale i jego rozczarowania działalnością uwikłanej w korupcję Partii Narodowo-Demokratycznej. Triumf partii FJP miał być również rekompensatą za lata dyskryminacji, jakiej doświadczali Bracia Muzułmanie w okresie rządów H. Mubaraka. Sami wyborcy oczekiwali z kolei od polityków moralnie usankcjonowanej postawy. Porażka partii świeckich zobrazowała ich nieprzygotowanie i ograniczenie do wyłącznie dużych ośrodków miejskich oraz poszczególnych kręgów inteligencji. Po uzyskaniu najlepszego rezultatu w wyborach Partia Wolności i Sprawiedliwości przystąpiła do rozmów koalicyjnych, unikając – pomimo sakralnego profilu – współpracy z ugrupowaniami salafickimi, reprezentującymi radykalnie islamistyczne poglądy⁶⁰⁸. Jak zauważyło dwoje analityków, *pomimo antyzachodniej, antyeuropejskiej i antyamerykańskiej ideologii Bractwa Muzułmańskiego, formacja koncentrowała się wcześniej na swoich lokalnych przeciwnikach, którymi były despotyczne arabskie rządy. Śledząc wydarzenia z lat 2011-2012, Bractwo Muzułmańskie znalazło się w bezprecedensowej i triumfalnej fazie swojego istnienia i rozwoju, a także stanęło przed koniecznością dokonania strategicznej rewizji własnych celów (...), a także przed dylematem, czy powinno zdecydować się na rywalizację z partiami salafickimi o twardy elektorat religijny, czy też przechylić się w stronę centrum, aby zwiększyć swoją atrakcyjność*⁶⁰⁹. Z drugiej strony islamisci czuli potrzebę dokonania reformy w państwie, co miało być związane z – jak ujęło to dwóch

⁶⁰⁷ Partia Wolności i Sprawiedliwości – egipska islamska partia polityczna założona w kwietniu 2011 r., nawołująca do utworzenia *państwa cywilnego z islamskimi punktami odniesienia (...)* z zastosowaniem szariatu we wszystkich dziedzinach życia, ponieważ jest on źródłem mądrości i bożej łaski. Zob. M. Dunne, A. Hamzawy, *Egypt's secular political parties. A struggle of identity and independence*, https://carnegieendowment.org/files/CP305_Dunne_and_Hamzawy_Parties_Final_Web.pdf [3.12.2022]

⁶⁰⁸ J. Natkański, *Transformacja w Egipcie*, [http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/35A5AB8CE6BFC31EC12579F0002F09C2/\\$File/Infos_123.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/35A5AB8CE6BFC31EC12579F0002F09C2/$File/Infos_123.pdf) [3.12.2022]

⁶⁰⁹ K. Rękawek, P. Sasnal, *The Muslim Brotherhood in a Post-Dictator Reality*, <https://www.pism.pl/upload/images/artykuly/legacy/files/9794.pdf> [3.12.2022]

naukowców – *oczyszczeniem go z sędziwych sędziów powiązanych ze starym reżimem lub opierających się demokratycznemu (i islamskiemu) porządkowi*⁶¹⁰.

Obok uchwalenia nowej konstytucji oraz przeprowadzenia wyborów parlamentarnych w państwie, ostatnim elementem tranzycyjnej triady było wyłonienie nowego prezydenta. Asumptem dla Bractwa Muzułmańskiego do wystawienia własnego kandydata na najważniejsze stanowisko był korzystny wynik w elekcji do parlamentu. Wybory prezydenckie z 2012 r. w Egipcie cechowały się znaczeniem rangi historycznej. Po raz pierwszy bowiem proces wyborczy miał charakter kompetytywny – startujący kandydaci reprezentowali różne platformy polityczne, a wynik wyborów pozostawał nieznany. Nadrzędną wątpliwością w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybory pozostawało, czy pełny transfer władzy do rządu cywilnego jest w ogóle możliwy. Pierwsza tura elekcji odbyła się w dniach 23-24 maja 2012 r., *run-off* 16-17 czerwca⁶¹¹.

Trzy dni przed pierwszym etapem wyborów SCAF podjęło nie pierwszą już próbę politycznej ingerencji, której celem miało być osłabienie Bractwa Muzułmańskiego. Wprowadzono prawo, które nadawało wojskowym prerogatywę aresztowania cywilów oraz kierowania ich do nadzorowanych przez nich sądów. Ogłoszono również rozwiązanie parlamentu. W ocenie części obserwatorów takie działania oznaczały przewrót wojskowy. Wydaje się jednak, że były to wysoce chaotyczne próby umocnienia własnej pozycji w państwie, które się nie urzeczywistniły⁶¹². Środowisko niezależnych NGO zwracało uwagę na niepewną sytuację w Egipcie. Według amerykańskiej organizacji pozarządowej Democracy International, która pełniła funkcję obserwatora wyborów prezydenckich w Egipcie, istniały *poważne obawy co do represyjnego środowiska politycznego, w którym odbyły się te wybory. Solidny proces wyborczy wymaga wolności zgromadzeń i stowarzyszeń, jak również prawa do pokojowego wyrażania odmiennych poglądów politycznych. Chociaż konstytucja Egiptu przewiduje te prawa i wolności, tłumienie sprzeciwu poważnie zagroziło szerszemu środowisku*

⁶¹⁰ N. Brown, B. Helfand, *Reforming justice: the failure of politics and rule-of-law reform in Egypt and Tunisia* [w:] *Arab politics beyond the uprising. s Experiments in an era of resurgent authoritarianism*, ed. T. Cambanis, M. Hanna, wyd. The Century Foundation, Nowy Jork 2017, s. 42.

⁶¹¹ The Carter Center, *Presidential election i Egypt. Final report*, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/egypt-final-presidential-elections-2012.pdf [3.12.2022]

⁶¹² M. Milczanowski, *Wpływ egipskiej Arabskiej Wiosny na strategię bezpieczeństwa USA*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23118/MILCZANOWSKI_Wplyw_egipskiej_Arabskiej_Wiosny_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y [3.12.2022]

wyborczemu i podważyło możliwości swobodnego udziału w życiu politycznym⁶¹³. Proces wyborczy oficjalnie trwał ponad 100 dni od momentu rozpoczęcia rejestracji aż do wyłonienia zwycięzcy 24 czerwca 2012 r., którym ostatecznie został M. Mursi⁶¹⁴, uzyskując w drugiej turze 51,37% poparcia. Nowy prezydent Egiptu przynależał wówczas do FJP⁶¹⁵.

Od chwili objęcia urzędu prezydenta M. Mursi politycznie odróżnił się od swojego poprzednika, H. Mubaraka, co znalazło odzwierciedlenie w dwóch założeniach: zapewnienia Egiptowi regionalnej roli przywódczej oraz otwarcia się na nowych partnerów z zagranicy. Jakkolwiek M. Mursi wywodził się ze środowiska Braci Muzułmanów, jego działania na zewnątrz państwa nie posiadały zideologizowanego, fundamentalnego nacechowania. Przeciwnie, nowo wybrany prezydent ożywił nawiązywanie kontaktów zagranicznych, w pewnym stopniu podejmując próbę zrekompensowania braku sukcesów w wewnętrznej polityce społecznej i gospodarczej. Słabość Egiptu uniemożliwiła mu jednak uzyskanie dominacji w regionie⁶¹⁶, priorytetem pozostawało zatem utrzymanie balansu na rodzimej arenie politycznej oraz rozsądne postępowanie względem Izraela⁶¹⁷. Państwa Zatoki Perskiej, w tym Arabia Saudyjska i Zjednoczone Emiraty Arabskie, działania względem Egiptu opierały na dwóch percepcjach: obawy oraz możliwości, jednakże dominującą była ta pierwsza. Elity polityczne postrzegały zmianę w Egipcie jako możliwe zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego tych państw ze względu na efekt *rozlewania się* aktywistów w obrębie

⁶¹³ Zob. Democracy International, *Egypt presidential election observation report*, [http://democracyinternational.com/media/Egypt%20Presidential%20Election%20Observation%20Report%20\(ES\)%20-%20for%20web.pdf](http://democracyinternational.com/media/Egypt%20Presidential%20Election%20Observation%20Report%20(ES)%20-%20for%20web.pdf) [3.12.2022]. M. Mursi był pracującym dla NASA inżynierem. Posiadał amerykańskie obywatelstwo oraz sekretne wsparcie w Pentagonie. Zob. T. Meyssan, *Before our very eyes fake wars and big lies from 9/11 to Donald Trump*, wyd. ProgRESSive, 2019, s.123.

⁶¹⁴ A. Rabou, *Egypt after elections: towards the second republic*, https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/it/v14i3/f_0025944_21235.pdf [3.12.2022]

⁶¹⁵ EISA, *Egypt: 2012 presidential election results*, <https://www.eisa.org/wep/egy2012results.htm> [3.12.2022]

⁶¹⁶ J. Grimm, S. Roll, *Egyptian foreign policy under Mohamed Morsi*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2012C35_gmm_rl.pdf [3.12.2022]

⁶¹⁷ Nowa władza przyjęła – w oparciu o nastroje w egipskim społeczeństwie – strategię dystansowania się względem Izraela na wzór polityki uprawianej przez H. Mubaraka. Uznano, że komunikowanie nieformalnymi kanałami może ustabilizować stosunki z tym państwem. Zob. M. Tumulec, *Polityka zagraniczna Egiptu pod rządami Partii Wolności i Sprawiedliwości*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23125/TUMULEC_Polityka_zagraniczna_Egiptu_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y [3.12.2022]

Zatoki Perskiej, dążących do podważenia panującego *statusu quo*, jak również liberałów, będących siłą napędową potencjalnych reform⁶¹⁸.

Parlament egipski, pomimo zwycięstwa FJP na poziomie obydwu izb, pozostawał wysoce spolaryzowany. Obrady zdominowanego przez islamistów Zgromadzenia Ludowego były bojkotowane przez świeckich liberałów pod zarzutem nadmiernego islamizowania państwa. Spór światopoglądowy obierał tak znaczne rozmiary, że kwestia podtrzymania *ancien regime'u* lub jego obalenia schodziła na dalszy plan. Świeccy liberałowie czuli się oszukani, podnosząc kwestię rzekomego sojuszu Bractwa Muzułmańskiego z przedstawicielami armii. Pogłoski o takiej współpracy, podsycane przez media stojące w opozycji do prezydenta H. Mubaraka, poddawały w wątpliwość skuteczność działania Bractwa Muzułmańskiego jako głównego spadkobiercy rewolucji⁶¹⁹. Jak zauważył jeden z badaczy, *wielu uważało, że urząd prezydenta będzie miał bardzo ograniczone uprawnienia w systemie politycznym, zdominowanym przez SCAF. Mursi i Bractwo pokazali jednak, że są biegli w wymanewrowywaniu SCAF, zawierając porozumienia z młodszymi oficerami w wojsku*⁶²⁰.

Rosnące rozczarowanie prezydenturą M. Mursiego zaobserwować można było w egipskim społeczeństwie w pierwszych miesiącach 2013 r. Ruch Tamarod (Rebelia) rozpoczął ogólnokrajową kampanię petycyjną, wzywającą przywódcę do ustąpienia. Według niektórych raportów liczba uzyskanych podpisów pod postulatem rezygnacji M. Mursiego przekroczyła 22 miliony, co należy traktować z pewną rezerwą z uwagi na doniesienia prasowe, że niektórzy obywatele pod wnioskiem podpisywali się kilkunastokrotnie. Abstrahując od możliwych nadużyć w tym zakresie, kampania antyprezydencka ponownie zjednoczyła liberałów, domagających się ustąpienia prezydenta ze stanowiska⁶²¹. Nasilał się spór M. Mursiego z wojskiem, skoncentrowanym na własnych, partykularnych celach⁶²². 1 lipca 2013 r. prezydent Egiptu otrzymał 48-godzinne ultimatum, narzucające jedno z dwóch możliwych rozwiązań: podzielenie się

⁶¹⁸ E. Ragab, *Tactical alliance? The relationship between Egypt under el-Sisi, Saudi-Arabia and UAE* [w:] *Egypt and the Gulf. A renewed regional policy Alliance*, wyd. Gerlach Press, Getynga 2017, s. 106-107.

⁶¹⁹ M. Lipa, *Transformacja ustrojowa w Egipcie w okresie prezydentury Muhammada Mursiego*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23115>

⁶²⁰ E. Davis, *Islamism, authoritarianism, and democracy: a comparative study of Egypt and Iraq* [w:] *Modern Middle East authoritarianism. Roots, ramifications, and crisis*, ed. N. Jebnoun, M. Kia, M. Kirk, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2014, s. 206-207.

⁶²¹ E. Rogan, *The Arabs. A history*, wyd. Penguin Books, s. 643.

⁶²² A. Delibaş, *Interpreting the 2013 military coup in Egypt from the new geopolitical perspective*, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/886713> [10.12.2022]

władzą z opozycją wobec pojawiających się żądań wśród osób protestujących lub sędowanie praw do rozwiązania politycznego sporu wojsku. Nadawcą komunikatu był generał Abd al-Fattah as-Sisi⁶²³, postać kluczowa w późniejszej polityce Egiptu. Po niespełnieniu żądania przez M. Mursiego – dwa dni po jego wystosowaniu – A. as-Sisi wystąpił na żywo w egipskiej telewizji, ogłaszając dymisję prezydenta oraz tymczasowe przejęcie jego obowiązków przez dyrektora Trybunału Konstytucyjnego, Adly’ego Mansura. Zwrócił on uwagę na fakt, że M. Mursi zignorował wezwanie ludu oraz wojska do pojednania⁶²⁴. Prezydent i kilku jego czołowych urzędników zostało aresztowanych oraz przetrzymanych w tajnych miejscach. Egipskie wydarzenia z 3 lipca 2013 r. należy określić klasycznym wojskowym *coup d'état*. W Kairze, jak i w całym państwie, Egipcjanie ponownie wzięli udział w masowych demonstracjach, świętując działania armii i postrzegając je jako wyraz szacunku dla żądań ludu – drugiej rewolucji. W istocie zamach stanu był jednak początkiem dotkliwej kontr-rewolucji w Egipcie. Z dnia na dzień nastąpiła deprecjacja, jak i degradacja Bractwa Muzułmańskiego – z partii rządzącej do zdelegalizowanej organizacji, a jej przywódcy zostali aresztowani lub uciekli za granicę⁶²⁵. W ocenie jednego z badaczy *za rządów Mursiego Bractwo Muzułmańskie przyznało wojskowym wyjątkowe przywileje polityczne i gospodarcze, a nawet włączyło je do konstytucji. General as-Sisi był zadowolony z tych przywilejów. Zapraszał Mursiego na wiele uroczystości wojskowych (...) Mimo to armia zdecydowała się zaryzykować, gdyż postrzegala ona Bractwo Muzułmańskie jako organizację terrorystyczną, zagrażającą bezpieczeństwu narodowemu*⁶²⁶. Zła reputacja stowarzyszenia miała wówczas wymiar międzynarodowy⁶²⁷. W odpowiedzi na przewrót wojskowy członkowie Bractwa zorganizowali dwa protesty okupacyjne na placu Rabaa

⁶²³ Y. Saleh, P. Taylor, *Egypt revolution 2.0*, <http://graphics.thomsonreuters.com/13/07/EGYPT-PROTESTS-DOWNFALL.pdf> [10.12.2022]. A. as-Sisi urodził się w 1954 r. w Kairze. W wieku 23 lat ukończył akademię wojskową. W czasach rządów H. Mubaraka pracował jako dyrektor agencji wywiadu wojskowego, a następnie został członkiem Najwyższej Rady Sił Zbrojnych. W 2012 r. stał się jej naczelnym dowódcą. Zob. J. Holzer, B. Stępniewska-Holzer, *Egipt. Niespełniona rewolucja*, wyd. Instytut Stosunków Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2016, s. 200-201.

⁶²⁴ Forbes, *Coup d'etat in Egypt: Military removes president Morsi and suspends the constitution*, <https://www.forbes.com/sites/afontevvecchia/2013/07/03/revolution-in-egypt-military-removes-president-morsi-and-suspends-the-constitution/?sh=3298a3fa6202> [10.12.2022]

⁶²⁵ E. Rogan, *The Arabs. A history*, wyd. Penguin Books, 2018, s. 644-646.

⁶²⁶ CMI Insight, *The Egyptian military in politics and the economy: recent history and current transition status*, <https://www.cmi.no/publications/file/4935-the-egyptian-military-in-politics-and-the-economy.pdf> [10.12.2022]

⁶²⁷ 7 marca 2014 r. Arabia Saudyjska uznała Braci Muzułmanów za organizację terrorystyczną, pomimo faktu, że w latach 50. XX w. udzielała im schronienia. Obawy co do statusu oraz intencji Bractwa wyrażały również rządy Zjednoczonych Emiratów Arabskich oraz USA. Zob. M. Brylew, *Stowarzyszenie Braci Muzułmanów – od ideologii do terroryzmu*, <https://bibliotekanauki.pl/articles/507193.pdf> [17.12.2022]

Al-Adawiyia, wzywające wojsko do przywrócenia M. Mursiego na stanowisko głowy państwa. Manifestacje trwały blisko dwa miesiące, lecz zostały stłumione przez siły zbrojne, a liczba ofiar wyniosła około 1150. To wydarzenie znane jest jako *Masakra w Raabie*⁶²⁸ (lub *Masakra w Kairze*). Nieustannemu prześladowaniu poddawani byli nie tylko zwolennicy usuniętego z urzędu prezydenta, ale ż i on sam. Jak zauważa dwoje naukowców, *Mursi, przedstawiciel Braci Muzułmanów, a zarazem jedyny w historii Egiptu prezydent, który zdobył władzę w wyniku legalnych, demokratycznych wyborów, był wyjątkowo niewygodną postacią dla reżimu Abd al-Fattaha as-Sisiego. Dlatego też stał się obiektem bezustannych i bezlitosnych ataków medialnych*⁶²⁹. Na uwagę zasługuje fakt, że rząd M. Mursiego od początku relatywnie krótkiej kadencji mierzył się z zarzutami nieefektywności, jak i niedemokratyczności⁶³⁰. Egipcjanie utożsamiali go z rosnącym długiem publicznym oraz wysokim poziomem stopy bezrobocia. Uważano, że niestabilność wewnętrzna Egiptu potęgowała trudności ekonomiczne obywateli. Sporadyczne przerwy w dostawie prądu oraz braki wody implikowały spadek notowań partii rządzącej. Rok przywództwa M. Mursiego nie przyniósł przełomowych rezultatów, których oczekiwano po przedstawicielu nowej władzy. Pragnienie zaimplementowania demokracji, praw człowieka oraz sprawiedliwości społecznej przeobraziło się w, jak słusznie ocenił jeden z teoretyków, potrzebę stabilizacji. Część analityków pozostaje zgodna, że nie tylko pogłębiający się kryzys gospodarczy doprowadził do przewrotu wojskowego, ale również ryzykowna koncepcja ustanowienia prawa szariatu w państwie oraz niejasny podział władzy. Ten ostatni osłabił nowy reżim i pozwolił elementom starego przeniknąć do chybliwego systemu politycznego⁶³¹, deprecjonując w sposób istotny rolę prezydenta i ostatecznie powodując jego ustąpienie. Okres przejściowy od obalenia M. Mursiego do wyłonienia nowego przywódcy miał charakteryzować się realizacją czterech wiodących postulatów: zastąpienia hasła *Islam jest rozwiązaniem* nową formułą – *Bezpieczeństwo jest rozwiązaniem*, uchwalenia ustawy

⁶²⁸ N. Mirshak, *The Muslim Brotherhood in Egypt: a gramscian re-examination*, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/00113921211039273> [10.12.2022]

⁶²⁹ Z. Nabalssi, D. Masełbas, *Powrót do punktu wyjścia. Obraz rewolucji 2011 roku w prywatnej telewizji egipskiej* [w:] *Spoleczne i polityczne formy oporu na Bliskim Wschodzie*, red. K. Kozak, A. Tyszko, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021, s. 83.

⁶³⁰ W jednej z deklaracji konstytucyjnych M. Mursi, będący *de facto* przedstawicielem zarówno władzy wykonawczej, jak i ustawodawczej, nadał sobie szczególną prerogatywę: wszystko, co zostało przez niego wypowiedziane w okresie od objęcia władzy do uchwalenia nowej konstytucji miało zyskiwać moc prawną i stać się powszechnie wiążące. Zob. J. Brownlee, T. Masoud, A. Reynolds, *The Arab Spring. Pathways of repression and reform*, wyd. Oxford University Press, Oxford 2015, s. 122.

⁶³¹ D. Warren, *The failure of political reform in Egypt*, <http://jpinyu.com/wp-content/uploads/2017/05/The-Failure-of-Political-Reform-in-Egypt.pdf> [10.12.2022]

antyprotestacyjnej, zdelegalizowania Bractwa Muzułmańskiego i oficjalnego uznania go za organizację terrorystyczną oraz przeprowadzenia referendum w styczniu 2014 r., mającego na celu uzyskanie społecznej legitymacji⁶³². Sposób, w jaki nastąpiło odsunięcie Bractwa od władzy, wzbudził poważną wątpliwość wśród wielu obserwatorów egipskiej sceny politycznej, czy proces demokratyzacji w Egipcie jest jeszcze możliwy. Kontestując walory i efekty transformacji systemowej w państwie, jeden z badaczy nazwał ją jedynie iluzorycznym przejściem *od autorytaryzmu do autorytaryzmu*⁶³³, co wyrazić można również za pomocą zwrotu *nihil novi*. W ocenie innego z obserwatorów *problem nie polegał na tym, że Bractwo było antydemokratyczne, ale na tym, że jego koncepcja demokracji była płytka i często nieliberalna*⁶³⁴. Ostatecznie charakter państwa, *ex definitione* oparty na określonym porządku instytucjonalnym, odnoszącym się do zasady praworządności, został w wyniku przewrotu istotnie nadwątlony, a argument siły zastąpił argumenty demokracji.

2.2. Powrót autorytaryzmu

Według Josepha Sassoona *oczywistym jest, że dramatyczne obalenie wybranego prezydenta Muhammada Mursiego oraz powstanie Sisiego przy pełnym poparciu armii było tylko kolejnym rozdziałem w historii egipskiej rewolucji. Rola wojska była gloryfikowana przez prawie sześć dekad, pozwalając mu zyskiwać wpływy polityczne i gospodarcze. Ta <<święta>> rola i jego pozycja jako bezstronnego arbitra nie spowodowały redukcji autorytaryzmu w państwie*⁶³⁵. Istnieje współcześnie wiele interpretacji wydarzeń, jakie nastąpiły w Egipcie po odsunięciu od władzy M. Mursiego. Część obserwatorów w opozycji do J. Sassoona wskazuje, że niniejszy zamach stanu definitywnie zakończył okres rewolucji w Egipcie. Inny punkt widzenia narzuca jej dość sztywną ramę czasową 2011-2013, a więc od pierwszych masowych protestów do etapu wyłonienia nowego prezydenta, a wszystko, co miało miejsce później, było jedynie fluktuacją na niestabilnej scenie politycznej. Napotkać można także ukazany już w owej dysertacji pogląd, że *Masakra w Kairze* stanowiła swoistą kontrrewolucję, a więc działania odwetowe (w tym przypadku wojska) w nieuchronnej konsekwencji

⁶³² M. Razaeei, *Egypt and the <<democracy dilemma>>*,

<https://academicjournals.org/journal/AJPSIR/article-full-text-pdf/B83139F52949> [10.12.2022]

⁶³³ W. Ostant, *Egipskie ciemności*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_pp_2014_19_1_15/c/5431-5523.pdf [10.12.2022]

⁶³⁴ N. Brown, *Egypt's failed transition* [w:] *Democratization and authoritarianism in the Arab World*, ed. L. Diamons, M. Plattner, wyd. John Hopkins University Press, Baltimore 2014, s. 268-269.

⁶³⁵ J. Sassoon, *Anatomy of authoritarianism in the Arab republics*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 267.

prowadzące do anihilacji protestujących. Jakkolwiek nowy etap w egipskiej polityce nie znalazł jednoznacznego uściślenia semantycznego, nie ulega wątpliwości, że Egipt z państwa demokratyzującego stał się republiką w fazie de-demokratyzacji, czy też utknął na etapie tranzycji systemowej.

Fakt, że autorem najistotniejszych przemówień publicznych w okresie przewrotu wojskowego był A. as-Sisi, a nie A. Mansura, wskazywał jednoznacznie, który z przywódców miał zacząć odgrywać kluczową rolę w państwie. Deklaracje dotyczące przyszłej organizacji wyborów prezydenckich i parlamentarnych stanowiły jedynie fasadę dla umacniającego się reżimu wojskowego⁶³⁶ i odejścia od idei republikańskiej. Ustawa zasadnicza została zawieszona, a przed Trybunałem Konstytucyjnym postawiono zadanie opracowania nowej ordynacji wyborczej. Zlikwidowano trzy kanały o profilu islamskim, a także zlecono oficerom kontrolę innych czołowych mediów państwowych, w tym dziennika Al-Ahram. Wkrótce w owym dzienniku opublikowano ponad 300 wezwań do aresztowania członków Bractwa Muzułmańskiego. Prokuratura wszczęła śledztwo przeciwko M. Mursiemu, oskarżając go o obrazę wymiaru sprawiedliwości. Utworzenie nowego rządu w warunkach politycznego chaosu stwarzało wojskowym techniczny problem. W związku z tym pomimo represji stosowanych wobec stowarzyszenia, zaproponowano jego członkom trzy stanowiska ministerialne w zamian za poparcie działań reżimu A. as-Sisiego. Jak można było przewidywać, Bractwo odrzuciło możliwość współpracy. Pierwszym kandydatem do jednej z kluczowych funkcji w państwie, premiera, był M. Elbaradei, jednak miał on swoich adwersarzy w obrębie salafickiej Partii Światła, domagającej się wyboru polityka żyjącego w zgodzie z regułami islamu. Ostatecznie M. Elbaradei został wicepremierem (podobnie jak inny polityk, Ziad Bahaa al-Din), a rola premiera przypadła Hazimowi al-Biblawiemu, znanemu egipskiemu ekonomiście. Ministrem obrony, pierwszym wicepremierem, a przede wszystkim politykiem faktycznie rządzącym państwem, pozostawał A. as-Sisi. Wszyscy z wymienionych deklarowali świeckie poglądy, w związku z czym sprzeciwy islamistów nie były istotnie rozpatrywane. Warto niniejszym odnotować, że na 34 nowo wybranych ministrów aż 11 posiadało silną konotację polityczną z przedrewolucyjnym reżimem H. Mubaraka, a dwóch pełniło eksponowane funkcje. Kilka kluczowych stanowisk w rządzie przyznano kształconym w Europie i Stanach Zjednoczonych

⁶³⁶ POMED, *A dangerous deterioration: Egypt under al-Sisi. A conversation with Dr. Ashraf El Sherif*, https://pomed.org/wp-content/uploads/2017/06/Ashraf_QA_FINAL.pdf [27.12.2022]

ekonomistom, co pozwalało zwykłym Egipcjanom na umiarkowany optymizm w kwestii ewentualnej poprawy sytuacji gospodarczej w państwie faraonów⁶³⁷.

Kwestią formalną pozostawało zorganizowanie wyborów prezydenckich oraz ogłoszenie generała A. as-Sisiego ich zwycięzcą. Te miały miejsce pod koniec maja 2014 r. A. as-Sisi uzyskał 96,1% głosów przy oficjalnej frekwencji 47,5% na 53 miliony obywateli uprawnionych do głosowania. Wielu krytyków wskazywało na fakt, że część lokali wyborczych pozostawała pusta, pomimo gróźb zastosowanych wobec obywateli, dotyczących konieczności zapłacenia grzywny jako kary za ewentualne nieoddanie głosu. Niezależnie od nieweryfikowalnej prawdziwości powyższych danych, frekwencja okazała się znacznie niższa niż 80%, o które apelował A. as-Sisi na kilka dni przed elekcją, i wskazywała, że popularność polityka może być w praktyce niższa, niż deklarowali jego sojusznicy⁶³⁸. Zachętą do liczniejszego stawiania się przy urnach wyborczych miał być dodatkowy wolny dzień od pracy oraz wydłużenie elekcji o jeden dzień⁶³⁹. Zwycięstwo A. as-Sisiego urzeczywistniło się w cieniu skrajnie zmanipulowanej politycznej scenerii. Jak sygnalizuje jeden z badaczy, *podczas gdy trzynastu kandydatów rywalizowało w wyborach prezydenckich w 2012 r., tylko dwóch wystartowało w jednoturowych wyborach w 2014 r. Tym wiodącym był Sisi, wspierany przez armię (...), prywatne i państwowe media oraz społeczność biznesową*⁶⁴⁰. Manipulacyjna ekwilibrystyka, uruchamiając wszelkie możliwe środki w celu zapewnienia A. as-Sisiemu wyborczego triumfu, przyniosła oczekiwany przez reżim rezultat.

Jedną z pierwszych decyzji nowego prezydenta było ponowne nadanie uprawnień i przywilejów wojskowym, a więc najbliższemu środowisku, z którego wywodzi się A. as-Sisi. Wszystkie kluczowe obiekty państwowej infrastruktury, takie jak elektrownie, pola naftowe, rurociągi, drogi czy mosty miały znaleźć się pod wspólną kontrolą zarówno policji, jak i wojska. Podobnym zakresem kompetencji junta cieszyła się w okresie

⁶³⁷ J. Holzer, B. Stępniewska-Holzer, *Egipt. Niespełniona rewolucja*, wyd. Instytut Stosunków Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 164-166.

⁶³⁸ The Guardian, *Abdel Fatah al-Sisi won 61,1% of vote in Egypt presidential election, says officials*, <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/03/abdel-fatah-al-sisi-presidential-election-vote-egypt> [17.12.2022]

⁶³⁹ P. Osiewicz, *Przyczyny oraz przebieg procesu zmian politycznych w Egipcie w latach 2011-2014*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_pp_2015_20_4_5/c/5537-5618.pdf [17.12.2022]

⁶⁴⁰ H. Darwisheh, *Egypt under Sisi: from an authoritarian dominant-party system to strongman politics*, https://www.ide.go.jp/library/Japanese/Publish/Periodicals/Me_review/pdf/201903_01.pdf [17.12.2022]

H. Mubaraka⁶⁴¹. Restauracja nadwornej roli wojska w Egipcie nie była jedynym elementem wspólnym obydwu rządów. Tę logiczną zależność trafnie opisuje jeden z autorów, wskazując, że *pod rządami as-Sisiego apetyty finansowe stały się gigantyczne. Stosunkowo niewielka część finansowej diety pochłaniana jest przez rozszerzającą się populację, żyjąc na ograniczonym i ubogim w wodę obszarze, niezdolnym do osiągnięcia samowystarczalności żywieniowej. Egipt produkuje zaledwie jedną trzecią żywności, którą konsumuje i regularnie importuje więcej pszenicy, niż jakiegokolwiek inne państwo na świecie. Raczej jednak to luksusy pochłaniają większość dostępnych dochodów*⁶⁴². Na zakres zysków nieustająco wpływ miała żegluga przez Kanał Sueski, która wygenerowała w latach 2013-2014 około 5,4 mld dolarów, o 10% więcej niż cztery lata wcześniej⁶⁴³. Z drugiej strony bezrobocie u progu kadencji A. as-Sisiego sięgało 13,4%, co stanowiło wartość o około 4% wyższą, niż w 2010 r. Jedno z badań terenowych, zrealizowanych w latach 2014-2015 r., ukazało, że zdaniem aż 83% rdzennych mieszkańców Egiptu sytuacja gospodarcza uległa pogorszeniu w stosunku do okresu sprzed 2011 r. Badaną grupę stanowiły osoby zatrudnione w branży turystycznej. Z kolei liczba odwiedzających Egipt w celu odpoczynku spadła z 14 700 000 w 2010 r. do 9 600 000 w 2014 r.⁶⁴⁴. Prezydent A. as-Sisi zmierzyć się musiał zatem nie tylko z kwestią wysokich potrzeb i pragnienia wystawnego życia jego mocno rozbudowanego aparatu państwowego, ale również z pogłębiającym się kryzysem ekonomicznym. Wyraźnego zaakcentowania wymaga spostrzeżenie, że niektóre parametry gospodarcze na przestrzeni nie tylko okresu tranzytu w Egipcie, lecz całej II dekady XXI w. (i na początku kolejnej) paradoksalnie wskazywały trendy pozytywne. Według statystyk Banku Światowego produkt krajowy brutto *per capita* wynosił w 2011 r. 2645 dolarów, podczas gdy w 2021 r. było to 3698 dolarów, co stanowi wzrost o blisko 40%. Produkt krajowy brutto urósł w tym okresie z 236 miliardów do ponad 404 miliardów (zmiana o 71%). Bezrobocie spadło w 2021 r. do poziomu 9,3%, a inflacja, która w 2017 r. wynosiła 29,5%, w 2021 r. była blisko sześć

⁶⁴¹ K. Jędrzejczyk-Kuliniak, *Siła polityczna w mundurach – militokracja po Arabskiej Wiosnie?* https://dSPACE.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/22728/03_jedrzejczyk.pdf?sequence=5&isAllowed=y [28.12.2022]

⁶⁴² R. Spingborg, *Follow the money to the truth about al-Sisi's Egypt*, https://pomed.org/wp-content/uploads/2022/01/2022_01_Final_SpringborgSnapshot.pdf [28.12.2022]

⁶⁴³ Y. Gal, *El-Sisi and Egypt's economic future: fundamental challenges, bold moves and high risks*, <https://strategicassessment.inss.org.il/wp-content/uploads/antq/fe-2243224549.pdf> [28.12.2022]

⁶⁴⁴ M. Marciniak, A. Dłużewska, *Wpływ wiosny arabskiej na turystykę w Egipcie*, <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-a6747e95-98b3-4c26-a7c6-f62d073398a1/c/egipt.pdf> [28.12.2022]

razy niższa (5,2%)⁶⁴⁵. Pomimo tych pozornie optymistycznych wskaźników, ogólna stopa życiowa w państwie nie uległa poprawie.

Atrapowość egipskiej demokracji miała swoje odzwierciedlenie nie tylko w sztucznie przeprowadzonych wyborach prezydenckich, ale również i parlamentarnych, które miały się odbyć w 2015 r. Ów brakujący element politycznej układanki stanowił niejedyną lukę w mozolnie budowanym przez A. as-Sisiego autorytarnym państwie, ale istotną. Parlament, tym razem przeobrażony już *de facto* w jednoizbowe ciało ustawodawcze (pod nazwą Izba Reprezentantów) liczył 596 miejsc, z czego wybieralnych było 568 przedstawicieli. Złożona z kilku etapów elekcja trwała od 15 października do 16 grudnia 2015. r. Pomimo pozoru pluralizmu, całą władzę przejęli politycy sprzymierzeni z prezydentem Egiptu⁶⁴⁶. Najwyższą liczbę głosów – 11,44% - uzyskała Partia Wolnych Egipcjan (Free Egyptians Party)⁶⁴⁷. Zdominowanie rodzimego parlamentu, zwycięstwo w wyborach prezydenckich, obsadzenie najważniejszych stanowisk osobami własnej koterii politycznej i wreszcie przywrócenie prestiżu armii pozwoliły reżimowi A. as-Sisiego na zbudowanie silnego, uprzywilejowanego organizmu, lokującego się na szczycie państwowej hierarchii. Dopelnieniem owego kompleksu działań pozostało znowelizowanie ustawy zasadniczej przyjętej w okresie rządów M. Mursiego, co niniejszym zrealizowano przy użyciu instrumentu referendum w styczniu 2014 r.⁶⁴⁸.

Podczas gdy w II dekadzie XXI w. kierunek tunezyjskich przemian systemowych wskazywał na pojawianie się reguł demokratycznych i ich umacnianie, w Egipcie nastąpił odwrót od demokratycznych norm, a następnie konsolidacja autorytarnego reżimu. A. as-Sisi ponownie wygrał wybory prezydenckie, tym razem uzyskując poparcie 97,08% głosów. Na drugiego kandydata, Musę Mustafę Musę, zagłosowało 2,92% osób, Liczba nieważnych kart przekroczyła 7%, co oznacza, że była wyższa od głosów oddanych na M. Musę. Znamienym jest, że został on w ostatniej chwili nakłoniony do wystartowania w wyborach i jednocześnie poparł politycznie A. as-Sisiego, czym uzyskał tytuł *marionetkowego kandydata*. Przedstawiciele niektórych niezależnych organizacji

⁶⁴⁵ The World Bank, *Egypt, Arab Rep.*, <https://data.worldbank.org/country/egypt-arab-rep> [28.12.2022]

⁶⁴⁶ K. Czornik, *Próby stabilizacji Egiptu po Arabskiej Wiośnie. Military electoral authoritarianism*, <https://btip.ka.edu.pl/pdf/2018-3/btip2018-3-czornik.pdf> [28.12.2022]

⁶⁴⁷ P. Sasnal, *Parliamentary Elections in Egypt, 2015*, <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/2347798916664627> [28.12.2022]

⁶⁴⁸ W. Lizak, *Bliskowschodnie znaki zapytania*, https://wnpism.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2020/06/15_2015.pdf [29.12.2022]

międzynarodowych (w tym Unii Europejskiej) zostali wyłączeni z obserwacji procesu elekcji. Frekwencja w porównaniu z poprzednimi wyborami była niższa i wyniosła 41%⁶⁴⁹. Według agencji Reuters, tuż po zwycięstwie A. as-Sisiego w kwaterze głównej Służby Wywiadu Egiptu w Kairze zainaugurowano szereg spotkań przy udziale trzech doradców prezydenta – jego syna Mahmouda as-Sisiego, szefa wywiadu Abbasa Kamela oraz doradcy prawnego kampanii prezydenckiej, Abu Shoka. Celem narad miało być ponowne wprowadzenie zmian w konstytucji w celu przedłużenia kadencji głowy państwa. Przeciwnicy egipskiego dyktatora zwracali wówczas uwagę, że *rewizja konstytucji gasi wszelkie nadzieje na obywatelskie, demokratyczne i nowoczesne państwo*⁶⁵⁰. Przyjęta jeszcze w 2014 r. ustawa zasadnicza pozwalała rządzić A.as-Sisiemu przez dwie czteroletnie kadencje. Zatwierdzone przez Izbę Reprezentantów poprawki umożliwiły prezydentowi piastować funkcję również w trakcie trzeciej kadencji, w dodatku wydłużyły czas urzędu do 6 lat, w rezultacie przywódca Egiptu będzie mógł stać na czele państwa do 2030 r.⁶⁵¹. Na tego rodzaju zmiany zgodę wyrazić musiało społeczeństwo. Według oficjalnych statystyk projekt nowelizacji konstytucji poparło 88,8% głosujących w referendum. Oprócz zmian związanych z kadencyjnością A. as-Sisi otrzymał także umocowanie prawne dla rozciągnięcia kontroli nad sądownictwem i wojskiem. Podczas gdy przedstawiciele państwowej komisji wyborczej wskazywali na demokratyczny przebieg referendum, głosowanie odbyło się w warunkach kampanii *kija i marchewki*, mającej na celu zmobilizowanie obywateli klasy robotniczej do udania się do urn wyborczych. Według doniesień, w biedniejszych dzielnicach nagrodą za oddanie głosu na A. as-Sisiego były paczki żywnościowe o wartości ok. siedmiu funtów brytyjskich. Zdjęcia pudełek rozdawanych ludziom rozprzestrzeniły się w mediach społecznościowych, a niektóre z pakunków posiadały logo prorządowej partii⁶⁵². Tego rodzaju praktyka, będąca swoistą łapówką, nie stanowiła jednak żadnego *novum* w Egipcie. W przeświadczeniu jednego z badaczy, *w reżimach autorytarnych, zwłaszcza w świecie arabskim, uczestnictwo polityczne, szczególnie formalne, takie jak*

⁶⁴⁹ B. Piazza, *The consolidation of authoritarianism in al-Sisi's Egypt*, <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/01/The-Consolidation-of-Authoritarianism-in-al-Sisis-Egypt.pdf> [29.12.2022]

⁶⁵⁰ Reuters, *How Egypt's president tightened his grip*, <https://www.reuters.com/investigates/special-report/egypt-constitution/> [29.12.2022]

⁶⁵¹ Rzeczpospolita, *Egipt: Parlament pozwala rządzić Egiptowi przez trzy kadencje*, <https://www.rp.pl/polityka/art9377741-egipt-parlament-pozwala-prezydentowi-rzadzic-trzy-kadencje> [29.12.2022]

⁶⁵² The Guardian, *Sisi wins snap Egyptian referendum amid vote-buying claims*, <https://www.theguardian.com/world/2019/apr/23/sisi-wins-snap-egyptian-referendum-amid-vote-buying-claims> [29.12.2022]

głosowanie i aktywność obywatelska, może wzmacniać postawy i zachowania autorytarne. Wcześniejsza analiza społecznych i ekonomicznych zdarzeń w Egipcie wykazała, że zachowania wyborcze obywateli Egiptu przed powstaniem styczniowym 2011 wzmocniły autorytaryzm i neopatrymonializm, ponieważ większość głosów była związana z otrzymywaniem przywilejów, bezpośredniej gotówki lub pewnych przywilejów umożliwiających dostęp do instytucji państwowych⁶⁵³. Dla części obywateli Egiptu bezpiecznym rozwiązaniem było i jest popieranie obecnego prezydenta. Jak zauważył duet niemieckich naukowców, ich *tysiące zostało uwiezionych za poglądy polityczne i ideologiczne od wojskowego przewrotu w 2013 r. i późniejszego dojścia do władzy przez Abd al-Fattaha as-Sisiego. Ta polityka ma dramatyczne konsekwencje humanitarne, ale także w coraz większym stopniu sprzyja radykalizacji, wzmacnia odrzucenie instytucji państwowych i utrudnia rozwój społeczeństwa obywatelskiego oraz gospodarki państwa*⁶⁵⁴. Jak donoszą organizacje pozarządowe zajmujące się ochroną praw człowieka⁶⁵⁵, szacowana liczba więźniów politycznych w Egipcie wynosi aż 60 000⁶⁵⁶.

Wybory do Izby Reprezentantów, które odbyły się w 2020 r., tym razem wygrała Partia Przyszłość Narodu (która w tym samym roku zwyciężyła w elekcji do nowoutworzonego senatu)⁶⁵⁷, popierająca prezydenta A. as-Sisiego. Według oficjalnych danych partia uzyskała 55% głosów, a frekwencja wyniosła zaledwie 29%⁶⁵⁸, co może wskazywać na brak zaufania oraz chęci partycypacji społecznej w potencjalnie z góry ustalonym przez aparat państwowy procesie politycznym. Wydarzenia te zbiegły się

⁶⁵³ N. Sika, *Youth activism and contentious politics in Egypt. Dynamics of continuity and change*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 77-78.

⁶⁵⁴ P. Jannas, S. Roll, *Political prisoners in Sisi's Egypt. Arbitrary detention as an obstacle to German stabilisation efforts*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2021C49_Prisoners_In_Egypt.pdf [29.12.2022]

⁶⁵⁵ Raport organizacji Amnesty International z 2019 r. wskazywał, że na 300 zaleceń dotyczących kwestii praw człowieka rząd Egiptu przyjął 237 z nich, częściowo przyjął 11, a odrzucił 52. W dokumencie AI wskazuje na rozczarowanie skalą naruszeń owych praw. Zob. Amnesty International, *Egypt: gross human rights violations under president Al-Sisi*, <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/MDE1202532019ENGLISH.pdf> [30.12.2022]

⁶⁵⁶ BBC News, *COP27 shines spotlight on Egypt's political prisoners*, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-63542472> [30.12.2022].

⁶⁵⁷ K. Czornik, *Intensyfikacja autorytaryzmu wojskowego w Egipcie w okresie prezydentury generała Abd Al-Fattaha as-Sisiego*, <http://czasopisma.isppan.waw.pl/index.php/sp/article/download/2055/1624> [21.01.2023]

⁶⁵⁸ Reuters, *Pro-Sisi party wins majority in Egypt's parliamentary polls*, <https://www.reuters.com/article/egypt-election-int-idUSKBN28O2T0> [21.01.2023]

w czasie ze śmiercią H. Mubaraka, który ostatnie lata życia spędził w szpitalu wojskowym Kairze z widokiem na Nil, odpierając liczne zarzuty korupcyjne⁶⁵⁹.

Sytuacja wewnętrzna państwa na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat – biorąc pod uwagę całą sekwencję zdarzeń od Arabskiej Wiosny – charakteryzuje się wysoką dynamiką przemian, a rząd A. as-Sisiego nie bez podstaw postrzegany jest jako autorytarny. Egipt aspiruje do pozostania ważnym graczem na arenie międzynarodowej, szczególnie na obszarze Bliskiego Wschodu. Według jednego z badaczy państw arabskich, na ten stan rzeczy generalny wpływ ma pięć czynników. Są to: wyjątkowe położenie Egiptu na styku dwóch kontynentów, kontrola Kanału Sueskiego wraz z dostępem do dwóch akwenów – Morza Czerwonego i Morza Śródziemnego, sąsiedztwo z Izraelem, potencjał populacyjny w postaci ponad 100 milionów mieszkańców i wreszcie moc kulturowego oddziaływania na otoczenie. Jak zauważa naukowiec, *każda <<rozgrywka>>, jaka toczy się na Bliskim Wschodzie pomiędzy mocarstwami lub państwami aspirującymi do poprawy własnej pozycji w globalnym lub regionalnym układzie sił, musi brać pod uwagę Egipt*⁶⁶⁰. O ile w polityce zagranicznej H. Mubarak zorientowany był na poprawne stosunki ze Stanami Zjednoczonymi, państwami europejskimi oraz monarchiami Zatoki Perskiej, to jego następca, M. Mursi, ograniczył swoje działania do kilku wybranych państw – Arabii Saudyjskiej, Etiopii czy Iranu (*notabene* hamulcem dla rozszerzenia siatki relacji była krótko trwająca kadencja). Prezydent A. as-Sisi wzorce prowadzenia polityki zagranicznej wydawał się czerpać od H. Mubaraka. Podejmował próby dialogu między innymi z przywódcami Francji, Rosji, Grecji czy Włoch, a także starał się szukać rozwiązania dla przewlekłych problemów występujących w kontaktach z Izraelem oraz Sudanem, z którym Egipt graniczy na południu⁶⁶¹. Najważniejszymi podmiotami realizującymi politykę zagraniczną w państwie faraonów są biuro prezydenta, Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz

⁶⁵⁹ The New York Times, *Hosni Mubarak, Egyptian Leader ousted in Arab Spring, dies at 91*, <https://www.nytimes.com/2020/02/25/world/africa/hosni-mubarak-dead.html> [21.01.2023]

⁶⁶⁰ M. Lipa, *Egipt wobec głównych osi rywalizacji międzynarodowej na Bliskim Wschodzie po Arabskiej Wiośnie*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/69135/lipa_egipt_wobec_glownych_osi_rywalizacji_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y [28.12.2022]

⁶⁶¹ Geneza sporu Egiptu z Sudanem dotyczy rozbieżności w kwestii zdefiniowania linii granicznej pomiędzy obydwojoma państwami. Zob. A. Wiecha, *Problem wybranych przygranicznych terenów spornych Republiki Sudanu*, <http://www.poliarchia.wsmip.uj.edu.pl/documents/123362602/136449255/Agnieszka+Wiecha%2C+Problem+wybranych+przygranicznych+teren%C3%B3w+spornych+Republiki+Sudanu.pdf/2a90a1c7-8737-482c-8563-b4c3e5f8f2ee> [28.12.2022]

Zarząd Generalny Wywiadu⁶⁶². W czasie pierwszej kadencji (2014-2018) prezydent Egiptu prowadził ostrożną politykę w oparciu o zachowanie równowagi i ładu społecznego, chcąc uniknąć sprowadzenia zagrożenia na utrzymujący się względny pokój w regionie⁶⁶³. A. as-Sisi utrzymywał poprawne relacje z Donaldem Trumpem i, jak donosi jeden z obserwatorów, amerykańska krytyka łamania praw człowieka (w okresie prezydentury D. Trumpa) *była stosunkowo wyciszona*. Administracja J. Bidena przyjęła odwrotną strategię, wyrażając zaniepokojenie wydarzeniami w Egipcie, jak również zakupem myśliwców Su-35 z Rosji (jednocześnie USA podpisały kontrakt z Egiptem na sprzedaż amerykańskiej broni o wartości 197 milionów dolarów). Współpraca Egiptu z Rosją zintensyfikowała się w 2018 r. Jedno z porozumień pozwoliło Rosjanom finansować pierwszą budowaną w państwie faraonów elektrownię atomową. Pogorszeniu uległy natomiast stosunki Egiptu z Turcją, nieakceptującą przewrót wojskowy w 2013 r. W obrębie Zatoki Perskiej wydaje się, że najbardziej napiętą relację rząd A. as-Sisiego utrzymuje z Katar, oskarżając go o wspieranie terroryzmu i Bractwa Muzułmańskiego⁶⁶⁴. Oprócz kształtowania relacji na międzynarodowej arenie priorytetem egipskiego prezydenta pozostaje umacnianie władzy oraz utrzymanie politycznej stabilności po osiągnięciu bezwzględnej dominacji w państwie nad Nilem.

2.3. Konstytucyjna rola islamu

Z przeprowadzonych w 2021 r. badań wynika, że Egipt jest państwem unitarnym wyznaniowo, a wyraźnie dominującą grupę stanowią muzułmanie (90,2%). Drugą pod względem liczebności grupę religijną tworzą chrześcijanie (9,2%), przede wszystkim odłamu koptyjskiego. Warto zauważyć, że stanowią oni największą reprezentację tego wyznania w całym świecie arabskim. Pozostałe 0,6% to przedstawiciele pozostałych religii⁶⁶⁵. Nie ulega wątpliwości fakt, że od wielu wieków islam stanowi jedną z głównych determinant norm postępowania, kreowania ładu społecznego w Egipcie oraz implementacji jego wartości na poziomie prawnym. Z tych powodów liczne odniesienia do islamu można odnaleźć zarówno w dokumentach historycznych, jak

⁶⁶² J. Sierańska, *Polityka zagraniczna Egiptu w okresie prezydentury A. as-Sisiego*, http://www.irjournal.pl/pdf-124428-52490?filename=Egypt_s%20Foreign%20Policy.pdf [28.12.2022]

⁶⁶³ B. Stanicek, *Egypt's foreign policy within a challenging regional context*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698062/EPRS_BRI\(2021\)698062_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698062/EPRS_BRI(2021)698062_EN.pdf) [28.12.2022]

⁶⁶⁴ B. Smith, P. Loft, *Egypt in 2021: Politics, human rights and international relations*, <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9193/CBP-9193.pdf> [30.12.2022]

⁶⁶⁵ ACN International, *Egypt. Religions*, <https://acninternational.org/religiousfreedomreport/wp-content/uploads/2021/04/Egypt.pdf> [7.01.2023]

i porewolucyjnych ustawach zasadniczych z 2012 i 2014 r. oraz w konstytucji z 2014 r. z poprawkami naniesionymi w 2019 r. W celu ukazania ewolucji znaczenia islamu w egipskim porządku prawnym, w niniejszej części dokonano analizy porównawczej trzech wymienionych ustaw zasadniczych.

Pierwsza z nich, przyjęta w warunkach politycznego bezładności po Arabskiej Wiosnie, obaleniu H. Mubaraka i dojściu do władzy M. Mursiego wraz Bractwem Muzułmańskim, odniesienia do prawa szariatu odnajduje już w uroczystej preambule w brzmieniu: *pionierska intelektualna i kulturalna rola Egiptu jest ucieleśnieniem jego miękkiego charakteru władzy i przykładem wolności (...) jego patriotycznego Kościoła i jego czcigodnego Al-Azhar⁶⁶⁶, który w całej swojej historii był kręgosłupem tożsamości ojczyzny, strażnikiem nieśmiertelnego języka arabskiego i czczonego islamskiego szariatu, a także latarnią morską dla umiarkowanych oświeconych myśli⁶⁶⁷. Artykuł 2. dokumentu jednoznacznie wskazuje, że islam jest religią państwową, arabski jego językiem urzędowym, a zasady szariatu islamskiego są głównym źródłem ustawodawstwa⁶⁶⁸. Szczególna rola ośrodka Al-Azhar oraz znaczenie jego wpływu na kształtowanie się myśli religijnej w państwie i za granicą zostały ujęte w artykule 4., stanowiącym, że *Al-Azhar jest wszechstronną, niezależną instytucją islamską o wyłącznych kompetencjach we własnych sprawach. Odpowiada za głoszenie islamu, teologii i języka arabskiego w Egipcie i na całym świecie. Rada Starszych Uczonych Al-Azhar ma prowadzić konsultacje w kwestiach związanych z islamskim szariatem⁶⁶⁹. Jego szczegóły wyrażone zostały w artykule 291, który donosi, że *zasady islamskiego szariatu obejmują ogólne dowody, podstawowe zasady, orzecznictwo i wiarygodne źródła akceptowane w doktrynach sunnickich i przez szerszą społeczność⁶⁷⁰. Na uwagę zasługuje fakt, że w art. 6. konstytucji z 2012 r. pojawił się także nawołujący do tolerancji religijnej przepis o następującej treści: *zakazane jest tworzenie partii politycznych, które dyskryminują obywateli ze względu na płeć, pochodzenie oraz religię⁶⁷¹.****

⁶⁶⁶ Al-Azhar – słynna teologiczna uczelnia w Egipcie, a także ruch polityczny Bractwa Muzułmańskiego. Zob. A. Zasuń, *Dziedzictwo Al.-Azhar i Braci Muzułmanów w koncepcji <<wasatijja>> Jusufa al-Karadawiego*,

<https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/21874/zasu%C5%84.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [7.01.2023]

⁶⁶⁷ *Egypt's constitution of 2012*, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012.pdf?lang=en [7.01.2023]

⁶⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁶⁹ *Ibidem*.

⁶⁷⁰ *Ibidem*.

⁶⁷¹ *Ibidem*.

Obalenie M. Mursiego w wyniku zamachu stanu zrodziło w owym czasie zasadne pytanie, czy zmiana politycznego przywództwa wiąże się również z odejściem od koncepcji islamu politycznego, a więc z dokonaniem rozdziału religii od państwa. Utrata prezydentury oraz zdelegalizowanie Bractwa Muzułmańskiego i uznanie go za organizację terrorystyczną⁶⁷² stanowiły początek serii porażek politycznych nowego obozu władzy po nieudanej próbie transformacji ustrojowej. Kolejnym niepowodzeniem była uchwalona w 2014 r. już przez środowisko polityczne A. as-Sisiego nowa konstytucja (w której, jednakże zawarto niewielkie modyfikacje treści nawiązujących do islamu).

Art. 2. uznający islam jako oficjalną religię państwową nie uległ przeobrażeniu w stosunku do poprzedniego dokumentu. Niemal identyczne brzmienie utrzymał również fragment dokumentu dotyczący instytucji Al-Azhar. Zmiana nastąpiła we fragmencie preambuły, odnoszącym się do islamu: *kiedy Pieczęć Posłańców Mahometa (niech spoczywa w pokoju i błogosławieństwie) została zesłana całej ludzkości, aby doskonalić wzniosłą moralność, nasze serca i umysły zostały otwarte na światło islamu. Byliśmy najlepszymi żołnierzami na Ziemi do walki w imię Boga i rozpowszechniliśmy przesłanie prawdy nauk religijnych na całym świecie*⁶⁷³. Ponadto w preambule niniejszej ustawy zasadniczej pojawił się przepis: *przygotowujemy projekt konstytucji, która potwierdza, że zasady islamskiego szariatu są najważniejszym, podstawowym źródłem prawa oraz że punktem odniesienia są odpowiednie treści aktów w zbiorze orzeczeń Najwyższego Trybunału Konstytucyjnego*⁶⁷⁴. Zauważa się zatem, że przygotowana przez reżim A. as-Sisiego ustawa zasadnicza stanowi nieznacznie bardziej rozbudowaną formułę wyrażenia roli islamu w państwie, nie podważając dotychczasowych reguł.

Na uwagę zasługuje inny fragment preambuły, stanowiący, że *Egipt jest kolebką religii i sztandarem chwały religii objawionych*⁶⁷⁵. To konkretyzujące wyrażenie implikuje, że obok islamu szczególną estymą w państwie cieszą się chrześcijaństwo oraz judaizm, a więc religie związane z działalnością konkretnego założyciela albo proroka. Jednocześnie art. 64. definiuje, że *wolność wyznania jest absolutna, zaś wolność praktykowania obrzędów religijnych i zakładania miejsc kultu dla wyznawców religii*

⁶⁷² A. El-Sherif, *The Muslim Brotherhood and the future of political islam in Egypt. Part 2 of a series of political Islam in Egypt*. https://carnegieendowment.org/files/mb_future_egypt1.pdf [7.01.2023]

⁶⁷³ *Egypt's constitution of 2014*, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf [7.01.2023]

⁶⁷⁴ *Ibidem*.

⁶⁷⁵ *Ibidem*.

*objawionych jest prawem zorganizowanym przez prawo*⁶⁷⁶ (ów fragment w nieco innym brzmieniu pojawił się także w poprzedniej konstytucji). Z niniejszych treści można wyprowadzić wniosek, że w myśl zaktualizowanych w 2014 r. postanowień trzy religie stanowią rdzeń wyznaniowy w państwie, lecz żaden przepis nie zabrania wprost lub pośrednio praktykowania innych wierzeń.

W znowelizowanej w 2019 r. konstytucji nie wprowadzono żadnych zmian w treściach odnoszących się do islamu. Pogłębiona analiza wskazuje, że również pojęcie religii (w szerszym rozumieniu, uwzględniającym inne wyznania) użyto w niezmienionym kontekście, a także w jednakowym semantycznie brzmieniu⁶⁷⁷.

2.4. Prawo wyborcze

W Egipcie, podobnie jak i w niektórych państwach tak zwanej starej demokracji (Australia, Belgia), nowej demokracji (Argentyna, Chile), czy też półdemokracji (Honduras, Wenezuela), stosuje się przymus wyborczy. W przeszłości dotyczył on wyłącznie egipskich mężczyzn, na których od 1956 r. spoczywał obowiązek oddania głosu. Z niego wyłączone były natomiast kobiety. To rozróżnienie czyniło republikę wyjątkową w skali globalnej pod tym kątem⁶⁷⁸. W marcu 2018 r. Krajowy Urząd Wyborczy (National Election Authority - NEA) zapowiedział, że wszystkie osoby, które powstrzymają się od głosowania w prezydenckiej elekcji, zostaną ukarane grzywną w wysokości ok. 28 dolarów, ponieważ w ocenie organu nieoddanie głosu stanowi naruszenie podstawowych zasad i wartości, a *wybory są narodowym obowiązkiem tworzenia lepszej przyszłości*. W swoim oświadczeniu NEA powołała się na art. 42. ustawy o wyborach prezydenckich z 2014 r. W praktyce – z uwagi na sprzeciw społeczny, jak również odmiennosc zdań wśród samych polityków zarówno w obozie władzy, jak i poza nim – nakładanie kar zostało wstrzymane⁶⁷⁹ i stało się martwym prawem.

⁶⁷⁶ *Ibidem*.

⁶⁷⁷ *Egypt's constitution of 2014 with Amendments through 2019*, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2019.pdf?lang=en [7.01.2023]

⁶⁷⁸ Ł. Żołądek, *Przymus wyborczy. Geneza, praktyka funkcjonowania, argumenty za i przeciw*, [w:] *Wybrane problemy systemów wyborczych*, red. D. Dziewulak, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/19660/Dobromir_Dziewulak_Wybrane_problemy.pdf?sequence=1&isAllowed=y [8.01.2023]

⁶⁷⁹ *Egypt Today, Is Egypt's LE 500 fine for non-voters applicable?* https://www.egypttoday.com/Article/1/46420/Is-Egypt-s-LE-500-fine-for-non-voters-applicable?fbclid=IwAR1ee5prtF_jX9K7f2gCYhtlugH6m-1jB5Smyvnv0xKcWlhur3cXUUXGz6Ko [21.01.2023]

Ze względu na fakt, że znaczący odsetek obywateli Egiptu stanowią osoby niepiśmienne, koniecznym było wypracowanie odpowiednich mechanizmów, które pozwalałyby takim osobom na oddanie głosu. Na kartach głosowania znalazły się specyficzne pola, niespotykane w systemach europejskich. Były to kolumny zawierające grafiki z charakterystycznymi symbolami, przypisanymi konkretnym kandydatom. Symbole te widniały również na plakatach wyborczych i częstokroć miały ukryte znaczenie (na przykład latarka była metaforą egipskiego oświecenia) lub odnosiły się do historii państwa (rysunki wielbłąda czy piramid). Niektóre symbole były przypadkowe i nie cechowały się żadną ukrytą informacją. Pojawienie się grafik spowodowało, że karty wyborcze drukowano w wyjątkowo dużych formatach. Wysoki poziom analfabetyzmu w Egipcie spowodował, że oddający głos zobowiązani byli pozostawić tuszowy odcisk palca w spisie wyborców, będący potwierdzeniem dostarczenia karty komisji⁶⁸⁰. Jakkolwiek dla wielu Egipcjan udział w głosowaniu był swoistym aktem dumy, zarówno dla przywódców przedrewolucyjnych w osobach G. Nasera, A. Sadata i H. Mubaraka, jak i dla A. as-Sisiego, organizacja wyborów stanowiła instrument do umacniania reżimu politycznego.

Art. 87. konstytucji z 2014 r. (nowelizowanej pięć lat później) wskazuje, że *każdy obywatel ma (...) prawo głosować, startować w wyborach i wyrażać swoje zdanie w referendach. Ustawa reguluje korzystanie z tych praw.* W tym samym artykule można przeczytać, że *państwo gwarantuje bezpieczeństwo, neutralność i uczciwość procedur dotyczących referendum i wyborów*, co w istocie nie znajduje pokrycia w rzeczywistości, biorąc pod uwagę liczne nadużycia w okresie prezydentury A. as-Sisiego. Wybory do Izby Reprezentantów – zgodnie z art. 102. analizowanej ustawy zasadniczej – mają charakter bezpośredni, a głosowanie jest tajne. Wybieranych jest minimum 450 członków, z których co najmniej jedną czwartą stanowią kobiety. Kandydat na członka izby musi posiadać obywatelstwo egipskie, świadectwo ukończenia szkoły podstawowej (minimalny warunek dotyczący wykształcenia) oraz w dniu otwarcia rejestracji kandydatów mieć ukończone 25 lat. Nie więcej niż 5% składu Izby Reprezentantów może przy pomocy specjalnej ustawy powołać prezydent.

⁶⁸⁰ A. Pyrzyńska, *Głosowanie osób niepiśmiennych a zasada powszechności wyborów*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-ab9dbe0a-0544-4a8f-919d-4fc53b073001/c/Agata_Pyrzynska.pdf [8.01.2023]

On sam – będąc *głową państwa oraz szefem władzy wykonawczej rządu* (art. 139.), po nowelizacji ustawy zasadniczej wybierany jest na okres sześciu lat na okres maksymalnie trzech kadencji. Procedury wyboru prezydenta rozpoczynają się co najmniej 120 dni przed formalnym zakończeniem piastowania funkcji, wynik elekcji z kolei musi zostać ogłoszony na 30 dni przed tym wydarzeniem. W trakcie prezydentury głowa państwa nie może zajmować żadnego ze stanowisk partyjnych (art. 140.). Jak wynika z art. 141., *kandydat na prezydenta musi być Egipcjaninem urodzonym z egipskich rodziców. Ponadto musiał odbyć służbę wojskową lub być z niej zwolniony na mocy prawa i nie może mieć mniej niż 40 lat w dniu kandydowania* (w Tunezji o najwyższy urząd w państwie mogli ubiegać się o pięć lat młodsi startujący). Ponadto, na co zwraca art. 142. konstytucji, *aby zostać zaakceptowanym jako kandydaci na prezydenta (...), muszą uzyskać rekomendację co najmniej 20 wybranych członków Izby Reprezentantów lub adnotacje od minimum 25 000 obywateli, którzy posiadają prawo głosu*. Prezydent wybierany jest w głosowaniu tajnym, a o zwycięstwie decyduje bezwzględna większość głosów (art. 143.).

Istotnym instrumentem, służącym pozyskiwaniu danych (również w postaci swoistego wyczucia nastrojów społecznych), jak również realizacji interesów reżimu A. as-Sisiego, jest omówione w niniejszej pracy referendum. Art. 157. stanowi, że *Prezydent Republiki może zarządzić referendum w sprawach dotyczących m.in. nadrzędnych interesów państwa bez uszczerbku dla postanowień Konstytucji. Jeżeli wezwanie do referendum dotyczy więcej niż jednej kwestii, obywatele muszą głosować nad każdą z nich indywidualnie*⁶⁸¹. Należy skonstatować, że o ile referenda w Egipcie stanowią narzędzie do realizacji celów politycznych egipskich przywódców, w Tunezji są gestami wyrażenia woli narodu, służącymi poprawie jakości życia obywateli

⁶⁸¹ *Egypt's constitution of 2014 with Amendments through 2019*, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2019.pdf?lang=en [7.01.2023]

ROZDZIAŁ V: OCENA PROCESÓW DEMOKRATYZACJI REPUBLIKI TUNEZYJSKIEJ ORAZ ARABSKIEJ REPUBLIKI EGIPTU W ŚWIETLE BADAŃ EMPIRYCZNYCH⁶⁸²

1. Metodologia badań

Przystępując do pracy nad dysertacją, jedną z obaw stanowiło zdeterminowanie analizy zewnętrznej, czyli zachodnioeuropejską perspektywą postrzegania i oceny demokracji. W celu minimalizacji tego *zagrożenia* przyjęto, że oprócz rozważań naukowych prowadzonych z należyтым obiektywizmem, ważne będzie sięgnięcie do opinii osób działających społecznie wewnątrz opisywanych systemów politycznych. Pierwszym etapem przygotowania badań empirycznych było wyspecyfikowanie grupy potencjalnych respondentów spośród osób spełniających przyjęte założenia – będących aktywistami w organizacjach pozarządowych w Tunezji oraz w Egipcie. Pod uwagę wzięto kilkanaście takich podmiotów, w tym między innymi: Egyptian NGO Support Center, Karama, Anna Lindh Foundation, MAAT, SPARK Tunisia, Al-Bawsala, DAAM. Cechą ich wspólną był profil działalności, skupiony na kwestiach obywatelskich oraz związanych z ochroną praw człowieka i aktywizacją osób młodych.

Przyjęto, że liczba respondentów w odniesieniu do obydwu państw powinna być taka sama, żeby zachować symetryczny charakter realizowanego badania. Drugim założeniem była dostępność respondentów (możliwość nawiązania kontaktu z tymi osobami), co w realiach badanych systemów jawiło się jako zadanie wyjątkowo trudne do realizacji, zwłaszcza, że same badania miały być przeprowadzone za pomocą narzędzi internetowych. Pierwotnie wyspecyfikowano grupę 10 potencjalnych respondentów, kierując się kryterium ich aktywności w organizacjach pozarządowych, jak również możliwością uczestnictwa w badaniu.

W celu przeprowadzenia badań jakościowych posłużono się techniką wywiadu pogłębionego (zwaną również techniką wywiadu swobodnego), służącą pozyskaniu informacji, kładąc jednocześnie nacisk na pełną swobodę wypowiedzi respondenta⁶⁸³.

⁶⁸² Wywiady pogłębione zrealizowano po uzyskaniu akceptacji Zespołu ds. oceny indywidualnego planu badawczego, powołanego na mocy Regulaminu Szkoły Doktorskiej, obowiązującego w Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach.

⁶⁸³ Jak zauważa część badaczy, taka forma dialogu *daje rozmówcy możliwość nieograniczonego wypowiedziania się, jednocześnie uzyskuje szansę na dotarcie do trudnych aspektów badanego procesu lub zjawiska. Jeśli badacz wzbudzi zaufanie u osoby, z którą przeprowadza wywiad, to uzyska pełniejsze odpowiedzi, bardziej rozbudowane, czasem połączone z dygresjami przydatnymi do lepszego zrozumienia badanego problemu.* Zob. R. Bäcker, L. Czechowska, G. Gadomska, J. Gajda i in., *Metodologia badań politologicznych*,

Wybór tej techniki podyktowany był zakładanym celem uzyskania informacji od niewielkiej liczby respondentów, dotyczących ich perspektywy postrzegania konkretnych zjawisk, wydarzeń, sytuacji. Przygotowane pytania miały charakter otwarty⁶⁸⁴. Rozmowy z przedstawicielami organizacji pozarządowych przeprowadzono w języku angielskim przy zastosowaniu łącza internetowego, komputera oraz aplikacji Skype i Microsoft Teams. Odbyły się one w okresie pomiędzy kwietniem a październikiem 2023 r. Dialogi zarchiwizowano.

Koncepcja realizacji wywiadów pogłębionych w swej pierwszej fazie napotkała przeszkodę w postaci licznych odmów wśród potencjalnych respondentów, co wynikało z istniejącej wśród kandydatów obawy dotyczącej możliwej inwigilacji ze strony służb rządowych Tunezji i Egiptu. Kandydaci na respondentów, pomimo prawa do zachowania anonimowości, oceniali prawdopodobieństwo możliwej konsekwencji ograniczenia ich wolności jako wysokie, co stanowiło asumpt do rezygnacji z uczestnictwa w badaniu. W rezultacie spośród 10 wstępnie wytypowanych osób tylko dwie wyraziły zgodę na uczestnictwo w badaniu. Wobec tego zastosowano tak zwany *efekt śnieżnej kuli*. Respondenci, którzy wyrazili zgodę na partycypację, przedłożyli rekomendację kolejnych potencjalnych 17 rozmówców; z tej grupy ostatecznie wyłoniono cztery brakujące osoby, posiadające istotne doświadczenie w działalności społecznej, co zweryfikowano podczas rozmów wstępnych.

Na kilka dni przed ustalonym terminem przeprowadzenia rozmowy uczestnicy uzyskali za pośrednictwem wiadomości e-mail scenariusze, konkretyzujące zakres przedmiotowy badania, jego cele, a także możliwe szczegółowe pytania. Ponadto zostali poinformowani o kwestiach związanych ze sposobem zarządzania ich danymi (w tym o możliwości zrezygnowania z udziału w dialogu w dowolnym momencie – żaden z respondentów nie podjął takiej decyzji). Zawarte w aneksie niniejszej pracy scenariusze sporządzono w językach angielskim oraz polskim. Celem nadrzędnym przeprowadzonych wywiadów było uzyskanie od respondentów niezależnej oceny zjawisk związanych z procesami demokratyzacji Tunezji i Egiptu w latach 2010-2022 w wymiarze społecznym, politycznym, gospodarczym i międzynarodowym, a ich wynik

https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/3891/Metodologia_badan_politologicznych.pdf
[22.10.2023]

⁶⁸⁴ R. Miński, *Wywiad pogłębiony jako technika badawcza. Możliwości wykorzystania IDI w badaniach ewaluacyjnych*, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume39/PSJ_13_3_Minski.pdf
[8.06.2023]

okazał się projekcją dość odmiennych punktów widzenia. Porównanie uzyskanych opinii miało charakter wzbogacający niniejszą dysertację, poszerzając jej spektrum analityczne.

Średni czas przeprowadzonych wywiadów wynosił 90 minut, chociaż w dwóch przypadkach rozmówcy dłużej dzielili się swoimi obserwacjami i oceną procesów transformacji. W przebiegu badania nie zanotowano żadnych utrudnień. Tylko troje spośród sześciorga respondentów podjęło decyzje o wzięciu udziału w badaniu pod własnymi nazwiskami. Pozostali wyrazili zgodę na uczestnictwo pod warunkiem zachowania anonimowości (zastosowano nazwiska fikcyjne, inne aspekty tożsamości pozostały niezmienione). W dysertacji zamieszczono zarówno oryginalne teksty rozmów w języku angielskim, jak i ich tłumaczenie na język polski dokonane przez autora rozprawy.

2. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Tunezji (rozmowa z Yadh Benem Messaoudem)⁶⁸⁵

Jakie oczekiwania wobec Rewolucji Arabskiej miało społeczeństwo tunezyjskie?

Nie spodziewano się, że ruch ten dotknie cały region świata arabskiego. Nikt też tego nie planował. Mogę powiedzieć, że poniekąd uczestniczyłem w tej rewolucji. Nikt wtedy nie znał jej wyniku i nie spodziewał się, że zakończy się ona upadkiem reżimu i ucieczką prezydenta z państwa. Zwyczajnie protestowaliśmy. Tunezyjczycy nie mieli jasnego wyobrażenia o konsekwencjach w przyszłości. Nawet przeciwnicy polityczni nie sądzili, że rewolucja może dotknąć Egipt, Libię i inne państwa Bliskiego Wschodu.

Jakie czynniki wpłynęły na to, że Rewolucja Arabska w Tunezji stała się inspiracją dla innych państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu?

Największym powodem rewolucji była presja ekonomiczna. Wysokie bezrobocie młodych ludzi, którzy stracili wiarę i nadzieję na lepsze życie, popchnęło ich do strajków. Ekonomiczne prawa były głównymi korzeniami Rewolucji Arabskiej. Oczywiście sytuacja polityczna była napięta, a opozycja nie miała prawa głosu za czasów poprzedniego reżimu Zine Ben Alego, ale młodzi ludzie protestowali głównie ze względów ekonomicznych. Ostatecznie młodych protestujących poparła opozycja.

⁶⁸⁵ Yadh Ben Messaoud – tunezyjski prawnik, działacz organizacji pozarządowych. Dialog przeprowadzono w języku angielskim dn. 24.04.2023 r. za pośrednictwem łącza internetowego.

Czy Zine Ben Ali jako prezydent miał wpływ na sytuację ekonomiczną mieszkańców Tunezji?

Nie sądzę, aby miał bezpośrednio. Oczywiście wziął na siebie dużą część odpowiedzialności, ale zasadniczo Tunezyjczycy mieli dość rodziny prezydenta, w tym jego żony. Większość partii politycznych, które rządziły państwem, była postrzegana jako podmioty skorumpowane, a także odpowiedzialne za trudną sytuację, zwłaszcza na polu gospodarczym. Przecieki ujawnione w Stanach Zjednoczonych przed upadkiem reżimu Zine Ben Alego wskazywały na wysoki poziom korupcji władz tunezyjskich. Nie był to szok, bo wszyscy wiedzieli, że prezydent, jego rodzina i wszyscy ludzie powiązani z reżimem mają nielegalne koneksje. Nikt jednak nie odważył się o tym mówić.

Dlaczego Tunezja była postrzegana jako modelowe państwo demokratyzacji przez następne jedenaście lat?

Trudno w stu procentach podzielić opinię, że Tunezja była państwem w pełni demokratycznym. Tunezja utknęła w okresie tranzycji ustrojowej i wciąż w niej jest. Nie staliśmy się jeszcze ustabilizowaną, pełną demokracją, ale zrobiono wiele, aby to osiągnąć. Społeczeństwo tunezyjskie jest zjednoczone i bez konfliktów etnicznych czy religijnych. Wszyscy jesteśmy muzułmanami, reprezentującymi otwarte państwo. Dzieje się tak od czasów Habiba Burgiby i uzyskania niepodległości w latach 50. XX wieku. Społeczeństwo obywatelskie Tunezji wykonało wiele pracy we wspieraniu przemian demokratycznych i takie podejście do zmian wydaje się odgrywać kluczową rolę. Nawet niezadowolenie z pierwszego demokratycznie wybranego rządu Ennahdy motywowało nas do reagowania na działania polityków.

Czy Tunezyjczycy mogli cieszyć się pełnią praw obywatelskich po Rewolucji Arabskiej?

Wszyscy zgadzają się, że szanowano wolność słowa. Nawet niektórym ekstremistom pozwolono dzielić się swoimi opiniami.

Podczas gdy kobiety są dyskryminowane w wielu państwach arabskich, w Tunezji podobno dysponują wyjątkowo silną pozycją. Czy kobiety i mężczyźni cieszą się równouprawnieniem?

Tak, ale to nie jest wytwór nowoczesności, ale ciężkiej pracy, jaka została wykonana od czasów Burgiby, która podkreślała znaczenie kobiet w naszym państwie. W porównaniu

z innymi państwami arabskimi, pozycja kobiet jest znacznie silniejsza, podobnie jak przypadku małżeństw, rozwodów czy innych praw związanych z rodziną. Po Rewolucji Arabskiej poczyniono pewne postępy w zwalczaniu przemocy wobec kobiet. Ich dostęp do wydarzeń kulturalnych lub sportowych to codzienność w Tunezji. W niektórych częściach państwa jest bardziej konserwatywnie, ale jest to ugruntowana idea powszechnie podzielana przez społeczeństwo, że kobiety mogą uczestniczyć w życiu społecznym. Dla nas to normalne, że głosują, jeżdżą samochodami, podróżują i robią co chcą. Nie mamy prawa tego kwestionować.

Czy ideologicznie Tunezja jest dziś bliższa Europie, czy też Afryce?

Mamy inspirację, by być bliżej Europy, i jesteśmy postrzegani jako państwo europeizujące się, ale istnieje też duży opór wobec takiego kursu. Jeśli spojrzymy na prawa mniejszości, Tunezji zdecydowanie bliżej do Afryki.

Jakie są perspektywy i trendy gospodarcze Tunezji?

Niepowodzenie transformacji ustrojowej w Tunezji pogorszyło ogólną sytuację. Choć niektórzy twierdzą, że podupadająca jakość życia to efekt pandemii koronawirusa czy wojny między Ukrainą a Rosją, to jest to trend obserwowany od czasów rewolucji. Sytuacja jest coraz gorsza, głównie w sferze gospodarczej. Stopa bezrobocia wydaje się nie końca znana ze względu na słabą komunikację rządu i nieprzejrzystą. Osoby posiadające dyplomy uniwersyteckie napotykają trudności w znalezieniu pracy. Nawet członkowie mojej rodziny mieli trudności z tego powodu.

Na jakie warunki zatrudnienia mogą liczyć osoby, którym udało się znaleźć pracę?

Istnieje ogromna przepaść między kosztami życia a obecnymi zarobkami. Występują też pewne różnice między sektorem prywatnym i publicznym. Ludzie, którzy ukończyli uniwersytety, zarabiają od 1000 do 1500 dinarów tunezyjskich, czyli od 300 do 450 euro, ale jest też wielu Tunezyjczyków, którzy uzyskują mniej. Dotyczy to osób, które nie są pracownikami wykwalifikowanymi. Przy obecnych cenach to za mało. Na obszarach wiejskich, poza rolnictwem, nie ma możliwości podjęcia pracy.

Kair w Egipcie to jedno z najbardziej *eksplodujących* miast na świecie – populacja rośnie w niewiarygodnym tempie. Czy Tunis doświadcza podobnej dynamiki przyrostu liczby mieszkańców?

Trudno porównywać Tunis z Kairem ze względu na jego proporcje, ale oczywiście wielu młodych szuka lepszego życia i decyduje się na przeprowadzkę do stolicy. Zjawisko to istnieje, a tendencja ta wydaje się być bardziej intensywna ze względu na uwarunkowania gospodarcze. Część osób poszukuje również pracy w nadmorskich kurortach.

Turystyka jest ważną gałęzią tunezyjskiej gospodarki. Czy zwykli obywatele korzystają z zysków państwa w tym sektorze?

Przede wszystkim nasza turystyka jest tania, masowa, ale nie luksusowa. Oferty biur podróży w większości nie obejmują prawdziwego odkrywania naszego imponującego dziedzictwa. Zamiast tego ludzie spędzają czas w hotelach lub wylegając się na plaży. Pieniądze płynące z turystyki są powiązane z systemem korupcyjnym. Zamożni, którzy posiadają parcele, inwestują pieniądze za granicą i mają tendencję do zawierania nielegalnych stosunków pracy. W rezultacie mogą je łatwo rozwiązać bez żadnych konsekwencji. Zwykli ludzie najczęściej nie widzą pieniędzy z lokalnej turystyki, a przepaść między bardzo bogatymi i bardzo biednymi obywatelami staje się ogromna.

Czy w osobie obecnego prezydenta Tunezji Kaisa Saieda pokładano nadzieje na poprawę sytuacji gospodarczej w państwie i umocnienie reguł demokratycznych?

Kais Saied był moim profesorem na uniwersytecie, kiedy studiowałem prawo. Głosowałem na niego jednak z innego powodu – żeby przeszkodzić innym kandydatom, bo to w większości skorumpowani biznesmeni. Podobnie myślało wielu innych Tunezyjczyków. Kais Saied nie ma żadnego programu politycznego. Jedyna idea, którą reprezentował, brzmiała: *jestem czystym człowiekiem*. Nigdy go nie popierałem, bo nie ma planu dla państwa. Trudno było oczekiwać od niego czegoś pozytywnego. W 2021 roku Tunezyjczycy zdali sobie sprawę z tego, co ja zrozumiałem już na początku jego prezydentury.

25 lipca 2021 roku prezydent Tunezji Kais Saied zawiesił parlament – wielu obserwatorów zinterpretowało ten ruch jako zamach stanu. Czy prezydent miał prawo do takich działań?

W 2021 roku sytuacja polityczna w Tunezji była dość skomplikowana i nie było rozwiązań dla kryzysu. Kais Saied nie był w dobrych stosunkach z innymi znaczącymi politykami. Między nimi wszystkimi toczyła się zacięta walka o władzę. Efektywne rządy okazywały się niemożliwe. Były trzy konkurujące ze sobą postaci: prezydent,

przewodniczący zgromadzenia i przewodniczący rządu. Brak komunikacji utrudniał znalezienie porozumienia. Kais Saied fałszywie wykorzystał konstytucję, aby nadać sobie więcej uprawnień i zawiesić parlament. Co ciekawe, w tym czasie popierali go Tunezyjczycy, dlatego owe działania zostały zaakceptowane. Na początku tego procesu cieszyłem się, że kryzys się skończył. Kiedy zdałem sobie sprawę, że prezydent przejął całą władzę, od razu zrozumiałem, że nie szanuje tekstu konstytucji. Aby zalegalizować swoje działania, wydał szereg prowizorycznych zarządzeń. Wtedy wszyscy zrozumieli, że zachowanie Kaisa Saieda nie miało na celu rozwiązania kryzysu w państwie, ale uczynienie z prezydenta kogoś w rodzaju dyktatora.

Czy obecnie panuje rozczarowanie polityką prezydenta Kaisa Saieda?

Wiele osób jest teraz rozczarowanych. Prezydent posunął się za daleko. Nie jest zainteresowany słuchaniem kogokolwiek. Kiedy słyszysz jego przemówienia i poglądy, nie możesz oczekiwać zbyt wiele. Niektórzy Tunezyjczycy mówią, że pozbawiony jest charyzmy, ale nie o to chodzi. Ostatnim prezydentem, który miał naprawdę ciekawą osobowość był Habib Burgiba. Mimo to Kais Saied nadal może polegać na większości społeczeństwa. Ponieważ demokracja nie do końca nam odpowiadała, ludzie uznali, że potrzebujemy przywódcy, który będzie rządził silną ręką.

Jakie są prognozy dotyczące przyszłości Tunezji w kontekście zmian prowadzących do potencjalnego ustroju demokratycznego?

Nie widzę żadnych takich możliwości w zakresie polityki, gospodarki i praw człowieka. Trwamy w regresie.

Czy w ostatnim czasie miały miejsce przypadki brutalności i przemocy wobec obywateli?

Wiele z nich. System bezpieczeństwa był wadliwy również przed rewolucją. Część obrońców praw człowieka jest zaniepokojona tym, że obecnie sytuacja się pogarsza. Przypadki naruszeń są bardziej widoczne. Rośnie liczba więźniów politycznych. Każdy, kto dzieli się prywatnymi opiniami, może zostać oskarżony o rozpowszechnianie fałszywych wiadomości, a wielu przeciwników politycznych utknęło w więzieniu. Nie jest jeszcze tak, jak w Egipcie, ale niestety istnieje wiele przeszkód, przez które musimy przejść. Szczerze mówiąc, mam pesymistyczny stosunek względem obecnej sytuacji w Tunezji, ale i do przyszłości.

3. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Tunezji (rozmowa z Malkiem Zedinim)⁶⁸⁶

Tunezja była pierwszym krajem, w którym wybuchła Arabska Wiosna. Zaczęło się od samospalenia dokonanego przez Mohameda Bouaziziego, biednego, lokalnego sprzedawcy. Czy tunezyjskie społeczeństwo spodziewało się, że to wydarzenie może wpłynąć na tak wiele państw w regionie Bliskiego Wschodu?

Nigdy się tego nie spodziewaliśmy. Jeśli chodzi o Mohameda Bouaziziego, nie był on do końca bohaterem narodowym. Przez państwa zachodnie postrzegany jest jako bohater, ale w Tunezji panowała swoista separacja – istniały dwie grupy osób. Jedni uważali, że to on rozpoczął całą rewolucję, ale inni postrzegali go jako grzesznika. Musimy pamiętać, że Tunezja jest bardzo religijnym państwem i technicznie ujmując to – popełnił on po prostu samobójstwo. Większość ludzi miała problem z zaakceptowaniem faktu, że tego dokonał i nawet nie chciała powiedzieć: *niech spoczywa w pokoju* – okazując brak szacunku. W 2014 i 2015 roku ludzie zaczęli zdawać sobie sprawę z konsekwencji i rozumieć, że bez jego działania rewolucja nigdy by się nie odbyła, a oni zostaliby w starym, opresyjnym reżimie. Podsumowując, stał się bohaterem, ale później, nie w czasie rewolucji.

Dlaczego perspektywa państw zachodnich wydaje się tak odmienna od tej tunezyjskiej?

Perspektywa zachodnia ma inne założenia, jeśli chodzi o to, jak ludzie powinni być postrzegani. Na przykład w Tunezji jesteśmy o wiele bardziej zamknięci. Na Zachodzie idea eutanazji lub samobójstwa jest bardziej akceptowana, usankcjonowana. W większości państw Bliskiego Wschodu i Afryki jest to coś, czego nie można zrobić ze względu na religię. Religia stanowi fundamentalną część naszego społeczeństwa, całego krajobrazu politycznego.

Jakie czynniki wpłynęły na to, że Rewolucja Arabska w Tunezji stała się inspiracją dla innych państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu?

Dla porównania, standardy życia były lepsze, gdy nadal obowiązywał reżim Zine Ben Alego. Nie chodzi tu o czynniki ekonomiczne, ale polityczne. Kiedy byliśmy pod rządami Ben Alego, ucisk był znacznie większy. Nasze podstawowe prawa człowieka nie były

⁶⁸⁶ Malek Zedini – tunezyjski działacz organizacji pozarządowych. Dialog przeprowadzono w języku angielskim dn. 28.04.2023 r. za pośrednictwem łącza internetowego.

przestrzegane. Niektórzy ludzie zostali zamordowani tylko dlatego, że sprzeciwiali się sposobowi życia proponowanemu przez Ben Alego. Tunezyjczycy czuli potrzebę wyrażenia siebie, ale jednocześnie bali się. Drugim powodem rewolucji było niezadowolenie klasy średniej. Jej przedstawiciele zgodzili się co do tego, że zarabiają mniej, niż na to zasługują. Oczywiście, ludzie cierpieli przez słabą gospodarkę, ale w porównaniu do sytuacji z 2022 czy 2023 roku, teraz jest znacznie gorzej. W czasach Ben Alego ludzie pojęli, że rząd kradnie im dużo pieniędzy. Wszyscy wiedzieli, że miały być one przeznaczone na finansowanie infrastruktury, czy też szpitali. Szły do kieszeni bogatych ludzi, ale nie to było głównym problemem, bo mieliśmy jeszcze całkiem przyzwoity poziom życia.

W pierwszych latach po rewolucji różne ugrupowania polityczne, w tym te związane z poprzednim reżimem, próbowały przejąć władzę. Ostatecznie w 2014 roku wybory parlamentarne wygrała partia Nidaa Tounes, a jej przedstawiciel Kaid Essebsi został prezydentem. Czy był to punkt zwrotny w historii nowej Tunezji?

Jestem prawie pewien, że w Tunezji nigdy nie odbyły się prawdziwie demokratyczne wybory. Nawet jeśli mogłeś głosować na kogo tylko chciałeś, głosowanie mogło zostać w jakiś sposób zmienione. Pamiętam, że były partie polityczne, które miały wielu zwolenników, ale ostatecznie nie zdobywały głosów.

W przeciągu 10 lat od rewolucji Tunezja cieszyła się reputacją państwa wzorcowego w zakresie demokracji. Czemu zawdzięczała tak dobry wizerunek?

W okresie Kaida Essebsiego mieliśmy bardzo dobrą reputację. Był świetnym dyplomatą i godnie reprezentował nasze państwo. Zanim został prezydentem, reprezentował także Tunezję w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. W tamtym czasie byliśmy bliżej Unii Europejskiej i świata zachodniego niż teraz, a także dalej od typowych autorytarnych reżimów Bliskiego Wschodu. Był dobrym prezydentem, ponieważ starał się wprowadzić w Tunezji pewne wartości i popchnąć ją we właściwym kierunku. Szef rządu ma w naszym państwie większą władzę niż prezydent. Problem z Essebsim polegał na tym, że był u schyłku swojej kariery. Może to bardziej spekulacje niż rzeczywistość, ale wiele osób sugerowało, że Essebsi chciał być prezydentem tylko po to, by dobrze sfinalizować swoją polityczną karierę.

Czy są jakieś podobieństwa między Kaidem Essebsim a architektem niepodległości Tunezji, Habibem Burgibą?

Mieli bardzo podobne stanowiska, jeśli chodzi o całe spektrum polityczne, a także podobne wizje. Ramy teoretyczne były porównywalne, ale w praktyce Burgiba był w stanie stworzyć lepszą Tunezję.

Przykładem zmiany na lepsze może być dążenie do równego dostępu obywateli do swoich praw. Czy w ostatnich latach zauważono taki trend w Tunezji?

Powszechnie znaną rzeczą jest, że zwykle jeśli jesteś bogaty, masz dostęp do wszystkiego, czego chcesz. Jeśli jesteś biedny, istnieje większe prawdopodobieństwo, że zostaniesz ukarany za rzeczy, za które nie byłbyś, gdybyś miał pieniądze. Oczywiście jest to coś, co istnieje wszędzie, ale w Tunezji jest to o wiele bardziej widoczne i oczywiste.

Czy istnieją metody służące awansowi społecznemu, przejawiające się w możliwościach lepszego zarobkowania?

Ten awans jest bardzo trudny, ale zdarzają się wyjątki – mimo wszystko mało prawdopodobne. Środowisko, w którym żyjemy, raczej nie stwarza sprzyjających warunków do rozwoju, zwłaszcza jeśli ktoś pochodzi z biednej rodziny. To rodzaj pułapki. W przeciwieństwie do wielu innych państw arabskich, kobiety w Tunezji cieszą się licznymi prawami. W istniejących przepisach kobiety i mężczyźni są u nas równi. W rzeczywistości nie do końca jest tak dobrze. Kiedy spojrzymy na duże i dość zamożne miasta jak Tunis czy Sousse, kobiety mogą nosić co chcą i mogą czuć się bardziej wolne. Nie są atakowane na ulicach ze względu na fakt, że ich sposób myślenia jest inny niż na obszarach mniej zaludnionych. Na mniej rozwiniętych terytoriach nadal istnieje archaiczny sposób myślenia, że mężczyźni są lepsi od kobiet. Na szczęście jest mniej widoczny niż kiedyś. Rzadziej zdarza się, że kobiety są wykorzystywane.

Z jakimi problemami gospodarczymi boryka się obecnie Tunezja?

Jednym z problemów jest to, że kobiety nie mogą objąć takiego samego stanowiska kierowniczego, jak mężczyźni. Jednak to problem globalny. Co ważne, kobiety w Tunezji są bardziej ambitne niż mężczyźni. Zwykle mają też lepszy wskaźnik sukcesu niż mężczyźni kończący szkołę średnią, a nawet uniwersytet. Dzięki temu cieszą się lepszym życiem zawodowym. Jednak jeśli chodzi o stanowiska kierownicze, kobiety nie mają tak silnego poparcia. Istnieje dogmat, że jako menedżer musisz być bardziej pragmatyczny, racjonalny i bardziej asertywny. Jest również przekonanie, że kobiety nie mogą być tak dominujące jak mężczyźni, zwłaszcza w miejscu pracy.

Paradoksalnie obecny prezydent Tunezji Kais Saied nie wydawał się szczególnie dominujący, gdyż uchodził za statecznego, starszego mężczyznę, nie do końca pasującego do swojej roli.

Głównym problemem Kaisa Saieda są duże problemy z komunikacją. Ma zerowe umiejętności interpersonalne, co sprawia mu wiele kłopotów podczas wystąpień publicznych. Bardzo często jest źle rozumiany przez obywateli. Na przykład mamy wielu afrykańskich migrantów przybywających do Tunezji, którzy chcą dotrzeć do niektórych państw europejskich. Kais Saied powiedział, że ci ludzie nie są mile widziani w Tunezji. Wywołało to ogromną polemikę na świecie i byliśmy postrzegani jako państwo rasistowskie. Faktem jest, że zupełnie nie to chciał on przekazać.

Czy podeszły wiek Kaisa Saieda stanowi przeszkodę w sprawowaniu urzędu prezydenta?

Kais Saied utknął w przeszłości. Zawsze jest bowiem szansa spotkać kogoś, kto ma 80 lat, ale reprezentuje nowoczesny sposób myślenia – to bardzo powszechne. Jego umysł nie koreluje z tym, jak obecnie funkcjonuje świat. Pojawiał się pomysł wyboru prezydenta, który jest *najmniej niedobrym* kandydatem. Dlatego wielu Tunezyjczyków zdecydowało się na niego zagłosować. Na początku swojej prezydentury zajmował się ideą demokracji, teraz staje się dyktatorem. Stopniowo zmierzamy w stronę reżimu autorytarnego. Tunezja była kiedyś kolonią francuską, więc chcielibyśmy kierować się ideami niepodległości, wolności słowa i posiadania wielu praw obywatelskich. Ostatnie działania są sprzeczne z naszymi wartościami narodowymi.

25 lipca 2021 roku prezydent Tunezji Kais Saied zawiesił parlament, co wielu obserwatorów zinterpretowało jako zamach stanu. Czy prezydent miał prawo do takich działań?

Rolą parlamentu jest reprezentowanie obywateli, ale w Tunezji parlament nigdy nie pełnił tej roli. Posłowie powinni być kompetentni, ale problem polegał na tym, że zdarzały się osoby, które nawet nie zdały matury. Były analfabetami, w dodatku skorumpowanymi. Wiele z nich prowadziło działalność gospodarczą i chciało wprowadzić regulacje odpowiadające ich celom. Mimo że akt zawieszenia jest bardzo niedemokratyczny i niewskazany, był korzystny dla państwa. Parlament stwarzał tylko nowe problemy.

Nie ma jednak wątpliwości, że parlamentarzyści zostali jednak wybrani przez lud.

Większość Tunezyjczyków nie ma podstawowego wykształcenia. Nie ma pojęcia o polityce, ekonomii czy zdrowiu. To ignoranci. Głosując, nawet nie wiedzą, co robią. Decyzje, które podejmują, są czasem przypadkowe. Społeczeństwo nie jest dobrą miarą zdrowego rozsądku. Demokracja jest najlepszym systemem, ale nie w państwach rozwijających się.

Jaki system polityczny najlepiej sprawdziłby się w Tunezji?

Częściowo autorytarny, ale oddanie większej władzy prezydentowi, a nie szefowi rządu byłoby lepszym pomysłem. Parlament powinien stracić swoją władzę, ponieważ tak naprawdę nie reprezentuje woli narodu.

Jakie trendy ekonomiczne można obecnie zaobserwować w kraju?

Obecnie mamy do czynienia z bardzo wysoką inflacją, która wynosi 13,5%. Dotyczy to produktów niezbędnych, takich jak mleko, jaja czy pszenica. Nasza siła nabywcza spada, ponieważ pensje nie nadążają za inflacją. Gdybyśmy nie otrzymali pożyczek z Międzynarodowego Funduszu Walutowego, nie byłibyśmy nawet w stanie opłacić pensji sektora publicznego. Z ekonomicznego punktu widzenia jesteśmy bardzo blisko zapaści finansowej. Jeśli nie znajdziemy rozwiązania w ciągu najbliższych 3-5 lat, Tunezja zbankrutuje. Ubóstwo w moim państwie jest bardzo powszechne. Pochodzę z dość zamożnej rodziny i dotąd nie mieliśmy żadnych problemów finansowych. Mój ojciec jest lekarzem, a lekarze w Tunezji są bardzo dobrze opłacani. Co zaskakujące, mamy teraz problemy finansowe. Generalnie ludzie nie chcą pracować w sektorze publicznym, bo nawet najwyższe stanowisko to za mało. Większość Tunezyjczyków albo chce wyjechać za granicę, do państwa Europy Zachodniej, USA lub Kanady i tam znaleźć pracę, albo próbuje otworzyć własny biznes. Minimalna pensja w Tunezji to 450 dinarów, czyli ok. 130 euro, a średnia – 1000 dinarów, czyli ok. 300 euro.

Wydaje się, że mimo wszystko gospodarka tunezyjska lepiej poradziła sobie ze zmianami systemowymi niż egipska.

Tak, ale obywatele Egiptu mają większą siłę nabywczą. Pensje w Tunezji są dość wysokie w porównaniu z państwami Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, ale inflacja jest zdecydowanie za wysoka. Na przykład kilogram wołowiny kosztuje 42 dinary, czyli 12 euro. Oznacza to, że ludzie nie są w stanie go kupić. To nie jest zrównoważone. Większość ludzi nie je już nawet mięsa. Codziennie natomiast je makaron lub ryż.

Paradoksalnie przedstawiciele klasy średniej bardzo często oszczędzają pieniądze, aby móc chodzić do restauracji, co wiąże się z mentalnością, że chcemy doświadczyć wszystkiego, co jest możliwe. Bycie wolnym jest wartością. Po drugiej stronie są też bardzo bogaci ludzie. Większość z nich to właściciele firm. Rozwarstwienie społeczne jest w Tunezji bardzo wysokie. Mamy też problem z korupcją – zarówno w sektorze publicznym, jak i prywatnym. Niestety korupcja w Tunezji jest wszędzie.

4. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Tunezji (rozmowa z Sarą Bensalah)⁶⁸⁷

Jakie były oczekiwania ludzi wobec Rewolucji Arabskiej?

Przed rewolucją żyliśmy pod bardzo opresyjnym reżimem za rządów Zine Ben Alego. Nie mieliśmy wolności słowa i przekonań. Wszystko, co robiliśmy, było w pewnym stopniu monitorowane lub kontrolowane przez ludzi sprawujących władzę. Zatem naszymi oczekiwaniami i żądaniami wobec rewolucji było uwolnienie się od ucisku i odzyskanie wolności, których dotąd nie mogliśmy posiadać; chcieliśmy rządzić samodzielnie oraz cieszyć się autonomią i suwerennością. Tak to wygląda z tunezyjskiego punktu widzenia. Myślę jednak, że większość państw arabskich (o ile nie wszystkie), które doświadczyły Arabskiej Wiosny, miały tę samą wizję buntu w celu odzyskania wolności.

Dlaczego śmierć jednej osoby w Tunezji była tak znacząca? To był początek ogromnego ruchu na całym Bliskim Wschodzie. Czy nie jest to swego rodzaju fenomen, że jedna osoba może zmienić bieg historii?

Być może w innych państwach to, co przydarzyło się temu człowiekowi, nie zostałyby postrzegane jako tak wpływowe. Jednak z punktu widzenia Tunezji i innych arabskich krajów muzułmańskich samobójstwo to wielka sprawa, ponieważ w religii islamskiej samobójstwo jest zabronione. Jeśli ktoś popełni samobójstwo, oczywistym się staje, że w istocie dotarł do końca tunelu i że nie ma już dla niego nadziei. W tamtym czasie napięcie było bardzo duże. Ludzie byli coraz bardziej sfrustrowani swoją sytuacją życiową. Gospodarka osiągnęła najniższy poziom w historii. Kontekst społeczny, w którym żyliśmy, był bardzo przygnębiający. Wszystko zmierzało ku kulminacji. Samobójstwo Bouaziziego stało się kroplą, która przelała czarę goryczy i czynnikiem,

⁶⁸⁷ Sara Bensalah – tunezyjska działaczka organizacji pozarządowych. Dialog przeprowadzono w języku angielskim dn. 25.09.2023 r. za pośrednictwem łącza internetowego. Imię i nazwisko interlokutorki fikcyjne.

który wprowadził wszystko w ruch. W ogólnym ujęciu może się to wydawać nieistotne, ale było to coś, na co wszyscy czekali, jak strzał startowy oznaczający wezwanie do działania.

Co było największym problemem w Tunezji w 2010 roku? Problem z uciskiem politycznym czy aspektami gospodarczymi?

Gospodarka była zła i żyliśmy w bardzo niekorzystnych warunkach finansowych w całym państwie – ludzie mieli bardzo mało środków, a także ograniczony dostęp do mleka i wody. Pojawiały się problemy, które zaczynały się pogłębiać, tak jak ma to miejsce obecnie w Tunezji, choć wtedy było niesamowicie źle. Myślę, że tym, co najbardziej rozgniewało ludzi, była utrata wolności słowa i wielu innych swobód, ponieważ Arabowie, ogólnie rzecz biorąc, bardzo przywiązują wagę do swoich wolności. Nie lubimy być przywiązani do określonego poglądu czy opinii. Zatem brak tej wolności, brak możliwości wyrażania siebie, niemożność omawiania pewnych tematów bez obawy przed konsekwencjami naprawdę denerwowały ludzi. To była główna rzecz, o którą ludzie martwili się przed rewolucją i też taka, którą ludzie próbowali zmienić po rewolucji lub w jej trakcie.

Niektórzy naukowcy twierdzą, że Zine Ben Ali był prawdziwym i bezwzględnym dyktatorem.

Definicja podręcznikowa? Powiedziałabym, że tak, dyktator to właściwe słowo. Co prawda za jego czasów można było stwierdzić, że ludzie żyli w dobrych warunkach ekonomicznych, ale sporo swobód było ograniczanych, jak to bywa u wielu dyktatorów. Znaczna część osób próbuje ich bronić, mówiąc: *ale gospodarka była dobra za rządów takiego lub takiego*. Jeśli jednak nie pozwala się ludziom na swobodne krytykowanie, myślę, że to najdosadniej opisuje dyktatora.

Było więcej niż pewne, że w okresie porewolucyjnym pewne ugrupowania polityczne będą próbowały przejąć władzę w państwie. Czy obserwując Tunezyjczyków w ciągu ostatnich kilku lat, możemy uznać ten za naród stabilny politycznie, czy też nie?

Myślę, że tak. Ponieważ wciąż jesteśmy na początku fazy porewolucyjnej, zaledwie 13 lat po tym wydarzeniu, nadal dość trudno jest osiągnąć stabilność polityczną, zwłaszcza biorąc pod uwagę, jak zrozpaczeni ludzie byli po rewolucji, ile partii politycznych

próbowało przejąć władzę i ile korupcji było wśród tych partii. Nawet teraz w Tunezji panuje wielka korupcja polityczna. Wielu ludzi chce przejąć władzę nie po to, aby doprowadzić naród do dobrobytu lub naprawić zło z przeszłości, ale aby zyskać sławę, większe zyski i władzę. Wiele jeszcze pozostaje do zrobienia, zanim będziemy mogli powiedzieć, że jesteśmy obecnie stabilni politycznie, zwłaszcza biorąc pod uwagę ciągle niezadowolenie obywateli z tego, kto sprawuje władzę. Widziałam to wśród ludzi w moim otoczeniu, u dorosłych, a nawet u ludzi, którzy wychodzili i okazywali swoje niezadowolenie w programach dyskusyjnych o tematyce politycznej, zwanych *plateaux politiques* – jak też je określamy.

Wybory parlamentarne w 2014 roku miały charakter demokratyczny i zostały pozytywnie ocenione przez społeczność międzynarodową. Co więcej, nowym prezydentem został Kaid Essebsi. Jaka jest jego reputacja obecnie w Tunezji? Czy ludzie uważają, że był dobrym prezydentem, czy wręcz przeciwnie?

Ilekcroć pojawiał się w mediach, ludzie zawsze komentowali jego wiek. Myślę, że służy to jako komentarz do tego, jak niewiele pozytywnych zmian dokonał w okresie, w którym państwo wymagało przeobrażeń. Potrzebowaliśmy prezydenta, który byłby gotowy zająć stanowisko i pozwolić sobie na śmiałe pociągnięcia. Jednak wielu prezydentów, których mieliśmy, po prostu utrzymywało ten sam *status quo*, ograniczając sprawy do minimum w kontekście zmian. On był tego świetnym przykładem i niewiele się zmieniło. Kiedy zakończył urząd, nie miało to większego wpływu na państwo. Ludzie po prostu mieli innego prezydenta i początkowo tak naprawdę nie odczuwaliśmy tej zmiany.

Tunezja cieszyła się dobrą opinią w kontekście procesu demokratyzacji. Dlaczego ludzie postrzegali Tunezję jako państwo, które tak skutecznie stara się zmienić system polityczny w demokrację?

Najważniejszą kwestią, o której muszę w tej kwestii powiedzieć, jest duma Tunezji wśród państw arabskich w zakresie praw kobiet. Byliśmy postrzegani jako ci, którzy zrobili najwięcej dla kobiet. W rzeczywistości w niektórych państwach kobiety nie mogą prowadzić pojazdów ani ubierać się tak, jak chcą. Spośród wielu krajów arabskich Tunezja jest pod tym względem najbardziej postępową: kobiety są postrzegane jako równe w miejscu pracy i szkołach. Mogą się ubierać, jak chcą, ludzie już tak bardzo tego nie komentują. W porównaniu z innymi państwami arabskimi dokonaliśmy wielu pozytywnych zmian w zakresie praw kobiet i jesteśmy z tego bardzo dumni. Naprawdę

sądzę, że to tylko jeden sektor, w którym Tunezję uważa się za wzór demokracji, ponieważ przez długi czas żyliśmy pod francuskimi rządami, a potem od rewolucji pod rządami dyktatora. Ludzie wiele robili, aby się usamodzielnili. Byłam tego świadkiem na własne oczy podczas rewolucji. Wychodziłeś wówczas na ulicę i widziałeś ludzi spełniających funkcje wojska lub policji – chroniących się nawzajem, stojących na straży w czasach dużej niepewności i niestabilności. Ludzie zajęli się samoorganizacją i dbaniem o to, aby demokracja stała się ustrojem politycznym w państwie. I chociaż w Tunezji sytuacja ta jest nadal bardzo wadliwa, ludzie zawsze starają się, aby była ona jak najlepsza w obecnym klimacie i gospodarce, w których żyjemy.

Jaki jest obecnie poziom życia w Tunezji?

Zacznijmy od edukacji. W Tunezji jest cztery lub pięć naprawdę dobrych uniwersytetów. To bardzo mało prawdopodobne, że znajdziesz dobrze płatną pracę lub w ogóle ją znajdziesz. Wielu studentom osiągającym dobre wyniki lub uczniom elitarnych szkół zaleca się pójście do szkoły medycznej, ponieważ jest to jedyna szkoła, gdzie po ukończeniu studiów masz gwarancję znalezienia pracy i dobrego poziomu życia. Natomiast jeśli studiujesz jako inżynier, prawdopodobnie nie dostaniesz pracy w Tunezji. Będzie ci bardzo ciężko, bo sam rząd nie zachęca ludzi, którzy chcą zakładać nowe firmy czy start-upy. Rząd nie cieszy się zbyt dużym poparciem ani zachęca do podejmowania takich inicjatyw i tworzenia nowych możliwości zatrudnienia dla ludzi. Bardzo trudno jest też pozyskać pewne zasoby. Cukier jest teraz bardzo ograniczony. Masz szczęście, jeśli znajdziesz takie dobra jak cukier, mąkę lub mleko.

Wielu turystów z bogatszych krajów docenia uroki Tunezji, ale obok tej luksusowej rzeczywistości panuje także dotkliwa bieda.

Tak, zdecydowanie. Nie tylko Tunezyjczycy, ale mniej więcej w ciągu ostatniego roku do Safakis przybyła fala imigrantów z Południowej Sahary. Zatem teraz nie tylko mamy dużą liczbę Tunezyjczyków, którzy są bezrobotni lub żyją w skrajnym ubóstwie, ale mamy także imigrantów, którzy przybyli tutaj, próbując znaleźć możliwości pracy lub lepszy standard życia, a jedynie znajdują się w jeszcze gorszej sytuacji życiowej. Ludzie w wielu częściach Tunezji, zwłaszcza w Safakis, uważają, że ze względu na niedobór zasobów, powinniśmy zarezerwować je dla naszych obywateli.

Jak prezentują się średnie wynagrodzenia w Tunezji?

Średnia pensja wynosi zwykle od 1000 do 2000 dinarów, czyli od 300 do 600 euro.

Czy to dużo w porównaniu z innymi państwami Bliskiego Wschodu?

Myślę, że w Arabii Saudyjskiej jest znacznie lepiej. Wiele osób od nas, zwłaszcza lekarzy, próbuje znaleźć pracę w Arabii Saudyjskiej, Katarze czy innych państwach Bliskiego Wschodu, ponieważ jest ona tam znacznie lepiej płatna i standard życia jest tam znacznie lepszy.

Jaka była reakcja społeczna na zawieszenie parlamentu w 2021 roku? Było to radykalne posunięcie waszego prezydenta Kaisa Saieda i wielu obserwatorów stwierdziło, że jest ono sprzeczne z całym procesem demokratyzacji.

Wiele osób na początku nie wierzyło w to, ponieważ parlament jest bardzo ważnym organem dla naszego państwa. Ludzie lubili jednak drwić z tego, jak bardzo jest jednak nieskuteczny. Zatem zawieszając ten parlament, prezydent zasadniczo powstrzymał główny organ reprezentujący naród. A to był tylko krok w stronę kolejnej dyktatury, więc opinia publiczna nie przyjęła tego lekko.

Czy ta decyzja mogła jednak być poparta jakimiś racjonalnymi przesłankami?

Wywołała ogromny sprzeciw. Jak dobrze pamiętam, przez kilka tygodni w programach politycznych panował ogień, bo jeśli należysz do opozycji prezydenckiej, twoim celem jest utrzymanie tej różnorodności i sceny politycznej. To właśnie stara się osiągnąć system wielopartyjny. W ten sposób możesz zapewnić reprezentację wszystkich różnych kategorii ludzi, ponieważ masz różne opcje, z których każda ma inne wizje, projekty i misje. Zatem rozwiązując parlament, zasadniczo jesteście na dobrej drodze do posiadania systemu jednopartyjnego, który w gruncie rzeczy jest przeciwieństwem demokracji.

5. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Egipcie (rozmowa z Osmanem Almasim)⁶⁸⁸

Jaki wpływ na wybuch strajków w Egipcie miała rewolucja w Tunezji?

Tunezja miała duży wpływ na scenę egipską, ponieważ ludzie mieli dość reżimu Hosniego Mubaraka. Istniało wiele sposobów reformacji, które miały miejsce jeszcze

⁶⁸⁸ Osman Almasi – egipski specjalista do spraw stosunków międzynarodowych, działacz organizacji pozarządowych. Dialog przeprowadzono w języku angielskim dn. 7.04.2023 r. za pośrednictwem łącza internetowego. Imię i nazwisko interlokutora fikcyjne.

przed 2011 rokiem. Mieszkańcy nie zdołali dotąd odnieść takiego sukcesu. Gdy jednak to się stało, było to swego rodzaju inspiracją dla Egipcjan do zrobienia czegoś, zwłaszcza gdy Zine Ben Ali – prezydent Tunezji – ustąpił. Dało to ludziom nadzieję, że może się to wydarzyć w Egipcie. Na początku obywatele nie dążyli do obalenia Mubarak. Przygotowano kilka dróg reform, podstawowe żądania, które przedstawiono na początku rewolucji. Obejmowały reformy gospodarcze, więcej wolności politycznej i sprawiedliwości społecznej, wyeliminowanie brutalności policji.

Czy Egipcjanie byli zaskoczeni wynikiem rewolucji?

To był dla nas szok, nigdy nie myśleliśmy, że Mubarak ustąpi w ten sposób. Tak – rząd, policja i ich zwolennicy zrobili wszystko, co mogli, aby stłumić rewolucję i protestujących, na przykład niektórzy zwolennicy Mubarak wjechali na wielbłądach i koniach na plac Tahrir, wymachując kijami, raniąc około 600 protestujących i zabijając kolejnych trzech. Narastała również przemoc i starcia między policją a protestującymi, co doprowadziło do wycofania policji z ulic i uruchomienia więzień (rzekomo na polecenie ówczesnego ministra spraw wewnętrznych Habiba El Adly) w celu terroryzowania protestujących i wywołania większego chaosu, więc reszta narodu egipskiego zwraca się przeciwko rewolucjonistom i tym, którzy protestują na placu Tahrir i w innych częściach Egiptu. Mubarak ustąpił i to była dla nas taka niespodzianka. Zdumiewające w tej rewolucji było to, że rozpoczęła się ona jako wydarzenie na Facebooku, data 25 stycznia została wybrana tak, aby zbiegła się z corocznym egipskim świętem policyjnym jako wyraz sprzeciwu wobec rosnącej brutalności policji w ciągu ostatnich kilku lat prezydentury Hosniego Mubarak.

Wydaje się, że bez Internetu rewolucja nie byłaby możliwa.

Facebook był jednym z głównych powodów, ale i narzędzi wykorzystywanych przez protestujących do przeprowadzenia rewolucji – wszystko zaczęło się jako wydarzenie na Facebooku. Bez żadnych wątpliwości. Ludzie, którzy rozpoczęli rewolucję, byli młodzi – to byli dwudziestolatkowie i trzydziestolatkowie, a nawet młodszy, którzy bardzo dobrze posługiwali się Internetem i mediami społecznościowymi. Jeśli spojrzymy na zdjęcia zrobione podczas pierwszej fali rewolucji, to widać, że byli to ludzie młodzi, dobrze wykształceni, mówiący językami, studiujący, mający marzenia o zmianie na lepsze. Byli przedstawicielami klasy średniej i wyższej, ale jeszcze na początku nie mieli pomysłu obalenia prezydenta.

Jakie podobieństwa i różnice można wskazać w kontekście przemian politycznych w okresie przejściowym bezpośrednio po obaleniu dyktatorów w Egipcie i Tunezji?

Tunezyjska rewolucja rozpoczęła się wraz ze śmiercią Mohammeda Bouaziziego. Wszystko przez jedną osobę, która dokonała samospalenia, ponieważ czuła się niesprawiedliwie, prowadząc swój biznes jako uliczny sprzedawca. Miała pewne trudności z władzami, zwłaszcza z policją. Jej krew była pierwszą iskrą tego, co się tam wydarzyło. Z drugiej strony w Egipcie mieliśmy Chaleda Saída, który został pobity na śmierć przez policję. Brutalność policji była natychmiastowa i była głównym problemem w ciągu ostatnich kilku lat reżimu Mubaraka. Kiedy ludzie zobaczyli, co się stało z Saidem, zrobiło im się go żal i nie wierzyli w to, co wtedy mówiono w mediach, ponieważ wspierane przez rząd media deklarowały, że jest złym człowiekiem i dilerem narkotyków (czyli kimś, wobec kogo nie musimy czuć litości i kto dostał to, na co zasłużył). Przekonywano także Egipcjan, że zmarł nie dlatego, że został pobity na śmierć przez policję, ale dlatego, że na widok policjantów połknął małą paczkę narkotyków, co doprowadziło do uduszenia się. Większość Egipcjan oczywiście w to nie uwierzyła, gdy publikowane zdjęcia wyraźnie pokazują, jak dotkliwie został pobity. Jeśli mówimy o roli kobiet – Egipcjanom nie było to obce. Kobiety angażowały się w protesty od stu lat, ponieważ pierwsza rewolucja, której częścią były kobiety, miała miejsce w 1919 roku.

Bractwo Muzułmańskie ze swoją prawie stuletnią tradycją doszło do władzy w 2012 roku w pierwszych demokratycznych wyborach po Arabskiej Wiośnie, ale rok później zostało obalone w niedemokratycznym zamachu stanu.

Bractwo Muzułmańskie zawsze było fundamentalną grupą terrorystyczną. Nigdy zaś organizacją demokratyczną i reformatorską, pomimo tego, jak przedstawia się Zachodowi. Sposób, w jaki Bractwo komunikuje się w kraju, jest zupełnie inny niż w sprawach międzynarodowych. *Jesteśmy reformatorami, chcemy pokoju i demokracji* – to słyszą inne państwa, ale w rzeczywistości jest odwrotnie. W całej swojej historii z Sadatem i Mubarakiem Bractwo Muzułmańskie było aktywne politycznie, zbyt długo było częścią sceny politycznej w Egipcie, miało przedstawicieli w głównych związkach konsorcjalnych, zawierało nawet układy z rządem, aby uzyskać miejsca w parlamencie. Jednocześnie Bractwo miało bardzo silne powiązania z Al-Kaidą i innymi grupami terrorystycznymi. W rzeczywistości wielu członków Bractwa Muzułmańskiego angażowało się i uczestniczyło w atakach terrorystycznych w innych krajach, a także

w Egipcie, ponadto głosiło kazania i werbowало ludzi do udziału w atakach terrorystycznych przeciwko rządowi, liberałom i chrześcijanom w Egipcie i państwach zachodnich. Wybory w 2012 roku były na swój sposób demokratyczne, ale nadal nie były uczciwe ani czyste, jak mogłoby się wydawać Zachodowi. Członkowie Bractwa Muzułmańskiego deklarowali, że są *ludem Bożym*, który chce dokonać zmiany na dobre, a Egipcjanie im wierzyli, zwłaszcza obywatele niepiśmienni, niewykształceni. Kiedy do władzy doszli Bracia Muzułmańscy, zaczęli prezentować skrajny, radykalny punkt widzenia i chcieli zmienić strukturę społeczną Egipcjan.

Po upadku Hosniego Mubaraka niektórzy Egipcjanie cieszyli się demokratycznie wybranym rządem, ale ich oczekiwania rozminęły się z rzeczywistością.

Bractwo Muzułmańskie wzięło kraj jako zakładnika i głosiło swoje idee, które były całkowicie sprzeczne z wierzeniami ludzi. Egipcjanie tracili zaufanie. Rozpoczęli wiele kontrowersyjnych spraw związanych z obywatelami, ograniczając wolność słowa, możliwości ekonomiczne i zmieniając prawo. Chcieli zaimplementować coś podobnego do talibów w Afganistanie, ale używając całkiem poprawnych politycznie słów. Zamiast mówić: *musimy zabić tego człowieka*, woleli powiedzieć: *pozbadźmy się go*. Znaczenie jest takie samo, ale brzmi trochę lepiej. Musiała nastąpić druga fala rewolucji lub, jak mogliby to nazwać inni, przewrót wojskowy. W końcu rząd ustąpił. Stało się to w rzeczywistości na podstawie żądań ludzi i petycji podpisanej przez miliony, prosząc Mursiego i jego ludzi o ustąpienie i przeprowadzenie kolejnych wyborów prezydenckich.

Przewrót wojskowy nie jest demokratyczną metodą wyłaniania nowej władzy.

To bardzo smutne i rozczarowujące, jak to się skończyło. Metoda demokratyczna nie była możliwa, Bractwo Muzułmańskie nie chciało słuchać próśb Egipcjan o ustąpienie lub rozpoczęcie skutecznych reform. Bractwo Muzułmańskie i ich zwolennicy niestety zlekceważyli te żądania i odmówili uwzględnienia ich. Ludzie próbowali wszelkich możliwych demokratycznych środków, aby zmienić *status quo*, chodzili na wiece, protesty, przemawiali w programach telewizyjnych, kręcili filmy i piosenki, korzystali z obywatelskiego nieposłuszeństwa. Niektórzy obywatele próbowali nawet interweniować, pojawiając się w telewizji na kanałach rządowych, ale grożono im śmiercią.

Wielu członków Bractwa Muzułmańskiego ostatecznie trafiło do więzienia. Niektóre międzynarodowe organizacje praw człowieka szacują, że obecnie w Egipcie przebywają dziesiątki tysięcy więźniów politycznych.

Zawsze mieliśmy więźniów politycznych, nawet przed 2011 rokiem. Dokładna ich liczba nie jest znana, ale wiadomo, że jest coraz większa. Dzisiaj, jeśli powiemy coś przeciwko obecnemu reżimowi, może nas spotkać podobny los. Mówienie złych słów o rządzie lub jego stabilności jest przestępstwem.

Czy można przeczytać coś o więźniach politycznych w gazetach lub usłyszeć w rozgłoszeniach radiowych?

W gazetach krajowych ten temat nie istnieje. Nie ma ani jednego artykułu, ale opozycja zawsze coś mówi o tych więźniach, bo tylko tak można wskazać, że coś się dzieje. Rząd i tak zawsze znajdzie pretekst, by zamknąć ludzi.

Czy Egipcjanie mogą dziś cieszyć się pełnią praw obywatelskich?

Egipcjanie mają prawo głosować w wyborach parlamentarnych lub prezydenckich. Nikt nie może nam rozkazać: *nie róbcie tego*, ale nie mamy bardzo aktywnych i silnych partii politycznych, które mogłyby coś zmienić. Cały system jest obserwowany przez rząd. W dzisiejszych czasach strajk jest niemożliwy, w ciągu trzech godzin możemy trafić do więzienia. Reasumując, dopóki popieramy rząd, mamy prawa obywatelskie.

Mimo braku przełomu politycznego, wskaźniki ekonomiczne przedstawiają powolny wzrost w Egipcie. Kontrastuje to z biedą, jaką można zobaczyć na ulicach egipskich miast i wsi.

Większość danych, które otrzymujemy, to oficjalne oświadczenia. Czasami możesz pomyśleć, że masz przywilej żyć na tej Ziemi Obiecanej. W rzeczywistości sytuacja ekonomiczna w Egipcie pogarsza się z dnia na dzień. Inflacja jest teraz szalona. 1 dolar amerykański jest wart 30 funtów egipskich, co jest śmieszne. Przed rewolucją proporcja wynosiła 1:6. W dzisiejszych czasach wszystko jest niezwykle drogie. Przeciętny Egipcjanin otrzymuje miesięcznie od 2500 do 3500 funtów egipskich, czyli od 80 do 113 dolarów amerykańskich. Oznacza to, że przeciętny człowiek zarabia 4 dolary dziennie lub nawet mniej, jeśli wykonuje prostą pracę. Kilka miesięcy lub lat temu było to średnio 10 do 15 dolarów dziennie. To katastrofa. Przeciętny człowiek nie jest już w stanie kupić

jedzenia dla całej rodziny ani tyle, ile kupował rok temu. Taka osoba nie jest w stanie nawet dwa razy w miesiącu kupić całego kurczaka.

Czy są podstawy do optymizmu co do najbliższych lat w kontekście poprawy warunków życia Egipcjan?

Nie jestem pewien, szczerze mówiąc. Ja i większość ludzi po prostu radzimy sobie z obecną sytuacją. Nie stać nas na produkty, które kupowaliśmy wcześniej. Jest to bardzo trudne dla wszystkich.

Dzięki zmianom w konstytucji prezydent Abdel al-Fattah el-Sisi zapewnił sobie możliwość sprawowania urzędu przez trzy kadencje. Czy jego prezydentura jest pozytywnie postrzegana w czasach kryzysu gospodarczego?

Te zmiany wcale nie są dobre. Mieliśmy rewolucję przeciwko reżimowi, która trwała 30 lat. Egipcjanie nie potrzebują powtórki z tego. Z drugiej strony alternatywą jest on albo fanatyczni islamiści, którzy zwrócą Egipcjan przeciwko sobie i uczynią z Egiptu kolejny Afganistan. Większość ludzi obawia się, że kraj może wrócić do czegoś podobnego z okresu Bractwa Muzułmańskiego. W ostatnim czasie największym zagrożeniem jest sytuacja gospodarcza. Nie mamy wystarczającej ilości żywności. To jest o wiele ważniejsze niż polityka. Chodzi o przetrwanie.

Czy dobre relacje prezydenta Sisiego z wysokimi rangą politykami z innych państw mogą być szansą na poprawę sytuacji zwykłych obywateli Egiptu?

Całkiem nieźle radzi sobie z polityką zagraniczną, zwłaszcza z krajami arabskimi. Wspierali nas członkowie GCC – Arabia Saudyjska, Bahrajn, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Oman i Katar. Mamy dobre kontakty z tamtejszymi politykami i możemy liczyć na ich pomoc. Z drugiej strony z innymi krajami, na przykład należącymi do Unii Afrykańskiej, mamy bardzo złe relacje. Dotyczy to między innymi Etiopii i Sudanu. Z Zachodem, w tym USA i krajami europejskimi, jest trochę lepiej, ponieważ Egipt kupuje sprzęt wojskowy od tych państw – na przykład z Niemiec i Francji. Niektóre zachodnie firmy inwestują w Egipcie. Z Rosją, mimo wzlotów i upadków, nadal współpracujemy w całkiem korzystny sposób.

Który okres historii wydaje się bardziej opłacalny dla Egipcjan – czas Mubaraka czy as-Sisiego?

Jeśli chcemy dokonać porównania, musimy powiedzieć, że w niektórych aspektach Mubarak był lepszy, w niektórych as-Sisi. Jest to proporcja 50/50. Są oni bardzo blisko siebie. Ekonomicznie najlepszym okresem były rządy Mubaraka, ale teraz jest lepiej pod kątem służb rządowych. Aby to porównać efektywnie, konieczne by było chyba sporządzenie listy zalet i wad.

6. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Egipcie (rozmowa z Nohą el-Maamoun)⁶⁸⁹

Rewolucja w świecie arabskim rozpoczęła się wraz ze śmiercią jednego człowieka w Tunezji. Czy Egipcjanie spodziewali się możliwych konsekwencji zamieszek w Tunezji?

Kiedy to się zaczęło pod koniec grudnia 2010 roku, wszyscy w Egipcie i na całym Bliskim Wschodzie myśleliśmy, że to tylko mała iskierka ognia, która przeminie po tygodniu. Później zrozumieliśmy, że to była prawdziwa rewolucja. Prezydent Zine Ben Ali uciekł, co pokazało nam, że nie był to mały ruch, ale coś większego.

Czy ucieczka Zine Ben Alego była zaskoczeniem dla mieszkańców Egiptu?

Kiedy uciekł, odniosłam wrażenie, że nie był to bohater, któremu zależało na kraju, jego stabilności i bezpieczeństwie. Nie okazał się wystarczająco odpowiedzialny jako prezydent. Kiedy jesteś liderem lub kierownikiem w firmie, a twoi pracownicy domagają się jakichś praw, musisz spełnić te oczekiwania, a nie uciekać. Dla mnie to tchórz.

Jakie podobieństwa i różnice można wskazać w kontekście zachowań i działań prezydentów Zine Ben Alego i Hosniego Mubaraka?

Byli zupełnie inni, zwłaszcza w swoich reakcjach na rewolucję. Mubarak nie uciekł. Ben Ali skorzystał z prywatnego odrzutowca, aby odlecieć z żoną i pieniędzmi. Mubarak przyjął żądania narodu egipskiego, podał się do dymisji i pozostał w kraju. Rewolucja była sprawą kulturową, która wpłynęła na politykę i gospodarkę w obu państwach.

Hosni Mubarak został prezydentem w 1981 roku, co oznacza, że rządził krajem przez 30 lat. Jak należy postrzegać jego prezydenturę?

⁶⁸⁹ Noha el-Maamoun – egipska specjalistka do spraw stosunków międzynarodowych, działaczka organizacji pozarządowych. Dialog przeprowadzono w języku angielskim dn. 30.04.2023 r. za pośrednictwem łącza internetowego.

Nie do końca dobrze i nie do końca źle. Miał pewne wady, ale oczywiście każda siła polityczna na świecie te wady posiada. Mubarak nie był tchórzem, miał odwagę stawiać czoła problemom. Bez wątplenia lata 1981-2011 nie były złotym okresem dla Egiptu. Gospodarka przypominała obecną. Muszę przyznać, że Egipt jest krajem rozwijającym się. Moja rodzina musiała dużo pracować w latach 60-tych i 70-tych XX wieku, to samo robimy teraz. Musimy zbierać pieniądze i starać się żyć na wyższym poziomie. Pierwsza linia metra w Kairze została zbudowana w czasach Mubaraka, więc oczywiście poczyniono pewne inwestycje.

Został on oskarżony o oszustwa finansowe.

To prawda i dlatego trafił do więzienia, ale nie tylko on był odpowiedzialny za korupcję, ale cały rząd. Istniało wiele niejasnych umów. Cały system był częściowo zepsuty. Z drugiej strony nie zgodzę się, że wszystko było patologiczne. Widzieliśmy pewne korzyści – na przykład w zakresie postępów w edukacji. Nie wszystko było złe.

Dojście do władzy Bractwa Muzułmańskiego miało demokratyczny charakter. Obalenie tego ugrupowania wykroczyło jednak poza zasady demokracji.

Okres władzy Bractwa Muzułmańskiego był koszmarem. To był najgorszy rok, jakiego doświadczyłam w swoim życiu. Egipt – kosmopolityczny kraj z siedmioma cywilizacjami, będący *domem* o bardzo pięknej i bogatej historii – miał stać się fundamentalistycznym, radykalnym krajem, takim jak Iran. W takim państwie ludzie nie mogą swobodnie chodzić po ulicach, a kobiety są prześladowane za to, jak się ubierają. Prawa edukacyjne są podważane. Obalenia dokonali zwykli Egipcjanie, w tym ja, moja rodzina i moi przyjaciele. Wyszliśmy na ulice i poprosiliśmy o zmianę. Armia egipska postanowiła chronić ludność cywilną. Wszyscy mieliśmy żądanie do Ministerstwa Obrony, aby zakończyć kadencję Bractwa Muzułmańskiego. Moim zdaniem ta zmiana polityczna była demokratyczna.

Organizacja ta powstała pod koniec lat 20. XX wieku. Była to grupa zarówno polityczna, jak i terrorystyczna. Jak to możliwe, że tak wielu Egipcjan zdecydowało się zagłosować na partię, która ma wyraźny i udowodniony związek z terroryzmem?

To problem, z którym borykamy się od wielu lat. Bractwo Muzułmańskie opiera się na ludziach, którzy nie są dobrze wykształceni i pochodzą z biednych terenów. Skupiło się na zebraniu jak największej liczby głosów. Organizacja stosowała metodę zachęcania

ludzi poprzez składanie różnych obietnic: przeprowadzenia lokalnych remontów lub dostaw żywności. Ignoranci pozytywnie odbierali takie działania. Dlatego jako pracownik socjalny robię dużo, aby odwiedzać te społeczności i organizować wykłady, aby podnieść świadomość praw politycznych i prawidłowego korzystania z nich. Z drugiej strony część przedstawicieli klasy średniej lub wyższej również głosowała na Bractwo Muzułmańskie, aby uniknąć zwycięstwa innej partii politycznej. Byli to ludzie, którzy nie chcieli powtórki reżimu Mubaraka. Wybór był w rzeczywistości bardzo ograniczony.

Bractwo Muzułmańskie miało też swojego prezydenta – Mohamada Mursiego.

Nie miał wystarczających kwalifikacji, aby być prezydentem i godnie reprezentować nas we wszystkich międzynarodowych, światowych wydarzeniach. Był zbyt słaby, by rządzić ponad 100-milionowym krajem. Mursi zmienił wszystkie instytucje ministerialne, aby oferowały pracę członkom Bractwa Muzułmańskiego.

Czy Egipcjanie uzyskali pełnię praw obywatelskich po obaleniu Bractwa?

Stałam się wolna. Mogłam chodzić po ulicach, podróżować samotnie i czułam się bardzo bezpiecznie. Nie boję się czyjś ataku. Jest to ważne dla wszystkich egipskich kobiet. Ludzie mogą dzielić się swoimi opiniami i przekonaniem, a także mogą swobodnie rozmawiać o religii.

Zachodnie organizacje pozarządowe i gazety są zaniepokojone rosnącą liczbą więźniów politycznych w Egipcie.

Liczby zawarte we wszystkich tych dokumentach lub artykułach są fałszywe. Głośne mówienie o polityce w Egipcie nie jest zabronione. Powiedziałabym, że to złota era polityki w naszym kraju. Obecnie mamy różne partie polityczne i ta różnorodność jest niesamowita. Dialog Narodowy to nowa inicjatywa w Egipcie, która zachęca ludzi do dzielenia się swoimi przemyśleniami. Nigdy nie widziałam naruszeń lub brutalności stosowanej przez policję lub wojsko wobec obywateli. Plac Tahrir stał się bardzo pięknym i spokojnym miejscem.

Z jakiego powodu Egipt ma złą reputację na całym świecie?

Zły wizerunek to efekt działań grup terrorystycznych, takich jak ISIS czy Bractwo Muzułmańskie. Wydali dużo pieniędzy, aby zniszczyć naszą reputację.

Zarówno w 2014, jak i 2018 roku prezydent Abd al-Fattah el-Sisi otrzymał prawie 100% głosów. Wzbudziło to zaniepokojenie zwolenników demokracji, którzy uważali, że taki wynik musiał zostać zmanipulowany.

Egipcjanie rozumieli, że as-Sisi nie był tylko generałem armii. Był i jest bardzo odpowiedzialną osobą. To ulga, że As-Sisi został prezydentem.

Czy sytuacja gospodarcza kraju poprawiła się?

Cierpimy z powodu światowego kryzysu. Kryzys ten dotyka również Europę i Stany Zjednoczone. COVID-19 był katastrofą dla każdego kraju. Egipt jest krajem rozwijającym się. Świeżo upieczony absolwent zarabia od 4500 do 7000 funtów egipskich, czyli od 130 do 210 euro. Oczywiście nie wystarczy mieszkać w Egipcie, ale porównanie z krajami zachodnimi jest nieuzasadnione. Z drugiej strony ludzie żyjący w ubóstwie otrzymują pomoc od rządu. Co więcej, jeśli płacąc zaledwie 1 funta egipskiego mogą korzystać z publicznych usług medycznych.

Istnieją podejrzenia, że dzięki dotacjom rząd zyskał głosy także osób uboższych.

Oczywiście nie jest to prawdą.

Ostatnie zmiany w egipskiej konstytucji oznaczają, że obecny prezydent Abd al-Fattah el-Sisi będzie mógł rządzić krajem do 2030 roku. Czy te działania powodują *de facto* eliminację politycznej konkurencji?

Wręcz przeciwnie, w tym momencie Egipcjanie mają pewną świadomość polityczną. Znamy swoje prawa. Mądrze obserwujemy wdrażanie reform naszego rządu. Al-Sisi jest zupełnie inny niż Mubarak i jego rodzina. Próbuje dokończyć narodowy projekt, który poprawi nasz system edukacji, służbę zdrowia i infrastrukturę. W budowie jest nawet nowa stolica. Kolejnym spektakularnym osiągnięciem jest Wielkie Muzeum Egipskie, zawierające wiele eksponatów z czasów faraonów. Jestem bardzo dumna z mojego kraju. Nie tylko ze względu na inwestycje, ale także ze względu na ich różnorodność. Imponująca jest również historia Egiptu.

Według raportów Freedom House demokracja egipska obecnie prawie nie istnieje.

Zachodnie organizacje – nie tylko amerykańskie, ale także brytyjskie, francuskie, szwajcarskie czy belgijskie – mogą mieć pewne zastrzeżenia, ale nie wymaga to potwierdzenia. Egipcjanie mają pewne trudności w życiu, ale narzekanie i szukanie

błędów nie poprawi sytuacji. Wszyscy musimy pracować dla naszego społeczeństwa. Jako działaczka organizacji pozarządowych rozumiem, że należy uświadamiać obywateli. Musimy im pomóc, nauczyć jak zarabiać pieniądze i jak być przedsiębiorczym. Czasami małe inicjatywy mogą mieć duże znaczenie. Jeśli ktoś ma odpowiednie podejście do sprawy, z pewnością sobie z tym poradzi.

Tunezja osiąga wyższe wyniki w tych samych raportach Freedom House. Dlaczego?

Mam wiele wątpliwości. Po co są realizowane te testy? Kim są respondenci? Obecnie istnieje wiele przykładów wolności słowa w Egipcie i rozwiązań demokratycznych. Izrael zdobył 77 punktów na 100 w raporcie Freedom House. To ironiczne. Kompletnie nie wierzę w te badania.

7. Społeczne, polityczne i gospodarcze rezultaty procesów demokratyzacji w Egipcie (rozmowa z Noor Ehab)⁶⁹⁰

Czy na początku 2011 roku obywatele wyczuwali, że rewolucja arabska może stać się wielkim wydarzeniem w całym regionie Bliskiego Wschodu, czy też spodziewali się, że zakończy się w Tunezji i Egipcie?

Szczerze mówiąc, nie spodziewaliśmy się lub też ja osobiście nie spodziewałam się, że reżim zostanie obalony. Po prostu zauważyliśmy, że ludzie byli podekscytowani możliwością zrobienia czegoś nowego w państwie. Byli uradowani wezwaniem do zmian, ale nigdy nie zakładaliśmy, że reżim upadnie, a Mubarak opuści rząd. I w pewnym momencie pomyślałam, że może ludzie są zadowoleni z poczucia spójności, jakie mają, ale zamieszanie potrwa około tygodnia lub maksymalnie dziesięć dni. Kiedy miliony ludzi zaczęły gromadzić się na placu Tahrir, rząd podjął działania przeciwko temu. I jak widziałeś, wszyscy o tym mówili – wszystkie gazety i państwa. Wtedy właśnie, w tamtym momencie poczułam, że może nastąpić zmiana. Ludzie byli wówczas oporni. Mówili: *nie wracamy do domu, pozostaniemy na placu Tahrir do czasu obalenia rządu*. Widziałam wiele osób umierających i wiele idących do więzienia, ale nikogo to nie obchodziło. Powiedzieli, że albo nasze życie i nasze bezpieczeństwo, albo ten rząd. Po 15 dniach byłam pewna, że to coś poważnego. Nie sądziłam, że wywoła to efekt domina w innych państwach. Szczerze mówiąc, było to dla wszystkich zaskoczeniem.

⁶⁹⁰ Noor Ehab - egipska działaczka organizacji pozarządowych. Dialog przeprowadzono w języku angielskim dn. 6.10.2023 r. za pośrednictwem łącza internetowego. Imię i nazwisko interlokutorki fikcyjne.

Czy prezydent Hosni Mubarak był w tamtym momencie sfrustrowany i rozczarowany? Sprawował władzę przez 30 lat, a polityka stanowiła główny kierunek jego życia. I po 30 latach musiał zrezygnować.

Oczywiście. Nie zapominaj, że był także dowódcą wojskowym w wojnie przeciwko Izraelowi w latach 70. Zatem dla niego to nie tylko bycie prezydentem, ale raczej poczucie przynależności do państwa. Czuł się właścicielem tego rządu i kraju, jakby to on go stworzył. Miał wszystko i nigdy nie pomyślałby o odejściu. Myślał też, że może po swojej śmierci odda władzę któremuś ze swoich synów.

Ostatecznie Mubarak został uwięziony, podobnie jak jego syn. Problemem pozostawała bardzo duża korupcja, a w proces kradzieży ogromnych pieniędzy z budżetu państwa zaangażowała się cała rodzina Mubaraków.

Być może przez pierwsze dziesięć lat jego rządów państwo miało dość rozbudowane relacje międzynarodowe. Mubarak utrzymywał bardzo dobre stosunki z innymi prezydentami i innymi narodami. I uczynił Egipt regionalną potęgą na Bliskim Wschodzie. Wszystko jednak podupadało. Gospodarka, edukacja i zdrowie. Muszę też wspomnieć, że podczas jego obecności bezpieczeństwo znajdowało się pod kontrolą. Biorąc pod uwagę fakt, że mieliśmy wtedy wojnę z Izraelem, a wokół nas były takie państwa, jak Syria, Liban i Libia, niestabilne wewnętrznie, sytuacja w Egipcie okazywała się względnie unormowana. Prezydent sprawował kontrolę nad bezpieczeństwem i stosunkami międzynarodowymi Egiptu. Ale poza tym nie widzę u niego żadnych atutów – czy to mówimy o sytuacji ekonomicznej, czy o edukacji społecznej. Za dużo korupcji.

Egipt to nie było pierwsze państwo, w którym wybuchła rewolucja. Zaczęło się od Tunezji. Czy można było wówczas zaobserwować jakieś podobieństwa lub różnice między Egiptem a Tunezją?

Myślę, że rewolucja w Tunezji wywarła efekt domina na krajobraz polityczny w Egipcie. I widzę to w wielu różnych aspektach. Na przykład ruch, który miał miejsce w Tunezji, czy też sama rewolucja zainspirowały wielu Egipcjan i popchnęły ich do zmiany przeciwko autokratycznemu reżimowi Mubaraka. Zdolność Tunezji do obalenia reżimu umocniła egipską wiarę, że zmiany są możliwe na drodze masowych protestów i demonstracji. Uważam też, że w tamtym czasie media społecznościowe odegrały kluczową rolę w przemianach politycznych w obu krajach.

Czy rewolucja byłaby możliwa bez dostępu do Internetu? Wyobraźmy sobie, że wydarzyło się to 30 lat wcześniej.

Oczywiście, odegrał on ważną rolę. Zanim pojawiły się media społecznościowe, ludzie ogłaszali protesty za pomocą ulotek rozdawanych ludziom. Był to rodzaj komunikacji między obywatelami – nie osobiście, ale właśnie za pośrednictwem ulotek. Roznosili je wśród innych osób na ulicach, w szkołach i na uniwersytetach, wzywając do protestu lub zmiany. Działo się tak, gdy Egiptem rządził jeszcze król.

Po rewolucji odbyły się wybory parlamentarne, a zwycięstwo Bractwa Muzułmańskiego okazało się problematyczne dla państw zachodnich. Organizacja ta powstała w latach 20. XX wieku i na początku miała charakter ruchu społecznego. Potem przeobraziła się w grupę terrorystyczną. Była czymś w rodzaju hybrydy pomiędzy partią polityczną, ruchem społecznym i grupą terrorystyczną. Czy dla obywateli Egiptu nie okazało się dość szokującym zwycięstwo tak radykalnej partii islamskiej?

Tak, i szczerze jako muzułmanka nie chciałam, aby Bractwo Muzułmańskie nami rządziło, ponieważ nadal jest przywiązane do prawa szariatu. Nie zapominaj, że w Egipcie jesteśmy mocno różnorodni. Jesteśmy nie tylko muzułmanami, ale są też inne religie i powinno to być społeczeństwo świeckie. W pewnym momencie pomyśleliśmy więc, mówiąc wprost, że skończymy jak Iran czy Pakistan. Pytania brzmiały: *dokąd idziemy? W kierunku rozwoju czy cofania się?* Nie akceptowałam ich doktryny i polityki. Jednocześnie nie lubiłam reżimu, dlatego nie wspierałam żadnej partii.

Egipcjanie byli w pułapce pomiędzy dwiema negatywnymi opcjami. Z perspektywy czasu – którą z nich można uznać za korzystniejszą?

Zbojkotowałam wybory. I oczywiście nie głosowałam. Jedno i drugie było dla mnie nie do przyjęcia. Nie uważam, że wojsko powinno rządzić rządem. Jesteśmy społeczeństwem świeckim. Bractwo Muzułmańskie zatem nie powinno tworzyć rządu, wdrażając prawo szariatu lub swoje doktryny. Dla mnie był to dylemat, nie tak łatwa sprawa. Obalaliśmy reżim Mubaraka na rzecz bardziej demokratycznego i liberalnego rządu, ale nie spodziewaliśmy się, że to może nastąpić. Myślę, że jestem bardziej po stronie liberalnej, jednocześnie wyznaję praworządność. Wierzę w prawa, ale niezbyt rygorystyczne. Na przykład w wolność słowa i wolność wyrażania opinii. Dlatego myślę, że jestem

zdecydowanie bardziej po stronie liberalnej. A jeśli istnieje spektrum, raczej znajduję się po stronie liberalnej.

Egipt przez wiele lat swego istnienia miał aspiracje być ważnym graczem politycznym. Czy możemy w jakikolwiek sposób porównać to państwo do największych zachodnich demokracji?

Odwiedziłam wiele państw i Egipt jest oczywiście mniej liberalny. Nie ma wolności politycznej, nie ma wolności społecznej. A sytuacja z nowym rządem staje się coraz gorsza. Od czasu reżimu zbudowano więcej aresztów dla więźniów politycznych. Uważam, że organizacje międzynarodowe, takie jak Amnesty International i Human Rights Watch, odnotowały przypadki arbitralnych aresztowań i zatrzymań, podczas których część obywateli będących więźniami politycznymi i działaczami politycznymi jest przetrzymywana bez określonych zarzutów – zaczyna znikać i nikt nic o nich nie wie. To są skutki braku wolności i swobód. Niezależnie od tego, czy podzielasz poglądy polityczne, jesteś dziennikarzem lub aktywistą, czy piszesz na Facebooku o tym, co robisz, rząd wyśledzi cię, uwięzi lub zatrzyma, jeśli tak będzie chciał zrobić. Nie sądzę, abyśmy dysponowali w tym momencie jakąkolwiek wolnością.

Międzynarodowe organizacje zajmujące się ochroną człowieka informują, że w egipskich aresztach znalazło się kilkadziesiąt tysięcy więźniów politycznych.

Zdecydowanie. Jest około pięć osób, które znam osobiście i które studiowały ze mną na uniwersytecie, a następnie trafiły do więzienia tylko dlatego, że napisały coś na Facebooku. Dwie z nich zniknęły około 2014 roku. Skoro znam tylko taką liczbę osób, mogę jedynie wyobrazić sobie rzeczywistą skalę.

Prezydent Abd al-Fattah as-Sisi oficjalnie cieszy się ponad 90-procentowym poparciem społeczeństwa. Czy można wierzyć tym statystykom?

Mam na ten temat swoje zdanie i przekonałam się o tym na własnej skórze. Analfabetyzm w Egipcie jest bardzo wysoki, a zakres ubóstwa w Egipcie również do takich należy. Najpewniej 60% ludzi żyje poniżej jego progu, a może takich osób jest nawet więcej. Zatem to, co rządy robią przed wyborami, to wycieczki na obszary wiejskie, do Górnego Egiptu, gdzie ludzie nie mają do niczego dostępu, są bardzo biedni i niewykształceni. I te rządy dają im pieniądze lub pudełko jedzenia, w zamian zmuszając ich do pójścia na głosowanie. Wierzę zatem w dwa powody, dla których w ostatnich wyborach odsetek

poparcia był bardzo wysoki, wynoszący 90%. Po pierwsze, zmusza się ludzi do pójścia na głosowanie i kupuje ich głosy, oferując pieniądze. Po drugie, prawdopodobnie podaje nam się błędne statystyki dotyczące frekwencji w głosowaniu.

Pojawily się doniesienia, że rząd stara się zorganizować podczas wyborów transport, aby ludzie mogli dotrzeć z domów do lokali wyborczych.

Wyobraź sobie zatem, że politycy przychodzą do biednych ludzi, którzy nie mają dostępu do podstawowych dóbr i oferują im różne benefity w zamian za oddanie głosu.

Czy to nowy wymiar korupcji, czy może zdarzało się to także w przeszłości?

Miało to miejsce w przeszłości za czasów Mubaraka i dzieje się teraz.

Jednocześnie wśród ludności istnieje wiele obaw co do sytuacji gospodarczej w Egipcie. Czy na ulicach można dostrzec głęboką biedę?

Oczywiście, że tak. Można to zauważyć nawet w Kairze. Nie tylko w małych miasteczkach, ale także w samej stolicy. Tym bardziej, że ludzie nie są wystarczająco doedukowani. Dlatego mają tak dużo dzieci. Liczba osób wzrasta z roku na rok. W pewnym momencie oni już nie wiedzą, jak karmić swoje dzieci. Rodzą je, aby móc je wysłać gdy są małe do pracy i w celu zorganizowania pieniędzy dla rodziny. Dlatego dzieci są niewykształcone. W dużych i małych miastach nie mają dostępu do wody, światła i podstawowych usług. A przepaść między bogatymi a biednymi radykalnie się zwiększa. Nie mogę zaprzeczyć, że rozwój infrastruktury i wysiłki reformatorskie wdrażane przez rząd są coraz większe. Służą jednak tylko jednej klasie społecznej.

Jak stać się bogatym w Egipcie?

Masz dwie opcje. Po pierwsze, pracować dla rządu. A po drugie, dorabiać się poza granicami kraju i wysyłać pieniądze do domu, do rodziny.

Jak kształtują się średnie ceny w Egipcie?

Średnie ceny w supermarkecie są takie same jak w Szwecji. Czy możesz sobie to wyobrazić przy podstawowym dochodzie, jaki pobiera Egipcjanin, wynoszącym około 50 lub 60 euro? Moja pensja w organizacji pozarządowej wynosiła 200 euro. Poza tym inflacja jest bardzo wysoka.

Czy to wystarczy, aby żyć godnie?

Naturalnie, że nie. Utrzymywałam się z zasiłku rodzinnego, miałam też inną pracę. Ludzie pracują tu ciężko, czasami sześć dni w tygodniu. Niekiedy posiadają dodatkową pracę. Jednocześnie klasa biedniejsza potrafi pracować na dwa pełne etaty, siedem dni w tygodniu.

Dzięki zmianom w konstytucji prezydent Egiptu staje się kimś, kogo określa się mianem współczesnego faraona. Oznacza to, że będzie rządził państwem jeszcze przez wiele lat. Czy to dobrze wróży perspektywom gospodarczym Egiptu?

Uważam, że poprawki do egipskiej konstytucji, obejmujące przedłużenie kadencji prezydenta, potencjalnie umożliwią prezydentowi Sisiemu sprawowanie urzędu do 2030 r. Myślę, że możliwość przedłużenia kadencji prezydenta może tylko ograniczyć konkurencję polityczną i utrwalić rządy jednej partii. Jestem przeciwna temu przedłużeniu. Widzę jednak, że nie mamy wyboru. Stanie się tak, czy nam się to podoba, czy nie. Szczerze mówiąc, myślę, że ludzie mogliby znowu wyjść na ulice i demonstrować przeciwko Sisiemu. Mam wrażenie, że tym razem ludzie nie pozwolą mu zwyciężyć.

Co Sisi ma wspólnego z poprzednimi prezydentami?

Widzę tylko jedno. To reżim wojskowy. Wszyscy wyznają tę samą doktrynę. I jestem przekonana, że Egipt zawsze był i zawsze będzie reżimem wojskowym. Oni wszyscy wierzą w doktrynę, którą ja nazywam legitymizacją eudajmoniczną.

Czy Egipt ma jeszcze szansę na wdrożenie demokracji?

Zupełnie nie. W moim państwie jest to naprawdę niemożliwe.

8. Wnioski z badań

Tunezja przez kilka lat od Arabskiego Przebudzenia cieszyła się pozytywną reputacją na świecie i uchodziła za wzór poprawnie demokratyzującego się państwa. Jak zauważył M. Zedini, prezydent Tunezji, K. Essebsi uznawany był za bardzo skutecznego dyplomata, który w sposób efektywny budował wizerunek swojego państwa na arenie międzynarodowej, jednakże w chwili zaprzysiężenia miał już 88 lat i był u schyłku kariery politycznej. Według S. Bensalah wiek prezydenta uniemożliwiał mu wprowadzanie niezbędnych dla państwa reform. W ocenie zarówno M. Zediniego, jak i Y. Meassaouda, demokracja *sensu stricto* nie zaistniała w Tunezji w zasadzie nigdy, choć po obaleniu tunezyjskiego satrapy obywatele zaczęli odczuwać większą swobodę

w kwestiach obywatelskich oraz w zakresie wolności wyrażania opinii. W ocenie M. Zediniego powyższe wartości odgrywają istotną rolę dla obywateli państwa doświadczonego silnymi wpływami francuskimi w okresie kolonializmu, jednakże z uwagi na ograniczony dostęp do demokracji społeczeństwo tunezyjskie nie potrafi podejmować rozsądnych decyzji dotyczących funkcjonowania państwa. M. Zedini i Y. Messaoud przejawiają tożsamy pogląd, że skala rewolucji, jej przebieg oraz następstwa zaskoczyły tunezyjskie społeczeństwo. Warto nadmienić, że podobną ocenę sytuacji przedstawiają działacze egipskich organizacji pozarządowych – N. el-Maamoun, O. Almasi oraz N. Ehab, zwracając uwagę, że wedle pierwotnych przypuszczeń strajki miały okazać się tylko krótkotrwałą projekcją społecznego niezadowolenia. N. Ehab podkreśla, że w początkowej fazie rewolucji ludność była sceptyczna wobec możliwych zmian, lecz wraz z upływem czasu podjęła odważniejsze działania. Wśród wszystkich przywołanych interlokutorów panuje zgodność, że katalizatorem rewolucji, a w rezultacie przemian natury ustrojowej był nie tylko ucisk polityczny występujący w obydwu państwach, ale również pogłębiający się kryzys gospodarczy, który uniemożliwił jednostce ekonomiczny progres. M. Zedini i T. Messaoud przekonują, że w kontekście posiadanych przez obywateli dóbr materialnych obecna sytuacja jawi się jako jeszcze mniej korzystna, a rosnące ceny powodują postępującą pauperyzację społeczeństwa tunezyjskiego. S. Bensalah odnotowuje, że w Tunezji istnieje wyraźny problem w dostępie do podstawowych produktów żywnościowych, takich jak cukier, czy mleko, co potęguje niezadowolenie wśród obywateli.

Zmiany ustrojowe, do których doszło w Egipcie po Wiosnie Arabskiej, miały charakter wyłącznie krótkotrwały. Chwilowy entuzjazm zastąpiło rozczarowanie rządami FJP. N. el-Maamoun i O. Almasi zgodnie wskazują, że prymarnym celem rewolucji nie było obalenie prezydenta H. Mubaraka, ale wyrażenie niezadowolenia sytuacją polityczną i gospodarczą. Jak zauważa N. el-Maamoun, H. Mubarak wykazał się większą odwagą od Z. Ben Alego, konfrontując się ze stawianymi zarzutami (Z. Ben Ali uciekł za granicę). Ten fakt pozostaje bez znaczenia dla N. Ehab, która krytycznie odnosi się do przywództwa H. Mubaraka, uważając go za dyktatora, który zawłaszczył państwo, czując się jego właścicielem. Jednocześnie zwraca uwagę na zjawisko kultu armii w Egipcie (co można utożsamiać z teorią militokracji przywoływanej już w niniejszej pracy K. Czornik). Według N. el-Maamoun, O. Almasiego i N. Ehab dojście w Egipcie do władzy radykalnego ugrupowania islamskiego, implementującego zasady zbliżone do

afgańskiego talibanu, doprowadziło w rezultacie do przejścia ze skrajności w skrajność i finalnego pogorszenia sytuacji w państwie. N. Ehab konstatuje, że Egipt jest zróżnicowanym religijnie i światopoglądowo państwem, w związku z czym implementacja szariatu nie przystaje do rzeczywistości. Osadzając program wyborczy w okowach konserwatywnych zasad islamu, partia FJP utraciła *społeczny słuch*, osiągając efekt odwrotny od pożądanego. Wielu jej zwolenników wyraziło rozczarowanie działaniami partii. Według obojga egipskich działaczy nagła i ponowna zarazem alternacja władzy (uskutecznioma dzięki wsparciu ze strony wojska) była konieczna i okazała się inicjatywą wychodzącą od społeczeństwa. Według N. el-Maamoun odbyła się wręcz w sposób demokratyczny. O. Almasi wskazuje, że Egipcjanie stanęli przed trudnym wyborem pomiędzy partią fundamentalistyczną, szkodzącą państwu i obywatelom, a ugrupowaniem bardziej wyważonym światopoglądowo, lecz łamiącym prawa człowieka. W ocenie N. el-Maamoun A. as-Sisi stał się przywódcą tak operatywnym, jak i odpowiedzialnym za swój naród, a Egipt po usunięciu Bractwa Muzułmańskiego wszedł na ścieżkę reform politycznych i progresu gospodarczego (pomimo trudności ekonomicznych wynikających z czynników globalnych). Ekspertka zauważa, że inwestycje poczynione w państwie czynią Egipt nowocześniejszym, a wolność wyrażania opinii i swoboda prowadzenia dyskusji – również na tematy z natury swojej sporne, takie jak polityka czy religia – są respektowane. Z tą tezą nie zgadza się O. Almasi. Sygnalizuje on, że wolność wypowiedzi w Egipcie nie istnieje, media publiczne znajdują się pod kontrolą partii rządzącej, a wszelki sprzeciw wobec reżimu może skutkować różnymi formami represji, osadzenia w areszcie nie wyłączając. O. Almasi podkreśla, że problem więźniów politycznych ma charakter przewlekły i występował na długo przed Arabską Wiosną. Według rozmówcy obecnie jedyną bezpieczną postawą jest uległość względem reżimu. N. Ehab zdradza, że zna osobiście osoby, które zniknęły z życia publicznego – prawdopodobnie w rezultacie wygłaszania opinii nieprzychylnych władzy państwowej (według N. al-Maamoun zjawisko osadzania w areszcie przeciwników A. as-Sisiego w praktyce nie istnieje, a raporty agencji międzynarodowych, mierzących poziom demokracji, są stronnicze i stawiają fałszywe tezy). N. Ehab zauważa, że każda odważna forma aktywności może zostać odebrana przez reżim w sposób negatywny i skończyć się daleko idącymi prześladowaniami. Według S. Bensalah Arabowie z natury nie akceptują działań władz polegających na ograniczaniu wolności słowa. Wszyscy respondenci za wyjątkiem N. al-Maamoun przejawiają sceptycyzm w kwestii możliwej implementacji reguł demokracji w ich państwach.

ZAKOŃCZENIE

Zawarte w niniejszej pracy rozważania stanowią próbę kompleksowej analizy rzeczywistości politycznej, społecznej i ekonomicznej szeroko pojmowanego regionu Bliskiego Wschodu, ze szczególnym uwzględnieniem dwóch cechujących się podobną historią, językiem, religią, kulturą i tradycją państw – Tunezji oraz Egiptu. Precyzyjne dookreślenie obszaru badawczego na wstępnym etapie przygotowań do tworzenia niniejszej pracy uwarunkowane było nie tylko powyższymi czynnikami, ale i endemicznym charakterem rewolucji z lat 2010-2012, noszącym znamiona wyjątkowości. Oto bowiem nastąpiło społeczne przesilenie – na skalę dotąd nieznaną, a przy tym bezprecedensowe, nieuchronnie prowadzące do przeobrażeń na płaszczyźnie ustrojowej. Podczas gdy w Syrii, Libii czy Jemenie wybuchły długotrwałe i dotkliwe w skutkach wojny domowe, a niektóre monarchie pozostały politycznie niewzruszone (Arabia Saudyjska, Jordania i inne), Tunezja i Egipt jako jedyne państwa arabskie wkroczyły na ścieżkę demokratycznych przemian. Ponieważ koncept modelu demokratycznego dla obywateli obydwu państw – zwłaszcza tych niepiśmiennych, o ograniczonym dostępie do edukacji – stanowił przestrzeń niemal ezoteryczną, eksperyment zmiany systemu (lub zmiany w systemie) rodził uzasadniony sceptycyzm wśród badaczy różnych dyscyplin naukowych. Zerwanie z duchem neopatrymonializmu, określanym jako przeświadczenie występujące u władcy, że państwo jest jego osobistą własnością⁶⁹¹, a w konsekwencji uczynienie suwerenem lud, w obydwu przypadkach doprowadziło do klinczu na różnych etapach dojrzewania demokracji. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że zarówno Tunezja, jak i Egipt w przeszłości znajdowały się pod protektoratem światowych mocarstw. Tunezja jako niewielkie, lecz niepodległe państwo o zauważalnych wpływach kultury francuskiej bez względu na politykę historyczną oraz wewnętrzną niestabilność pragnie utrzymać status niezależnego podmiotu państwowego, z zachowaniem własnej tożsamości. Te same idee przyświecają obywatelom Egiptu, dla których dziedzictwo kulturowe (począwszy od epoki faraonów) stanowi powód do dumy, a wartości wyrażone w formie myśli panarabskiej, szczególnie mocno krzewionej w czasach rządów G. Nasera, nie tracą na swoim znaczeniu.

⁶⁹¹ Z. Sawicka, *Wpływ nowych mediów na przemiany polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu na przykładzie Arabskiej Wiosny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego i Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Warszawa-Rzeszów 2017, s. 66.

Sformułowanie oceny arbitralnej o mocy bezwzględnie wiążącej, a zarazem wolnej od wszelakich wątpliwości, w którym momencie projekt pod nazwą demokracja załamał się, przysparza trudności. Mimo to w przypadku Tunezji wskazanie zdarzeń przełomowych wydaje się nieco łatwiejsze. Nie podlega negacji fakt, że punktem zwrotnym w historii Tunezji stała się decyzja prezydenta K. Saieda z dnia 25 lipca 2021 r. o zawieszeniu sejmu oraz pozbawieniu uprawnień premiera H. Mechichiego. W ocenie większości obserwatorów działanie to było kwintesencją braku poszanowania zasad demokracji, konstytucji oraz prawie 10-letnich starań Tunezyjczyków w budowaniu nowego ładu w państwie. Innymi słowy, K. Saied przekroczył rubikon, obierając nowy polityczny kurs oraz bazując na prezydenckich dekretach, nadających mu szereg kontrowersyjnych uprawnień (według M. Zediniego paradoksalnie jednak rządy *silnej ręki* mają większą moc sprawczą i bardziej pasują do natury narodu tunezyjskiego). Jak już wspomniano w niniejszej rozprawie, w ocenie S. Huntingtona uznanie demokracji za skonsolidowaną może zaistnieć wówczas, kiedy nastąpi dwukrotna i pokojowa zarazem alternacja władzy. W 2011 r. zwycięstwo w wyborach parlamentarnych odniosła Ennahda, w 2014 r. ugrupowanie opozycyjne – Nidaa Tounes, natomiast w 2019 r. ponownie do władzy doszła Ennahda. Demokratycznie wybrani prezydenci: M. Marzouki (2011) K. Essebsi (2014) oraz K. Saied (2019) reprezentowali odmienne obozy polityczne. Tunezja zatem w sposób modelowy pokonała wszystkie etapy transformacyjnej ścieżki w stopniu wręcz przekraczającym teorię S. Huntingtona. Obaliła dotychczasowy, opresyjny reżim, organizując kilkakrotnie wybory parlamentarne i prezydenckie, a także przyjmując nową konstytucję (2014). Według raportów Freedom House spełniała kryteria demokratycznego państwa, lecz w opublikowanym w 2022 r. zestawieniu (stanowiącym zbiorcze podsumowanie roku 2021) nastąpiło załamanie trendu w kwestii praw politycznych (spadek oceny ogólnej o 7 punktów) oraz utracenie miana państwa wolnego (*free*) na rzecz wolnego częściowo (*partly free*).

Tabela 1. Ocena Tunezji według organizacji Freedom House

Rok	Prawa polityczne	Wolności obywatelskie	Ocena ogólna
2017	36	42	78
2018	30	40	70
2019	31	38	69
2020	32	38	70
2021	32	39	71
2022	26	38	64

Źródło: <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2022>

Podobną tendencję przedstawiają badania zrealizowane przez agencję Economist Intelligence Unit⁶⁹², ukazane w szerszym horyzoncie czasowym, uwzględniającym końcówkę rządów Z. Ben Alego. Tunezja określana jest jako reżim hybrydowy, a ocena z lat 2021-2022 ukazuje istotne obniżenie indeksu demokracji.

⁶⁹² Indeks demokracji agencji Economist Intelligence Unit opiera się na ocenach w skali od 0 do 10 dla 60 wskaźników, pogrupowanych w pięć kategorii: proces wyborczy i pluralizm, swobody obywatelskie, funkcjonowanie rządu, partycypacja polityczna i kultura polityczna. Ogólny indeks jest średnią arytmetyczną pięciu indeksów kategorii. Zob. Economist Intelligence Unit, *Democracy Index 2022. Frontline democracy and the battle for Ukraine*, <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf> [31.05.2023]

Tabela 2. Ocena Tunezji według agencji Economist Intelligence Unit

Rok	Indeks demokracji
2010	2,79
2011	5,53
2012	5,67
2013	5,76
2014	6,31
2015	6,72
2016	6,40
2017	6,32
2018	6,41
2019	6,72
2020	6,58
2021	5,99
2022	5,51

Źródło: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf>

Nie bez znaczenia pozostają wskaźniki gospodarcze Tunezji. Do wiodących należy kwestia utrzymującego się od ponad dekady wysokiego bezrobocia. Na przestrzeni lat 2010-2022 najwyższy skok odnotowano u progu Arabskiej Rewolucji – z 13,05% w 2010 r. do 18,33%. w 2011 r.

Tabela 3. Stopa bezrobocia w Tunezji według platformy Statista⁶⁹³

Rok	Wskaźnik bezrobocia
2010	13,05%
2011	18,33%
2012	17,63%
2013	15,93%
2014	14,26%
2015	15,16%
2016	15,56%
2017	15,33%
2018	15,46%
2019	15,13%
2020	16,37%
2021	16,26%
2022	16,12%

Źródło: <https://www.statista.com/statistics/524516/unemployment-rate-in-tunisia/>

Z kolei drastyczny spadek PKB Tunezji zaobserwowano w roku 2020, naznaczonym wybuchem pandemii COVID-19.

⁶⁹³ Statista, *Tunisia: unemployment rate from 2003 to 2022*,
<https://www.statista.com/statistics/524516/unemployment-rate-in-tunisia/> [31.05.2023]

Tabela 4. Wzrost Produktu Krajowego Brutto w Tunezji w ujęciu rocznym według Banku Światowego⁶⁹⁴

Rok	Wzrost PKB
2010	3.0%
2011	-2.0%
2012	4,2%
2013	2,4%
2014	3,1%
2015	1.0%
2016	1,1%
2017	2,2%
2018	2,6%
2019	1,5%
2020	-8,6%
2021	4,3%

Źródło:

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&locations=TN&start=1966&view=chart>

Przytoczone wskaźniki implikują wniosek, że Tunezja znajduje się zarówno w niekorzystnej sytuacji politycznej, jak i gospodarczej, a zaostrzający się reżim K. Saieda może umacniać funkcjonujący obecnie w państwie autorytarny model zarządzania.

Technokratyczna struktura egipskich rządów, oparta niemalże na *dziedzicznym* jedynowładztwie w XX w. i u progu XXI (kolejne reżimy desygnowały głównych przywódców w państwie, gwarantując stabilność urzędu), spowodowała, że pojęcie demokracji w Egipcie po rewolucji wybrzmiewało równie enigmatycznie, jak w Tunezji. Procesy transformacji zatrzymały się na etapie tranzycji systemowej (według S. Huntingtona stanowiącej swoisty łącznik pomiędzy upadkiem reżimu autorytarnego a konsolidacją demokracji), niemniej jak skonstatowano, wskazanie konkretnego

⁶⁹⁴ The World Bank, *GDP growth (annual %) – Tunisia*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&locations=TN&start=1966&view=chart> [31.05.2023]

wydarzenia historycznego, będącego hamulcem dla przemian, nastęcza trudności. Wybory do parlamentu w 2012 r. według większości badaczy miały charakter praworządny. Bractwo Muzułmańskie zyskało poparcie niższych warstw społecznych w Egipcie, obiecując przy tym moralną odnowę. W praktyce ta funkcjonująca hybrydowo organizacja, będąca fuzją partii politycznej oraz siatki terrorystów, utraciła społeczną afirmację, natomiast wywodzący się z jej ramienia prezydent M. Mursi został wyalienowany z politycznego *establishmentu*, zyskując miano *persony non grata*. Cechą łączącą Bractwo Muzułmańskie z tunezyjską Ennahdą było to, że oba ugrupowania, jak zauważa K. Pędziwiatr, *nie próbowały wdrożyć strategii tabula rasa. Nie były wystarczająco silne, by mogły o tym nawet myśleć*⁶⁹⁵. Ostatecznie tysiące członków Bractwa Muzułmańskiego aresztowano, a frakcja została zdelegalizowana. Następca M. Mursiego, A. as-Sisi, do władzy doszedł w sposób budzący kontrowersje.

Warto zaznaczyć, że od roku 2014 władzę w Egipcie sprawują wyłącznie ugrupowania sprzymierzone z A. as-Sisim, a on sam – w wyniku naniesionych poprawek do ustawy zasadniczej – może pełnić swoją funkcję co najmniej do 2030 r. Dominującym wśród obserwatorów międzynarodowych przekonaniem jest to, iż Egipt przeżywa obecnie ustrojową zapaść, a polityka realizowana przez rząd stanowi echo dawnych reżimów autorytarnych, w których kolejna alternacja władzy skutecznie jest blokowana. Raporty organizacji Freedom House nie pozostawiają złudzeń, wskazując, że Egipt jest państwem o zmarginalizowanych prawach politycznych, a także silnie ograniczonych wolnościach obywatelskich (z takim założeniem nie zgadza się N. el-Maamoun, kontestując metodologię badań organizacji *per se*). Trend ostatnich lat obrazuje wyraźny spadek notowań w obydwu kategoriach. Egipt opisano jako państwo pozbawione wolności (*not free*).

⁶⁹⁵ K. Pędziwiatr, *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2019.

Tabela 5. Ocena Egiptu według organizacji Freedom House

Rok	Prawa polityczne	Wolności obywatelskie	Ocena ogólna
2017	9	17	26
2018	10	16	26
2019	8	14	22
2020	7	14	21
2021	6	12	18
2022	6	12	18

Źródło: <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2022>

Analizując z kolei lata 2010-2022, według wskaźników Economist Intelligence Unit indeks demokracji w Egipcie osiągnął rekordowo niski poziom ze średnią 2,93 w latach 2020-2022. Niższy, niż u zmiernych rządów H. Mubaraka.

Tabela 6. Ocena Egiptu według agencji Economist Intelligence Unit

Rok	Indeks demokracji
2010	3,07
2011	3,95
2012	4,56
2013	3,27
2014	3,16
2015	3,18
2016	3,31
2017	3,36
2018	3,36
2019	3,06
2020	2,93
2021	2,93
2022	2,93

Źródło: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf>

Od 2018 r. natomiast obserwuje się wyraźny spadek bezrobocia w społeczeństwie, co stanowi sprzeczność z licznymi doniesieniami o gwałtownie pogarszającej się sytuacji ekonomicznej Egipcjan.

Tabela 7. Stopa bezrobocia w Egipcie według platformy Statista⁶⁹⁶

Rok	Wskaźnik bezrobocia
2010	8,76%
2011	11,85%
2012	12,6%
2013	13,15%
2014	13,11%
2015	13,05%
2016	12,45%
2017	11,77%
2018	9,86%
2019	7,85%
2020	7,94%
2021	7,40%
2022	6,96%

Źródło: <https://www.statista.com/statistics/377343/unemployment-rate-in-egypt/>

Wzrost Produktu Krajowego Brutto w Egipcie na przestrzeni lat 2010-2021 nie odnotował wartości ujemnych, a te najwyższe uzyskał w latach 2010 (5,1%) oraz 2019 (5,6%).

⁶⁹⁶ Statista, *Egypt: unemployment rate from 2003 to 2022*, <https://www.statista.com/statistics/377343/unemployment-rate-in-egypt/> [31.05.2023]

Tabela 8. Wzrost Produktu Krajowego Brutto w Egipcie w ujęciu rocznym według Banku Światowego⁶⁹⁷

Rok	Wzrost PKB
2010	5,1%
2011	1,8%
2012	2,2%
2013	2,3%
2014	2,9%
2015	4,4%
2016	4,3%
2017	4,2%
2018	5,3%
2019	5,6%
2020	3,6%
2021	3,3%

Źródło:

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&locations=EG&start=1966&view=chart>

Z powyższych danych dość pochopnie można wyprowadzić wniosek, że gospodarkę Egiptu cechuje stabilność. W rzeczywistości stopa życiowa zwykłych obywateli pozostaje na niskim poziomie, kontrastując z warunkami życiowymi politycznych elit.

Zawarte w niniejszej dysertacji hipotezy badawcze w toku przeprowadzonych badań uległy ostatecznej weryfikacji. **Hipoteza numer 1**, zakładająca, że proces demokratyzacyjny, wyrażony w indeksach demokracji, przebiegał sprawniej w Tunezji niż w Egipcie, ponieważ po obaleniu rządów Zine Ben Alego, na etapie tranzycji systemowej, zlikwidowano większość struktur instytucjonalno-prawnych związanych z poprzednim reżimem, uległa **częściowej confirmacji**. Zauważa się, że Ennahda, która zwyciężyła w wyborach parlamentarnych w 2011 r. w okresie rządów Z. Ben Alego

⁶⁹⁷ The World Bank, *GDP growth (annual %) – Egypt, Arab. Rep.*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&locations=EG&start=1966&view=chart> [31.05.2023]

uznawana była za partię nielegalną. Do wyborów przystąpiła w anturazie politycznego pluralizmu, stając się ugrupowaniem prawowitym. Nastąpiła zatem alternacja władzy, jednakże nie wszystkie struktury państwowe zostały oczyszczone z przedstawicieli starego reżimu. W Egipcie bezpośrednio po upadku H. Mubaraka władzę przejęła SCAF, która swoje działania skupiła na przeprowadzeniu postępowań karnych względem elity biznesowej, oskarżając ją o rozkradanie państwa. Ostatecznie w wyborach parlamentarnych zwyciężyła FJP, której członkowie należeli do Bractwa Muzułmańskiego, ale w latach poprzedzających to wydarzenie posiadali oni liczne koneksje z przedstawicielami poprzedniego reżimu.

Hipoteza numer 2 przewidująca, że stopień odniesień do islamu w ideologiach partii, które zwyciężyły w Tunezji i Egipcie w pierwszych wolnych wyborach parlamentarnych po rewolucji, wpłynął na rezultat procesów demokratyzacji obydwu państw, ulega **konfirmacji**. W nowych ustawach zasadniczych, będących rezultatem porewolucyjnych prac, znalazły się liczne odniesienia do islamu, lecz to ich wykładnia (jak i przede wszystkim wykładnia świętej księgi islamu – Koranu) stanowiła bodziec dla partii politycznych do podejmowania działań zmierzających ku organizacji życia społecznego. Problem, który dotyczy jednak całego świata islamu, obejmuje inną materię i polega na wypaczeniach związanych z nadinterpretacją religijnych zasad. Literalne rozumienie tekstu generuje odchylenie w stronę postaw radykalnych. Zarówno Ennahda w Tunezji, jak i FJP w Egipcie jawiły się jako partie umiarkowanie islamistyczne, mimo to obrały przeciwstawne wektory oddziaływania na społeczeństwa. Ennahda zwyciężyła ponownie w wyborach w 2019 r., co świadczy o tym, że po 9 latach od rewolucji udało jej się ponownie uzyskać społeczne poparcie. FJP okazała się partią odwołującą do restrykcyjnych zasad szariatu, ograniczając wolności obywatelskie i powodując eskalację wewnętrznych napięć. Zdaniem wielu obserwatorów (w tym trojga egipskich uczestników badań przeprowadzonych w ramach niniejszej rozprawy) egipski model tworzenia nowych relacji na linii władza-obywatel przypominał doktrynę afgańską lub iracką, w swojej istocie stanowczo zbyt radykalną i zarazem nieakceptowalną dla społeczeństwa pragnącego umiarkowanych norm. Nie pozostawia wątpliwości fakt, że wyważony stosunek do *prawd objawionych* na szczeblu politycznym pozwala na pokojową koegzystencję zarówno wyznawców islamu, jak i reprezentantów odmiennych religii, a także ateistów, natomiast źródłem konfliktów i przemocy są postawy skrajne,

odnoszące się do błędnego skądinąd archetypu szariatu, rozumiejącego dżihad jako świętą wojnę.

Hipoteza numer 3, przewidująca, że zagrożenie dla efektywności implementacji reguł demokratycznych w Tunezji i Egipcie wynika z braku tradycji demokratycznych, nierespektowania ogólnych praw obywatelskich i nieprzestrzegania pięcioprzymiotnikowych zasad wyborczych, jest ogólnikowe i nie wyczerpuje istoty problemu, w związku z czym należy określić, iż ulega **falsyfikacji**. Jak wspomniano w niniejszej pracy, *pułapką, w którą niekiedy wpadają* badacze zachodni, jest silny determinizm kulturowy i założenie (idące za teorią F. Fukuyamy), że demokracja liberalna jest ostatnią i optymalną fazą rozwoju państwa na gruncie ustrojowym. Ten paradygmat nie znajduje zastosowania w rzeczywistości arabskiej i niewiele ma wspólnego z samymi oczekiwaniami mieszkańców Bliskiego Wschodu. Wielu Arabów – jak wskazują przytoczone w pracy badania, przeprowadzone między innymi przez agencję Arab Barometer – poddaje w wątpliwość gotowość społeczeństw do przyjęcia zasad demokracji liberalnej. Dotyczy to nie tylko Tunezji i Egiptu, ale całego spektrum państw arabskich. Istotnym przemianom ustrojowym w zasadzie nie podlegają w ogóle monarchie. Dla wybranych republik katalizatorem zmian była Arabska Wiosna, jednakże z perspektywy lat pojęciem najdobitniej opisującym wydarzenia na Bliskim Wschodzie wydaje się być Arabskie Przebudzenie, które sugeruje, że to, co wydarzyło się w państwach styku trzech kontynentów, nosiło cechy tymczasowości. Pięcioprzymiotnikowa koncepcja wyborów w Tunezji okazała się niewystarczającą przesłanką dla prodemokratycznych przeobrażeń. Prezydent K. Saied mocą dekretów zagarnął władzę w państwie, tworząc sytuację politycznie patową. Egipcjanie z kolei po kilkunastu miesiącach od wyborów parlamentarnych (uznanych za legalne) wyszli na ulice, wywierając presję na FJP, a to, co wydarzyło się później, zapoczątkowało proces de-demokratyzacji i powrotu do autorytaryzmu (o czym świadczą między innymi wyniki wyborów prezydenckich, w których A. as-Sisi uzyskuje ponad 90-procentowe poparcie). Brak wolności słowa, manipulacje wyborcze oraz problemy gospodarcze umacniają reżim prezydencki, marginalizując rolę obywateli. Konstytucje obu państw zaczynają pełnić rolę symboliczną. Przywołany w niniejszej pracy F. Zakaria podkreślał, że wybory i konstytucja stanowią podstawowe komponenty idei rządów ludu. Ani w Tunezji, ani w Egipcie tak się jednak nie dzieje.

Obydwie republiki stanęły na rozdrożu swej ustrojowej tożsamości w obliczu narastających problemów wewnętrznych, ale i zagrożeń o charakterze globalnym. Obniżający się poziom życia obywateli, chroniczny problem z dostępem do zasobów naturalnych (zwłaszcza w mocno pustynnym Egipcie) oraz rosnąca inflacja zrodziły pytania o możliwie najefektywniejszy model zarządzania społeczeństwami Tunezji i Egiptu. Nawet roztropna próba antycypowania zdarzeń nakazuje zachować powściągliwość z uwagi na wysoką dynamikę przemian w obszarze MENA na przestrzeni ostatnich lat. Światowy kryzys demokracji liberalnej dość nieoczekiwanie dotyka niektóre zamożne państwa Bogatej Północy i z pewnością nie ominie też państw rozwijających się Biednego Południa. Rokowania Egiptu w kontekście ponownego wstąpienia na ścieżkę demokratyzacji należy określić jako pesymistyczne ze względu na rosnącą odporność systemu politycznego na przeobrażenia, kurczowe trzymanie się władzy obecnych elit politycznych (na czele z samym prezydentem) oraz likwidację innych politycznych graczy. Pojawienie się norm demokratycznych w Egipcie miało charakter jedynie incydentalny. Tunezja posiada bardziej realne szanse na prodemokratyczny kierunek przemian, lecz obecnie znalazła się w impasie, której konsekwencją jest eskalujący spór na najwyższych szczeblach władzy. Pomimo licznych zagrożeń, wciąż silną pozycją w państwie cieszą się kobiety, które – jak zauważał J. S. Mill – odgrywają kluczową rolę w demokracji. Należy uwypuklić, że nieprzewidywalność wciąż stanowi jeden z najistotniejszych czynników opisujących region Bliskiego Wschodu, co znalazło swoje odzwierciedlenie w niedawnych wydarzeniach z Tunezji, gdzie zdaniem części ekspertów demokracja była już na tyle silna, że nic nie miało prawa jej zachwiać. Cywilizacja arabska w obliczu nieustających niepokojów, tąpnięć oraz aktów terroryzmu staje przed dylematem, czy demokracja w jej geopolitycznym obrębie jest w ogóle możliwa. Doświadczenia pokazują, że jeżeli tak – to z najwyższym trudem i nieuniknionymi niedoskonałościami, najtrafniej wpisującymi się w koncepcję demokracji wybrakowanej.

**ANEKS I. SCENARIUSZ WYWIADÓW POGŁĘBIONYCH
Z DZIAŁACZAMI ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH W TUNEZJI**

WERSJA ANGIELSKA

GENERAL SUBJECT	WANTED INFORMATION	EXAMPLE QUESTIONS FOR THE PARTICIPANT
The Tunisian dimension of the Arab Revolution and its impact on Egypt and other Middle Eastern countries	<ul style="list-style-type: none"> - social and political causes of the Arab Revolution - the impact of the Tunisian revolution on Egypt and other MENA countries 	<ol style="list-style-type: none"> 1. What expectations did Tunisian society have of the Arab Revolution? 2. What factors influenced the fact that the Arab Revolution in Tunisia became an inspiration for other countries of North Africa and the Middle East?
Systemic transition in Tunisia	<ul style="list-style-type: none"> - the role of the parliamentary and presidential elections in Tunisia in 2014 in the context of the ongoing political changes in the country - opportunities and threats of the process of democratization of Tunisia 	<ol style="list-style-type: none"> 1. In the first years after the revolution, various political groups, including those associated with the previous regime, attempted to seize power. Finally, in 2014, the Nidaa Tounes party won the parliamentary elections, and its representative, Kaid Essebsi, became president. Was this a turning point in the history of the <i>new Tunisia</i>? 2. Why was Tunisia perceived as a model country in democratization?
Civil rights in Tunisia	<ul style="list-style-type: none"> - rights, duties and privileges of Tunisians after the revolution - the idea of equality between women and men 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Were Tunisians able to enjoy full civil rights after the Arab Revolution? 2. While women are discriminated against in many Arab countries, in Tunisia women are said to be in an

		exceptionally strong position. Can women and men enjoy equality?
The economic situation of Tunisia	- the standard of living of Tunisian citizens - assessment of trends and economic prospects of the state	1. Despite the overthrow of authoritarian governments, the economic situation of the country has not changed significantly - there is still a significant level of poverty in the country. What are the reasons for this? 2. What are Tunisia's economic prospects and trends?
The role of the president of Tunisia in the political processes of the state	- the role of Kais Saied in consolidating or eroding the young Tunisian democracy - the reaction of political circles to the systemic decisions of the President of Tunisia	1. On July 25, 2021, Tunisian President Kais Saied suspended parliament, which was interpreted by many observers as a coup d'état. Did the president have the right to carry out such actions? 2. How did the opposition react to K. Saied's decision?

WERSJA POLSKA

TEMAT OGÓLNY	POSZUKIWANE INFORMACJE	PRZYKŁADOWE PYTANIA DO UCZESTNIKA
Tunezyjski wymiar Arabskiej Rewolucji i jej wpływ na Egipt i inne państwa Bliskiego Wschodu	- przyczyny społeczne i polityczne Arabskiej Rewolucji - wpływ tunezyjskiej rewolucji na Egipt i inne państwa obszaru MENA	1. Jakie oczekiwania wobec Arabskiej Rewolucji żywiło społeczeństwo tunezyjskie? 2. Jakie czynniki wpłynęły na fakt, że Arabska Rewolucja w Tunezji stała się inspiracją dla innych państw Afryki

		Północnej i Bliskiego Wschodu?
Tranzycja systemowa w Tunezji	<ul style="list-style-type: none"> - rola wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Tunezji w 2014 r. w kontekście realizujących się przemian ustrojowych w państwie - szanse i zagrożenia procesu demokratyzacji Tunezji 	<p>1. W pierwszych latach po rewolucji próby przejęcia władzy podejmowały różne ugrupowania polityczne, w tym te związane z poprzednim reżimem. Ostatecznie w 2014 r. w wyborach parlamentarnych zwyciężyła partia Nidaa Tounes, a prezydentem został jej przedstawiciel, Kaid Essebsi. Czy był to punkt zwrotny w dziejach <i>nowej Tunezji</i>?</p> <p>2. Dlaczego Tunezja postrzegana była jako modelowo demokratyzujące się państwo?</p>
Prawa obywatelskie w Tunezji	<ul style="list-style-type: none"> - prawa, obowiązki i przywileje Tunezyjczyków po rewolucji - idea równouprawnienia kobiet i mężczyzn 	<p>1. Czy po Arabskiej Rewolucji Tunezyjczycy mogli cieszyć się pełnią praw obywatelskich?</p> <p>2. Podczas gdy w wielu państwach arabskich dochodzi do dyskryminacji kobiet, w Tunezji mówi się o ich wyjątkowo silnej pozycji. Czy kobiety i mężczyźni mogą cieszyć się równouprawnieniem?</p>
Sytuacja gospodarcza Tunezji	<ul style="list-style-type: none"> - stopa życia obywateli Tunezji - ocena trendów i perspektyw gospodarczych państwa 	<p>1. Pomimo obalenia rządów autorytarnych, sytuacja gospodarcza państwa nie uległa szczególnemu przeobrażeniu – wciąż odnotowuje się istotny poziom ubóstwa w państwie. Jakie są tego przyczyny?</p>

		2. Jakie są perspektywy i trendy gospodarcze Tunezji?
Rola prezydenta Tunezji w procesach politycznych państwa	<p>- rola Kaisa Saieda w umacnianiu lub erozji młodej tunezyjskiej demokracji</p> <p>- reakcja środowisk politycznych na decyzje systemowe prezydenta Tunezji</p>	<p>1. 25. lipca 2021 roku prezydent Tunezji Kais Saied zawiesił parlament, co przez wielu obserwatorów zostało odebrane jako zamach stanu. Czy prezydent miał prawo do przeprowadzenia takich działań?</p> <p>2. W jaki sposób zareagowała opozycja na decyzję podjętą przez K. Saieda?</p>

**ANEKS II. SCENARIUSZ WYWIADÓW POGŁĘBIONYCH Z
DZIAŁACZAMI ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH W EGIPCIE**

WERSJA ANGIELSKA

GENERAL SUBJECT	WANTED INFORMATION	EXAMPLE QUESTIONS FOR THE PARTICIPANT
1. The Arab Revolution as a catalyst for political changes in Egypt	<ul style="list-style-type: none"> - The influence of the Tunisian revolution on the Egyptian revolution - Social mood in Egypt immediately after the overthrow of H. Mubarak - Changes at the political level in Egypt and Tunisia 	<ol style="list-style-type: none"> 1. What impact did the revolution in Tunisia have on the outbreak of strikes in Egypt? 2. What similarities and differences can be pointed out in the context of political changes in the transitional period immediately following the overthrow of the dictators in Egypt and Tunisia?
2. Systemic transition in Egypt	<ul style="list-style-type: none"> - Attempted reforms by the Muslim Brotherhood - Reasons and methods for removing the Muslim Brotherhood from power 	<ol style="list-style-type: none"> 1. The coming to power of the Muslim Brotherhood was strictly democratic. The overthrow of this group, however, went beyond the rules of democracy. Why did this upheaval take place in Egypt? 2. Egypt is considered by some scientists as a country that did not take advantage of the unprecedented opportunity to implement democracy. What factors influenced this?
3. Civil rights in Egypt	<ul style="list-style-type: none"> - Civil society in Egypt after the revolution - rights, duties, privileges - the situation of political prisoners 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Could Egyptians enjoy full civil rights after the Arab Revolution? 2. What is the situation of political prisoners in Egypt?
4. Egypt's economic situation	<ul style="list-style-type: none"> - the standard of living of Egyptian citizens 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Some indicators suggest economic growth in Egypt, despite

	- prospects and economic trends	everything, on the streets of cities, and in particular in rural areas, progressing pauperization of society and uncontrolled population growth are observed. What are the reasons for this? 2. What are Egypt's economic prospects and trends?
5. The role of the president of Egypt in the political processes of the state	- strengthening the power of the president of Egypt - political abuses - negotiations and the possibility of establishing a hard dictatorship	1. The latest changes to the Egyptian constitution mean that the current president, Abd el-Sisi, will be able to rule the country until 2030. Do these actions mean the de facto elimination of political competition? 2. When A. s-Sisi came to power, he was regarded by many Egyptians as a reformer. According to some researchers and journalists, today he deserves to be called a modern pharaoh. Is this kind of assessment justified?

WERSJA POLSKA

TEMAT OGÓLNY	POSZUKIWANE INFORMACJE	PRZYKŁADOWE PYTANIA DO UCZESTNIKA
1. Rewolucja Arabska jako katalizator przemian politycznych w Egipcie	- wpływ rewolucji tunezyjskiej na rewolucję egipską - nastroje społeczne w Egipcie bezpośrednio po obaleniu H. Mubaraka - zmiany na szczeblu politycznym w Egipcie i Tunezji	1. Jaki wpływ na wybuch strajków w Egipcie miała rewolucja w Tunezji? 2. Jakie podobieństwa i różnice można wskazać w kontekście przemian politycznych w okresie przejściowym następującym bezpośrednio po

		obaleniu dyktatorów w Egipcie i Tunezji?
2. Tranzycja systemowa w Egipcie	- próby reform dokonywanych przez Bractwo Muzułmańskie - przyczyny i metody odsunięcia Bractwa Muzułmańskiego od władzy	1. Dojście do władzy Bractwa Muzułmańskiego miało charakter stricte demokratyczny. Obalenie tego ugrupowania wykraczało jednak poza reguły demokracji. Dlaczego doszło w Egipcie do tego przewrotu? 2. Egipt przez część naukowców uznawany jest za państwo, które nie skorzystało z bezprecedensowej szansy na implementację demokracji. Jakie czynniki miały na to wpływ?
3. Prawa obywatelskie w Egipcie	- społeczeństwo obywatelskie w Egipcie po rewolucji – prawa, obowiązki, przywileje - sytuacja więźniów politycznych	1. Czy po Arabskiej Rewolucji Egipcjanie mogli cieszyć się pełnią praw obywatelskich? 2. Jak przedstawia się sytuacja więźniów politycznych w Egipcie?
4. Sytuacja gospodarcza Egiptu	- stopa życia obywateli Egiptu - perspektywy i trendy gospodarcze	1. Niektóre wskaźniki sugerują wzrost gospodarczy w Egipcie, mimo wszystko na ulicach miast, a w szczególności na obszarach wiejskich obserwuje się postępującą pauperyzację społeczeństwa oraz niekontrolowany wzrost ludności. Jakie są tego przyczyny? 2. Jakie są perspektywy i trendy gospodarcze Egiptu?

<p>5. Rola prezydenta Egiptu w procesach politycznych państwa</p>	<ul style="list-style-type: none"> - umocnienie władzy prezydenta Egiptu - nadużycia polityczne - rokowania i możliwość ustanowienia twardej dyktatury 	<p>1. Najnowsze zmiany w konstytucji egipskiej powodują, że obecny prezydent, Abd as-Sisi, będzie mógł rządzić państwem do 2030 roku. Czy te działania oznaczają <i>de facto</i> eliminację konkurencji politycznej?</p> <p>2. Kiedy A. s-Sisi dochodził do władzy, przez wielu Egipcjan uznawany był za reformatora. Zdaniem części badaczy i publicystów dziś zasługuje na miano współczesnego faraona. Czy tego rodzaju ocena znajduje uzasadnienie?</p>
--	---	---

ANEKS III. ANGLOJĘZYCZNA TRANSKRYPCJA WYWIADÓW POGLEBIONYCH

1. Social, political and economic results of the democratization processes in Tunisia (interview with Yadh Ben Messaoud)

What expectations did Tunisian society have of the Arab Revolution?

It was not expected that this movement will affect all over the region of the Arab World. Nobody planned it as well. I can say that I have participated somehow in this revolution. At that time nobody knew the outcome of the revolution and nobody expected that it will end with the regime's collapse and the president will leave the country. We were just protesting. Tunisians didn't have a clear idea about the consequences in the future. Even political opponents didn't think that the revolution can affect Egypt, Libya, and other Middle East countries.

What factors influenced the fact that the Arab Revolution in Tunisia became an inspiration for other countries in North Africa and the Middle East?

The biggest reason for the revolution was the economic pressure. High unemployment of the young people, who lost faith and hope for a better life, pushed them into the strikes. Economic rights were the major roots of the Arab Revolution. Of course, the situation politically was tense and the opposition didn't have the right to express itself during the previous regime of Zine Ben Ali, but young people mainly protested due to economic factors. Finally, young protesters were supported by the opposition.

Did Zine Ben Ali as a president have an impact on the economic situation of Tunisian inhabitants?

I do not think that him in person. Obviously, he took a big part of the responsibility, but basically, Tunisians were fed up with the family of the president, including his wife. Most of the political parties, which ruled the country, were seen as corrupted items and also responsible for the tough situation, especially in the economic field. Leaks revealed in the United States before the fall of Zine Ben Ali's regime indicated a high level of corruption by the Tunisian authorities. It was not a shock because everybody knew that the president, his family, and all the people affiliated with the regime have illegal connections. Nevertheless, nobody dared to talk about it.

Why was Tunisia perceived as a model country in democratization during the next eleven years?

It is hard to share in one hundred percent the opinion, that Tunisia was a fully democratic country. Tunisia got stuck in the political transition and stays in it for now. We are not a settled, full democracy yet, but a lot of things to reach it has been done. Tunisian society is unified without ethnical or religious conflicts. We are all Muslims, representing an open country. This has been going on since Habib Burgiba and independence in the 1950s. Tunisian civil society has done a lot of work in supporting democratic transition and this attitude to change seems to be a key player. Even dissatisfaction with the first democratically chosen government of Ennahda motivated us to react to the actions of the politicians.

Were Tunisians able to enjoy full civil rights after the Arab Revolution?

Everybody agrees that freedom of speech was respected. Even some extremists were allowed to share their opinions.

While women are discriminated against in many Arab countries, in Tunisia women are said to be in an exceptionally strong position. Can women and men enjoy equality?

Yes, but it is not the product of modernity, but of hard work which has been done since Bourgiba, which emphasised the importance of women in our country. In comparison to other Arab countries, their position is much stronger as well as their lows in marriages or divorces or other laws connected with family. After the Arab Revolution, some progress was made against the violence committed against women. It is a daily routine in Tunisia that women have access to cultural or sports events. In some parts of the country, they are more conservative, but this is an established idea commonly shared by society, that women can participate in social life. For us it is normal that they vote, drive cars and travel and do whatever they want. We have no right to question this.

Is Tunisia closer ideologically to Europe or Africa today?

It is an inspiration to be closer to Europe and we are perceived as Europeanizing country, but also there is a lot of resistance to such a course. If we look at minority rights, Tunisia is definitely closer to Africa.

What are Tunisia's economic prospects and trends?

The failure of Tunisia's political transition made the general situation worse. Even though some people say that the deteriorating quality of life is a result of the coronavirus pandemic or the war between Ukraine in Russia, this is a trend observed from the revolution. Things are getting worse and worse, mainly in the economic field. The unemployment rate is not fully known due to poor communication by the government, which is not transparent. People who have university diplomas face setbacks in finding a job. Even my family members have been struggling because of this reason.

What are the employment conditions for people who have found employment?

There is a huge gap between the cost of living and the current salaries. There are some differences between the private and public sectors. People who graduated from universities earn 1,000 to 1,500 Tunisian dinars, which is a range of 300 to 450 euros, but there are also many Tunisians who earn much less. This applies to people who are not qualified workers. At current prices, that is not enough. In the rural areas, except the agriculture sector, there are no opportunities to work.

Cairo in Egypt is one of the most *exploding* cities all over the world – the population increases at an unbelievable pace. Is Tunis experiencing similar dynamics of population growth?

It is hard to compare Tunis with Cairo because of its proportions, but obviously many young seek better live and decide to move to the capital city. This phenomenon exists and this trend seems to be more intensive because of economic circumstances. Some people are also looking for work in seaside resorts.

Tourism is an important branch of the Tunisian economy. Do ordinary citizens benefit from the state's profits in this sector?

First of all, our tourism is low-cost, and mass, but not luxurious. The offers of travel agencies mostly do not include the real discovery of our impressive heritage. Instead of this people spend time in hotels or laying on the beach. Money that flows from tourism is connected with a corruption system. Wealthy people who own parcels invest money abroad and tend to cooperate with workers illegally. As a result, they can easily fire them without any consequences. Ordinary people usually do not see the money from local tourism and the gap between very rich and very poor citizens become huge.

Were hopes placed in the person of Kais Saied, the current president of Tunisia, for the improvement of the economic situation in the country and the strengthening of democratic rules?

Kais Saied was my professor at the university while I was studying law. However, I voted for him for another reason – in order to prevent the other candidates, because they were mostly corrupted businessmen. A lot of the other Tunisians were thinking the same. Kais Saied has no political programme. The only idea he was representing was: *I am a clean man*. I have never supported him, because he has no plan for the country. It was difficult to expect anything positive from him. In 2021 Tunisians realized what I had understood at the beginning of his presidency.

On July 25, 2021, Tunisian President Kais Saied suspended parliament, which was interpreted by many observers as a coup d'état. Did the president have the right to carry out such actions?

In 2021 the political situation in Tunisia was quite complicated and there were no solutions for the crisis. Kais Saied was not in good relations with the other significant politicians. There was a strong battle between all of them to grab power. Effective Governance was impossible. There were three competing figures: the president of the country, the president of the assembly, and the president of the government. The lack of communication made it difficult to find an agreement. Kais Saied used the constitution falsely to give himself more powers and to suspend the parliament. What is interesting, at that time he was supported by Tunisians, and that is why those actions were accepted. At the beginning of this process, I was glad that this crisis had finished. When I realized that the president had seized all power, I immediately understood that he had no respect for the text of the Constitution. To legalize his actions, he issued a series of makeshift orders. It was then that everyone understood that Kais Saied's behaviour was not intended to resolve the crisis in the country, but to make him something of a dictator.

Is there disillusionment with President Kais Saied's policies now?

Many people are disappointed now. President went too far. He is not interested in listening to anybody. When you hear his speech and his thoughts, you cannot expect too much. Some Tunisians say that he has no charisma, but it is not the point. The last president who had a really interesting personality was Habib Burgiba. Despite this, Kais

Saied can still rely on the major of society. Due to the fact that democracy did not quite work for us, people decided that we needed a leader who would rule with a strong hand.

What are the predictions about Tunisia's future in the context of changes leading to the potential democratic system?

I cannot see any possibilities in terms of politics, economy, and human rights. We are permanently regressing.

Have there been any recent cases of brutality and violence against citizens?

Many of them. The security system was defective before the revolution as well. Some human rights activists are alarmed situation is getting worse nowadays. The cases of violation are more visible. The number of political prisoners is increasing. Everyone who shares private opinions can be accused of spreading fake news and a lot of political opponents got stuck in jail. We are not like in Egypt yet, but unfortunately, there are a lot o obstacles we have to go through. To be honest, I am very pessimistic about the current situation in Tunisia and in the future.

2. Social, political and economic results of the democratization processes in Tunisia (interview with Malek Zedini)

Tunisia was the first country where the Arab Spring broke out. It started with self-immolation done by Mohamed Bouazizi, a poor local vendor. Did Tunisian society expect that it may affect so many countries all over the Middle East region?

We never expected that. Regarding Mohamed Bouazizi, he was not exactly a national hero. He is perceived as a hero by Western countries, but in Tunisia, there was a kind of separation – there were two groups of individuals. Some thought that he was the one who started the whole revolution, but some thought that he was a sinner. We must remember that Tunisia is a very religious country and he technically committed suicide. A majority of people had a problem with accepting the fact that he killed himself and they didn't even want to say *may he rest in peace*, and did not have any respect for him. In 2014 and 2015 people started to realize the consequences and understand that without his action the revolution would not ever happen and they would stay in the old, oppressive regime. To conclude, he became a hero, but afterward, not during the revolution.

Why does the Western countries' perspective seem so different from Tunisian?

Western perspective has a different agenda when it comes to how people should be viewed. For instance, in Tunisia, we are a lot more close-minded. In the west, the idea of euthanasia or suicide is more accepted, it is normalized. In most Middle East and African countries, it is something that cannot be done, because of the religion. Religion is a fundamental part of our society, it is a part of the political landscape.

What factors influenced the fact that the Arab Revolution in Tunisia became an inspiration for other countries in North Africa and the Middle East?

Comparatively, our standards of living were better when Zine Ben Ali's regime was still going on. It is not about economic, but political factors. When we were under Ben Ali's regime, there was much more oppression. Our fundamental human rights were not respected. Some people were murdered just because they were opposed to Ben Ali's way of living. Tunisians felt the need to express themselves, but at the same time, they were afraid. The second reason for the revolution was the dissatisfaction of the middle class. Its representatives agreed that they earn less than they deserved. Obviously, people suffered due to the weak economy, but compared to the situation in 2022 or 2023, now it is significantly worse. During Ben Ali's era, people understood that the government was stealing a lot of money. Everyone knew that money that was supposed to be used for funding infrastructure or hospitals was going to the pockets of rich people, but that was not the main problem, because we still had quite a decent standard of living.

In the first years after the revolution, various political groups, including those associated with the previous regime, attempted to seize power. Finally, in 2014, the Nidaa Tounes party won the parliamentary elections, and its representative, Kaid Essebsi, became president. Was this a turning point in the history of the *new Tunisia*?

I am pretty sure that there were never real democratic elections in Tunisia. Even though you could vote for anyone you wanted, a vote could be changed somehow. I remember that there were some political parties that had many supporters but finally, they did not get votes.

In the 10 years since the revolution, Tunisia enjoyed a reputation as a model country in democratization. What did she owe such a good image to?

In the period of Kaid Essebsi, we had a very good reputation. He was a great diplomat and represented our country in a very good fashion. Before he became president, he had represented Tunisia in the United Nations Security Council. In that time we were closer to European Union and the Western world than we are now, but more far away from typical authoritarian Middle East regimes. He was a good president because he was trying to implement in Tunisia some values and push the country in the right direction. The chief of the government has more power than the president in our country. The problem with Kaid Essebsi was that he was at the end of his career. Maybe it is more speculation than reality, but a lot of people suggested that Essebsi wanted to be a president just to finalize his political career in a good manner.

Are there some similarities between Kaid Essebsi and the architect of Tunisian independence, Habib Bourguiba?

They had very similar positions when it comes to the political spectrum and similar visions. The theoretical framework was comparable, but in practice, Bourguiba was more able to create a better Tunisia.

An example of a change for the better may be striving for citizens to have equal access to their rights. Has such a trend been noticed in Tunisia in recent years?

There is a well-known thing that usually if you are wealthy, you have access to everything you want. If you are poor, you are more likely to be punished for things that you would not have been if you had money. Of course, this is something that exists everywhere, but in Tunisia, it is a lot more prominent and obvious.

Are there any methods of social advancement that are available in terms of opportunities to earn more?

It is very difficult to promote, but there are some exceptions. It can happen, but it is very unlikely. The environment we live in does not really give favourable conditions to thrive, especially if somebody comes from a poor background. It is a kind of trap. Unlike many other Arab countries, women in Tunisia enjoy numerous rights. In law and regulations, women and men are equal in our country. In reality, it is not all good, because when we look at the big and quite wealthy cities like Tunis or Sousse, women are allowed to wear whatever they want and can feel more free. They are not assaulted in the streets due to the fact that the mindset is different from less populated areas. In less developed areas

there is still an archaic mindset of having the idea that men are better than women. Fortunately, it is less prominent than it used to be. It is less frequent to see women being abused.

What economic problems is Tunisia currently facing?

One of the problems is that women cannot get the same management position as men can. It is a global issue. What is important, women are more ambitious than men in Tunisia. Usually, women have a better success rate than men finishing high school or even university. Consequently, they enjoy better professional life. However, when it comes to managerial positions, women do not enjoy such strong support there. There is a dogma that being a manager you must be more pragmatic, rational, and more assertive. There is also a belief that women cannot be as dominant as men, especially in the workplace.

Paradoxically, the current president of Tunisia, Kais Saied, seemed to be not particularly dominant, as he was considered a staid, elderly man, not fully suited to his role.

The main problem with Kais Saied is that he has big problems with communication. He has zero interpersonal skills, which causes a lot of trouble with his speeches in public. It is very frequent that he is misunderstood by the citizens. For instance, we have a lot of African migrants coming to Tunisia, who want to reach some European countries. Kais Saied said that these people are not welcome in Tunisia. It cost us a huge polemic in the world and is perceived as a racist country. The fact is that it was not his stance at all.

Is Kais Saied's old age an obstacle to holding the office of president?

Kais Saied got stuck in the past. There is always a chance to meet somebody who is 80 years old but has a modern mindset, which is very common. His mind does not correlate with how the world functions now. There is an idea of choosing the president who is *the least worst* candidate. That is why many Tunisians decided to vote for him. At the beginning of his presidency, he was dealing with the idea of democracy, but now he becomes to be a dictator. We are slightly moving toward an authoritarian regime. Tunisia used to be a French colony, so we are driven by the idea of independence, freedom of speech, and having a lot of civil rights, so last actions are against our national values.

On July 25, 2021, Tunisian President Kais Saied suspended parliament, which was interpreted by many observers as a coup d'état. Did the president have the right to carry out such actions?

The role of the parliament is to represent citizens, but in Tunisia, the parliament never played this role. Members of parliament are supposed to be competent, but the problem was, that there were people who even did not have high school diplomas. They were illiterate and, what is more, corrupted. Many of them had businesses and wanted to implement regulations that would suit their aims. Even though the act of suspension is very non-democratic and not recommended, it was beneficial for the state. The parliament only was creating new problems.

There is no doubt, however, that these parliamentarians were elected by the people.

Most of the Tunisian people lack basic education. They do not understand anything about politics, economics, or health. They are ignorants. They even do not know what they are doing while voting. The decisions they are making are sometimes random. Society is not a good measure of good sense. Democracy is the best system, but not in developing countries.

What political system would work best in Tunisia?

A bit of authoritarianism, but giving more power to the president, not the chief of the government would be a better idea. Parliament should lose its power because it is not really representing the country' will.

What economic trends can be observed in the country at present?

Currently, we are experiencing very high inflation, which is at 13,5% percent. This applies to essential products, like milk, eggs, or wheat. Our purchasing power is downgrading because salaries are not keeping up with the inflation. If we did not have loans from the International Monetary Fund, we would not even be able to pay the salaries of the public sector. Economically speaking, we are very close to a financial collapse. If we do not find a solution in the next 3 to 5 years, Tunisia will be bankrupt. The poverty in my country is very common. I come from a quite wealthy family and we did not have any financial problems. My father is a doctor and doctors in Tunisia are very well-paid. But, surprisingly, we have financial issues now. Generally, people do not want to work in the public sector, because even the highest rank is not enough. Most Tunisian either

want to go abroad, to a Western European country, or U.S. or Canada, and find a job there, or they try to open their own business. The minimum salary in Tunisia is 450 dinars, which is around 130 euros, and the average – 1000 dinars, just around 300 euros.

It seems that the Tunisian economy, after all, coped better with the systemic changes than the Egyptian one.

Yes, but Egyptian citizens have a better purchasing power. Tunisian salaries are quite high compared to North African and Middle East countries, but the inflation is absolutely too high. For example, one kilogram of beef costs 42 dinars, which is 12 euros. It means that people are unable to buy it. It is not sustainable. Most of the people do not even eat meat anymore. They eat pasta or rice every day. Paradoxically, members of the middle class save their money to be able to go to restaurants very often which is connected with the mentality that we want to experience everything that is achievable. Being free is a value. On the other side, there are very rich people as well. Most of them are business owners. Social stratification is very high in Tunisia. We have also a problem with corruption – both in the public and private sectors. Unfortunately, corruption in Tunisia is everywhere.

3. Social, political and economic results of the democratization processes in Tunisia (interview with Sara Bensalah)

What were the people's expectations of the Arab Revolution?

Before the revolution, we were living under a very oppressive regime under Zine Ben Ali. We did not have freedom of expression or belief. Everything we did was somewhat monitored or controlled by the people in power. So our expectation and demands from the revolution were to be freed of that oppression and to be given back the freedoms that we were not able to have, to be able to self-govern and have our autonomy and sovereignty. This is from a Tunisian point of view. But I think most of, if not all, Arab countries who went through the Arab Spring revolution, had the same vision of revolting to gain their freedoms.

Why was the death of one person in Tunisia so significant? That was the beginning of a huge movement all over the Middle East. Isn't it a kind of phenomenon that one person can change history?

Maybe in other countries, what happened to that person may not have been seen as so impactful. But from the point of view of Tunisia and other Arab Muslim countries, suicide is a big deal. In the Islamic religion, suicide is forbidden. If someone commits suicide, he has actually reached the end of the tunnel and there is no hope for them after that. At that time, tensions were very high. People were getting very frustrated with their living situations. The economy was reaching an all-time low. The social context that we were living in was very depressing. Everything was sort of reaching the climax. The suicide of Bouizizi was the straw that broke the camel's back, and the triggering factor that set everything into motion. In the grand scheme of things, it may seem insignificant, but it was something everyone was waiting for, like the starting gun signifying the call to action.

What was the biggest problem in Tunisia in 2010? The struggle with the political oppression or economic aspects?

The economy was bad and we were living in a very bad financial state nationwide. People had very little resources, we did not have milk or water. We had a lot of things that were starting to lessen, as is the case right now in Tunisia, but back then it was incredibly bad. I think what angered the people the most was losing their freedom of expression and a lot of other freedoms, because Arabs in general are very big about our freedoms. We do not like to be tied down to a certain view or opinion. So not having those freedoms, not being able to express ourselves, not being able to discuss certain topics without fearing consequences really had people on edge. So I think that was the main thing that people were concerned about before the revolution and the main thing people were trying to change after the revolution or during the revolution itself.

Some scientists say that Zine Ben Ali was a real and ruthless dictator.

Textbook definition? I would say, yes, a dictator is the right word to use. Although while he was leading the country, we could say that the people lived in good economic conditions, but a lot of freedoms were oppressed, which is how a lot of dictators are. A lot of people try to defend them by saying *but the economy was good during so and so's rule*. But if people are not allowed to criticise, that describes the dictator.

It was more than sure that in the period after the revolution, some political groups would try to seize power in the country. Observing Tunisians in the last few years, may we find this country as a politically stable nation or not really?

I think so. As we are still early on in the post-revolution scene, a mere 13 years after the revolution, it is still quite hard to reach political stability, especially considering how distraught people were after the revolution, how many political parties tried to seize power, and how much corruption there was among those parties. Even now, there is a lot of political corruption in Tunisia. A lot of people want to seize power, not to lead the nation to prosperity or to correct the wrongs of the past, but to rise to fame and gain more profit and power. There is still a lot to go before we can say that we are politically stable right now, especially considering how dissatisfied the people constantly are with whoever's in charge. I have seen it in people in my surroundings, with adults, with even people who would go out and show their dissatisfaction in political discussion shows, or *plateaux politiques* as we call them.

The parliamentary elections in 2014 were democratic and they were positively rated by the international community. What is more, Kaid Essebsi became a new president. What is his reputation now in your country? Do people think that he was a good president or oppositely?

Whenever he would go on media, people would always comment about how old he was I think it serves as commentary on how little positive change he was making, because the country was going through so much change after the revolution. What we needed was a president who was willing to make positive change, take a stand, and paint bold strokes. But a lot of the presidents we have had have just been keeping the same *status quo*, keeping things to a minimum with change. He was a great example of that and he did not change much. When he was replaced, it barely affected the country. People just had another president and we did not really sense the change, initially.

Tunisia had a good reputation in terms of the democratization process. Why people perceived Tunisia as a country that tries to change the political system into a democracy in an effective way?

The main point that I have to talk about regarding this is how much pride Tunisia holds regarding women's rights among Arab countries. We were seen as the country that has done the most for women. In fact, there are some countries where women cannot drive, or are not allowed to dress the way they want freely. Among a lot of Arab countries, Tunisia is the most progressive regarding this aspect: women are seen as equals in the workplace or schools. They can dress however they want, people do not comment on that

much anymore. In comparison with other Arab countries, we have made a lot of positive changes in regards to women's rights and we take great pride in that. I do think that is but one sector in which Tunisia is taken as a model for democracy, even though we were living under French rule for so long and then under a dictator since the revolution. And I got to witness it firsthand during the revolution, you would go out into the street and you would see people acting as military or as police officers, people would protect each other, stand guard outside during a time of big insecurity and instability. People took to self-governing and ensuring that democracy became the political system in the country. And although it is still very flawed in Tunisia, the people are always seeking to keep it as good as possible in this climate and economy that we are living in.

What is the standard of living in Tunisia right now?

Let us start from the education. There are four or five really good universities in Tunisia. You are very unlikely to find a high-paying job or a job at all. A lot of students from high achieving backgrounds or students that go to elite schools will be advised to go to med school because that is the one school where after you graduate, you are guaranteed to find a job and have a good standard of living. Whereas if you study as an engineer, you are likely not going to get a job in Tunisia. It is going to be very hard for you because the government itself does not encourage people who want to start new companies or start-ups. There is very little endorsement or encouragement from the government to have these initiatives and to create new job opportunities for people. It is also really hard to obtain some resources. Sugar is very limited now. You are very lucky if you can find sugar, flour, or milk.

Many tourists from wealthier countries appreciate the charms of Tunisia, but alongside this luxurious reality there is also severe poverty.

Yes, definitely. Not only Tunisians, but in the past year or so, we have had a wave of South Saharan immigrants come to Sfax especially. So now, not only do we have a large number of Tunisians that are unemployed or living in extreme poverty, but we also have immigrants that have come here trying to find job opportunities or better standards of living and only finding themselves in even worse living situations. Because people in many parts of Tunisia, especially Sfax think that because we have so few resources, we should reserve them for our people.

What are the average salaries in Tunisia?

The average salary is usually between 1000 and 2000 dinars, which is between 300 and 600 euros.

Is it much compared to the other Middle East countries?

I think in Saudi Arabia, it is much better. A lot of people here, especially doctors, try to find job opportunities in Saudi Arabia, in Qatar, or in other countries in the Middle East because they are much higher-paying and the standard of living is much better there.

What was the social reaction to the parliamentary suspension in 2021? It was a radical move done by your president Kais Saied and many observers said that it was against the whole democratization process.

A lot of people at first were in disbelief because the parliament has been a very important organ for our country. People liked to mock how ineffective it was. So by suspending this parliament, the president was essentially stopping the main body that was representing the people. And it was only one step towards another dictatorship, so the public did not take this lightly.

Could this decision have been supported by any rational grounds?

There was a huge backlash over this decision. As I remember, political shows were on fire for a couple of weeks because if you are a part of the opposition for a president, your goal is to maintain this diversity and the political scene. That is what the multi-party system tries to achieve. That is how you can ensure that all these different categories of people are represented because you have all these different parties that each have different visions, projects, and missions. So by dissolving Parliament, you are basically on the way to having a one-party system, which is essentially the opposite of democracy.

4. Social, political and economic results of the democratization processes in Egypt (interview with Osman Almasi)

What impact did the revolution in Tunisia have on the outbreak of strikes in Egypt?

Tunisia had a major influence on the Egyptian scene because people here were fed up with Hosni Mubarak's regime. There were multiple ways of reformation happening even before 2011. People were not so successful with it. When this came, it was some kind of inspiration for Egyptians to do something, especially when Zine Ben Ali – the Tunisian president – stepped down. That gave people hope that it might happen in Egypt. In the beginning, people were not looking for the overthrow of Mubarak, There were a few ways

of reform that have been prepared, the primary demands of reforms that were asked in the begging of the revolution, included economic reforms, more political freedom, getting rid of police brutality, more social justice.

Were Egyptians surprised by the outcome of the revolution?

It was a shock for us, we never thought Mubarak will step down that way. Yes, the government, the police and their supporters did everything they could to suppress the revolution and the protestors, some Mubarak supporters, for example, even rode camels and horses into Tahrir Square, wielding sticks, injuring around 600 protestors and killing another three. Violence and clashes between the police and protestors were also increasing that lead to the withdrawal of the police from the streets and opening up prisons (allegedly on orders from Interior Minister Habib El Adly at that time) to terrorise the protestors and create more chaos, so the rest of the Egyptian people turn against the revolutionist and those who are protesting in Tahrir square and other parts of Egypt . Mubarak stepped down and it was such a surprise for us! What was so amazing about the revolution was that it was started as an event on Facebook, the date – 25th of January – was chosen to coincide with the annual Egyptian *Police holiday* as a statement against increasing police brutality during the last few years of Hosni Mubarak's presidency.

It seems that without the Internet the revolution would not be possible.

Facebook was one of the major reasons and tools that the protestors used to make the revolution happen, the whole thing started as a Facebook event. Without any doubts. People who started the revolution were young – 20s and 30s or even younger who could use the internet and social media very well. If we look at the photos that were taken during the first wave of revolution, there were young and well-educated people, who spoke languages, who were in colleges, who had dreams of change for the better. There were representing the middle and upper class but still did not have the idea of overthrowing the president in the beginning of it.

What similarities and differences can be pointed out in the context of political changes in the transitional period immediately following the overthrow of the dictators in Egypt and Tunisia?

The Tunisian revolution started with Mohammed Bouazizi's death. It was all because of one person who set himself on fire because he felt unfair doing his business as a street

vendor and had some difficulties with authorities, especially the police. His blood was an initial spark for what is happening there. On the other hand, in Egypt, we had Khaled Said, who was beaten to death by the police. Police brutality has been instant and has been a major issue in the last few years of Mubarak's regime. When people saw what happened to Said, they felt sorry for him and not believing what was said by the media back then as the government-backed media were saying that he was a bad person and a drug dealer (someone we do not need to feel pity for him, and he got what he deserved). They also were convincing the Egyptian people that he died not because he was beaten to death by the police, but because when he saw the policemen he swallowed a small pack of drugs leading to him suffocating to death. Most of Egyptians of course did not believe that as the published pictures of him was clearly showing how brutally he was beaten. If we speak about the women's role – it is not something strange to Egyptians. Women were always involved in protests a century as the first revolution women was part of was in 1919.

Muslim Brotherhood with its almost one-hundred-year tradition came to power in 2012 in the first democratic elections after the Arab Spring but was overthrown one year later in a non-democratic coup d'état.

Muslim Brotherhood has been always a fundamental terrorist group. They have never been a democratic and reformative organisation, despite what they are telling to the West. The way they are speaking domestically is completely different from the way they are speaking in international affairs. *We are reformers, we want peace and democracy* – this is what the other countries can hear, but in reality, it is the opposite. Throughout their history with Sadat and Mubarak the Muslim Brotherhood were active politically, they have been part of the political scene in Egypt for too long they had representatives in major syndicate unions, they were also even making deals with the government to let them have quotas in the parliament. At the same time, they have had very strong ties with Al-Kaida and other terrorist groups, as a matter of fact there were many members of the Muslim Brotherhood engaging and participating in terrorist attacks in other countries and in Egypt as well, in addition to preaching and recruiting individuals to be part of such terrorist activities against the government, liberals and Christians in Egypt and western countries. Elections in 2012 were somehow democratic, but still was not fair or clean as it may seem to the West. Muslim Brotherhood members had declared that they were *people of God*, who want to make a change for good and Egyptians believed them,

especially illiterate citizens, under-educated. When Muslim Brotherhood came to power, they started to show an extreme, radical point of view and wanted to change the social composition of Egyptians.

After the fall of Hosni Mubarak, the Egyptians enjoyed a democratically elected government, but their expectations were far from reality.

Muslim Brotherhood took the country hostage and preached their ideas which were completely against people's beliefs. Egyptian people were losing trust. They started lots of controversial issues with Egyptians, limiting freedom of speech, economic possibilities, and changing laws. They wanted to implement something similar to the Taliban in Afghanistan, but using quite politically correct words. Instead of saying: *we must kill this person*, they were speaking: *let us get rid of him*. The meaning is the same but sounds a little bit better. The second wave of revolution or, as others might call it: a military coup, had to happen. Finally, the government stepped down. It happened in reality based on the peoples' demands and the petition signed by millions asking Morsi and his people to step down and make another presidential election.

A military coup is not a democratic method of electing a new government.

It is very sad and disappointing how it ended. The democratic method was not possible, the Muslim Brotherhood did not want to listen to Egyptians asking them to step down or to start doing effective reformations. Muslim Brotherhood and their supporters, unfortunately, belittled these demands and refused to consider them. People were trying every possible democratic mean to change the status quo, they went on rallies, protests, speaking in TV shows, making movies and songs, and going on civil disobedience. Some citizens even tried to intervene by appearing on television on government channels, but were met with death threats.

Many members of the Muslim Brotherhood finally ended up in prison. Some international human rights organisations estimate that there are tens of thousands of political prisoners in Egypt currently.

We always had political prisoners, even before 2011. The exact number of them is unknown but it is obvious that it is going higher. Today if we say something against the current regime, we could suffer a similar fate. Speaking bad words about the government or its stability is a crime.

Is it possible to read something about the political prisoners in newspapers or hear it on radio stations?

In national newspapers, this topic does not exist. There is not any single article, but the opposition always says something about those prisoners, because it is the only way to indicate that this happens. The government always will find an excuse to lock people up anyway.

Can Egyptians enjoy full civil rights nowadays?

Egyptians have the right to vote in parliamentary or presidential elections. Nobody can say: do not do this, but we do not have very active and strong political parties to make a difference. The whole system is watched by the government. Going on strike is impossible these days, we can end up in jail within three hours. To sum up, we have civil rights as long as we support the government.

Despite the lack of a political breakthrough, economic indicators suggest slow growth in Egypt. This contrasts with the poverty that can be seen on the streets of Egyptian cities and villages.

Most of the data that we are getting is an official statement. Sometimes you can think that you have the privilege to live on this promised land. In fact, the economic situation in Egypt is going worse day by day. The inflation rate is crazy now. 1 American dollar is worth 30 Egyptian pounds, which is ridiculous. Before the revolution the proportion was 1:6. These days everything is extremely expensive. The average Egyptian person gets monthly between 2500 and 3500 Egyptian pounds, which is between 80 and 113 American dollars. It means that average people earn 4 dollars per day or even less if he or she is doing a simple job. Some months or years ago it was an average of 10 to 15 dollars per day. It is a disaster. The average person is not able to buy food for the whole family anymore or as he used to get one-year ago! This person is even not able to buy a whole chicken twice a month.

Are there any grounds for optimism for the coming years in the context of improving the living conditions of the Egyptians?

I am not sure, to be honest. Me and most of the people are just coping with the current situation. We cannot afford products we used to get or buy before. It is very difficult for everyone.

Thanks to the changes made to the constitution, President Abdel al-Fattah el-Sisi secured the possibility of staying in office for three terms. Is his presidency perceived positively in times of economic crisis?

Those changes are not good at all. We had a revolution against the regime, which lasted for 30 years. Egyptians do not need this again. On the other hand, the alternative is either him or a fanatic Islamists who will turn Egyptians against each other and make Egypt another Afghanistan. Most of people fear that the country might get back to something similar to Muslim Brotherhood's period. Recently, the biggest threat is the economic situation. We do not have enough food. This is much more important than politics. It is all about surviving.

Could President Sisi's good relations with senior politicians from other countries be an opportunity to improve the situation of ordinary Egyptian citizens?

He is doing a pretty good job with the foreign policy, especially with the Arab countries. We have been supported by GCC members - Saudi Arabia, Bahrain, United Arab Emirates, Oman, and Qatar. We have been having good ties with politicians there, relying on their assistance. On the other hand, with the other countries, like from African Union, we have very bad relations. This applies to Ethiopia and Sudan, among others. With the West, including US and European countries, it is kind of getting better, because Egypt has been buying military equipment from these countries – from Germany and France for instance. There are some western companies which invest in Egypt as well. With Russia, even though there are some ups and downs, we still cooperate in a quite beneficial way.

Which period of history seems to be more profitable for Egyptians – during Mubarak's era, or as-Sisi?

If we want to do a comparison, we must say that in some aspects Mubarak was better, in some as-Sisi. It is a kind of 50-50. They are pretty much close to each other. Economically, the best period was Mubarak's rule, but the governmental services now it is better. To compare it effectively, there is a need to prepare a list of of advantages and disadvantages.

5. Social, political and economic results of the democratization processes in Egypt (interview with Noha el-Maamoun)

The revolution in the Arab world began with the death of one man in Tunisia. Did the Egyptians expect the possible consequences of the riots in Tunisia?

When it started at the end of December 2010, we all in Egypt and the whole Middle East were thinking that it is just a little spark of fire that will last just for a week. Afterward, we understood that it was a real revolution. President Zine Ben Ali got away which showed us that it was not a simple movement, but something bigger.

Was Zine Ben Ali's defection a surprise to the people of Egypt?

When he escaped my impression was that was not a hero who cared about the country and its stability and security. He was not responsible enough as a president. When you are a leader or manager in a company and your workers demand some rights, you have to fill these expectations, not run away. To me, he was like a coward.

What similarities and differences can be pointed out in the context of presidents Zine Ben Ali and Hosni Mubarak regarding their behaviours and actions?

They were totally different, especially in their reactions to the revolution. Mubarak did not escape. Ben Ali used a private jet to get away with his wife and with money. Mubarak accepted the Egyptian people's demands, resigned, and stayed in the country. Revolution was a cultural thing, which affected politics and economy in both countries.

Hosni Mubarak became a president in 1981, meaning he ruled the country for 30 years. How should his presidency be perceived?

Not purely good and not purely bad. It had some defects, but obviously, every political power in the world has flaws. Mubarak was not a coward, he had the courage to face problems. Undoubtedly, the period between 1981 and 2011 was not a golden era for Egypt. The economy was similar to the current. I have to admit that Egypt is a developing country. My family had to work a lot in the 60s and 70s of the 20th century, we do the same now. We must collect money and put an effort to live at a higher level. The first subway line in Cairo was built during Mubarak's time, so some investment was obviously made.

He has been accused of some financial fraud.

It was true and that is why he ended up in prison, but not only he was responsible for corruption, but the whole government. There were many unclear deals. The whole system was partly rotten. On the other hand, I do not accept that everything was pathological. We could see some advantages – for example in terms of progress in education. Not everything was bad.

The coming to power of the Muslim Brotherhood was strictly democratic. The overthrow of this group, however, went beyond the rules of democracy.

The period of power held by the Muslim Brotherhood was a nightmare. It was the worst year I have ever experienced in my life. Egypt – a cosmopolitan country with seven civilizations, a house of very beautiful and rich history – was about to become a fundamentalist, radical country like Iran. In such a country, people cannot walk freely on the street and women are persecuted for the way they dress. Educational rights are undermined. Anyway, the overthrow was made by ordinary Egyptians, including me, my family, and my friends. We went to the streets and asked for change. Egyptian army decided to protect civilians. We all had a demand do the Ministry of Defense to finish the cadency of the Muslim Brotherhood. In my opinion, this political change was democratic.

This organisation was established in the late 20s of the 20th century. It was both a political and terrorist group. How is it possible that so many Egyptians decided to vote for the party which had a clear and proven connection with terrorism?

This is a problem we have been suffering from for many years. Muslim Brotherhood depends on people that are not well-educated, and from poor areas. They focused on collecting as many votes as it was possible. This organization used a method to encourage people by making various promises: local renovations or food delivery. Ignorant people perceived such actions positively. That is why I as a social worker do a lot to visit these communities and organise lectures to raise awareness of political rights and the correct use of them. On the other hand, some representatives of the middle or upper class also voted for Muslim Brotherhood to avoid a victory of another political party. These were people who did not want a replay of Mubarak's regime. The choice was very limited in fact.

The Muslim Brotherhood also had its president - Mohamad Morsi.

He was not enough qualified to be a president and represent us correctly in all international or even global events. He was too weak to rule a country of over 100 million people. Morsi changed all the ministerial institutions to offer jobs for Muslim Brotherhood members.

Did the Egyptians gain full civil rights after the overthrow of the Brotherhood?

I became free to walk on the streets and started to travel alone and feel very secure. I am not afraid of somebody's attack. It is important for all Egyptian women. People are able to share their opinions and beliefs and they can easily talk about religion.

Western NGOs and newspapers are alarmed about the growing number of political prisoners in Egypt.

The numbers included in all of those documents or articles are fake. It is not prohibited to talk loudly about the politics in Egypt. I would say that it is a golden era of politics in our country. Nowadays we have various political parties, and this diversity is amazing. National Dialogue is quite a new initiative in Egypt that encourage people to share their thoughts. I have never seen violations or brutality used by police or the army against citizens. Tahrir Square became a very beautiful and peaceful place.

What is the reason that Egypt has a bad reputation all over the world?

A bad image is a result of terrorist groups' actions, like ISIS or the Muslim Brotherhood. They spent a lot of money to destroy our reputation.

In both 2014 and 2018, President Abd al-Fattah el-Sisi received nearly 100% of the vote. This also aroused concern among supporters of democracy, who felt that such an outcome must have been manipulated.

Egyptian people understood that as-Sisi was not just a general of the army. He was and is a very responsible person. It is a relief that As-Sisi became president.

Has the country's economic situation improved?

We are suffering due to the global crisis. This crisis affects also Europe and the United States. COVID-19 was a disaster for each country. Egypt is a developing country. Fresh graduate earns between 4500 and 7000 Egyptian pounds, which is between 130 and 210 euro. Of course, it is not enough to live in Egypt, but comparison with Western countries

is unjustified. On the other hand, people living in poverty get aid from the government. Moreover, if they have just 1 Egyptian pound, they can use public medical services.

There are suspicions that the government also gained the votes of poorer people thanks to the subsidies.

Obviously, it is not true.

The latest changes to the Egyptian constitution mean that the current president, Abd al-Fattah el-Sisi, will be able to rule the country until 2030. Do these actions mean the de facto elimination of political competition?

On the contrary, at this point, the Egyptians have a certain political consciousness. We know our rights. We are observing the implementation of our government's reforms wisely. Al-Sisi is completely different from Mubarak and his family. He is trying to complete a national project which will improve our education system, health service, and infrastructure. Even a new capital city is under construction. Another spectacular development is the Grand Egyptian Museum, containing many exhibits from the time of the pharaohs. I am very proud of my country. Not only because of investments but also because of their diversity. The history of Egypt is also very impressive.

According to Freedom House's reports, Egyptian democracy almost does not exist nowadays.

Western organizations - not only American, but also British, French, Swiss, or Belgian, may have some reservations, but not all of them need to be confirmed. Egyptians have some difficulties in life, but complaining and finding faults will not improve the situation. We must all work for our society. As an activist of non-governmental organizations, I understand that citizens should be made aware. We must help them, teach them how to earn money and how to be entrepreneurial. Sometimes small initiatives can make a big difference. If someone has the right attitude to the matter, he will certainly be able to handle it.

Tunisia scores higher in the same Freedom House's reports. Why?

I have many doubts. What are these tests for? And what kind of people are the respondents? Currently, there are many examples of freedom of speech in Egypt and democratic solutions. Israel scored 77 out of 100 in the Freedom House report. This is ironic. I totally do not believe in this research.

6. Social, political and economic results of the democratization processes in Egypt (interview with Noor Ehab)

Did citizens feel at the beginning of 2011 that Arab Revolution could become a big event in the whole Middle East region, or did you expect that it would finish in Tunisia and Egypt?

Honestly, we did not expect, or I did not expect, that the regime would be thrown away. We just thought that people were excited to do something new in the country. They were excited to call for a change, but we would never expect that the regime would be gone and that Mubarak would leave the government. And I thought at some point that maybe people are just happy with the cohesion feeling that they are having, but maybe everything will be done in one week or ten days maximum. But then, when people started to go in millions to Tahrir Square, the government took action against that. And you saw that everyone was talking about it, all the newspapers, all the countries. Then at this point, I felt that maybe there would be a change. Maybe we feel a change because people were resistant at that point. They were saying 'we are not going back home'. We will stay in Tahrir Square until the government is thrown. I saw a lot of people dying, and a lot of people going to prison, and no one cared. They said it is either our lives and our safety, or this government. After 15 days I was sure that this is serious. But I did not expect at all, that it would have a domino effect in other countries. To be honest, that was a surprise for everyone.

Was president Mubarak frustrated and disappointed at that moment? He was in power within 30 years, and politics were the main course of his life. And after 30 years, he had to resign.

Of course. Do not forget that he was also a military leader in the 1970s war against Israel. So for him, it was not only being a president, but more like a sense of belonging to the country. He was not only a president, but he felt like he was the owner of this government and country, like he created this. He had it all and he would never think about leaving. He was also thinking that maybe after he died or something like that, he would give the power to one of his sons.

Finally, Mubarak was locked in the same prison as his son. And the problem was very big corruption, the whole Mubarak family has been involved in the process of stealing a lot of money from the public budget.

Maybe in his first ten years of his rule, the country was somehow a little bit developed in terms of international relations. Mubarak had a very good relationship with other presidents and other countries. And he made Egypt a regional power in the Middle East. However, everything was declining. The economy, education, and health were falling. But I also need to mention that security was under control in his presence. Considering the fact that we had a war with Israel at that time, and we had countries around us like Syria and Lebanon and Libya, things were not very stable in these countries at that time, but in Egypt, it was somehow stable. He had control over the security and the international relations of Egypt. But other than that, I do not see any advantages to him whether we talk about the economic situation or social education. There was a lot of corruption.

Egypt was not the first country where the revolution began. First one was Tunisia. Is it possible to find some similarities and differences between Tunisia and Egypt at those moments?

I think the revolution in Tunisia had a domino effect on the political landscape in Egypt. And I see it in many different factors. For example, the movement that took place in Tunisia or the revolution inspired many Egyptians and pushed them towards a change against the autocratic regime of Mubarak. And the fact that Tunisia's ability to overthrow its regime highly encouraged Egyptians to believe that change was possible through mass protest and demonstration. And also, I believe at that time, social media played a crucial role in political change in both countries.

Would the revolution be possible without access to the Internet? Let us imagine that it happened 30 years earlier.

Yes, it played an important role. Before social media they used to announce protests with flyers, which they were giving to people. That was also some type of communication between people, not really in person, but through flyers. They were distributing it among other people in the street, at schools, and at universities to call for a protest or a change. And that was happening when Egypt was ruled by a king.

After the revolution there was a parliamentary election and it was quite confusing for the Western countries that the Muslim Brotherhood won. Their were established in the 1920s and at the beginning, they were like a social movement. And after that, they became a terrorist group. So we could say, that they are like a hybrid between

the political party, the social movement, and the terroristic group. Was it a shock for Egyptian citizens that such a radical Islamic party won the elections?

Yes, and honestly, as a Muslim I did not want the Muslim Brotherhood to rule us because they still have their Sharia law. And don't forget that in Egypt we are diverse. We are not only Muslims, but there are also other religions, and it should be a secular society. So, at some point, we thought that we would end up like Iran or Pakistan, to be honest. And the question was: 'where are we going'? Towards development or going backward? I did not accept their doctrine and their policy. At the same time, I also did not like the regime, so I was not supporting any of the parties.

Egyptians were in a trap between two negative options. In hindsight, which option could be considered more advantageous?

I boycotted the elections. And I did not vote, of course. Both were not acceptable to me. I do not see that the military should rule the government. And at the same time, we are a secular society. So, the Muslim Brotherhood should not create the government by implementing Sharia law or their doctrines. For me, it was a dilemma. It was not an easy thing. We were overthrowing the Mubarak regime for a more democratic and liberal government, but we did not see that coming. I think I am more on the liberal side. At the same time, I believe in the rule of law. I believe in laws, but not very strict laws. For example, I believe in freedom of speech and freedom of expression. So, I think I am on the liberal side much more.

For many years of its existence, Egypt had aspirations to be an important political player. Can we compare this country in any way to the largest Western democracies?

I have visited many countries and Egypt is less liberal of course. There is no political freedom, no social freedom. And the situation is getting worse and worse with the new government. Since the regime, more prisons have been built for the political prisoners. I believe that international organizations such as Amnesty International and Human Rights Watch have recognized cases of arbitrary arrests and detentions where some of the citizens who are political prisoners and political activists are being detained without any defined charges and they started disappearing and no one knows anything about them. These are the results of a lack of freedom and liberty. Whether you share your political opinion, you are a journalist or an activist, or writing on Facebook for whatever you are

doing, the government will track you and imprison or detain you if they think so. I do not think now we have any kind of freedom at all.

International human protection organizations report that there are several dozen thousand political prisoners in Egyptian arrests.

Definitely. I know personally five people that used to study with me at university and they are imprisoned just because they wrote something on Facebook. Two of them disappeared around 2014. So if I only know this amount of people, I can only imagine the real scale.

President Sisi officially enjoys over 90 percent support from the public. Can these statistics be trusted?

I have my opinion regarding this, and I have witnessed that by myself. Illiteracy in Egypt is very high, and the poverty line in Egypt also is very high. Like maybe 60% of the people are under the poverty line or maybe more. So what the governments do before the election, is they go to rural areas, they go to upper Egypt, where people have no access to anything, are very poor, not educated at all. And they give them money or box of food, and in return, they force them to go and vote. So I believe in two of all the reasons why the last elections had a very high percentage of 90%. Number one is, because they are forcing people to go and vote and buying their votes by giving them money. And second, of course, they could have given us the wrong statistics on voting attendance.

There were some reports that local transportation that the government tries to organize during the elections for people to go from their homes to the polling places.

So imagine that politicians come to poor people who do not have access to basic goods and offer them various benefits in exchange for voting.

Is this a new chapter of the corruption, or maybe it happened also in the past?

It has been happening in the past also during Mubarak and it is happening now.

In the same time, there are many concerns among the people about the economic situation in Egypt. Is a deep poverty really visible in the streets?

Obviously yes. You even see it in Cairo. Not only in small towns but also in capital city. Especially since there is no real education among people. So people have a lot of kids. The number of people increases every year. And at some point, they do not know how to

feed their kids anymore. So, what they do is have kids so they can send them when they are young to work and bring the family money. That is why the kids are uneducated. In big and in small cities, they do not have access to water, to light, and to basic services. And the gap between the rich and the poor is radically increasing. I cannot deny that the infrastructure development and the reform efforts that the government has implemented are increasing. However, it is only serving one social class.

How to become rich in Egypt?

You have two options. First, to work for the government. And second to work outside of the country and send money back home to your family.

What are the average prices in Egypt?

The average prices in the supermarket are the same as in Sweden. Can you imagine with the basic income that the Egyptian is taking, which is like 50 or 60 euro? My salary in NGO was 200 euro. And the inflation is very high.

Is it enough to live with dignity?

Of course not. I lived on family allowance and also had another job. People work hard here, sometimes six days a week. Sometimes they have additional work. At the same time, the poorer class can work two full-time jobs, seven days

in the week. **Thanks to changes in the constitution, the president of Egypt becomes someone who is described as a modern pharaoh. This means that he will rule the country for many years to come. Does this bode well for Egypt's economic prospects?**

The amendments to the Egyptian constitution include extending the presidential term and potentially allowing President Sisi to remain in office until 2030, I believe. I think the ability to extend the presidential term can limit political competition and perpetuate one-party rule. However, I am against this extension. But I see that we do not have any other choice. It will happen whether we like it or not. To be honest, I think that people might go to the streets again and demonstrate against Sisi. I have the feeling, that people will not let him win it this time.

What Sisi has in common with the previous presidents?

I can only see one thing. It's the military regime. They are all following the same doctrine. And I believe Egypt has always been and will always be a military regime. They all have the same doctrine, which I call eudaimonic legitimacy.

Does Egypt still have a chance to implement democracy?

Not at all. It is really impossible in my country.

BIBLIOGRAFIA

Wydawnictwa zwarte

Ajami, F., *In this Arab time. The pursuit of deliverance*, wyd. Hoover Institution Press, Stanford 2014.

Al-Rasheed, M., *Gulf leadership in the Arab world: from nationalism to hiper-nationalism without <<political dynamism>>* [w:] *Gulfization of the Arab World*, ed. Jones, M., Porter, R., Valeri, M., wyd. Gerlach Press, Berlin 2018.

Andrieu, K., *Confronting the dictatorial past in Tunisia: towards a political understanding of transitional justice* [w:] *Revisiting the Arab Uprisings*, ed. S. Lacroix, J. Filiu, wyd. Hurst & Company, Londyn 2018.

Antonius, G., *The Arab Awakening*, wyd. Hamish Hamilton, Londyn 1938.

Antoszewski, A., *Współczesne teorie demokracji*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016

Applebaum, A., *Zmierzch demokracji. Zwodniczy powab autorytaryzmu*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2020.

Armbruster, J., *Arabska Wiosna. Rewolucja w świecie islamskim*, Wrocław 2011; L. Noueihed, A. Warren, *The battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-revolution and the Making of a New Era*, Londyn 2012.

Aslund, A., *Jak budowano kapitalizm*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 2010.

Aslund, A., *Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 2010.

Atwan, A., *Islamic state. The digital caliphate*, wyd. Saqi Books, Londyn 2015.

Baele, S., Boyd, K., Coan, T., *ISIS propaganda. A full-spectrum extremist message*, wyd. Oxford University Press, Nowy Jork 2020.

Balcerzak, M., *Przebieg wielkiej rewolucji ludów arabskich na przykładzie: Tunezji, Egiptu, Libii i Syrii* [w:] *Middle East and North Africa. MENA źródłem szans i zagrożeń bezpieczeństwa*, red. Teska, T., Wydawnictwo J.P., Gdynia 2012.

Barr, J., *Lords of the desert*, wyd. Simon & Schuster, Londyn 2018.

Bąkiewicz, M., *Demokratyczny system wyborczy jako gwarant realizacji konstytucyjnej zasady decentralizacji władzy publicznej* [w:] *Wybory i referenda lokalne. Aspekty prawne i politologiczne*, red. Stec, M., Małys-Sulińska, K., wyd. Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.

- Ben Jelloun, T., *Co to jest islam?*, wyd. Karakter, Kraków 2018.
- Berend, I., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej. Transformacja ekonomiczna i społeczna Europy Środkowo-Wschodniej od 1973 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Bokhari, K., Senzai, F., *Political islam in the Age of democratization*, wyd. Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2013.
- Brataniec, K., *Stosunki władzy w islamie na przykładzie Egiptu, Maroka i Arabii Saudyjskiej*, wyd. Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016.
- Brown, N., *Arguing islam after the revival of Arab politics*, wyd. Oxford University Press, Nowy Jork 2017.
- Brown, N., *Egypt's failed transition* [w:] *Democratization and authoritarianism in the Arab World*, ed. Diamons, L., Plattner, M., wyd. John Hopkins University Press, Baltimore 2014.
- Brown, N., Helfand, B., *Reforming justice: the failure of politics and rule-of-law reformę in Egypt and Tunisia* [w:] *Arab politics beyond the uprising.s Experiments in an era of resurgent authoritarianism*, ed. Cambanis, T., Hanna, M., wyd. The Century Foundation, Nowy Jork 2017.
- Brownlee, J., Masoud, T., Reynolds, A., *The Arab Spring. Pathways of repressin and reform*, wyd. Oxford University Press, Oxford 2015.
- Bujwid-Kurek, E., Mikucka-Wójtowicz, D., *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej*, wyd. LIBRON – Filip Lohner, Kraków 2015.
- Burke, J., *The new threat. The past, present, and future of islamic militancy*, wyd. The New Press, Nowy Jork, 2015.
- Carapico, S., *Political aid and Arab activism. Democracy promotion, justice, and representation*, wyd. Cambridge University Press, Nowy Jork 2014.
- Chodubski, A., *Wstęp do badań politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Sopot 2005.
- Cole, J., *The new Arabs. How the millenial generation is changing the Middle East*, wyd. Simon & Schuster, Nowy Jork 2014.
- Cook, M., *Mahomet*, wyd. Prószyński i S-ka, Warszawa 1999.
- Corm, G., *Bliski Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1956-2003*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2003.

- Czajkowska, K., Diawol-Sitko, A., *Systemy polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011.
- Czarnota-Hooglut, A., *Źródła finansowania państwa islamskiego*, [w:] *Państwo islamskie (ISIS). Historia powstania, taktyka działania*, red. Danielewicz, K., Wydawnictwo Napoleon V & Autorzy, Oświęcim 2019.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011.
- Danecki, J., *Kłopoty z dżihadem* [w:] *Islam a terroryzm*, red. A. Przymies, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015.
- Danecki, J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2011.
- Danecki, J., *Tło bliskowschodnich przemian 2011 roku* [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. Danecki, J..
- Davis J., (red.), *The Arab Spring and Arab Thaw. Unfinished revolutions and the quest for democracy*, wyd. Ashgate, Farnham 2013.
- Davis, E., *Islamism, authoritarianism, and democracy: a comparative study of Egypt and Iraq* [w:] *Modern Middle East authoritarianism. Roots, ramifications, and crisis*, ed. Jebnoun, N., Kia, M., Kirk, M., wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2014.
- de Salies, B., *Kraje Maghrebu. Historia, polityka, społeczeństwo*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2012.
- de Tocqueville, A., *Dawne rządy i rewolucja*, wyd. De Agostini Polska, Warszawa 2003.
- de Tocqueville, A., *Democracy in America*, wyd. Liberty Fund, Indianapolis 2012.
- Dziekan, M., Zdulski, K., Bania, R., *Arabska wiosna i świat arabski u progu XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.
- Elsässer, S., *Muslims and Christians in Egyptian state formation: a new beginning in 2011?* [w:] *State formation and identity in the Middle East and North Africa*, ed. Christie, K., Masad, M., wyd. Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2013.
- Elshobaki, A., *The Muslim Brotherhood – between evangelizing and politics: the challenges of incorporating the Brotherhood into the political process* [w:] *Islamist politics in the Middle East*, red. S. Shehata, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2012.
- Fryzeł, F., *Jedność arabska. Idea i rzeczywistość*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1974.
- Fukuyama, F., *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2018.

- Fyderek, Ł., *Autorytarne systemy polityczne świata arabskiego. Adaptacja i inercja w przededniu Arabskiej Wiosny*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2016.
- Gana, N., *Dissident Tunisia: culture and revolt [w:] The Arab Uprisings. Catalysts, dynamics, and trajectories*, ed. Al-Sumait, F., Lenze, N., Hudson, M., wyd. Roman & Littlefield, Londyn 2015.
- Górak-Sosnowska, K. (red.), *Arabska wiosna. Kulturowy obraz przemian w świecie arabskim po 2010 roku*, wyd. Smak Słowa, Sopot 2016.
- Grudziecki, D., *Co to jest demokracja?* wyd. Grandh, Warszawa 2010.
- Hall, B., *ISIS. Państwo Islamskie. Brutalne początki armii terrorystów*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa 2015.
- Hanne, O., de la Neuville, T., *Państwo islamskie. Geneza nowego kalifatu*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015.
- Hartliński, M. *Przywództwo polityczne*, wyd. Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2012.
- Haszczyński, J., *Mój brat obalił dyktatora*, wyd. Czarne, Wołowiec 2012.
- Holzer, J., Molka, P., (red.), *Demokratyzacja a prawa człowieka. Spojrzenie z Europy Środkowej*, wyd. Ośrodek Myśli Politycznej, Uniwersytet Masaryka w Brnie, Kraków-Brno 2015.
- Holzer, J., Stępniewska-Holzer, B., *Egipt. Niespełniona rewolucja*, wyd. Instytut Stosunków Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2016.
- Huntington, S., *The third wave. Democratization in the late twentieth century*, wyd. University of Oklahoma Press, 1991.
- Huntington, S., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2018.
- Ickiewicz-Sawicka, M., *Serbsko-albański konflikt o Kosowo. Studium kryminologiczne*, wyd. Oficyna Wydawnicza Biblioteki Białostockiej, Białystok 2019.
- Iratni B., *The Alternative of <<Arab Spring>> revolutions: Political consensus of power transition in Algeria? A Critical assessment [w:] North Africa in the proces of change. Political, Legal, Social and Economic Transformations*, red. Szczepankiewicz-Rudzka, E., Kadri, A., wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2015.
- Jamsheer, H., *Konflikt sueski na tle relacji międzynarodowych: w 60-lecie jego wybuchu [w:] Bliski Wschód między konfliktem a stabilizacją*, red. Marszałek-Kawa, J., Podgórzńska, R., Piątek, J., Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.

- Jarząbek, J., *Polityka zagraniczna Tunezji*, [w:] *Wprowadzenie do polityki zagranicznej muzułmańskich państw Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej*, red: Woźniak-Bobińska, M., Solarz, A., Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2018.
- Jebnoun, N., *Ben Ali's Tunisia: the authoritarian path of a dystopian state* [w:] *Modern Middle East authoritarianism. Roots, ramifications, and crisis*, ed. N. Jebnoun, M. Kia, M. Kirk, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2014.
- Kaczmarek, M., *Jaśminowa Rewolucja* [w:] *Fale Tunisami. Kontestacja arabska w latach 2010-2013*, red. Potocki, Piskowski, R., Hładkiewicz, M., wyd. Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych, Warszawa 2014.
- Kozłowski, K., *Kolory rewolucji*, wyd. Poltext, Warszawa 2012.
- Krzywicka, K., *Transformacje demokratyczne w Ameryce Łacińskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014.
- Kuciński, J., *Z zagadnień demokracji politycznej*, Zakład Wydawniczy DrukTur, Warszawa 2005.
- Kutb, S., *Milestones*, wyd. Maktabah Booksellers and Publishers, Birmingham 2016.
- Labidi, L., *The Arab uprisings in Tunisia: party, elections, and the struggle for women's rights* [w:] *The Arab uprisings. Catalysts, dynamics, and trajectories*, red. Al-Sumait, F., Lenze, N., Hudson, M. C., wyd. Rowman & Littlefield, Londyn 2015.
- Lakomy, M., *Internet w działalności tzw. Państwa Islamskiego: nowa jakość cyberdżihadyzmu?*, [w:] *Przeciwdziałanie terroryzmowi we współczesnym państwie*, red: Zięba, A., Brzeziński, M., Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2015.
- Larroque, A., *Geopolityka Fundamentalizmów Muzułmańskich*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015.
- Linz, J., *Totalitaryzm i autorytaryzm* [w:] *Władza i społeczeństwo*, Szczupaczyński, J., Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 1995.
- Maddy-Weitzman, B., *A century of Arab politics. From the Arab Revolt to the Arab Spring*, wyd. Rowman & Littlefield, Londyn 2016.
- Mansour, S., *Egypt's <<Facebook Revolution>>?: The role of new media in the Egyptian uprising and beyond* [w:] *Non-state actors in the Middle East. Factors for peace and democracy*, ed. Golan, G., Salem, W., wyd. Routledge, Londyn i Nowy Jork 2014.
- Marszałek-Kawa, J., Gołda-Sobczak, M. (red.), *Bliski Wschód na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.
- Marszałek-Kawa, J., Plecka, D., *Leksykon wiedzy politologicznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.

- Marti, U., *Niedotrzymana obietnica demokracji*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2010.
- Masłyk, T., *Postulaty versus rzeczywistość. O postawach Polaków wobec ustroju demokratycznego* [w:] *Demokracja i rola obywatela. O napięciu pomiędzy państwem, społeczeństwem i procesami globalizacyjnymi*, red. Baranowski, M., Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2014.
- Mason, R., *The Obama administration and the Arab Spring: waiting for a doctrine*, [w:] *The international politics of the Arab Spring. Popular unrest and foreign policy*, ed. Mason, R., wyd. Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2014.
- Maududi, S., *Towards understanding islam*, wyd. Zayed Welfare Centre, Al Ain 1960.
- Mazur, K., Musiewicz, P., Szlachta B., (red.), *Promoting changes in Times of transition and crisis: reflections on human rights education*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2013.
- Meysan, T., *Before our very eyes fake wars and big lies from 9/11 to Donald Trump*, wyd. ProgRESSive, 2019.
- Michalak, B., *Mieszane systemy wyborcze. Cele, rozwiązania, konsekwencje*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013.
- Michalczyk, T., *Europa w obliczu islamskiego terroryzmu. Dlaczego dochodzi do ataków terrorystycznych i jak im przeciwdziałać*, wyd. Difin SA, Warszawa 2019.
- Mikucka-Wójtowicz, D., *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, Kraków 2014.
- Mormul, J., *Jaśminowa rewolucja w Tunezji: zwycięstwo społeczeństwa obywatelskiego czy przebudzenie islamistów?* [w:] *Arabska Wiosna w Afryce Północnej*, Szczepankiewicz-Rudzka, E., wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2014.
- Morris, B., *1948. The first Arab-Israaeli war*, wyd. Yale University Press, New Haven, Londyn 2008.
- Muasher, M., *The second Arab Awakening and the battle for pluralism*, wdy. Yale University Press, New Haven, London 2014.
- Nabulssi, Z., Masełbas, D., *Powrót do punktu wyjścia. Obraz rewolucji 2011 roku w prywatnej telewizji egipskiej* [w:] *Społeczne i polityczne formy oporu na Bliskim Wschodzie*, red. Kozak, K., Tyszko, A., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021.
- Niedziela, S., *Konflikty i napięcia w świecie arabskim*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2012.

Nohlen, D., *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004.

Pappé, I., *The Modern Middle East*, wyd. Routledge, Abington 2014.

Perkins, K., *A history of modern Tunisia*, wyd. Cambridge University Press, 2004.

Pędziwiatr, K., *Przemiany islamizmów w Egipcie i Tunezji w cieniu Arabskiej Wiosny*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2019.

Piwowarski, J. Depo, J., Pajorski, P., *Fundamentalizm islamski a terroryzm w XXI wieku*, wyd. Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego Apeiron, Kraków 2015.

Powel, B., Sadiki, L., *Eutopie and Tunisia. Democratization via association*, wyd. Routledge, Abington 2010.

Ragab, E., *Tactical alliance? The relationship between Egypt under el-Sisi, Saudi-Arabia and UAE [w:] Egypt and the Gulf. A renewed regional policy Alliance*, wyd. Gerlach Press, Getynga 2017.

Ramadan, R., *Islam: the essentials*, wyd. Pelican Books, 2017.

Rogan, E., *The Arabs. A history*, wyd. Penguin Books, 2018.

Rolewicz-Orpiszewska, A., *System konstytucyjny Tunezji*, wyd. Drukarnia Cyfrowa OSDW Azymut, Łódź 2016.

Rosik, P., *Status międzynarodowy Bośni i Hercegowiny [w:] Zjawiska i procesy dezintegracji w postzimnowojennej Europie*, red: Rudowski, A., Zenderowski, R., Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009.

Rymarowicz, P., *Rola kobiet w Arabskiej Wiosnie na przykładzie Tunezji oraz Jemenu [w:] Społeczne i polityczne formy oporu na Bliskim Wschodzie*, red. Kozak, K., Tyszko, A., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021.

Saikal, A., Schnabel, A., *Democratization in the Middle East: Experiences, struggles*, wyd. United Nations University Press, Nowy Jork 2003.

Sartori, G., *Teoria demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994

Sasson, J., *Anatomy of authoritarianism in the Arab republics*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2016.

Sawicka, Z., *Ma fi gheru – nie ma nikogo innego*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-68768c2d-85bf-40be-be30-cb96fd5e293e/c/Zofia_Sawicka_Ma_fi_gheru___nie_ma_nikogo_innego.pdf
[15.10.2023]

- Sawicka, Z., *Wpływ nowych mediów na przemiany polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu na przykładzie Arabskiej Wiosny*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Warszawa-Rzeszów 2017.
- Sekuła, P., *Kultura polityczna a konsolidacja demokracji*, wyd. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2009.
- Shehata, S., *Political <<da'wa>>: understanding the Muslim Brotherhood's participation in semi-authoritarian elections* [w:] *Islamist politics in the Middle East*, ed. S. Shehata, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2012.
- Siejranian, B., *Egipt (Zjednoczona Republika Arabska)* [w:] *Historia krajów arabskich 1917-1966*, K. Pietrow et al., wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1974.
- Sika, N., *Youth activists and contentious politics in Egypt. Dynamics of continuity and change*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Sokół, W., *Geneza i ewolucja wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007.
- Stankiewicz, W., *Terroryzm – w świetle walki Dwóch Światów* [w:]. *Islam a terroryzm*, red. Parzymies A., Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2015.
- Stępniewska-Holzer, B., Holzer, J., *Egipt. Stulecie przemian*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2006.
- Strachota, K., *The Middle East in the shadow of Islamic State*, wyd. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2015.
- Szczegóła, L., *Bierność obywateli. Apatia polityczna w teorii demokratycznej partycypacji*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2013.
- Szczepankiewicz-Rudzka, E., Kadri, A. (red.), *North Africa in the proces of change*, wyd. Księgarnia Akademicka, Kraków 2015.
- Szkuřlat, I., *Terroryzm a polityka bezpieczeństwa państw Europy Zachodniej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2018.
- Teti, A., Abbott, P., Cavatorta, F., *The Arab uprisings in Egypt, Jordan and Tunisia. Social, political and economic transformations*, wyd. Palgrave Pivot, 2018.
- Warrick, J., *Czarne flagi. Geneza Państwa Islamskiego*, W.A.B wydawnictwo, Warszawa 2015.
- Weiss, M., Hassan, H., *ISIS. Wewnątrz armii terroru*, wyd. Burda Książki, Warszawa 2015.

- Wejkszner, A., *Samotne wilki kalifatu? Państwo islamskie i indywidualny terroryzm dzihadystyczny w Europie Zachodniej*, wyd. Difin SA, Warszawa 2018.
- Winiecki, J., *Transformacja postkomunistyczna. Studium przypadku zmian instytucjonalnych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012.
- Włodkowska-Bagan, A., *Rywalizacja mocarstw na obszarze poradzieckim*, wyd. Difin, Warszawa 2013.
- Wojnicki, J., Zalesny, J., *Pomiędzy demokracją a autorytaryzmem. Doświadczenia polityczno-ustrojowe państw współczesnych*, wyd. Aspra, Warszawa 2019.
- Wojtaszczyk, K., *Kompendium wiedzy o państwie współczesnym*, wyd. LIBER, Warszawa 1996.
- Zdanowski, J., *Rola Bractwa Muzułmańskiego i islamizmu w polityce Egiptu i Bliskiego Wschodu* [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. Daniecki, J., Sułowski, S., Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2011.

Strony internetowe

Abbouzohour, Y., *Oman, ten years after the Arab Spring: the evolution of state-society relations*, https://www.arab-reform.net/wp-content/uploads/pdf/Arab_Reform_Initiative_en_oman-ten-years-after-the-arab-spring-the-evolution-of-state-society-relations_16912.pdf [27.05.2022]

Abdalla, M., *Sytuacja małoletnich i problem <<dzieci ulicy>> w wybranych krajach arabskich* [w:] *Świat arabski w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Bednarowicz, S., Moch, M., Musiatewicz, J., Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Warszawa 2016.

Abdou, D., Zaazou, Z., *The Egyptian revolution and post socio-economic impact*, <https://meea.sites.luc.edu/volume15/pdfs/The-Egyptian-Revolution-and-Post-Socioeconomic-Impact.pdf> [2.10.2022]

Abu Bakar, B., *Conflict between the prophet Muhammad and the mushrikun of Quraysh, during the meccan' period in arabic literature*, <https://eprints.soas.ac.uk/28489/1/10672648.pdf> [24.09.2021]

ACN International, *Egypt. Religions*, <https://acninternational.org/religiousfreedomreport/wp-content/uploads/2021/04/Egypt.pdf> [7.01.2023]

Adamczuk, M., *Ewolucja strategii i metod działania islamskich ugrupowań terrorystycznych i ich wpływ na bezpieczeństwo Polski*, https://www.bbn.gov.pl/download/1/8613/199223_Magdalena_Adamczuk.pdf [8.01.2022]

Administration of Barack Obama, *Remarks on the situation in Egypt*, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/DCPD-201100081/pdf/DCPD-201100081.pdf> [22.10.2022]

AfDB, *The revolution in Tunisia: economic challenges and prospects*, https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/North%20Africa%20Quarterly%20Analytical%20Anglais%20ok_North%20Africa%20Quarterly%20Analytical.pdf [26.03.2022]

Afzal, M., Yaseen, Z., Rahim, N., *Egyptian revolution: the end of Hosni Mubarak's thirty year authoritarian rule*, <https://psr.org.pk/issues/v1/1/egyptian-revolution-the-end-of-hosni-mubaraks-thirty-.pdf> [2.10.2022]

Ahmed, D., Gouda, M., *Measuring constitutional islamization: the islamic constitutions index*, <http://comparativeconstitutionsproject.org/wp-content/uploads/Dawood.FINALMACRO-12.pdf> [14.08.2022]

Akrimi, Y., *The tunisian political impasse between discourse and praxis*, <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/inline-files/The%20Tunisian%20Political%20Impasse%20Between%20Discourse%20and%20Praxis.pdf> [6.08.2022]

Al Jazeera, *Kais Saied: who is Tunisia's new president?* <https://www.aljazeera.com/news/2019/10/23/kais-saied-who-is-tunisias-new-president> [20.08.2022]

Albrecht, H., *Egypt's 2012 constitution. Devil in the details, not in religion*, <https://www.files.ethz.ch/isn/159373/PB139.pdf> [2.11.2022]

Alsultan, F., *The Saudi king: power and limitation in Saudi Arabian foreign policy making*, <http://www.ijssh.org/papers/282-T10005.pdf> [30.08.2021]

Al-Weshah, A., *American foreign policy towards Egypt under Hosni Mubarak's regime*, <https://bibliotekanauki.pl/api/full-texts/2020/12/15/19418778-8eb5-455f-8fc5-8595657168f4.pdf> [22.10.2022]

Amnesty International, *Egypt: gross human rights violations under president Al-Sisi*, <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/MDE1202532019ENGLISH.pdf> [30.12.2022]

Amnesty International, *Tunisia: a year of human rights regression since president's power-grab*, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde30/5876/2022/en/> [6.08.2022]

Angel-Urdinola, D., Nucifora, A., Robalino, D., *Labour Policy to promote good jobs in Tunisia. Revisiting labor regulation, social security, and active labor market programs*, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/161311468119089264/pdf/928710PUB0Box3021027109781464802713.pdf> [26.03.2022]

Antoszewski, A., *Demokracja nieliberalna jako projekt polityczny*, <https://www.wuw.pl/download-attachment.php?h=m7G5RMSUpaSXl2W3ksfK1dSVpXZ2VYM=> [16.04.2021]

Antoszewski, A., *Kryzys wyborów czy kryzys demokracji liberalnej?* <https://core.ac.uk/download/pdf/154447237.pdf> [11.04.2021]

Antoszewski, A., *System polityczny jako przedmiot badań politologii i nauki prawa konstytucyjnego*, https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/64489/02_Antoszewski_A_System_poli

tyczny_jako_przedmiot_badan_politologii_i_nauki_prawa_konstytucyjnego.pdf
[5.03.2021]

Arab Barometer, *Democracy in the Middle East and North Africa*,
https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/ABVII_Governance_Report-EN-1.pdf [21.10.2023]

Arab Barometer, *Democracy in the Middle East and North Africa: five years after the Arab uprisings*, https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/Democracy_Public-Opinion_Middle-east_North-Africa_2018.pdf
[15.10.2023]

Arab News, *Tunisia's Saied confirms no state religion in new charter*,
<https://www.arabnews.com/node/2107786/middle-east> [14.08.2022]

Arvianto, T., *Egypt's revolution: a long journey to democracy*,
<https://www.cfc.forces.gc.ca/259/290/301/305/arvianto.pdf> [2.11.2022]

Auf, Y., *Islam and Sharia Law. Historical, constitutional and political context in Egypt*,
https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/Islam_and_Sharia_Law.pdf [10.08.2021]

Awan, M., *Gamal Abd Nasser's pan-arabism and formation of the United Arab Republic: an appraisal*,
http://pu.edu.pk/images/journal/HistoryPStudies/PDF_Files/8_V-30-No1-Jun17.pdf
[7.11.2021]

Azoulay, R., *The power of ideas. The influence of Hassan Al-Banna and Sayyid Qutb on the Muslim Brotherhood organisation*, <http://studiastrategiczne.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2016/03/ps-2015-8-15.pdf> [20.11.2021]

Bäcker, R., Czechowska, L., Gadomska, G., Gajda J. i in., *Metodologia badań politologicznych*,
https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/3891/Metodologia_badan_politologicznych.pdf [22.10.2023]

Bäcker, R., *Rozumienie Rosji jako zadanie dla teorii polityki*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_ssp_2008_2_01/c/9280-8992.pdf [15.05.2021]

Blair, T., *Diving deep into the origins of ISIS*,
<https://institute.global/sites/default/files/articles/Diving-Deep-into-the-Origins-of-ISIS.pdf> [12.02.2022]

Blas, S., *Social media and the Arab Spring*,
<https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1055010.pdf> [8.10.2022]

Błuszkowski, J., Mider, D., *Konsolidacja polskiej demokracji (Tezy projektu badawczego)*, <http://www.studiapolitologiczne.pl/pdf-117378-46565?filename=Konsolidacja%20polskiej.pdf> [29.05.2021]

Bodio, T., Zuzankiewicz, P., *Etnokratyczno-klanowy wymiar reżimu politycznego Tatarstanu*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-858e0e25-c265-4787-adea-9d5acce955e3/c/Tadeusz_Bodio__Piotr_Zuzankiewicz.pdf [5.03.2021]

Balcerowicz, B., *Wojny w Syrii, Iraku, Afganistanie*, https://wnpism.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2020/06/07_2019.pdf [12.02.2022]

Banaś, M., *Współczesne monarchie skandynawskie – trwałość i zmienność*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/24034/banas_wspolczesne_monarchie_skandynawskie_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y [31.07.2021]

Bania, R., <<Arabska Wiosna>> - *doświadczenia arabskich monarchii subregionu Zatoki Perskiej*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/23213> [30.10.2021]

Bank For International Settlements, <https://www.bis.org/> [22.10.2023]

Baranowska, M., *John Stuart Mill o pragnieniu bycia sobą w społeczeństwie*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-0ff3829d-3de1-42b2-b54d-a2fddf79d7e2/c/zn_22_7.pdf [5.04.2021]

Barska, A., *Rodzina i jej przemiany w krajach Maghrebu*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/24578> [14.04.2022]

Barska, A., *Trwanie i przemiany systemów kulturowych w Tunezji*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9-s53-63/Uniwersyteckie_Czasopismo_Socjologiczne-r2014-t-n9-s53-63.pdf [6.11.2021]

Bartoszewicz, M., *Siła czy przesilenie? Działalność i znaczenie Państwa Islamskiego*, <http://www.abw.gov.pl/download/1/2983/MBartoszewicz-POL.pdf> [12.02.2022]

Bąk, T., *Europejczycy w działaniach Państwa Islamskiego*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_34862_rbm_2016_2_9/c/423-390.pdf [12.02.2022]

BBC News, *COP27 shines spotlight on Egypt's political prisoners*, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-63542472> [30.12.2022].

BBC News, *Tunisia attacks: militants jailed over 2015 terror*,
<https://www.bbc.com/news/world-africa-47183027> [25.07.2022]

BBC, *Egypt unrest: full text of Hosni Mubarak's speech*,
<https://www.theguardian.com/world/2011/feb/02/president-hosni-mubarak-egypt-speech> [30.05.2023]

Beck, M., *Tunisia between the elections in 2014*, https://www.sdu.dk/-/media/files/om_sdu/centre/c_mellemoest/videncenter/artikler/2014/beck_tunisia+betwen+elections+14.pdf [25.07.2022]

Bednarz, M., *Zmiany ładu społeczno-politycznego i ich wpływ na funkcjonowanie demokracji*,
<https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/7159/Zmiany%20C5%82adu%20spo%20C5%82eczno%20politycznego%20i%20ich%20wp%20C5%82yw%20na%20funkcjonowanie%20demokracji.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [18.04.2021]

Bekrycht, T., *Republikanizm i liberalizm w świetle idei konstytucjonalizmu. Uwagi o legitymizacji prawa*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_fped_2018_7_1_2/c/14334-14002.pdf [30.05.2023]

Bielińska, K., *Od Al-Dżaziry do Twittera – wpływ mediów na Arabską Wiosnę*,
<https://core.ac.uk/download/pdf/154443044.pdf> [6.11.2021]

Bodziany, M., *Kryzysy społeczne w Europie i obszarze transeuropejskim [w:] Kryzysy społeczne XXI wieku. Między integracją, <<fencing policy>> a upadkiem państwowości*, red. Bodziany M.,
<https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/15421/Kryzysy%20XXI%20wieku%20Bodziany.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [13.05.2022]

Bojko, K., *Demokracja i postęp państwa Izrael jako element stymulujący przyspieszenie procesów modernizacyjnych i demokratycznych wśród Palestyńczyków*,
https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/24143/BOJKO_Demokracja_i_postep_Panstwa_Izrael_2007.pdf?sequence=1&isAllowed=y [30.09.2022]

Bojko, K., *Międzynarodowa reakcja na powstanie tzw. Państwa Islamskiego*,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-26f12922-b5e4-4982-8eb6-2a6d392213c8> [12.02.2022]

Bojko, K., *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Egiptu w okresie rządów Baracka Obamy – zmiana czy kontynuacja?* <http://www.irjournal.pl/pdf-125881-60202?filename=US%20Policy%20Towards%20Egypt.pdf> [22.10.2022]

- Borecki, P., *Państwo laickie w świetle dorobku współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_ppuam_2016_6_12/c/7180-7206.pdf [13.08.2022]
- Borecki, P., *Państwo laickie. Współczesna rzeczywistość ustrojowa i perspektywa na przyszłość*,
https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/5370/1/05_Pawel_Borecki_Pa%C5%84stwo%20laickie_Wsp%C3%B3%C5%82czesna%20rzeczywisto%C5%9B%C4%87%20ustrojowa_61-79.pdf [13.08.2022]
- Borecki, P., *Znamiona państwa wyznaniowego – uwagi na kanwie dorobku współczesnego konstytucjonalizmu*,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-f7e25f53-2d09-4600-ae01-98e7c92054e8> [13.08.2022]
- Bożyk, S., *Prawnomiędzynarodowe i polityczno-ustrojowe przesłanki powstania państwa Izrael*,
https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/13408/1/S_Bozyk_Prawnomiedzynarodowe_i_polityczno_ustrojowe_przeslanki_powstania_Panstwa_Izrael.pdf [30.09.2022]
- Brol, M., *Urynkowienie gospodarki a korupcja – doświadczenia państw Europy Środkowej i Wschodniej*,
<http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.cejsh-b574be8d-d482-47bf-b0eb-c3154ef6acb8/c/13.pdf> [6.03.2021]
- Brylew, M., *Stowarzyszenie Braci Muzułmanów – od ideologii do terroryzmu*,
<https://bibliotekauki.pl/articles/507193.pdf> [17.12.2022]
- Campbell, J., *Why did Donald Trump really get elected?*
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-4c5d50cf-a524-40f8-8dce-5c5bff527c42/c/zp46-1.pdf> [18.04.2021]
- Capone, F., *The children (and wives) of foreign ISIS fighters: Which obligations upon the States of nationality?* http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2019/09/05_Child-Soldiers_CAPONE_FIN-2.pdf [12.02.2022]
- Carbone, G., *Do all good things go together? Exploring the political, economic and social consequences of democratisation*,
<https://core.ac.uk/download/pdf/187799192.pdf> [12.02.2021]

- Chamberlain, L., *Kingdoms and monarchs in the world*,
<https://www.infoplease.com/world/social-statistics/kingdoms-and-monarchs-world>
 [27.07.2021]
- Chauvin, N., *The rise of the Gulf: Saudi Arabia a global player*,
https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=95fde250-c6a5-3da6-f724-1bc080781bd2&groupId=252038 [29.08.2021]
- Chazbijewicz, S., *Faruk I – ostatni król Egiptu*,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-4eabf88f-d5cf-400f-8d76-416fdf692a36/c/07-08.pdf> [18.09.2022]
- Chemingui, M., Sánchez, M., *The republic of Tunisia*,
https://www.un.org/en/development/desa/policy/capacity/output_studies/roa87_study_tun.pdf [26.03.2022]
- Chmaj, M., *O rewolucji*,
https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r1997-t4/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r1997-t4-s77-88/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r1997-t4-s77-88.pdf [26.03.2022]
- Chodubski, A., *Autorytaryzm w przestrzeni życia politycznego*,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2016-volume-17-article-5702/c/5702-4469.pdf> [15.05.2021]
- Chodubski, A., *Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych*,
https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc-r2009-t6/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc-r2009-t6-s90-101/Studia_Gdanske_Wizje_i_rzeczywistosc-r2009-t6-s90-101.pdf
 [5.06.2023]
- Chodubski, A., *Współczesna edukacja a wektory przemian cywilizacyjnych*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-ae69c0d7-0970-435e-bfe4-b710ecbc9e9b/c/1_Chodubski_SG_nr_9.pdf [18.04.2021]
- Czerwiński, K., *Tradycja republikańska i jej znaczenie dla współczesnej edukacji obywatelskiej*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_j_2017_30_3_45/c/4917-4563.pdf [8.08.2021]

Czornik, K., *Historia Egiptu. Od podboju arabskiego do czasów współczesnych*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11-s336-342/Studia_Politicae_Universitatis_Silesiensis-r2013-t11-s336-342.pdf [17.09.2022].

Czornik, K., *Intensyfikacja autorytaryzmu wojskowego w Egipcie w okresie prezydentury generała Abd Al-Fattaha as Sisiego*, <http://czasopisma.isppan.waw.pl/index.php/sp/article/download/2055/1624> [21.01.2023]

Czornik, K., *Próby stabilizacji Egiptu po Arabskiej Wiosnie. Military electoral authoritarianism*, <https://btip.ka.edu.pl/pdf/2018-3/btip2018-3-czornik.pdf> [26.02.2022]

Ćwiek-Karpowicz, J., *Zastosowanie teorii transformacji w wyjaśnieniu przemian ustrojowych w państwach poradzieckich*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-359df630-5654-4372-b8b6-87f96f1a544c> [7.05.2021]

Dalsh, A., *Justice denied, promises broken: the situation of Egypt's minorities since 2014*, https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2019/01/MRG_Rep_Egypt_EN_Jan19.pdf [17.09.2022]

Chymkowski, R., *Arabskie Przebudzenie, modernizacja i postkolonializm*, https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/5._roman_chymkowski_-_arabskie_przebudzenie_-_modrnizacja_i_postkolonializm.pdf [19.12.2021]

CMI Insight, *The Egyptian military in politics and the economy: recent history and current transition status*, <https://www.cmi.no/publications/file/4935-the-egyptian-military-in-politics-and-the-economy.pdf> [10.12.2022]

CNN, *Egypt fast facts*, <https://edition.cnn.com/2013/07/03/world/africa/egypt-fast-facts/index.html> [6.02.2021]

CNN, *Tunisia fast facts*, <https://edition.cnn.com/2013/10/30/world/tunisia-fast-facts/index.html> [6.02.2021]

Colombo, S., *Tunisia's quest for democracy: unfinished domestic revolution and regional geopolitical entanglements*, <https://www.iai.it/sites/default/files/iaip2145.pdf> [6.08.2022]

Colombo, S., Voltolini, B., *The EU's engagement with 'moderate' political islam. The case of Ennahda*, <http://eprints.lse.ac.uk/84065/1/EUEnnahdaRelations.pdf> [15.07.2022]

Cultural Areas, *Egyptian culture*, <https://culturalatlas.sbs.com.au/egyptian-culture/egyptian-culture-religion> [17.09.2022]

Darwisheh, H., *Egypt under Sisi: from an authoritarian dominant-party system to strongman politics*,
https://www.ide.go.jp/library/Japanese/Publish/Periodicals/Me_review/pdf/201903_01.pdf [17.12.2022]

Delibaş, A., *Interpreting the 2013 military coup in Egypt from the new geopolitical perspective*, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/886713> [10.12.2022]

Democracy International, *Egypt presidential election observation report*,
[http://democracyinternational.com/media/Egypt%20Presidential%20Election%20Observation%20Report%20\(ES\)%20-%20for%20web.pdf](http://democracyinternational.com/media/Egypt%20Presidential%20Election%20Observation%20Report%20(ES)%20-%20for%20web.pdf) [3.12.2022].

Denka, M., *Międzynarodowe reakcje na <<wiosnę ludów>> w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie* [w:] *Wojna o pokój trwa*, red. Smyrgała, D.,
https://civitas.edu.pl/pub/Zeszyt_Naukowy_Collegium_Civitas_nr_23.pdf [14.05.2022]

Diamond, L., *Democracy's past and future: why are there no Arab democracies?*
<https://muse.jhu.edu/article/370477/pdf> [15.10.2023]

Dimitrowa, M., *Kobieta arabska w krajach Maghrebu w świetle ograniczeń nakładanych na nią przez społeczeństwo*,
https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/109290/PDF/07_Dimitrowa_M_Kobieta_arabska_w_krajach_Maghrebu_w_swietle_ograniczen_nakladanych_na_nia_przez_spoleczenstwo.pdf [6.11.2021]

Douglas, J., *Is the right to vote really fundamental*,
<https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1282&context=cjlp>
[19.08.2022]

Dubel, L., *Koncepcja totalitaryzmu w ujęciu Aleksandra Hertza*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_sil_2016_25_3_231/c/2439-3333.pdf [15.05.2021]

Dunne, M., Hamzawy, A., *Egypt's secular political parties. A struggle of identity and independence*,
https://carnegieendowment.org/files/CP305_Dunne_and_Hamzawy_Parties_Final_Web.pdf [3.12.2022]

DW, *Egypt: Hasmi militants kill dozens of police after botched raid*,
<https://www.dw.com/en/egypt-hasm-militants-kill-dozens-of-police-after-botched-raid/a-41059029> [26.02.2022]

Dzisiów-Szuszczykiewicz, A., <<Arabska Wiosna>> - przyczyny, przebieg i prognozy, https://www.bbn.gov.pl/download/1/7804/arabska_wiosna_przyczyny_przebieg_prognozy.pdf [14.04.2022]

Dzisiów-Szuszczykiewicz, A., *Dokąd zmierza Libia bez Muammara Kaddafiego?* https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23143/DZISIOW_Dokad_zmierza_Libia_bez_Muammara_2012.pdf?sequence=6&isAllowed=y [21.10.2022]

Dzisiów-Szuszczykiewicz, A., Trzpił, M., *Działania, strategiczne cele i nowe trendy Al-Kaidy*,

https://www.bbn.gov.pl/download/1/1922/910_dzialania_strategiczne_cele_alkaidy.pdf [8.01.2022]

Economic and social commission for western Asia (ESCWA), *Women and the participation in the Arab uprisings: a struggle for justice*,

https://yptoolbox.unescapsdd.org/wp-content/uploads/2017/08/ESCWA_Women-and-Participation-in-the-Arab-Uprisings-A-struggle-for-Justice.pdf [14.04.2022]

Egypt Network for Integrated Development, *Overall poverty masks differences in welfare among regions and among governorates within the respective regions of Egypt. A profile of poverty across Egypt and recommendations*,

https://elnidaa.org/app/uploads/2019/07/PB15_povertyprofile_egypt.pdf [2.10.2022]

Egypt Today, *Is Egypt's LE 500 fine for non-voters applicable?*

https://www.egypttoday.com/Article/1/46420/Is-Egypt-s-LE-500-fine-for-non-voters-applicable?fbclid=IwAR1ee5prtF_jX9K7f2gCYhtlugH6m-1jB5Smyv0xKcWlhur3cXUUxGz6Ko [21.01.2023]

Egypt's constitution of 2012,

https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012.pdf?lang=en [2.11.2022]

Egypt's constitution of 2014 with Amendments through 2019,

https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2019.pdf?lang=en [7.01.2023]

Egypt's constitution of 2014,

https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf [7.01.2023]

EISA, *Egypt: 2012 presidential election results*,

<https://www.eisa.org/wep/egy2012results.htm> [3.12.2022]

Ekiert, G., *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*,

http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.541b2f26-abe4-38d2-9101-7ba9eef6dc0e/c/200_Ekiert.pdf [12.02.2021]

Elagati, M., *The Egyptian revolution and its aftermath*,
<https://www.files.ethz.ch/isn/130560/PISM%20Policy%20Paper%20no.%209.pdf>
 [8.10.2022]

Elhousseini, F., *Post Arab Spring thoughts: the Middle East between external and internal mechanisms (political, economic & social forces)* [7.11.2021]

El-Sherif, A., *The Muslim Brotherhood and the future of political islam in Egypt. Part 2 of a series of political Islam in Egypt.*
https://carnegieendowment.org/files/mb_future_egypt1.pdf [7.01.2023]

Elswah, M., Howard, P., *The challenges of monitoring social media in the Arab World: the case of the 2019 tunisian elections*, <https://demotech.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/93/2020/03/Tunisia-memo-English.pdf> [5.08.2022]

Emery, H., *What is Realpolitik?*, <https://www.jstor.org/stable/pdf/2376875.pdf>
 [31.10.2021]

Erdoğan, A., *Revolution and counter-revolution in Egypt: the role of external actors*,
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1114381> [2.10.2022]

EUROJUST, *Cumulative prosecution of foreign terrorist fighters for core international crimes and terrorism-related offences*,
https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/Partners/Genocide/2020-05_Report-on-cumulative-prosecution-of-FTFs_EN.PDF [12.02.2022]

Europol, *European Union. Terrorism situation and trend report*,
https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/tesat_2021_0.pdf
 [26.02.2022]

Falkowski, K., *25 lat transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim – osiągnięcia, problemy i wyzwania*, http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2018/06/02_Falkowski_25-lat-transformacji-gospodarczej_WRH_14_2017_3.pdf [20.03.2021]

Fernandez, A., *Here to stay and growing: Combating ISIS propaganda networks*,
https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/IS-Propaganda_Web_English.pdf [17.02.2022]

FIDH, *Women and the Arab Spring: taking their place?*
<https://www.fidh.org/IMG/pdf/femmesarabangbassdef.pdf> [8.02.2021]

Fik, A., *Islamskie organizacje terrorystyczne na przykładzie Al-Kaidy i Państwa Islamskiego*, https://ch.ahe.lodz.pl/sites/default/files/fik_ch_13.pdf [9.01.2022]

Filliu, J., *The Brotherhood versus Al-Qaida: the moment of truth?*
<https://sciencespo.hal.science/hal-03460052/document> [21.10.2023]

Fiszer, J., *Efekty transformacji ustrojowej i integracji państw Europy Środkowo-Wschodniej z Unią Europejską*,
https://www.lazarski.pl/fileadmin/user_upload/dokumenty/czasopisma/mysl-ekonomiczna-polityczna/2016/MEiP_2_2016_5_Fiszer.pdf [5.03.2021]

Fiszer, J., *Terroryzm jako zagrożenie dla bezpieczeństwa euroatlantyckiego i nowego ładu międzynarodowego*, https://isppan.waw.pl/wp-content/uploads/2017/03/jozef_m_fiszer_art1.pdf [8.01.2022]

Forbes, *Coup d'état in Egypt: Military removes president Morsi and suspends the constitution*, <https://www.forbes.com/sites/afontavecchia/2013/07/03/revolution-in-egypt-military-removes-president-morsi-and-suspends-the-constitution/?sh=3298a3fa6202> [10.12.2022]

Freedom House, *Freedom in the world 2022. The global expansion of authoritarian rule*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf [20.05.2023]

Freedom House, *Freedom in the world. Egypt*, <https://freedomhouse.org/country/egypt/freedom-world/2022> [20.05.2023]

Freedom House, *Freedom in the world. Tunisia*, <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2022>. Freedom House, *Freedom in the world 2022* [20.05.2023]

Freedom House, *Freedom in the world 2022*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf [20.05.2023]

Freeman, D., *De-democratisation and Rising Inequality: The Underlying cause of a worrying trend*,
http://eprints.lse.ac.uk/101847/1/Freeman_de_democratisation_and_rising_inequality_wp12.pdf [13.06.2021]

Frieske, K., *Pochwała populizmu. Esej polemiczny*,
<https://journals.pan.pl/Content/116334/PDF/KiS.2019.63.4.6.pdf> [13.06.2021]

Frydrych-Depka, A., <<Prawnoczłowiecze>> *spojrzenie na czynne prawo wyborcze*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-4ca2e7ce-a773-4927-adc4-0d6945b09ae7/c/Anna_Frydrych-Depka.pdf [19.08.2022]

Gal, Y., *El-Sisi and Egypt's economic future: fundamental challenges, bold moves and high risks*, <https://strategicassessment.inss.org.il/wp-content/uploads/antq/fe-2243224549.pdf> [28.12.2022]

Gamal, W., *Lost capital: the Egyptian Muslim Brotherhood's neoliberal transformation*, https://carnegieendowment.org/files/2-1-19_Gamal_Muslim_Brotherhood.pdf [27.12.2021]

Gerring, J., *Why monarchy? The rise and demise of a regime type*, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414020938090> [29.09.2023]

Ghali, B., *An Agenda for Democratization*, https://www.un.org/fr/events/democracyday/assets/pdf/An_agenda_for_democratization.pdf [30.01.2021]

Ghilès, F., *Kais Saied gives Tunisian democracy a second chance*, https://www.cidob.org/es/content/download/78757/2518090/version/9/file/682_OPINION_FRANCIS%20GHILES_ANG.pdf [6.08.2022]

Ghlorhoski, N., *The narrative of political islam: constitutionalism and human rights*, https://e-jlia.com/papers/12_5.pdf (13.08.2022)

Głogowska, P., *Egipt po Arabskiej Wiośnie – nowy ład polityczny czy umocnienie starego porządku?* https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/93948/PDF/004_Glogowska_P_Egipt_po_arabskiej_wiosnie_nowy_lad_polityczny_czy_umocnienie_starego_porzadku.pdf [8.10.2022]

Głuszkowska, A., Kusy, J., *Problemy rozwojowe Egiptu w aspekcie Arabskiej Wiosny*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23144/GLUSZOWSKA_Problemy_rozwojowe%20Egiptu_w_aspekcie%20_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.10.2022]

Godziński, M., *Wpływ mediów społecznościowych na rozwój Arabskiej Wiosny Ludów [w]: Cyberprzestrzeń w krajach Orientu: wolność i zniewolenie*, red. Woźniak, M., Ściślewska, D., http://kbwipa.uni.lodz.pl/download/Cyberprzestrzen_2.pdf [26.03.2022]

Gołda-Sobczak, M., *Systemy relacji między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/22723/1/Maria%20Go%20Sobczak%20Systemy%20relacji%20mi%20z%20pa%20stwowem%20a%20ko%20sciolami%20i%20zwi%20z%20kami%20wyznaniowymi.pdf> [13.08.2022]

- Gomes, A., Mikhael, M., *Terror or terrorism? Al-Qaeda and the Islamic State in comparative perspective*,
<https://www.scielo.br/j/bpsr/a/4KtdTxmZGczgWKJH4qMfNBN/?format=pdf&lang=en>
[2.01.2022]
- Górak-Sosnowska, K., *Perspektywy świata arabskiego w kontekście Milenijnych Celów Rozwoju*,
http://otworzksiazke.pl/images/ksiazki/perspektywy_swiata/perspektywy_swiata.pdf
[2.10.2022]
- Górak-Sosnowska, K., *Przymusowa młodość. Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania Arabskiej Wiosny Ludów*,
https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-9263eb61-8e3b-4074-bf00-a62eb986c667/c/Katarzyna_Gorak-Sosnowska_Przymusowa_mlodosc_spoleczno-ekonomiczne_uwarunkowania_ruchow_spolecznych_Arabskiej_Wiosny_Ludow.pdf
[14.04.2022]
- Górska, E., *O problemach z konstytucją Egiptu – współczesny konstytucjonalizm bliskowschodni i pułapki w treści konstytucji Egiptu z 2012 roku*,
<https://core.ac.uk/download/pdf/190384046.pdf> [2.11.2022]
- Grewal, S., *A quiet revolution: the Tunisian military after Ben Ali*,
https://carnegieendowment.org/files/ACMR_Grewal.pdf [19.03.2022]
- Grimm, J., Roll, S., *Egyptian foreign policy under Mohamed Morsi*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2012C35_gmm_rll.pdf [3.12.2022]
- Gromadzki, G., *Polska w Unii Europejskiej. Nieunikniona marginalizacja z małym znakiem zapytania*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/warschau/14180.pdf>
[18.04.2021]
- Gronkiewicz-Waltz, H., *Czynniki transformacji systemu politycznego i gospodarczego byłych państw komunistycznych*,
https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/6756/1/08_Hanna_Gronkiewicz_Waltz_Czynniki%20transformacji%20systemu%20politycznego%20i%20gospodarczego_129-140.pdf [12.02.2021]
- Guzik, P., *Rewolucja, status quo czy chaos – społeczeństwa wybranych krajów arabskich cztery lata po Arabskiej Wiosnie*, <http://bc.upjp2.edu.pl/Content/3882/774-1523-2-PB.pdf> [6.02.2021]

- Hajdari, L., *Traditional forms of radicalism and violent extremism in the Western Balkans as the main challenge to stability*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/13486/> [19.11.2021]
- Hamzawy, A., Brown, N., *The Egyptian Muslim Brotherhood: islamist participation in a closing political environment*, https://carnegieendowment.org/files/muslim_bros_participation.pdf [18.12.2021]
- Hansen, B., *The political economy of poverty, equity, and growth. Egypt and Turkey*, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/211561468779123289/pdf/multi-page.pdf> [7.11.2021]
- Harkot, M., *Wpływ wahabizmu na pozycję społeczno-polityczną Arabii Saudyjskiej*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_k_2020_27_1_97-110/c/10069-7816.pdf [30.08.2021]
- Harrison, M., *Communism and Economic Modernization*, https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/mharrison/public/communism_modernization.pdf [21.03.2021]
- Hashemi, N., *The ISIS crisis and the broken politics of the Middle East*, <https://www.bu.edu/cura/files/2016/12/hashemi-paper1.pdf> [12.02.2022]
- Hassan, A., Majid, N., *The aims of prophetic hijrah and its teaching and guidance*, <https://www.gcwus.edu.pk/wp-content/uploads/2020/01/11-Dr-Aminuddin-Hassan.pdf> [19.09.2021]
- Haszczyński, J., *Tunezja: dożywocie za zamach, w którym zginęli Polacy*, <https://www.rp.pl/swiat/art9458751-tunezja-dozywocie-za-zamach-w-ktorym-zgineli-polacy> [26.02.2022]
- Hawryłyszyn, O., Meng, X., Tupý, M., *25 lat reform w krajach postsocjalistycznych. Szybkie i głębokie reformy doprowadziły do zwiększenia wzrostu gospodarczego i wolności politycznej*, <https://for.org.pl/pl/d/aa3c6895f7d268120c5c3d761a13e302> [21.03.2021]
- Helsinki Foundation for Human Rights, *Wobec chorych demokracji w Europie*, <https://humanrightshouse.org/noop-media/documents/22910.pdf> [18.04.2021]
- Herbert-Burns, R., *The Suez Canal: strategic & operational security realities – past, present % future*, <https://www.sldinfo.com/wp-content/uploads/2009/11/Securing-the-Suez-Canal-October-20091.pdf> [2.10.2022]

Hołub, A., *Ekstremizm i radykalizm jako środowiska rozwoju terroryzmu*,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2016-volume-17-article-5703/c/5703-3860.pdf> [19.11.2021]

http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_11523 [2.01.2022]

Huczko, M. *Bin Laden, El-Zarkawi, Al-Bahdadi – kryzysy, do których mogłoby nie dojść...*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-b9848124-b8e3-4af0-975b-73a11768f48e> [2.01.2022]

Humud, C., Blanchard, C., *Armed conflict in Syria: overview and U.S. response*,
<https://sgp.fas.org/crs/mideast/RL33487.pdf> [14.05.2022]

Hyra, M., *Polityka zagraniczna królestwa Arabii Saudyjskiej*,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-da920b8e-7251-4ab4-a922-df1377a5b95c> [29.08.2021]

Idris, I., *Analysis of the Arab Spring*, <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2016/04/HDQ1350.pdf> [14.04.2022]

Intelligence Unit, *Democracy Index 2022. Frontline democracy and the battle for Ukraine*, <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf> [31.05.2023]

International Crisis Group, *Jihadism in Tunisia: a receding threat?*
<https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/tunisia/b083-jihadisme-en-tunisie-eviter-la-recrudescence-des-violences> [26.02.2022]

International Crisis Group, *Lost in transition: the world according to Egypt's SCAF*,
<https://www.africaportal.org/documents/8720/Lost-in-Transition-the-world-according-to-egypts-scaf.pdf> [2.11.2022]

Israel and Egypt. Framework for peace in the Middle East agreed at Camp David (with annex). Signed at Washington on 17 September 1978,
<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201138/volume-1138-I-17853-English.pdf> [19.12.2021]

Izak, K., *Sieć ekstremizmów religijnych i politycznych. Sojusznicy i wrogowie*,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-db3c3aba-a7c2-4682-86fa-a7b2bdce96d2> [19.11.2021]

Izak, K., Wejkszner, A., *Państwo Islamskie. Narodziny nowego kalifatu?*
<http://www.abw.gov.pl/download/1/2359/izak2.pdf> [21.01.2022]

Jasiński, A., *Koncepcja <<niewidzialnego bezpieczeństwa>> stosowana w zabezpieczeniu antyterrorystycznym amerykańskich miast metropolitalnych*, <https://abw.gov.pl/download.php?s=18&id=3379> [2.01.2022]

Jaskiernia, J., *Władza sądownicza w warunkach kryzysu demokracji liberalnej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. Wojtaszczyk, K., Stawarz, P., Wiśniewska-Grzelak, J., <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [17.04.2021]

Jelonek, B., *Idea umowy społecznej*, https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/51951/PDF/01_Barbara_Anna_Jelonek.pdf [4.04.2021]

Jędrzejczak-Kuliniak, K., *Da 'wa – obowiązek religijny czy narzędzie w rękach fundamentalistów? Misyjne radykalne ugrupowania muzułmańskie*, <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/94564/edition/89162/content?&meta-lang=pl> [30.05.2023]

Jędrzejczyk-Kuliniak, K., *Sila polityczna w mundurach – militokracja po Arabskiej Wiosnie?*, <https://core.ac.uk/download/pdf/93158017.pdf> [6.02.2021]

Juszczak, A., *Wpływ Państwa Islamskiego na poziom zagrożenia terrorystycznego w Europie*, http://security-economy-law.pl/wp-content/uploads/2018/04/SEL_17_126-138.pdf [8.01.2022]

Jannas, P., Roll, S., *Political prisoners in Sisi's Egypt. Arbitrary detention as an obstacle to German stabilisation efforts*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2021C49_Prisoners_In_Egypt.pdf [29.12.2022]

Kajetanowicz, J., *Skutki społeczno-polityczne interwencji ZSRR w Afganistanie*, <http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-article-BPW6-0029-0031> [30.05.2023]

Kalyoncu, D., *From Gamal Abdel Nasser to Abdulfettah el Sisi; the historical evolution of Muslim Brotherhood and democracy in Egypt*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/264828> [29.12.2021]

Kantyka, Z., *Koncepcja władzy politycznej w teorii umowy społecznej Jeana Jacquesa Rousseau*, https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/10612/1/Kantyka_Koncepcja_wladzy_politycznej_w_teorii_umowy_spolecznej_Jeana_Jacquesa_Rousseau.pdf [4.04.2021]

Karolak, M., *Bilans Arabskiej Wiosny w Bahrajnie*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/4058/pl> [14.05.2022]

Kasińska-Metryka, A., *Demokracja liberalna w okowach <<nowego populizmu>>* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. Wojtaszczyk, K., Stawarz, P., Wiśniewska-Grzelak, J., <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [11.02.2021]

Kaszuba, M., Stempień, M., *Autorytarna geopolityka przetrwania reżimu Baszszara al-Asada podczas wojny domowej oraz inwazji Państwa Islamskiego w Syrii*, https://bazawiedzy.uph.edu.pl/docstore/download/UPHd154d19bd1204a9e9febef0622c1924c/Kaszuba_Stempie___Autorytarna_geopolityka_przetrwania_re__imu_Baszszara_al-Asada_SiP_2016_nr2.pdf [15.10.2023]

Kazimierczak, K., *Nowa Tunezja, nowa władza, nowa rzeczywistość. Wpływ Francji i Unii Europejskiej na sytuację polityczną po obaleniu prezydenta Zine Al-Abidin Ben Alego*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-91794911-57c1-40e1-97f4-d9a08f87e6d3/c/13-17.pdf> [25.07.2022]

Khalidi, R., *Arab nationalism: historical problems in the literature*, http://culturahistorica.org/wp-content/uploads/2020/05/khalidi_arab_nationalism.pdf [6.11.2021]

Khasyyinn, N., *The fall of president Muhammed Hosni Mubarak and the prospects for democratization in Egypt*, <https://jurnal.uin-antasari.ac.id/index.php/syariah/article/download/2640/1779> [15.10.2022]

Kieliszek, Z., *Pierwszeństwo wolności nad równością jako zasada demokracji. Między Jean-Jacques Rousseau a Janem Pawłem II*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-dfa04add-53c0-48ac-85a6-a5709655f936/c/14-06.pdf> [4.04.2021]

Kightley, M., *Kiedy dyktatura warunkuje przyspieszony rozwój gospodarczy*, https://bankikredyt.nbp.pl/content/2019/03/BIK_03_2019_02.pdf [7.05.2021]

Kipper, R., *Cairo: a broader view*, http://www.old.citiesalliance.org/sites/citiesalliance.org/files/CA_Docs/resources/Cairo%27s%20Informal%20Areas%20Between%20Urban%20Challenges%20and%20Hidden%20Potentials/CairosInformalAreas_Ch1.pdf [1.10.2022]

Kirshner, A., *The international status of the right to vote*, <http://archive.fairvote.org/media/rtv/kirshner.pdf> [19.08.2022]

Klaus, K., *Pojęcie i źródła deficytu demokracji w UE*, https://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/2-2004_Klaus.pdf [11.02.2021]

Klein, G., Kobryński, R., *Społeczne tło <<arabskich rewolucji>>*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/17181/G.%20Klein,%20R.%20Kobry>

%20ski%20Spo%20eczne%20t%20o%20arabskich%20rewolucji.pdf?sequence=1
[26.03.2022]

Klepka, R., *Neoautorytaryzm – w poszukiwaniu specyficznych cech reżimów politycznych sytuujących się między demokracją a autorytaryzmem*,
<https://studiadesecuritate.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/43/2018/12/11.pdf>
[18.04.2021]

Kobis, R., *Arabska Wiosna, <<algierska zima>>: analiza kampanii wyborczej w czasie wyborów prezydenckich w Algierii*,
[https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Polityka_i_Spoleczenstwo/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_\(13\)/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_\(13\)-s118-134/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_\(13\)-s118-134.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Polityka_i_Spoleczenstwo/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_(13)/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_(13)-s118-134/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2015-t-n1_(13)-s118-134.pdf) [14.05.2022]

Kocoń, S., <<Państwo islamskie>> jako nowa forma terroryzmu międzynarodowego,
<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ceon.element-e476cf39-ddd9-3f14-9e6b-78d1edadfabd/c/pdf-01.3001.0012.8598.pdf> [26.02.2021]

Koczanowicz, L., *Lęk jasnowidzenia. Terminalne olśnienie i kres kultury*,
http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/109616/PDF/01_Koczanowicz_Leszek_Lek_jasnowidzenia_Terminalne_olsnienie_i_kres_kultury.pdf [17.04.2021]

Kołtuniak, K., *Nieliberalna demokracja a państwo prawa. Przypadek Węgier Wiktora Orbana*,
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/45156/koltuniak_nieliberalna_demokracja_a_panstwo_prawa_przypadek_wegier_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y
[17.04.2021]

Konik, M., *Filozofia polityczna Dantego w świetle traktatu De Monarchia*,
https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/25228/KONIK_Filozofia_polityczna_Dantego_2008.PDF?sequence=1 [31.07.2021]

Konstytucja Egiptu z 1971 r.
<https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/electronic/34111/67289/f> [2.11.2022]

Konstytucja Stanów Zjednoczonych z 1789 r., <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/03/USA-pol.pdf> [5.04.2021]

Korzeniewski, K., Skórczewski, K., Dziegielewska, P., *Akty terrorystyczne w Iraku i Afganistanie jako element wojny asymetrycznej*,
<https://medycynatropikalna.pl/media/publications/46.pdf> [8.01.2022]

Kosowski, A., *Interwencja ZSRR w Afganistanie*,
<http://dlibra.bg.ajd.czyst.pl:8080/Content/2722/83.pdf> [2.01.2022]

- Kostelecký, T., *Political Transformation in East-Central Europe: Are There General Patterns of Development from Communism to EU Membership?* https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/T_Kostelecky.pdf [5.03.2021]
- Kotras, M., *Obrazy przywództwa politycznego na poziomie regionalnym*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_845/c/2kotras.pdf [13.06.2021]
- Kowacki, T., *Funkcjonowanie systemu politycznego z perspektywy demokracji liberalnej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. Wojtaszczyk, K., Stawarz, P., Wiśniewska-Grzelak, J., <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [18.04.2021]
- Kreżolek, Ł., *Republikańska wizja państwa wobec wyzwań współczesności*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/34754/krezolek_republikanska_wizja_panstwa.pdf?sequence=1&isAllowed=y [10.08.2021]
- Królikowski, H., *Siły zbrojne Algierii, Mauretanii, Maroka i Tunezji. Stan obecny i perspektywy*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23012> [13.05.2022]
- Krukowska, M., *Tunezja i Maroko. Oblicza Arabskiej Wiosny*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_33119_KKESiP_2014_2_2/c/119-107.pdf [29.09.2023]
- Kulesza, R., *Demokracje antyczne i współczesne*, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/66118/PDF/01_Ryszard_Kulesza.pdf [28.03.2021]
- Kundera, E., *Użyteczność w systemie etyki Johna Stuarta Milla*, https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/12_E.Kundera_Uzytecznosc_w_systemie_etyki....pdf [5.04.2021]
- Wybrane aspekty, https://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-5a76425e-478f-4770-904f-68ef495e135a/c/kuzniar_fronczyk.pdf [7.05.2021]
- Laidler, L., *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki. Przewodnik*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- Landorf, B., *Female reverberations online: an analysis of Tunisian, Egyptian, and Moroccan female cyberactivism during the Arab Spring*, <https://core.ac.uk/download/pdf/46725181.pdf> [14.04.2022]
- Latosińska, A., *Rola i pozycja kobiety w islamie*, <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/24/ksm201910.pdf> [25.09.2021]

- Latrech, O., *Tunisia's new constitution to remove islam as state religion*, <https://www.moroccoworldnews.com/2022/06/349854/tunisias-new-constitution-to-remove-islam-as-state-religion> [14.08.2022]
- Laz, E., *Sustainable democracy and the paradox of the Arab Spring: the Egypt experience*, https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/tjir/v13i1/f_0033737_27510.pdf [15.10.2023]
- Legucka, A., *Conflict management we <<wspólnym sąsiedztwie>> Unii Europejskiej i Rosji. Między soft i hard power*, <https://bibliotekanauki.pl/articles/119898.pdf> [5.03.2021]
- Lesnyak, V., *Realizacja porewolucyjnych przemian politycznych na Ukrainie w kontekście perspektywy konsolidacji demokracji*, <http://kontekstyspoleczne.umcs.lublin.pl/wp-content/uploads/2017/07/Lesnyak-4-2-2016.pdf> [29.05.2021]
- Lewicki, Z., *Od demokracji przedstawicielskiej do demokracji prawniczej: Konstytucja Stanów Zjednoczonych a ewolucja ustrojowa państwa*, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Zeszyty_Prawnicze/Zeszyty_Prawnicze-r2011-t11-n3/Zeszyty_Prawnicze-r2011-t11-n3-s13-32/Zeszyty_Prawnicze-r2011-t11-n3-s13-32.pdf [5.04.2021]
- Lipa, M., *Egipt wobec głównych osi rywalizacji międzynarodowej na Bliskim Wschodzie po Arabskiej Wiosnie*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/69135/lipa_egipt_wobec_glownych_osi_rywalizacji_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y [28.12.2022]
- Lipa, M., *Przemiany polityczne w Egipcie po dymisji Hosniego Mubaraka*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23148/LIPA_Przemiany_polityczne_w_Egipcie_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y [22.10.2022]
- Lipa, M., *Reżim Gamala Abdela Nasera i geneza pierwszej fali liberalizacji gospodarczej w Egipcie*, <http://www.poliarchia.wsmip.uj.edu.pl/documents/123362602/126518019/Micha%C5%82+Lipa%2C+Re%C5%BCim+Gamala+Abdela+Nasera+i+geneza+pierwszej+fali+liberalizacji+gospodarczej+w+Egipcie.pdf/2c2c6601-96da-4199-b6d7-6898fc40b3b7> [7.11.2021]
- Lipa, M., *Transformacja ustrojowa w Egipcie w okresie prezydentury Muhammada Mursiego*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23115> [5.06.2023]

- Lipa, M., Wilczura, A., *Funkcjonowanie systemu gospodarczego Arabskiej Republiki Egiptu a problem stabilności egipskiego systemu władzy*,
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/34706/lipa_wilczura_funkcjonowanie_systemu_gospodarczego.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.10.2022]
- Lipiński, A., Stępińska, A., *Współczesne badania nad populizmem – wybrane dylematy i kluczowe podejścia* [w:] *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, red. Stępińska, A., Lipiński, A.,
https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/25865/1/Badania_dyskurs_ebook.pdf [13.06.2021]
- Lis, R., *Od demokracji bezpośredniej do rządów zgromadzenia? Rousseau i problemy republikańskiego konstytucjonalizmu*,
<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/cph/article/view/15108/14869> [29.09.2023]
- Lisiecki, L., *Źródła finansowania Al-Kaidy*, <http://sbn.wat.edu.pl/pdf-129808-56678?filename=FINANCING%20SOURCES.pdf> [8.02.2022]
- Liszkowska, E., *Wieczysty pokój końca historii. Koncepcje geopolityczne Immanuela Kanta i Francisa Fukuyamy*,
<http://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/HiP/article/viewFile/HiP.2012.015/14227> [17.04.2021]
- Lizak, W., *Bliskowschodnie znaki zapytania*, https://wnpism.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2020/06/15_2015.pdf [29.12.2022]
- Loft, P., *Egypt in 2021: politics, human rights and interernational relations*,
<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9193/> [26.02.2022]
- Ludwig, R., *Egypt parliamentary and presidential elections witnessing project (2011-2012)*, <https://cdn.sida.se/publications/files/sida61823en-egypt-parliamentary-and-presidential-elections-witnessing-project-2011-2012---final-report.pdf> [2.11.2022]
- Lutterbeck, D., *Arab uprisings and armed forces: between openness and resistance*,
https://www.files.ethz.ch/isn/141539/SSR_PAPER2_Binder.pdf [14.05.2022]
- Lutterbeck, D., *Tunisia after Ben Ali: retooling the tools of operation?*
<https://www.files.ethz.ch/isn/164193/8a4a01231edc1bc44e19af1182314d46.pdf> [13.05.2022]
- Machnikowski, R., *Zaskakująca zmiana. Transformacje zagrożeń dla bezpieczeństwa i ich percepcji*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_11523/c/zaskakujaca-zmiana-transformacje-zagrozen-dla-bezpieczenstwa-i-ich-percepcji.pdf [5.06.2023]

Macrotrends, *Cairo, Egypt metro population 1950-2023*,
<https://www.macrotrends.net/cities/22812/cairo/population> [17.09.2022]

Madras, T., *Teologia liberalnej demokracji w świetle koncepcji gnozy politycznej Erica Voegelina*, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/15031> [16.04.2021]

Mainwaring, S., *Transitions to democracy and democratic consolidation: theoretical and comparative issues*,
https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/130_0.pdf [30.05.2021]

Maj, P., Paruch, W., *Pojęcie <<system polityczny>> w badaniach politologicznych w Polsce – aspekty i kontrowersje definicyjne*,
http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-91748d9b-08f9-4c89-8e93-df35eb10e330/c/Przemyslaw_Maj__Waldemar_Paruch.pdf [11.02.2021]

Makdisi, K., *Palestine and the Arab-Israeli conflict: 100 years of regional relevance and international failure*, https://www.iai.it/sites/default/files/menara_wp_27.pdf
[30.09.2022]

Małajny, R., *Geneza konstytucji*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_g_2019_66_1_307-319/c/6168-6605.pdf [5.04.2021]

Mansfield, E., Snyder, J., *Democratization and War*,
<https://www.jstor.org/stable/20047125?seq=8> [29.09.2023]

Marciniak, M., Dłużewska, A., *Wpływ wiosny arabskiej na turystykę w Egipcie*,
<https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-a6747e95-98b3-4c26-a7c6-f62d073398a1/c/egipt.pdf> [28.12.2022]

Marczewska, M., *Teoria neoinstytucjonalna*, <https://timo.wz.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/09/11-Magdalena-Marczewska-Teoria-neoinstytucjonalna-Klincewicz-Krzysztof-red-Zarzadzanie-organizacje-i-organizowanie.pdf> [9.10.2023]

Markowicz, P., *Afganistan w polityce zagranicznej prezydenta USA Ronalda Reagana w latach 1981-1989*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-4382d3c6-042a-4385-b10e-974e96078227/c/Markowicz.pdf> [8.01.2022]

Markowska, B., *Epistemologiczne źródła kryzysu demokracji liberalnej – dwa argumenty*, <http://czasopisma.isppan.waw.pl/index.php/c/article/download/329/258/>
[17.04.2021]

Markowski, R., *Element władzy centralnej w strukturze społeczności muzułmańskiej*,
http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/51959/PDF/09_Malgorzata_Samojedny.pdf
[24.09.2021]

Marshall, S., *The Egyptian armed forces and the remaking of an economic empire*, https://carnegieendowment.org/files/egyptian_armed_forces.pdf [21.10.2022]

Mazurek, R., *Lewicki: Po pewnym czasie Donald Trump zostanie zapamiętany jako prezydent z dużymi osiągnięciami i wielką wadą charakterologiczną*, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1496061,amerykanista-ocena-prezydentury-trumpa-lewicki-mazurek.html> [17.04.2021]

Meijer, R., *The Muslim Brotherhood and the political: an exercise in ambiguity*, https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20120000_14_meijer_muslim_brotherhood_in_europe.pdf [18.12.2021]

MENA, <https://www.oecd.org/mena/> [30.01.2021]

Mendes, A., *Digital Demagogue: The Critical Candidacy of Donald J. Trump*, https://sdsuwriting.pbworks.com/w/file/attach/114400027/Mendes13_2%20TRUMP%20DEMAGOGUE.pdf [18.04.2021]

Michalczyk, K., *Aktywność dżihadystów po Arabskiej Wiosnie*, <https://przeglad.org/wp-content/uploads/2021/10/XXXVII-07-Michalczyk.pdf> [1.01.2022]

Middle East Political Science, *Arab Uprisings. The state of the Egyptian Revolution*, https://www.pomeps.org/wp-content/uploads/2011/09/POMEPS_BriefBooklet6_Egypt_web.pdf [8.10.2022]

Mider, D., *Partycypacja polityczna a legitymizacja systemu politycznego*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-63850fbb-2d0b-478e-a1bf-bb28a0843d36/c/Daniel_Mider.pdf [29.09.2023]

Mieczkowska, M., *Transformacja czy tranzycja? Szkice definicyjne*, https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Acta_Politica/Acta_Politica-r2014-t-n30/Acta_Politica-r2014-t-n30-s71-80/Acta_Politica-r2014-t-n30-s71-80.pdf [16.05.2021]

Mikosz, J., *Rynek prasowy w Egipcie przed <<Arabską Wiosną Ludów>> i po niej*, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_2012_8_mikosz.pdf [2.10.2022]

Milczanowski, M., *Wpływ egipskiej Arabskiej Wiosny na strategię bezpieczeństwa USA*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23118/MILCZANOWSKI_Wplyw_egipskiej_Arabskiej_Wiosny_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y [3.12.2022]

Miński, R., *Wywiad pogłębiony jako technika badawcza. Możliwości wykorzystania IDI w badaniach ewaluacyjnych*, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume39/PSJ_13_3_Minski.pdf [8.06.2023]

Mirshak, N., *The Muslim Brotherhood in Egypt: a gramscian re-examination*, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/00113921211039273> [10.12.2022]

Miszalska, A., *Transformacja ustrojowa a poczucie podmiotowości – alienacji politycznej*, https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_1993_nr_3-4_s.39_61.pdf [9.10.2023]

Miszewski, M., *Economic transformation as an economical category*, https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/6_M.Miszewski_Economic_transformation....pdf [17.10.2023]

Mohamedou, M., *Arab agency and the UN project: the League of Arab States between universality and regionalism*, <https://www.graduateinstitute.ch/sites/internet/files/2019-01/Arab%20agency%20and%20the%20UN%20project%20the%20League%20of%20Arab%20States%20between%20universality%20and%20regionalism.pdf> [18.09.2022]

Mojżyn, N., *Obrazy medialne i media obrazowe wobec śmierci M. Kaddafiego (z punktu widzenia antropologii obrazu)*, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_2011_7_mojzyn.pdf [14.05.2022]

Moroz, M., *Wydźwięk społeczny ataku terrorystycznego w Tunezji – analiza serwisów społecznościowych biur podróży*, https://www.researchgate.net/publication/323123866_Wydzwiek_spoleczny_ataku_terrorystycznego_w_Tunezji_-_analiza_serwisow_spolecznosciowych_biur_podrozy/fulltext/5d7be7b692851c87c387fc2f/Wydzwiek-spoleczny-ataku-terrorystycznego-w-Tunezji-analiza-serwisow-spolecznosciowych-biur-podrozy.pdf [25.08.2022]

Mroczek, A., *Cywilizacyjne uwarunkowania powstania islamu*, https://www.wojsko-polskie.pl/awl/u/9b/f9/9bf9785b-76b0-4112-a1b2-11b1473b181e/mroczek_aleksander.pdf [13.08.2022]

Mulderig, M.C., *An uncertain future: youth frustration and the Arab Spring*, <https://www.bu.edu/pardee/files/2013/04/Pardee-Paper-16.pdf> [14.04.2022]

Musiał M., *Transformacja, tranzycja, okres przejścia*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_ssp_2007_2_16/c/9135-8879.pdf [16.05.2021]

Musiał, S., *Państwo a islam w krajach Maghrebu*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-1230-4379-year-2018-issue-3_269-article-14/c/14-41.pdf [18.09.2021]

Muszkiewicz, M., *Egipt – daleka droga do demokracji*,
https://dbc.wroc.pl/Content/72438/Muszkiewicz_Egipt_daleka_droga_do_demokracji.pdf [2.10.2022]

Nagarajan, K., *Egypt's political economy and the downfall of the Mubarak regime*,
https://www.ijhssnet.com/journals/Vol_3_No_10_Special_Issue_May_2013/3.pdf [1.10.2022]

National Democratic Institute, *Final report on the 2014 legislative and presidential elections in Tunisia*,
[https://www.ndi.org/sites/default/files/Tunisia%20Election%20Report%202014_EN_SOFT%20\(1\).pdf](https://www.ndi.org/sites/default/files/Tunisia%20Election%20Report%202014_EN_SOFT%20(1).pdf) [25.07.2022]

Natkański, J., *Transformacja w Egipcie*,
[http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/35A5AB8CE6BFC31EC12579F0002F09C2/\\$File/Infos_123.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/35A5AB8CE6BFC31EC12579F0002F09C2/$File/Infos_123.pdf) [3.12.2022]

Nelson, H., (red.), *Tunisia a country study*,
https://www.marines.mil/portals/1/Publications/Tunisia%20Study_1.pdf [19.03.2022]

Newsweek, *Żona prezydenta Tunezji uciekła z 1,5 tony złota*,
<https://www.newsweek.pl/swiat/zona-prezydenta-tunezji-uciekla-z-15-tony-zlota/elk5z4m> [13.05.2022]

Nowak, L., *Krucze podstawy liberalnej demokracji [w:] Zmierzch demokracji liberalnej?* red. Wojtaszczyk, K., Stawarz, P., Wiśniewska-Grzelak, J.,
<https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [11.04.2021]

Nowosad, S., *Zagadnienia etyczne w islamie*,
<https://czasopisma.kul.pl/index.php/snt/article/view/5564/5443>[30.09.2023]

Nowotarski, B., *W kierunku modelu demokratycznej konsolidacji*,
https://dbc.wroc.pl/Content/63151/Nowotarski_W_Kierunku_Modelu_Demokratycznego_Konsolidacji_2011.pdf [29.05.2021]

Obaid, N., *The Muslim Brotherhood. A failure in political evolution*,
<https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/Muslim%20Brotherhood%20-%20final.pdf> [19.11.2021]

Oliwa, A., *Znaczenie rodziny królewskiej w praktyce ustrojowej i politycznej monarchii arabskich: Arabii Saudyjskiej, Jordanii i Maroka*,
<https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/so/13/so1306.pdf> [15.08.2021]

Orłowski, K., *Bliski Wschód 1948 – wojna o niepodległość Izraela*,
<https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4968/Or%20owski%20Spo%20eczen>

stwo%20a%20wojna,%20Izrael%201948%20-
%20Wojna%20o%20niepodleglosc.pdf?sequence=1 [24.09.2022]

Orłowski, K., *System bezpieczeństwa państwa Izrael*, https://www.wojsko-polskie.pl/awl/u/0a/bb/0abbc524-00ea-49ac-b73d-7072c86a9040/10_kamil_orlowski.pdf [30.09.2022]

Osiewicz, P., *Przyczyny oraz przebieg procesu zmian politycznych w Egipcie w latach 2011-2014*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_pp_2015_20_4_5/c/5537-5618.pdf [17.12.2022]

Ossowski, S., *Kryzys liberalnej demokracji w Polsce na tle innych państw członkowskich w Unii Europejskiej*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/22776/1/Szymon%20OSSOWSKI%200%20Kryzys%20liberalnej%20demokracji%20w%20Polsce%20na%20tle%20innych%20pa%C5%84stw%20cz%C5%82onkowskich%20UE.pdf> [11.04.2021]

Ostant, W., <<Egipskie ciemności...>> - *od autorytaryzmu do autorytaryzmu*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/23215> [17.09.2022]

Otwinowski, W., *Kryzys i sytuacja kryzysowa*, https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Przeglad_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczenstwa/Przeglad_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczenstwa-r2010-t-n2/Przeglad_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczenstwa-r2010-t-n2-s83-89/Przeglad_Naukowo_Metodyczny_Edukacja_dla_Bezpieczenstwa-r2010-t-n2-s83-89.pdf [11.04.2021]

Ożarowski, P., *Islam – historia, wiedza, skojarzenia*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15804_athena_2011_28_07/c/articles-2167928.pdf [26.09.2021]

Paciello, M., *Egypt: changes and challenges of political transition*, http://aei.pitt.edu/59189/1/MEDPRO_TR_No_4_Paciello_on_Egypt.pdf [1.01.2022]

Pacześniak, A., *Promocja demokracji i praworządności*, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/59045/PDF/10_Anna_Paczesniak.pdf [30.05.2021]

Pańkow, I., *Demokracja w recesji? Diagnozy i projekty naprawcze*, <https://www.ejournals.eu/Zoon-Politikon/2020/11-2020/art/16309/> [17.04.2021]

Pastusiak, K., *Społeczeństwo Egiptu po niespełnionej rewolucji i niekończące się nadzieje na jej spełnienie*,

https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/17371/Pastusiak_Klaudia_10-10-2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y [2.10.2022]

Pawłuszko, T., *Wstęp do metodologii badań politologicznych. Skrypt akademicki*,
https://ptg.edu.pl/wp-content/uploads/2013/10/Pawluszko_Tomasz_Wstep_do_metodologii_nauk_politycznych.pdf [31.01.2021]

Pay, S., *The journey of caliphate from 632 to 1924*,
https://ijbssnet.com/journals/Vol_6_No_4_April_2015/11.pdf [26.09.2021]

Perhes, V., *Is the Arab world immune to the democracy?* https://www.swp-berlin.org/publications/products/fachpublikationen/0812_prt_survival_arabsimmunede_mocracy.pdf [15.10.2023]

Petener, Z., *Asymmetric warfare – not every war has to end?*
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.doi-10_35467_sdq_105400/c/sdq-pdf-105400-36116.pdf [8.01.2022]

Petryszak, K., *Monarchia – archaiczna czy naturalna forma rządów? Przyczynek do analizy historyczno-antropologicznej*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15633_r_1812/c/1812-1784.pdf [27.07.2021]

Pettit, P., *Republicanism across cultures*,
<https://www.princeton.edu/~ppettit/papers/2015/Republicanism%20Across%20Cultures%20preprint.pdf> [8.08.2021]

Piazza, B., *The consolidation of authoritarianism in al-Sisi's Egypt*,
<https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/01/The-Consolidation-of-Authoritarianism-in-al-Sisis-Egypt.pdf> [29.12.2022]

Piątek, D., *Konwergencja instytucjonalna w krajach transformujących się*,
http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip35-2014/SiP-35-t2-475.pdf [6.03.2021]

Pietrzyk, D., *Liberalne, demokratyczne czy obywatelskie? Społeczeństwo obywatelskie a liberalna demokracja*,
https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/25721/PIETRZYK_Lliberalne_demokratyczne_czy_obywatelskie_2002.pdf;jsessionid=6705A6073D1A287CDCDBD61ABEDA2060?sequence=1 [11.04.2021]

Pietrzyk-Reeves, D., *Konsolidacja demokracji w Europie Środkowo-Wschodniej: Rola społeczeństwa obywatelskiego*,
<https://czasopisma.uni.lodz.pl/eastern/article/download/3451/3001> [30.05.2021]

Pietrzyk-Reeves, D., *Tradycja republikańska, respublica, republikanizm*,
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/1379/pietrzyk-reeves_tradycja_republikanska_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y [5.08.2021]

PISM, Nowacka, S., *Tunezja po wyborach prezydenckich i parlamentarnych*,
https://pism.pl/publikacje/Tunezja_po_wyborach_prezydenckich_i_parlamentarnych
[5.08.2022]

Piwko, A., *Od kalifatu do Państwa islamskiego. Historia i teraźniejszość w aktualnej sytuacji w Iraku*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-8e7ff6f4-9c3b-4794-a194-4114ac7d5c1f/c/06.pdf> [12.02.2022]

Plichta, A., *Równość i demokracja w myśli Alexisa de Tocqueville'a*,
<http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/42418/PDF/018.pdf> [5.04.2021]

Pohl, A., *Arabia Saudyjska wobec Arabskiej Wiosny*,
<https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12175/1/pp-2014-1-143-158.pdf>
[14.04.2022]

Podczaszy, J., *Koncepcja rządów prawa a jej stosowanie w Polsce*,
https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/63618/02_Joanna_Podczaszy.pdf
[11.10.2023]

POMED, *A dangerous deterioration: Egypt under al-Sisi. A conversation with Dr. Ashraf El Sherif*, https://pomed.org/wp-content/uploads/2017/06/Ashraf_QA_FINAL.pdf [27.12.2022]

Popławska, E., *Zasada podziału władzy i zrównoważenia władz w Maroku w świetle konstytucji z 29 lipca 2011 roku*,
https://prawo.ug.edu.pl/sites/default/files/_nodes/strona-pia/33461/files/26_zasada_podzialu_wladzy.pdf [30.09.2023]

Poppi, D., *Playing with fire. The Muslim Brotherhood and the Egyptian Leviathan*,
https://www.iai.it/sites/default/files/pioppi_2.pdf [12.12.2021]

Prokop, M., *Typologia reżimów hybrydalnych. Ujęcie teoretyczno-metodologiczne*,
<https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/HiP/article/view/HiP.2017.018> [18.04.2021]

Prostak, R., *Republika amerykańska – nadzwyczaj żywotna utopia?*
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-f10c3923-4b5a-4da9-9b77-7bd8ffe93838/c/Rafal_Prostak_Republika_amerykanska_-_nadmocny_zywotna_utopia.pdf [4.04.2021]

- Pruszyński, J., Putz, J., Cianciara, D., *Uwarunkowania religijne i kulturowe potrzeb muzułmanów podczas zdrowia i choroby*, <http://www.h-ph.pl/pdf/hyg-2013/hyg-2013-1-108.pdf> [24.09.2021]
- Puddephatt, A., *Corruption in Egypt*, <https://www.gp-digital.org/wp-content/uploads/pubs/Corruption-in-Egypt-Report-new-cover.pdf> [2.10.2022]
- Puspitasari, S., *Arab Spring: a case of study of Egyptian revolution 2011*, https://www.researchgate.net/publication/324688042_Arab_Spring_A_Case_Study_of_Egyptian_Revolution_2011/fulltext/5add2f4faca272fdaf86ca50/Arab-Spring-A-Case-Study-of-Egyptian-Revolution-2011.pdf [15.10.2022]
- Pyrcińska, M., *Arabski nacjonalizm – ideologia Arabów w XX wieku*, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23438/PYCINSKA_Arabski_nacjonalizm_Ideologia_arabow.pdf?sequence=1&isAllowed=y [7.11.2021]
- Pyrzyńska, A., *Głosowanie osób niepiśmiennych a zasada powszechności wyborów*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-ab9dbe0a-0544-4a8f-919d-4fc53b073001/c/Agata_Pyrzynska.pdf [8.01.2023]
- Rabou, A., *Egypt after elections: towards the second republic*, https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/it/v14i3/f_0025944_21235.pdf [3.12.2022]
- Rachwał, M., *Władza ludu czy elit politycznych? Próba zdefiniowania współczesnej demokracji*, <http://przeglad.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/pp-2013-1-069-082.pdf> [15.05.2021]
- Rachwał, M., *Wybory we współczesnym państwie demokratycznym*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/f3cc037b-c1b5-4c91-a3e1-17149372d806/content> [30.09.2023]
- Rao, S., *Conflict analysis in Mauritania*, https://www.researchgate.net/publication/292960533_Conflict_analysis_of_Mauritania [30.09.2023]
- Raport Fundacji Amicus Europae, *Dwa lata Arabskiej Wiosny – próba bilansu*, <https://fae.pl/raportfaedwalataarabskiejwiosny.pdf> [14.05.2022]
- Ratajczak, M., *Nowa transformacja ustrojowa w świetle ekonomii instytucjonalnej*, https://www.dbc.wroc.pl/Content/39573/Ratajczak_Nowa_Transformacja_Ustrojowa_w_Swietle_Ekonomii_2017.pdf [5.03.2021]
- Razaei, M., *Egypt and the <<democracy dilemma>>*, <https://academicjournals.org/journal/AJPSIR/article-full-text-pdf/B83139F52949> [10.12.2022]

Reuters, *How Egypt's president tightened his grip*,
<https://www.reuters.com/investigates/special-report/egypt-constitution/> [29.12.2022]

Reuters, *Pro-Sisi party wins majority in Egypt's parliamentary polls*,
<https://www.reuters.com/article/egypt-election-int-idUSKBN28O2T0> [21.01.2023]

Reuters, *Tunisian president says 1.8 million people protested for him on Sunday*,
<https://www.reuters.com/world/middle-east/tunisian-president-says-18-million-people-protested-him-sunday-2021-10-04/> [6.08.2022]

Reuters, *Tunisian secular leader Essebsi sworn in as a new president*,
<https://www.reuters.com/article/uk-tunisia-politics-idUKKBN0K90MA20141231>
 [20.08.2022]

Rękawek, K., Sasnal, P., *The Muslim Brotherhood in a Post-Dictator Reality*,
<https://www.pism.pl/upload/images/artykuly/legacy/files/9794.pdf> [3.12.2022]

Rishmawi, M., *The League of Arab States. Human right standards and mechanisms. Towards further civil society engagement: a manual for practitioners*,
<https://www.cihrs.org/wp-content/uploads/2015/12/league-arab-states-manual-en-20151125.pdf> [30.05.2023]

Robertson, R., Bahena, M., Kokas, D., Lozez-Acevedo, *International trade and labor markets. Evidence from the Arab Republic of Egypt*,
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/35629/International-Trade-and-Labor-Markets-Evidence-from-the-Arab-Republic-of-Egypt.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [2.10.2022]

Roll, S., *Egypt's business elite after Mubarak. A powerful player between generals and Brotherhood*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2013_RP08_rll.pdf [22.10.2022]

Rosenau, W., Powell, A., *Al-Qaeda core: a case study*,
https://www.cna.org/cna_files/pdf/DIM-2017-U-016117-2Rev.pdf [21.01.2022]

Rubin, B., *Understanding the Muslim Brotherhood*,
https://www.files.ethz.ch/isn/170260/1708.201206.rubin_.muslim-brotherhood.pdf
 [21.10.2023]

Ryan, C., *Political strategies and regime survival in Egypt*,
<https://core.ac.uk/download/pdf/149233366.pdf> [7.11.2021]

Ryan, C.R., *Jordanian foreign policy and the Arab Spring*,
<https://core.ac.uk/download/pdf/345094697.pdf> [27.05.2022]

Rzeczpospolita, *Egipt: Parlament pozwala rządzić Egipcjom przez trzy kadencje*,
<https://www.rp.pl/polityka/art9377741-egipt-parlament-pozwala-prezydentowi-rzadzic-trzy-kadencje> [29.12.2022]

Rzeczpospolita, *Prezydent Tunezji nie żyje. Beji Caid Essebsi miał 92 lata*,
<https://www.rp.pl/polityka/art9265721-prezydent-tunezji-nie-zyje-beji-caid-essebsi-mial-92-lata> [25.07.2022]

Sadiki, L., *Tunisia's sustainable democratization: between new and anti-politics in the 2019 presidential elections*,
https://studies.aljazeera.net/sites/default/files/articles/reports/documents/e851c281de55450ca8df4a07d2f5a86e_100.pdf [5.08.2022]

Saidani, M., *Tunisia: Qaeda's slain Algerian leader was mastermind of major terror attacks*, <https://english.aawsat.com/home/article/1956391/tunisia-qaeda%E2%80%99s-slain-algerian-leader-was-mastermind-major-terror-attacks> [30.09.2023]

Saleh, M., *al-Banna: a starting point of contemporary islamic fundamentalism*,
<https://www.e-ir.info/pdf/60909> [27.11.2021]

Saleh, Y., Taylor, P., *Egypt revolution 2.0*,
<http://graphics.thomsonreuters.com/13/07/EGYPT-PROTESTS-DOWNFALL.pdf>
[10.12.2022].

Samojedny, M., *Klasyczny model państwa muzułmańskiego*,
http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/51959/PDF/09_Malgorzata_Samojedny.pdf [30.10.2021]

Samojedny, M., *The Muslim Brotherhood in Syria and its role in Syria's current situation*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_teka_2017_12_1_97/c/7848-5606.pdf [19.12.2021]

Sasnal, P., *Scena polityczna i wybory parlamentarne w Egipcie*,
<https://digit.pism.pl/Content/1520/download/> [2.11.2022]

Sasnal, P., *Parliamentary Elections in Egypt, 2015*,
<https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/2347798916664627> [28.12.2022]

Scheffs, Ł., *Kryzys demokracji przedstawicielskiej zwiastunem końca Unii Europejskiej?* <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr1-031-040.pdf> [18.04.2021]

Sellers, M., *Republicanism, liberalism and the law*,
<https://core.ac.uk/download/pdf/232590597.pdf> [8.08.2021]

Shah, H., Dalton, M., *The evolution of Tunisia's military and the role of foreign security sector assistance*,
<https://carnegieendowment.org/files/ShahDaltonTunisiaSecurityAssistance.pdf>
[28.02.2022]

Sharp, J., *The January 25 revolution and implications for U.S. foreign policy*,
<https://www.refworld.org/pdfid/4d6f4dc5c.pdf> [15.10.2022]

Siadkowski, A., *Zagrożenia terrorystyczne a turystyka w krajach Maghrebu*,
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-2f1cc82a-ce4b-4457-9ff6-e4700dd04072/c/BTiP_2019_2_06_siadkowski.pdf [30.09.2023]

Sierańska, J., *Polityka zagraniczna Egiptu w okresie prezydentury A. as-Sisiego*,
http://www.irjournal.pl/pdf-124428-52490?filename=Egypt_s%20Foreign%20Policy.pdf [28.12.2022]

Signé, L., Smida, R., *The army's decision to repress: a Turning point in Tunisia's regime change*, https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Landry_Final.pdf [13.05.2022]

Skuczyński, M., *Rola Organizacji Współpracy Islamskiej w rozwiązywaniu konfliktów międzynarodowych na przykładzie wojny domowej na Mindanao*,
<https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/15730/1/004%20ANDRZEJ%20DROZD.pdf> [12.08.2022]

Sławek, J., *Jemen – budowanie przyszłości przez dialog*,
https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/23120/SLAWEK_Jemen_Budowanie_przyszlosci_przez_dialog_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y [14.05.2022]

Słupi, T., *Narodziny demokracji w Grecji klasycznej w czasach reform Klejstenesa i Peryklesa*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2017-volume-19-article-6311/c/6311-4444.pdf> [28.03.2021]

Smith, B., *Egypt's parliamentary election 2012*,
<https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06338/SN06338.pdf>
[2.11.2022]

Smith, B., Loft, P., *Egypt in 2021: Politics, human rights and international relations*,
<https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9193/CBP-9193.pdf>
[30.12.2022]

Spingborg, R., *Follow the money to the truth about al-Sisi's Egypt*,
https://pomed.org/wp-content/uploads/2022/01/2022_01_Final_SpringborgSnapshot.pdf
[28.12.2022]

Stachurska-Szczesiak, K., Kowalska, M., *System polityczny republiki Tunezji po Rewolucji Jaśminowej*, <https://journals.umcs.pl/teka/article/download/10053/8952> [19.03.2022]

Stanicek, B., *Egypt's foreign policy within a challenging regional context*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698062/EPRS_BRI\(2021\)698062_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698062/EPRS_BRI(2021)698062_EN.pdf) [28.12.2022]

Stańczyk, J., *Zmiany systemowe w postsocjalistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, https://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/3-1997_Stanczyk.pdf [21.03.2021]

Statista, *Egypt: unemployment rate from 2003 to 2022*, <https://www.statista.com/statistics/377343/unemployment-rate-in-egypt/> [31.05.2023]

Statista, *Tunisia: unemployment rate from 2003 to 2022*, <https://www.statista.com/statistics/524516/unemployment-rate-in-tunisia/> [31.05.2023]

Steinberg, G., *Leading the counter-revolution*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2014_RP07_sbg.pdf [14.05.2022]

Strachta, K., *Bliski Wschód. W cieniu Państwa Islamskiego*, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_52_pl_bliski-wschod-w-cieniu_net.pdf [12.02.2022]

Syzdykova, A., Sarsenovab, S., Babajanyanc, Y., Voznyakc, O., Bexultanovac, R., Kudiyarovac, U., Dautbaeva-Mukhtarova, A., *Towards the concept of the political system*, <https://www.iejme.com/download/towards-the-concept-of-the-political-system.pdf> [11.02.2021]

Szczepankiewicz-Rudzka, E., *Proces demokratyzacji Tunezji w świetle teorii transformacji systemowej*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/86455/szczepankiewicz-rudzka_proces_demokratyzacji_tunezji_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y [25.07.2022]

Szczepański, J., *Groźba tyranii większości i demokracja totalitarna*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1223/J.Szczepa%C5%84ski,%20Gro%C5%BAb%20tyrarii%20wi%C4%99kszo%C5%9Bci%20i%20demokracja%20totalitarna.pdf?sequence=1> [5.04.2021]

Szyja, B., *Demokracja skonsolidowana jako efekt tranzycji. Analiza podstawowych ujęć i poglądów*, <https://wuwr.pl/wrsp/article/download/6054/5732/> [30.05.2021]

Szymanowski, R., *Pokryzysowa zmiana*, <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr4-019-032.pdf> [30.09.2023]

Szymańska, M., *Eksploracja terroryzmu w USA a przekształcenia w amerykańskich służbach specjalnych po 11 września 2001 r.*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-bf591094-7336-40e1-86e0-afc6bb9ad933> [30.09.2023]

Szymański, A., *De-Europeanization and de-Democratization in the EU and its neighborhood*, https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2020/08/riesw_1732-1395_15-2-332.pdf [30.09.2023]

Szymański, A., *Zmierzch demokracji liberalnej? Turcja oraz państwa Europy Środkowej i Wschodniej w perspektywie porównawczej* [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. Wojtaszczyk, K., Stawarz, P., Wiśniewska-Grzelak, J., <https://ptse.eu/files/zmierzch-demokracji-liberalnej.pdf> [11.02.2021]

Szymański, E., *Naserowska koncepcja przemian społecznych w Egipcie*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review-r1979-t31-n2/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review-r1979-t31-n2-s21-35/Przegląd_Socjologiczny_Sociological_Review-r1979-t31-n2-s21-35.pdf [7.11.2021]

Szynol, M., *Pozycja państw kontynentu afrykańskiego w stosunkach międzynarodowych na początku XXI wieku*, <https://core.ac.uk/download/pdf/289277146.pdf> [26.03.2022]

Tamanaha, B., *The history and elements of the rule of law*, <https://law1.nus.edu.sg/sjls/articles/SJLS-Dec-12-232.pdf> [11.10.2023]

Taneja, K., *The fall of ISIS and its implications for South Asia*, https://orfonline.org/wp-content/uploads/2018/01/ORF_Issue_Brief_220_ISI_all.pdf [26.02.2022]

The Carter Center, *Presidential election i Egypt. Final report*, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/egypt-final-presidential-elections-2012.pdf [3.12.2022]

The Guardian, *Abdel Fatah al-Sisi won 61,1% of vote in Egypt presidential election, says officials*, <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/03/abdel-fatah-al-sisi-presidential-election-vote-egypt> [17.12.2022]

The Guardian, *Sisi wins snap Egyptian referendum amid vote-buying claims*, <https://www.theguardian.com/world/2019/apr/23/sisi-wins-snap-egyptian-referendum-amid-vote-buying-claims> [29.12.2022]

The Guardian, *Tunisia referendum approves expansion of president's powers – officials*, <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/26/tunisia-president-referendum-result-new-phase-kais-saied> [6.08.2022]

The Middle East Channel, *Arab Uprisings. The Arab Monarchy Debate*,
https://pomeps.org/wp-content/uploads/2012/12/POMEPS_BriefBooklet16_Monarchies_web.pdf [30.10.2021]

The New York Times, *Hosni Mubarak, Egyptian Leader ousted in Arab Spring, dies at 91*, <https://www.nytimes.com/2020/02/25/world/africa/hosni-mubarak-dead.html> [21.01.2023]

The Tahrir Institute for Middle East Policy, *Liwa al-Thawra*, <https://timep.org/esw/non-state-actors/liwaa-al-thawra/> [26.02.2022]

The World Bank, *Egypt, Arab Rep.*, <https://data.worldbank.org/country/egypt-arab-rep> [28.12.2022]

The World Bank, *GDP growth (annual %) – Egypt, Arab. Rep.*,
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&locations=EG&start=1966&view=chart> [31.05.2023]

The World Bank, *GDP growth (annual %) – Tunisia*,
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&locations=TN&start=1966&view=chart> [31.05.2023]

The World Factbook, *Explore all countries – Tunisia*, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/tunisia/> [18.03.2022]

Thgeel, A., *Ten years after the Arab Spring. Political and security reflections in Iraq*,
<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/17676.pdf> [14.05.2022]

Thomas, C., *Al Qaeda and U.S. Policy: Middle East and Africa*,
<https://sgp.fas.org/crs/mideast/R43756.pdf> [8.01.2022]

Tokarczuk, T., *Treści legitymizacji każdej władzy warunkiem akceptacji jej pozycji ustrojowej i wpływów*, <http://bsp.uwb.edu.pl/wp-content/uploads/2017/10/20B6.pdf> [15.07.2021]

Tokarczyk, R., *Treści legitymizacji władzy w relacjach demokracji z dyktaturą, autorytaryzmem i totalitaryzmem*, https://www.im.edu.pl/wp-content/uploads/2015/10/7_R.Tokarczyk_Treoeci-legitymizacji-w%C5%82adzy-w-relacjach-demokracji-z-dyktatur%C4%85.pdf [15.05.2021]

Tomaszewski, A., *Rozmawiajmy o uchodźcach*,
https://migracje.ceo.org.pl/sites/migracje.ceo.org.pl/files/kryzys_humanitarny_w_jemenie_arkadiusz_tomaszewski.pdf [14.05.2022]

Topolski, I., *Konflikt zbrojny w byłej Jugosławii*,
http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska

[_Sectio_K_Politologia/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r2001-t8/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r2001-t8-s27-40/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_K_Politologia-r2001-t8-s27-40.pdf](#) [19.03.2021]

Torres-Van Antwerp, A., *Legacies of repression in Egypt and Tunisia. Authoritarianism, political mobilization and founding elections*, https://www.google.pl/books/edition/Legacies_of_Repression_in_Egypt_and_Tuni/VyZTEAAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1&dq=inauthor:%22Alanna+C.+Torres-Van+Antwerp%22&printsec=frontcover [15.10.2023]

Toscano, R., Khattab, M., Kassem, F., Brumberg, D., *The Arab Awakening: is democracy a mirage?* https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/arab_awakening_democracy_mirage.pdf [15.10.2023]

Traba, K., *Islam wczoraj i dziś. Radykalny islam: studium wybranych aspektów myśli polityczno-religijnej Sayyida Qutba*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/19425/islam%20wczoraj%20i%20dzis%202020.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [12.12.2021]

Traba, K., *Radykalny islam: studium wybranych aspektów myśli polityczno-religijnej Sayyida Qutba*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/19425/islam%20wczoraj%20i%20dzis%202020.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [7.08.2022]

Tumulec, M., *Polityka zagraniczna Egiptu pod rządami Partii Wolności i Sprawiedliwości*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/23125> [31.10.2021]

Tunisia's Constitution of 2014, https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf [25.07.2022]

TVN24 BIS, *Obalony prezydent Tunezji zmarł na uchodźstwie*, <https://tvn24.pl/swiat/ben-ali-nie-zyje-byly-prezydent-tunezji-mial-83-lata-ra970871-2310543> [25.07.2022]

UN News, *Syria: 10 years of war has left at least 350,000 dead*, <https://news.un.org/en/story/2021/0> [14.05.2022]

UNDP, *Human Development Report 2020. The next frontier. Human development and the Anthropocene*, <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf> [31.10.2021]

Van den Bosch, J., *Political regime theory: identifying and defining three archetypes*, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_\(4\)/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_\(4\)-s78-96/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_\(4\)-s78-96.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_(4)/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_(4)-s78-96/The_Copernicus_Journal_of_Political_Studies-r2013-t-n2_(4)-s78-96.pdf) [15.07.2021]

Wachowska, K., *Spoleczność międzynarodowa wobec Arabskiej Wiosny w Libii*, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_pp_2014_19_1_10/c/5427-5519.pdf [30.05.2023]

Wałek, T., *Pojęcie, geneza i klasyfikacja zjawisk terrorystycznych*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/14988/> [19.11.2021]

Wardin, K., *Al Kaida. Internacjonalizacja terroryzmu samobójczego*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_34862_rbm_2007_13 [8.01.2022]

Warren, D., *The failure of political reform in Egypt*, <http://jpinyu.com/wp-content/uploads/2017/05/The-Failure-of-Political-Reform-in-Egypt.pdf> [10.12.2022]

Wejksznier, A., *Wojny XXI wieku. Istota współczesnych konfliktów asymetrycznych*, <http://studiastrategiczne.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2010/10/119-128.pdf> [8.01.2022]

Werenfels, I., *No time to lose as Tunisia's president consolidates authoritarian turn*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2022C41_Tunisia_President.pdf [6.08.2022]

Widz, M., Brzezińska-Wójcik, T., *Dynamika i cechy międzynarodowego ruchu turystycznego w Tunezji w latach 1960-2015*, <https://wnus.edu.pl/ept/file/article/view/4774.pdf> [26.02.2022]

Wiecha, A., *Problem wybranych przygranicznych terenów spornych Republiki Sudanu*, <http://www.poliarchia.wsmip.uj.edu.pl/documents/123362602/136449255/Agnieszka+Wiecha%2C+Problem+wybranych+przygranicznych+teren%C3%B3w+spornych+Republiki+Sudanu.pdf/2a90a1c7-8737-482c-8563-b4c3e5f8f2ee> [28.12.2022]

Wielgosz, Ł., *Bezpartyjna wolność i bezpartyjne zniewolenie. Rywalizacja polityczna w stanach bezpartyjnych*, <https://journals.us.edu.pl/index.php/SPUS/article/view/8300> [30.08.2021]

Witts, C., *Three versions of Al Qaeda*, https://www.fpri.org/docs/watts_-_HI_-_al_Qaeda.pdf [8.01.2022]

Wnuk-Lisowska, E., *Etyka muzułmańska*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/244008/wnuk-lisowska_etyka_muzulmanska_2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y [24.09.2021]

Wojciechowski, S., <<Sieć>> *przyczyn współczesnego terroryzmu – analiza czynników, mechanizmów i modeli*, <http://biblioteka.oapuw.pl/wp-content/uploads/2013/03/wojciechowski-siec-przyczyn-wspolczesnego-terroryzmu1.pdf> [26.02.2022]

Wojnicki, J., *Europeizacja czy transformacja – ewolucje systemów politycznych Europy Środkowej i Wschodniej*, <http://przeglad.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2014/07/pp-2014-2-007-020.pdf> [16.05.2021]

Wolf, A., *Can secular parties lead the new Tunisia?* https://carnegieendowment.org/files/tunisia_secular_parties.pdf [25.08.2022]

Wolf, A., *Power shift in Tunisia. Electoral success of secular parties might deepen polarization*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2014C54_wolf.pdf [25.07.2022]

World Bank Group, *The unfinished revolution. Bringing opportunity, good jobs and greater wealth to all Tunisians*, https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/MNA/tunisia_report/tunisia_report_the_unfinished_revolution_eng_synthesis.pdf [26.03.2022]

World Bank Group, *Tunisia. Systematic country diagnostic*, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23112/102298.pdf> [19.03.2022]

World Population Review, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/monarchy-countries> [2.08.2021]

Worldometer, *Egypt population*, <https://www.worldometers.info/world-population/egypt-population/> [17.09.2022]

Worldometer, *Tunisia population*, <https://www.worldometers.info/world-population/tunisia-population/> [18.03.2022]

Wróblewski, B., *Fundamentalizm muzułmański na przykładzie działalności Braci Muzułmanów w Egipcie i Jordanii*, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Polityka_i_Spoleczenstwo/Polityka_i_Spoleczenst

wo-r2009-t-n6/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6-s113-122/Polityka_i_Spoleczenstwo-r2009-t-n6-s113-122.pdf [27.11.2021]

Wurm, I., *In doubt for the monarchy. Autocratic modernization in Saudi-Arabia*, <https://www.files.ethz.ch/isn/55981/PRIF-81-web.pdf> [29.08.2021]

Wysocka, M., *Definicja mutacji i ewolucji terroryzmu islamskiego w XXI w.*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-b7164d11-cd76-4e2c-9889-161ebb28cdc1> [21.01.2022]

Yingling, M., Arafa, M., *After the Revolution: Egypt's Changing Forms of Corruption*, <https://core.ac.uk/download/pdf/232870606.pdf> [30.10.2021]

Zagóra-Jonszta, U., *Polscy ekonomiści o przebiegu i skutkach transformacji*, http://www.ue.katowice.pl/fileadmin/user_upload/wydawnictwo/SE_Artyku%C5%82y_291_320/SE_316/18.pdf [5.03.2021]

Zasuń, A., *Dziedzictwo Al.-Azhar i Braci Muzułmanów w koncepcji <<wasatijja>> Jusufa al-Karadawiego*, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/21874/zasu%C5%84.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [7.01.2023]

Zasuń, A., *Państwo Izrael a problem identyfikacji kulturowej i radykalizacji postaw w regionie bliskowschodnim*, <https://czasopisma.ujd.edu.pl/index.php/RP/article/download/1517/1257/3367> [25.09.2022]

Zasuń, A., *Polityczny islam. Między religią polityczną a instrumentalizacją religii w polityce*, Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2018.

Zdanowski, J., *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?* wyd. Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2011.

Zdanowski, J., *Islamizm w polityce Egiptu w okresie monarchii (1922-1955)*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/684> [19.05.2022]

Zdanowski, J., *Państwo Islamskie w Iraku i Syrii (ISIS) a ład światowy*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-d5dc0c47-88d2-4641-b423-bad34705bb22/c/KSM_2018_03_16_Zdanowski.pdf [5.02.2022]

Zdanowski, J., *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, <https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/6915/Zdanowski-Wspolczesna.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [28.11.2021]

Zdanowski, J., *Znaczenie Arabskiej Wiosny*,

https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/696/Zdanowski_Jerzy_Znaczenie_Arabskiej_Wiosny_2013.pdf?sequence=5&isAllowed=y

Zelin, A., *Abu Bakr al-Baghdadi: islamic state's driving force*,

<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-28560449> [12.02.2022]

Zubik, M., Podkowiak, J., *Aktualne wyzwania prawa wyborczego*,

https://wuw.pl/data/include/cms/Aktualne_wyzwania_Zubik_Marek_Podkowiak_Jan_reid_2021.pdf [19.08.2022]

Żołądek, Ł., *Przymus wyborczy. Geneza, praktyka funkcjonowania, argumenty za i przeciw* [w:] *Wybrane problemy systemów wyborczych*,

https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/19660/Dobromir_Dziewulak_Wybrane_problemy.pdf?sequence=1&isAllowed=y [8.01.2023]

https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/19660/Dobromir_Dziewulak_Wybrane_problemy.pdf?sequence=1&isAllowed=y [8.01.2023]

SPIS ILUSTRACJI

Ilustracja 1. Mapa świata arabskiego	72
Ilustracja 2. Mapa Tunezji	123
Ilustracja 3. Mapa Egiptu	158

SPIS TABEL

Tabela 1. Ocena Tunezji według organizacji Freedom House	235
Tabela 2. Ocena Tunezji według agencji Economist Intelligence Unit.....	236
Tabela 3. Stopa bezrobocia w Tunezji według platformy Statista	237
Tabela 4. Wzrost Produktu Krajowego Brutto w Tunezji w ujęciu rocznym według Banku Światowego	238
Tabela 5. Ocena Egiptu według organizacji Freedom House.....	240
Tabela 6. Ocena Egiptu według agencji Economist Intelligence Unit	240
Tabela 7. Stopa bezrobocia w Egipcie według platformy Statista	241
Tabela 8. Wzrost Produktu Krajowego Brutto w Egipcie w ujęciu rocznym według Banku Światowego	242